

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BƏDƏN TƏRBİYYƏSİ VƏ
İDMAN AKADEMİYASI**

Süleyman Hüseynov, Elvira Qaracayeva

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
(Dərslik)**

**“Elm və Təhsil”
Bakı-2016**

Redaktor: **A.M.BABAYEV**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **N.Ə.ABDULLAYEV**
*APU-nun “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasının professoru,
filologiya elmləri doktoru*

C.Ə.CƏFƏROV
*APU-nun “Müasir Azərbaycan dili”
kafedrasının professoru,
filologiya elmləri doktoru*

Süleyman Səfər oğlu Hüseynov, Elvira Muxtar qızı Qaracayeva.
Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük).
Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 408 səh.

Ali məktəblərin bakalavr təhsil pilləsi üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı bu dərslük dövlətçiliyimizin aparıcı atributlarından olan Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin qovuşduğu şəkildə işlənmişdir, bütün qrammatik qaydalar praktik Azərbaycan dilinə, düzgün, dəqiq, yığcam və gözəl nitqə yiyələnməyi qarşıya məqsəd qoyur. Müasir Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normaları nitq mədəniyyətinin problemləri ilə əlaqələndilmiş, hər mövzuya aid verilən suallar, lingvistik təhlilə cəlb olunmuş çalışma və tapşırıqlar bölmələrin mənimsənilməsinə xidmət etməklə tələbələrin praktik nitq fəaliyyəti üçün nümunə rolu oynayır. Dərsləkdə dil normalarının məcmusu kimi işlənmiş mövzular interaktiv metodun tələblərinə uyğun ardıcılıqla tələbə gənclərin ünsiyyət zamanı öz düşüncələrini, gördüklərini, eşitdiklərini və oxuduqlarını səlis və rəvan dillə həmsöhbətinə çatdırma bacarığının formalaşmasına kömək göstərəcəyi nəzərdə tutulur.

ISBN 978-9952-8142-1-7

© «Elm və təhsil», 2016

ÖN SÖZ

Xalqımız öz dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra respublikamız siyasi, iqtisadi və ictimai həyatında olduğu kimi mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində də dünya standartlarına inteqrasiya etməyə başlamışdır. Dövlətimiz təhsilin inkişafı üzrə öz strategiyası üçün müasir dövrün tələblərinə uyğun yeni istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir. Dünya birliyinin iqtisadi maraq mərkəzinə çevrilməkdə olan ölkəmiz inkişaf cəhətdən lider kimi özünün təhsil problemlərini uğurla yeniləşdirməkdədir. Təhsildə yeniləşmə kompüterlə, internet, elektron maşınlar və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə Boloniya təhsil sisteminə, tədrisin kredit üsuluna keçməsinə sürətləndirmişdir.

Respublikamızda böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən təhsil islahatı ali məktəblərin qarşısında geniş perspektivlər açmışdır və müəllimlərdən tədris proqramlarına, dərslərlərə, dərslər vəsaitlərinə, tədris olunan fənlərin bilik istiqaməti və xarakterinə yenidən baxmağı tələb edir. Bu tələb eyni dərəcədə tədris olunan “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninə də aiddir. Xatırladaq ki, bu fənn “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adı ilə 1986-cı ildən bəzi ali məktəblərimizdə tədris planına salınmışdı. Respublikamız müstəqillik qazananandan sonra, xüsusən 1995-ci ildə ümumxalq referendumu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili kimi qəbul etdikdən, ümummillilik lider Heydər Əliyevin 9 avqust 2001-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” haqqında fərmanından sonra milli qürur mənbəyimiz və dövlət atributlarından olan dilimizin, onunla birlikdə nitq mədəniyyətinin tədrisinə də qayğı diqqət mərkəzində öz yerini möhkəmləndirdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 23 may 2012-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun

istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” sərəncamı, 9 avqust 2013-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət proqramı”nı imzalaması fənnin tədrisində yeni mərhələ oldu. Bu proqramda ilk dəfə olaraq nitq mədəniyyətinə xüsusi yer ayrılmış, “Nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi məsələsi ölkə prezidenti tərəfindən tövsiyə edilmişdi. H.Əliyev və İ.Əliyev tərəfindən imzalanmış fərman və sərəncamlara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2014-cü il tarixli 913 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş ali təhsil pilləsində dövlət standartının bakalavriat səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramına uyğun olaraq Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında tədris planına “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni daxil edildi. Bu ali məktəbdə “Nitq mədəniyyəti” fənni 2005-ci ildən tədris olunur və onun tədrisinə o vaxt 34 saat, 2008/2009-cu ildən isə 45 saat ayrılırdı. Nitq mədəniyyətinin Azərbaycan dilçiliyində hələ lazımınca öyrənilmədiyini nəzərə alsaq, verilən saatlar tədrisə qatılacaq bütün məsələləri əhatə etmək imkanını azaldırdı. İndi fənnin adı tədris planında haqlı olaraq dəyişdirilmiş, “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlandırılmaqla tədrisinə də 60 saat verilir. Fənnin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlandırılması müəllimin qarşısında daha geniş perspektivlər açır, istər fənn proqramına, istərsə də dərsliyə, onun istiqamət və xarakterinə yenidən baxmağı zəruri edir. Tələbələrımız orta məktəb illərində Azərbaycan dilinin fonetikasını, leksikologiya, frazeologiya və qrammatikasını öyrənməklə, ana dilimiz haqqında elmi bilik almış, dilçilik materialını “Azərbaycan dili” dərslikləri ilə yanaşı rus və digər xarici dil fənlərində təkrar-təkrar möhkəmləndirmişlər. Buna görə də ali məktəbdə yenidən Azərbaycan dilinin fonetika, leksikologiya, morfologiya və sintaksisini – yəni Azərbaycan dilçiliyini öyrətmək yox, gündəlik həyatda dil qaydalarına uyğun danışmaq və yazmaq, müxtəlif situasiyalarda informasiya vermək, sorğunu çevik, aydın, doğru və düzgün cavablandırmaq, izahın bütün forma və elementlərindən istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaqdır. İkincisi, fənn indi Azərbaycan dili ilə nitq mədəniyyətinin

qovuşuğu şəklində verilir, yəni məqsəd orta məktəbdə Azərbaycan dilindən keçilən qrammatik qayda-qanunları təkrar edib ümumiləşdirmək yox, tələbələrin praktik Azərbaycan dilinə yiyələnməsi, nitq mədəniyyətinin elementar problemlərini mənimsəməsidir.

Fənnin tədrisi qarşısında praktik fəaliyyət məqsədi qoyulduğundan Azərbaycan dilinin ən zəruri məsələləri yığcam şəkildə şərh olunmaqla nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir, nitq mədəniyyətindən gündəlik həyatı əhəmiyyət daşıyan cəhətləri ön plana çəkilməklə tələbələrin nitq vərdişlərini yüksəltmək məqsədilə müxtəlif bədii, elmi və publisistik xarakterli orijinal mətnlərlə möhkəmləndirilir. Hər mövzuya aid çalışma və tapşırıqlar keçilmiş mövzunun təhlilinə xidmət etməklə onun tələbələr tərəfindən tam başa düşülməsinə zəmin yaratmalıdır.

Mədəniyyət, danışiq və yazı mədəniyyəti anlayışları qarşılıqlı əlaqə əsasında insan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi götürülür. Nitq mədəniyyəti ümumxalq danışiq dilindən, eləcə də dialekt və şivələrdən seçmə və əvəzetmə əsasında götürülmüş və hamiya eyni dərəcədə anlaşıqlı olan söz və ifadələrdən istifadə etməklə ədəbi dilin normaları daxilində düzgün və aydın danışmaq və yazmaqdır, nitqin düzgünlüyü, aydınlığı və dəqiqliyi naminə həm sözlər düzgün tələffüz edilməli, intonasıya, vurğu və fasilələr gözlənilməli, həm də dil vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır.

Deməli, “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisində məqsəd tələbələrə öz fikirlərini şifahi və yazılı formada düzgün, aydın, səlis, canlı və anlaşıqlı şəkildə çatdırma bacarığı və vərdişlərinin yaradılmasına yardımçı olmaqdır, yəni fiziki tərbiyə müəllimi və məşqçi olmaq istəyən idmançı gənclər ilk əvvəl gözəl nitqə, nitq mədəniyyətinə yiyələnməli, dilimizin üslubi imkanlarına, tələffüz və yazı qaydalarına yaxşı bələd olmalıdırlar.

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərslisi əvvəllər nəşr etdirilən “Nitq mədəniyyəti” kitablarına, onlardakı metod və üsullara əsaslanır. Dərsləkdə Azərbaycan dili üzrə fonetik,

leksik, morfoloji və sintaktik mövzular daxilində nitq mədəniyyətinin yeri və rolu, səciyyəvi cəhətləri, nitqin növləri, daxili və xarici keyfiyyətləri, ədəbi dilin normaları, nitqin üslubları, danışq etikası və nitq etiketləri kimi məsələlər proqram həcmində işıqlandırılır, hər mövzudan sonra verilmiş sual və tapşırıqlarla, praktik çalışmalarla möhkəmləndirilir.

Dərslərdə Azərbaycan dili, onun tarixi, ümumxalq danışq dilindən ədəbi dilə yüksələn dövrələr, dövlət dili statusu almasında son konstitusiyaya aktları, nitq mədəniyyətinin mahiyyəti, düzgün, aydın, ifadəli nitq, ədəbi dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normaları, natiqlik sənətinin və rəhbərli nitqin mahiyyətinin şifahi və yazılı nitq nümunələrində təbii, xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına uyğun danışq etikası və nitq etiketlərindən istifadə yolları işıqlandırılır.

İlk dərslərdən Azərbaycanın görkəmli şairlərinin, alimlərinin, siyasət adamlarının, ziyalıların – danışanın nitqini axıra qədər dinləmək, arzu olunan məzmununda və gələcəkdə istifadə üçün nümunə kimi yararlıdırsa ondan bəhrələnmək fikri ön plana çəkilmişdir. Faydalı məsləhətlərlə, təcrübədən keçmiş xalq hikmətləri ilə zəngin çıxışları axıra qədər dinləmək, başa düşmək, örnək kimi həmişəlik yadda saxlamaq qrup tələbələrinin səviyyəsindən asılı olsa da, onlarda belə bir zərurəti yaratmaq müəllimin ustalığının göstəricisi olmalıdır.

Bugünkü qloballaşma, mədəniyyətlərarası proseslər dövründə Azərbaycanın beynəlxalq aləmə sıx inteqrasiyası şəraitində yüksək səviyyəli, savadlı kadrların yetişdirilməsində təhsilin roluna, təhsilənin qazandığı bilik və bacarıqların keyfiyyətinə böyük diqqət yetirilməlidir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, “təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilənin cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir”. (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.)

FƏNNİN MÖVZUSU, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Tədris olunan fənn ümumi dilçiliyin böyük bir hissəsinin – müasir Azərbaycan dilinin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya, sintaksis və üslubiyyat bölmələrinin nitq mədəniyyəti ilə sintezi kimi təqdim edilir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, onun türk dilləri ailəsində yeri, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu fənnin verdiyi imkan daxilində nəzərdən keçirilir. Dünyada 3500-dən çox dilin olduğu yazılır. Bu dillər müəyyən dil qruplarına bölünür. Hər qrupa daxil olan dillərə qohum dillər, yaxud dil ailəsi deyilir. Azərbaycan dili geneoloji cəhətdən **türk dilləri ailəsinə** daxildir. Türk dilləri ailəsinin **oğuz, qıpçaq, qarluq və bulqar** dil qrupları daha məşhurdur. Qıpçaq qrupuna qazax, qırğız, qaraqalpaq, tatar, başqırd və qumuq dilləri, qarluq qrupuna özbək, uyğur və salar dilləri, bulqar qrupuna çuvaş dili daxildir. Azərbaycan dili isə türk dilləri ailəsində oğuz dilləri qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aiddir, türk (osmanlı), türkmən və qaqauz dilləri ilə bir qrupda birləşir. Azərbaycan dili tipoloji cəhətdən isə aqqlütinativ (iltisəqi) dillər qrupuna daxildir, yəni dilimizdə sözlərin kökü dəyişmir, sözdüzəltmə və sözdəyişmə funksiyası şəkilçilərlə yerinə yetirilir, sözün kökü dəyişmədən şəkilçilər vasitəsilə qrammatik formalar yaranır. Dilimiz xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng lüğət tərkibinə, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, bu fənn tələbələrin ümumi bilik inkişafına, onlarda şifahi və yazılı nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə yardımçı olur. Tələbələr dilin qayda-qanunlarını dərinləndirərək mənimsədikcə ondan daha səmərəli və daha məqsəduyğun istifadəyə nail olurlar. Nəticədə onların nitqi rəvan, cəlbedici və ürəyəyatan olmaqla həm özləri,

həm də dinləyənlər üçün həzz mənbəyinə çevrilir. Beləliklə, bu tədris **fənninin məqsədi** tələbələrə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu, orfoepiya və orfoqrafiyası, dilin normaları və üslubları haqqında müəyyən elmi-nəzəri biliklə yanaşı əməli işə yardımçı olacaq praktik fəaliyyət vərdişləri də aşılایır. Axı dilimizin yazılı və şifahi normalarına yiyələnmək nitq mədəniyyəti üçün əsas şərt sayılır.

Dilimizdəki milli sözlər iltisəqilik prinsipinə uyğun dəyişir. Lakin dilimizdə milli sözlərlə yanaşı alınma sözlər – ərəb, fars, rus və başqa dillərdən alınmış sözlər də vardır. Həmin dillərin morfoloji quruluşu başqa tipdən olduğu üçün alınma sözlər bəzən iltisəqilik prinsiplərinə uyğun gəlmir. Məs: **laqeyd**, **natəmiz**, **bivəfa**, **baməzə**, **antifaşist**, **anormal** və s. kimi sözlər dilimizə ön şəkilçilərlə birlikdə keçmişdir.

Tipoloji bölgədə dillərin morfoloji quruluşu əsas götürülür. Elə tip dillər var ki, onlarda şəkilçilər yoxdur, sözlərin kökü də dəyişmir. Belə dillərə **kök dillər** deyilir. Çin və Vyetnam dilləri bu qrupa aiddir.

Sözün kökü dəyişən dillər də vardır. Məsələn, ərəb və rus dilləri belə dillərdəndir. Bu dillərdə sözün kökü dəyişir. Şəkilçilər söz kökünün əvvəlinə, ortasına və sonuna artırılır. Prefiks, infiks və siffikslər sözün mənasını dəyişdirir. Məsələn, ərəb dilində l, m – elm, alim, üləmə; n, s, r – nəsr, nasir, mənsur; n, z, m – nəzm, nazim, nizam sözlərini bildirir. Rus dilində çitat, uçest, proçitat və s. sözlərini misal gətirmək olar.

Tələbələrdən “Dil nədir?” soruşulanda onlar orta məktəbdən əzbər bildikləri “Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir” cümləsini təkrar edirlər. Amma dilin insanlar arasında zəruri fəaliyyət və qabiliyyət sırasına daxil olub “düşündüklərimizi başqalarına bildirmək, söyləmək üçündür” fikri yada düşmür. Biz dilin insanların dinmək, danışmaq demək, söyləmək və anlaşımaq üçün, başqalarına fikri anlatmaq üçün vasitə olduğunu izah etməliyik. Deməli, 1) bir-biri ilə anlaşımaq bilən insanlar milli

mədəniyyət forması olan dil vasitəsilə fikirlərini bir-birinə söyləyir və bir-birini başa düşürlər; 2) bir-birinə təsir göstərirlər; 3) öz hiss və həyəcanlarını ifadə edirlər; 4) düşünüb dərk etdiklərini həyatda yerinə yetirirlər. Amma biz təkcə “Dil nədir?”, “Dil nə üçündür?” suallarına deyil, “Ədəbi dil nədir?”, “Ədəbi dil nə üçündür?” suallarına da aydınlıq gətirməliyik. “**Ədəbi dil** ümumxalq danışiq dili əsasında seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış, yüksək duyğuları, dərin fikirləri, geniş anlayışları ifadə edən bədii, elmi, publisistik, ictimai-siyasi, rəsmi-əməli və s. üslubları özündə birləşdirən hadisədir” – fikrinə gəlməliyik. Ümumiyyətlə, dil sözü ilə əlaqəli onlarla ifadə, atalar sözləri, xalq məsəlləri vardır. Amma tələbələrə frazeoloji ifadələr haqqında sual verildikdə onlar çətinlik çəkir, müəllimin əvvəlcə bir-iki nümunə deməsini istəyirlər. Biz daha sonralar ədəbi dilimizin leksik-semantik və frazeoloji normalarından danışarkən, təbii ki, belə nümunələri çox səsləndiririk. “Dil” sözü ilə bağlı tələbələrə çatdırmalıyıq ki, bu sözlə yaranan ifadə və tərkiblərin çoxluğunun bir səbəbi də vardır. Bu da onunla bağlıdır ki, söz dilimizdə omonim sayılır. Mənaca müxtəlif olan sözlərin səslənmə cəhətdən bir-birinə oxşar olması məsələsi leksikologiyanın omonimləri öyrənən bölməsində verilir və tələbələrimiz eyni cür səslənən, lakin mənaca fərqli sözlərin omonim olmasına dair fikirlərlə bir daha tanış olurlar.

Biz “Ədəbi dilimizin leksik normaları” mövzusunı tədris edərkən də bu məsələyə bir daha aydınlıq gətirməli və ilk misalı da elə “**Dil**” sözü ilə başlamağı məqsəduyğun hesab edirik. “Dil” sözünün aşağıdakı mənaları məlumdur: 1) Ağız boşluğunda danışiq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən fəal nitq orqanı (Bu, sözün həqiqi mənasıdır); 2) insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olub onların bir-birini başa düşmələrinə və bir-biri ilə fikir mübadiləsi aparmasına imkan verən səs, söz və qrammatik vasitələr sistemi (Azərbaycan dili, ingilis dili, qədim dil və s.); 3) Danışıq və ya ifadə tərz, üslub (ədəbi dil, da-

nışıq dili, yazıcının dili, qəzet dili); 4) Danışmaq qabiliyyəti, nitq (Dili olmasa, qarğalar gözünü didər); 5) Danışmaq, danışmaq tərz (onun çox acı dili var; Dil var bal gətirir, dil var bəla); 6) Bir şeyi ifadə və ya izah edən, ünsiyyət vasitəsi ola bilən şey (Rəqəmlərin dili, quşların dili) (Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, səh.19); 7) müxtəlif alətlərdə uzanan mütəhərrik hissə (toqqanın dili, qarmonun, pianonun dilləri); 8) Dənizin içərisinə girmiş uzun quru hissə; 9) Müharibədə düşmənin vəziyyəti haqqında məlumat alına biləcək əsir (dil almaq, dil tutmaq) və s. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm nəşriyyatı, 1980, səh. 98-101). Belə nümunələrdə nitq və dil sözləri mənaca sinonimlik təşkil etdiyindən onlar danışqda bir-birini əvəz edə bilər. Amma **nitqi batmaq**, yaxud **nitq söyləmək** (söz danışmaq, söz söyləmək) ifadələrindəki **nitq** sözünü **dil** sözü ilə əvəz etmək mümkün olmur. Deməli, **nitq** və **dil** sözləri nə qədər bir-birinə yaxın olsa da, onların arasında bərabərlik işarəsi qoymaq düzgün deyildir.

Ərəb dilindən alınmış **nitq** sözünün mənasını tələbələrle araşdırdıqda belə qənaət hasil olur ki, nitq danışmaq, fikri sözlərlə ifadə etmə qabiliyyəti, danışma və yazma, yazışma tərzidir. Dilimizdə **nitqdən düşmək**, **nitqdən qalmaq** “danışa bilməmək”, “dili tutulmaq”, nitqə gəlmək, nitqi açılmaq “danışmağa başlamaq”, nitqi tutulmaq, batmaq, bağlanmaq, kəsilmək, qurumaq və s. kimi ifadələrdən anlaşılır ki, nitq dinləyicilərə “xətib olunan cümlələr toplusu”, kütləvi yerlərdə, yığıncaqlarda, iclaslarda və s. müəyyən məsələ ətrafında danışmaq, fikir söyləmək, çıxış etmək mənalara aiddir. Deməli, nitq mədəniyyətinə dərinlikdən yiyələnmək üçün dilimizin fonetika və leksikologiyasına hərtərəfli bələdlilik, işlətdiyimiz söz və ifadələrin mənasını aydın bilmək tələb olunur.

Nitq mədəniyyəti geniş anlayış olub insan mədəniyyətinin çox mühüm tərkib hissəsi kimi başa düşülür. “Mədəniyyət” sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir, “şəhər” mənasında olan “**mədinə**” sözündəndir. “**Mədəni**” sözü də “**şəhərli**” mənasın-

dadır. Əvvəllər “mədəni” anlayışı şəhərdən uzaqda yaşayan, hərəkəti, davranışı, eləcə də danışığı, nitq qabiliyyəti hələ istənilən qədər formalaşmayıb müəyyən ölçüyə, əndazəyə uyğun olmayan insanlara qarşı, şəhərdə yaşayanların danışığı bədəvilərin, ucqarlarda yaşayanların nitqinə qarşı qoyulurdu. Deməli, uzun əsrlərdən bəri birgə yaşayış nəticəsində şəhərdə yaşayanların - şəhər adamlarının hərəkəti, davranışı, danışığı həyat şəraitinə uyğun olaraq sürətlə formalaşmış ucqarlarda yaşayankılara nisbətən daha mədəni hesab olunmuşdur.

İndi mədəniyyət mədəniyyətsizliyə qarşı deyil, həm şəhərdə, həm də kənddə yaşayan bütün mədəni adamlara, ictimai və mənəvi həyatda, birgə yaşayışda özünü nümunəvi göstərənlərin hamısına aiddir. Ona görə də, **“mədəni”** sözü indi: a) “mədəniyyətə çox inkişaf etmiş, mədəniyyətin yüksək pilləsində olan”; b) “cəmiyyətdə özünü aparma üsullarına, ədəb qaydalarına yaxşı bələd olan”; tərbiyəli; c) “mədəniyyətlə bağlı olan” – mənalarında işlənir. “Mədəniyyət” sözü isə: 1) “insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu”; 2) “hər hansı xalqın müəyyən dövrdə əldə etdiyi belə nailiyyətlərin səviyyəsi”; 3) “savadlılıq”, “el-mililik”, “biliklilik”, “cəmiyyətdə özünü apara bilmə”; “tərbiyəlilik”; “mədəni adamın tələbatına uyğun olan həyat şəraitinin məcmusu” (8. səh. 282-283) kimi mənaları əhatə edir.

İndi təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişafı, mətbuatın, radio və televiziyanın respublikamızın aralıq, dağlı bütün kənd, qəsəbə, rayon mərkəzi və şəhərlərində xalqımızın gündəlik həyatına, məişətinə daxil olması nəticəsində nəinki ədəbi dilimiz, eləcə də xalqımızın danışq dili kütləviləşir, hamının eyni dərəcə tam başa düşdüyü, anladığı rəvan və səlis dilə çevrilir.

Nitq mədəniyyəti terminini, ümumiyyətlə, mədəniyyət sözü ilə də qarışdırmaq olmaz. İnsanlar mədəniyyət dedikdə əsasən, təlim-tədris ocaqlarını – məktəbləri, klub, kitabxana, kino-teatrları, tamaşa salonlarını, tarix-ölkəşünaslıq muzeylərini, mədəni sözünü isə təhsilli, tərbiyəli anlamında başa düşürlər.

Nitq mədəniyyəti cəmiyyətin müəyyən dövründə danışiq qaydalarını öyrənən və insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi kimi fikri formalaşdırma və ifadə etmə qaydalarının elmi əsaslarını müəyyənləşdirən dilçilik sahəsidir (Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M.. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, 1989, səh. 102). Deməli, nitq mədəniyyəti həm nitqin kommunikativ keyfiyyətlərinin məcmusu və sistemi, həm də bu sistemi öyrənən dilçilik elminin bir sahəsidir.

Müəllim mədəniyyəti, həkim mədəniyyəti, tələbə mədəniyyəti, səhnə mədəniyyəti, oxu mədəniyyəti, qulaqasma, dinləmə mədəniyyəti və s. Şəhər mədəniyyəti, kənd mədəniyyəti daha geniş mənada götürülərək konkret yerin – ölkə və ya qitənin adı ilə – Avropa mədəniyyəti, Amerika mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti, Çin mədəniyyəti və s. deyilir; Millətlə bağlı olaraq alman mədəniyyəti, fransız mədəniyyəti, türk mədəniyyəti,anlayışları da mövcuddur.

Deməli, mədəniyyət sözü həyatımıza dərinlən sirayət etmiş, insanın həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən çox işlək anlayış olmuşdur: Mənəvi və estetik ideyalar, davranış qaydaları, dillər, dialektlər, ləhcələr, milli və etnik mədəniyyət və incəsənət əsərləri, tarix və mədəniyyət əhəmiyyəti olan binalar, tikililər və əşyalar mədəniyyət sərvətləri hesab olunur. Bura: 1) təsviri sənət əsərləri, o cümlədən şəkillər, rəsmlər, heykəltaraşlıq əsərləri; 2) kino, televiziya, radio, videomateriallar, fotoəsərlər və fotomateriallar; 3) əlyazmalar; 4) şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri; 5) arxeoloji komplekslər; numizmatik xarakterli əşyalar; 6) memarlıq abidələri daxildir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Dərslik. Bakı, 2014, səh. 49).

Bu deyilənlər arasında **danışiq mədəniyyəti** xüsusi yer tutur. Danışiq mədəniyyəti bilavasitə insanla bağlı olduğu üçün yuxarıda sadalanan müəllim mədəniyyəti, şagird, tələbə, sürücü, satıcı və başqa peşə-sənət sahələri ilə əlaqəli insanların ədəb-ərkan, qanacaq, əxlaq normaları daxil olmaqla danışığı

nəzərdə tutulur, çünki hər bir insan kiçik yaşlarında başlamış ömrünün sonuna qədər danışır, yazır, nitq söyləyir, çıxış edir. O, illər keçdikcə danışığ tərzini təkmilləşdirir, arzu edilən qədər öz sözünü deyir, nitqini həyatdan, cəmiyyətdən gələn yeni-yeni sözlər hesabına zənginləşdirir, başqalarından daha yaxşı, müdrikcəsinə danışmağa, nitqini gözəl, ifadəli, rəvan çatdırmağa çalışır. İnsan danışığ vərdişi formalaşib təkmilləşdikcə, söz ehtiyatı, dilinin lüğət tərkibi artdıqca, müxtəlif yaş və peşə sahibləri ilə ünsiyyət saxladığıca özü üçün daha rəvan, səlis, düzgün danışılanları nümunə kimi qəbul edərək, qəzetlərdən, jurnallardan, kitablardan oxuduğu, televiziya aparıcılarından, çıxış edən şair, yazıçı və alimlərdən eşitdiyi nitq nümunələri ilə tanış olduqca dilimizin qayda-qanunlarına, qrammatik quruluşuna, onun incəliklərinə bələdləşdikcə öz fikirlərini daha gözəl, məntiqi qurmağa nail olur. Deməli, insan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyəti dil normalarının məcmusu kimi təzahür edir. Hər bir şəxs elə danışmalı, nitqini elə qurmalıdır ki, dinləyicilər onu aydın başa düşsün, həm də onun nitqinə həvəslə qulaq assın, danışığından xüsusi həzz alsınlar. O, bu hallar vərdişə çevriləndən, danışığının arzu olunduğunu biləndən sonra nitqinin mənalı və məzmunlu olmasına daha ciddi hazırlaşacaqdır. Doğrudur, bu heç də asan başa gəlmir, hamıda yaxşı alınmır, bunun üçün böyüklə böyük, kiçiklə kiçik dilində danışmaq, nə barədə, nə məqsədlə, harada, hansı şəraitdə, kiminlə və ya kimlərlə danışdığını bilmək və bunları mütləq nəzərə almaq lazımdır. Bu, nitq mədəniyyətinin əsas şərtidir. Deməli, nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən düzgün cümlələr qurmaq, fikri aydın, dəqiq, məntiqi ardıcılıqla çatdırmaq, ədəbi dilin tələffüz, intonasiya, vurğu, fasilə kimi tələblərinə praktik əməl etmək bacarığıdır.

Nitq mədəniyyəti fənninin məqsədi ədəbi dil normalarını müasir Azərbaycan dilinə tətbiq etmək, dil normaları haqqında sistemli məlumat vermək, nitq üslubları haqqında geniş təsəvvür yaratmaq, mədəni nitqi adi danışığından fərqləndirmək, şifa-

hi və yazılı nitq normalalarının bir-birinə təsiri nəticəsində yeni normaların yaranmasını öyrənməkdir. Nitq mədəniyyəti ədəbi dilin fonetik, leksik, frazeoloji və qrammatik normaları, onların qanunauyğunluğu, yaranması və onlara yiyələnmək haqqında dilçilik elmidir, yəni dil normalalarının məcmusudur.

Şifahi nitq zamanı danışana, söz sahibinə münasibətə gəlincə, onu belə dəyərləndirmək olar:

1) Kim danışır? Danışan müəllimdir, şagirdidir, tələbədir, vəzifə sahibidir, adi vətəndaşdır?

2) Kimə danışır? Özündən vəzifəcə yüksəkdə durana, yoxsa özündən asılı olan adama?

3) Hansı şəraitdə danışır? Sınıf-dərs otağında, auditoriyada, iclasda, yığıncaqda, böyük izdiham qarşısında, televiziya milyonlarla izləyici, tamaşaçı qarşısında?

4) Nə barədə danışır? Tədris olunan bir mövzunu, ictimai-siyasi mahiyyətli bir məsələni?

5) Nə məqsədlə, nə səbəbə danışır? Öyrətmək, inandırmaq, yoxsa məlumat vermək məqsədilə?

6) Öz fikrini çatdırmağa bilirmi? Onu başa düşürləmi?

7) Onun şəxsiyyətinə dinləyicilərin münasibəti necədir?

8) Onun nitqi, nitq mövzusu arzu edilirmi?

9) Danışdığı mövzunu hərtərəfli, yaxşı bilirmi? və s. (12, səh. 51).

Elə buradan da **nitq mədəniyyəti fənninin vəzifəsini** aydınlaşdırmaq olur. Vəzifə nitq mədəniyyətinin normalarını tam orta ümumtəhsil məktəblərində və ali məktəblərin bakalavr səviyyəsində əvvəlcə şagirdlərə, sonra tələbələrə, ümumilikdə gənc nəslə düzgün çatdırmaqdır.

Nitq mədəniyyətinin mövzusunə mədəni nitqin əsas keyfiyyətləri ilə bağlı məsələlər-ədəbi dil və onun normaları, eləcə də nitq istisnaları, özləşmə meyilləri, natiqlik sənətinin sahələri və nitq etiketləri daxildir.

Mədəni nitq danışanın nə haqqında, nə məqsədlə, harada, hansı şəraitdə, kiminlə və ya kimlərlə danışmasını mütləq nəzə-

rə almağı, zəngin söz ehtiyatına malik olmaqla hər sözün, söz birləşməsi və frazeoloji ifadələrin semantikasını, onların yazılış və tələffüz qaydalarını, şifahi nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu, mimika və jestlərin işlənmə məqamlarının yerini bilməyi, yazılı nitqdə orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarını mənimsəməyi, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanması, sintaktik konstruksiyaların, əsas və köməkçi nitq hissələrinin, cümlə tiplərinin üslubi imkanlarını mətn daxilində qiymətləndirib yerli-yerində işlətməyi, məna tutumunu başa düşməyi əsas şərt kimi irəli sürür.

Sual və tapşırıqlar:

1. Nitq mədəniyyəti fənninin məqsədi nədir?
2. “Mədəniyyət” sözü hansı dildən alınmışdır və mənası nədir?
3. “Mədəni” sözünü necə başa düşürsünüz, mənası nədir?
4. Nitq mədəniyyəti nə deməkdir?
5. Nitq mədəniyyəti fənninin mövzusunu necə xülasə etmək olar?
6. Nitq mədəniyyəti fənninin vəzifələri hansılardır?
7. Nitq mədəniyyətinə verilən tələbləri sadalayın.
8. Nitq mədəniyyəti termininin mədəniyyət anlayışında yeri.
9. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri hansılardır?
10. Nitq mədəniyyəti fənninin tədrisindən məqsəd nədir?
11. Düzgün nitq nədir? Hansı nitq düzgün nitq forması hesab olunur?
12. Kim öz fikrini elmi və məntiqi cəhətdən düzgün qura bilər?
13. Dəqiq nitq dedikdə nəyi başa düşürsünüz? Hansı adamın nitqi dəqiq olur?

Çalışma. Mətni diqqətlə oxuyun, mədəniyyət sərvətlərinə aid məhfumları tapın, mədəniyyətlə bağlılığını izah edin:

Məktəb xalqın mənəvi beşiyidir. Rəsul Əleyhissəlamın “Beşikdən qəbr evinə qədər elm öyrənin!” –ifadəsinin məktəblə əlaqəsi danılmazdır. Məktəbdə təkcə yazıb-oxumağı, sayıb-

hesablamağı və müxtəlif elmlərin ilkin sirləri öyrədilməklə yanaşı, həm də birgə yaşayış qaydaları öyrədilir. Məktəbdə vətənin çoxəsrlik mədəniyyəti yaşayır. Müəllimlər şagirdlərə dönə-dönə xatırladırlar: “Dövlətimizi və məktəbinizi sevin, elmlə və mədəniyyətli olaraq məmləkətimizi çiçəklənən bir diyara çevirək”. Məktəb bizə təkcə təhsil yox, tərbiyə verir, mədəniyyət aşılayır.

Məktəbdə müəllimlər və şagirdlərlə ünsiyyət saxlamaq hamıya sevinc və mənəvi zövq bəxş edir.

Hər bir dövlət üçün məktəb böyük rol oynayır. Savadlı insanlar olmadan elm və mədəniyyətin inkişafı qeyri-mümkündür.

İnsanın məktəbə, təhsilə, elmə münasibəti onun daxili mədəniyyətindən irəli gəlir, onun xeyirxahlığı, millətinə saygısı, məhəbbəti təkcə davranışı və hərəkətlərində deyil, nitqində, şüur və düşüncəsində də özünü göstərir. Məktəbə müqəddəs yer, elm məbədi kimi baxmaq, mənəviyyatımızı qurmaq, mədəniyyətimizi təkmilləşdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək hər bir savadlı insanın borcudur.

Çalışma. Sözlərdən istifadə edərək qrammatik normalara uyğun cümlələr düzəldin:

1) Azərbaycan, qanlı, mübarizə, qurmaq, xalq, müstəqil, düşmən, müstəqil, qalib gəlmək, dövlət.

2) Hər, uğrunda, öz, müstəqillik, olmaq, bir, daima, xalq, hazır, mübarizə.

3) Millət, azadlıq, qazanmaq, etmək, bir, hər, öz, və, müdafiə, öz.

Çalışma. Sözlərin aşağıdakı tələffüz formalarından hansının orfoepik normalara uyğun olduğunu müəyyənləşdirin.

Ev/əv/öy, qadəş/kardeş/qardaş, geçə/gecə, murtda/yumurt-da/yumurta, biznən/biziynən/bizimlə, daşdı/daşlı, qarandıq /qarannıx/qaranıx/qaranlıq, qızzar/qızlar/qızdar, xəbərlər/xavar-rar/xəbərrər.

Çalışma. Akademiyada bir tədbirin keçiriləcəyi haqqında elan (bildiriş) yazın. Elanın yazılma formasını qısaca qeyd edin.

AZƏRBAYCAN DİLİ

**Azərbaycan dilinin məişət dili, danışq dili səviyyəsindən
müasir ədəbi dil, rəsmi dövlət dili statusuna qədər keçdiyi
ictimai-tarixi şərait**

Azərbaycan mənim elim,
Azərbaycan mənim dilim.
Doğransam da dilim-dilim,
Mənim dilim ölən deyil,
Mənim elim ölən deyil.

Azərbaycan dili! Azərbaycan xalqının danışdığı dil. Azərbaycançılığın əsas və birinci komponenti. Analarımız bizə bu dildə layla çalmış, bu dildə bayatılar, mahnılar, nəğmələr, şeirlər oxumuş, dilimizi öz dodaqlarından bizə vermiş, onu öyrənməyə öyrətməyə, sevdirməyə çalışmışlar. Mahnıda deyildiyi kimi dilin daşıyıcıları – Azərbaycanlılar yaşayırlarsa, vətən də olacaq, dilini sevən xalqın özü kimi dili də ölümsüzlük qazanacaq, milli varlığımızın əsas amili əbədi yaşayacaq. Azərbaycan dili!

Ana dili! Nə qədər rəfiq və nə qədər ürək hissləri oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtəşəm, müqəddəs, nə qədər uca bir qüvvə!

Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücutda öz məhəbbətini, ana şəfqətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sənə beşikdəyəkən bir lay-lay şəklində öz ahəng və lətafətini eşitdirib, ruhunun ən dəruni güşələrində nəqş bağlayıbdir. Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl bu dil sayəsində bir fikir hasil edibsən..... Azərbaycanlı balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin” (Nəriman Nərimanov).

“Millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq ilə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bil-

məsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır. A canım, biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək?” (Ömər Faiq Nemanzadə).

“Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənə mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir. Bu Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə bəyindir” (Fəridun bəy Köçərli. “Ana dili haqqında” məqaləsi).

Bizim ana dilimiz! Biz azərbaycanlıların doğma dili!

Ümumitəhsil məktəblərində tədris olunan “Azərbaycan dili”, “Ədəbiyyat”, “Azərbaycan tarixi”, “Azərbaycanın fiziki coğrafiyası”, “Azərbaycan Konstitusiyası” və başqa fənn dərsləkləri aşağı siniflərdən başlamış məktəb illəri sona yetənə qədər bizə Azərbaycan haqqında, azərbaycançılıq haqqında, dilimiz, dinimiz haqqında, türkcülük və müasirlik haqqında zəngin məlumat verir. Azərbaycan radiosu, televiziya kanalları, internet şəbəkəsi, müxtəlif markalı əl-cib telefonları, mətbuat və s. bu ruhda uşaqlardan tutmuş yaşlı nəslin nümayəndələrinə qədər hamını, hətta xarici ölkələrdən gəlmiş insanları da Azərbaycançılıq üzərində kökləyir.

Xalqımızın milli ruhunun daşıyıcısı olan Azərbaycan dili, Azərbaycanda yaşamış qədim türkdilli tayfalar, onların folklor üslubunda ədəbiyyatı və mədəniyyəti, xalqımızın soykökü və dilimizin mənşəyi, Azərbaycan türklərinin yaşadıkları ərazilər haqqında ilkin məlumatlara leksikoqraf alim Mahmud Kaşğarının 1072-ci ildə yazdığı “Divanü lüğətit-türk” adlı üç cildlik lüğətində rast gəlirik. Akademik Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” kitabında (Bakı-1989, səh.174) xalqımızın və dilimizin mənşəyi haqqında geniş tarixi məlumatlar verilmişdir. “Azərbaycan” sözü ərazi vahidi kimi həmişə işlək olmuşdur, lakin “Azərbaycan dili” əvəzinə “ana dili”, “türk dili” terminləri işlədilmişdir.

Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk qəbilələrinin ümumi anlaşıma vasitəsi olan dilimiz IV-V əsrlərdən artıq danışiq dili kimi fəaliyyət göstərmişdir. Aqqlütinativ (iltisafı) quruluşa malik bu dil şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri – dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar, sayaçı sözləri, holavarlar və s. şəkildə Azərbaycan ədəbi dilinin erkən formalaşmasına zəmin yaratmışdır və bu, həm də onu sübut edir ki, dilimiz V-IX əsrlərdə ümumxalq dili kimi tam formalaşmışdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun (VII-XI əsrlər) meydana çıxması göstərir ki, Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçmişdir. XIII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlləri ilə özünün varlığını nümayiş etdirən, sonralar Qazi Bürhanəddin (1344-1398), İmadədin Nəsimi (1369-1417) kimi söz sənətkarlarının əsərlərində daha da cilalanmışdır.

Azərbaycan dili Ş.İ.Xətəinin (1487-1524), M.Füzulinin (1494-1556), aşiq ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Aşiq Qurbaninin əsərlərində özünün yeni zirvəsinə ucalmışdır. XVIII əsrdə xalq şeirinin inkişafı ədəbi dilimizdə sadəliyə meyli gücləndirmiş, M.P.Vaqifin (1717-1797) və ardıcıllarının yaradıcılığında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. XIX əsrin II yarısında M.F.Axundzadə Azərbaycan dilində yazdığı altı komediyası ilə (M.F.Axundzadə. Əsərləri, Üç cild-də, I cild. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı-2005) təkcə ölkəmizdə deyil, eləcə də bütün Yaxın Şərqdə dram janrının, “Aldanmış kəvakib”lə realist nəsrin əsasını qoymuş, “Kəmalüddövlə məktubları” ilə tənqidşünaslığın, əlifba islahatına aid yazışmaları ilə elmi-fəlsəfi fikrin formalaşmasında, xalqımızın maariflənməsi məsələlərində çox əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Beləliklə, M.F.Axundzadənin bədii, elmi, fəlsəfi və tənqidi əsərləri, “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması (1875-1877), milli teatrın meydana gəlməsi dilimizin inkişafına, xalqımızın dünya sivilizasiyasına yaxınlaşmasına yeni imkanlar açmışdır. XX əsrin

əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri (1906-1931), Ü.Hacıbəylinin Şərqdə ilk operası (“Leyli və Məcnun” – 1908) və digər operettalarının səhnəyə qoyulması, neçə-neçə jurnal və qəzetin işıq üzü görməsi, 1905-ci ildən sonra müasir məktəblərin açılması, məktəblərin tədris planına ana dilimizin salınması, neft sənayesinin inkişafı, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev kimi xeyriyyəçilərin ölkənin inkişafına sərmayə qoyması və s. xalqımızın tanınmasında yeni mərhələ olmuşdur.

Bu dövrdə görkəmli alimlər, şair, yazıçı, bəstəkar, jurnalist və siyasi xadimlər dilimizin saflığının qorunması, dövlət idarələrində yer alması, rus, fars və türk dillərinin təsirindən qorunması, tədris ocaqlarında təlimin yaxşılaşdırılması, ölkəmizin mədəni, elmi potensialının artırılması və s. kimi məsələlərlə əlaqədar geniş müzakirələr aparırdılar, xalqımızın varlığı üçün dilin rolunun artırılmasını önə çəkirdilər. Siyasi xadimlər azərbaycançılıq-türkçülük, islamçılıq və müasirlik üzərində qurulacaq ölkə ideyasını əsaslandırırdılar.

1917-ci il fevral-burjua, ardınca oktyabr sosialist inqilablarının nəticəsində Rusiya imperiyasının çökməsindən istifadə edib öz milli hökumətlərini quran xalqlardan biri də Azərbaycan xalqı oldu. Azərbaycanın siyasi xadimləri M.Ə.Rəsulzadə, F.Xoyski, Ə.Topçubaşov, N.Yusifbəyli və başqaları 1918-ci ilin mayın 28-də türkçülük, islamçılıq və müasirlik ideyaları üzərində bərqərar olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini elan etdilər.

“Torpaq, uğrunda ölən varsa, vətəndir” devizini həyat amalına çevirən AXC-nin qəbul etdiyi müstəqillik aktı ölkənin daxili və xarici siyasətini müəyyənləşdirən böyük siyasi sənəd oldu. Dövlət öz ərazisində yaşayan bütün xalqların (ermənilərin də) hüquqlarının təminatının qarantı olacağını öhdəsinə götürdü. AXC bütün qonşu dövlətlərlə-ərazi problemləri olmasına baxmayaraq İran, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya ilə xoş məramlı qonşuluq əlaqələri yaratmaq niyyətini bəyan etdi. AXC hökuməti ərazilərimizin bütövlüyünün qorunma-

sında böyük fədakarlıq göstərmiş və Rusiya imperiyasına ilhaq edilmiş torpaqlarımızı bir respublika daxilində birləşdirdi, ölkənin dağılmış sənayesini bərpa və inkişaf etdirdi, çar ordusunda uzun müddət xidmət etmiş azərbaycanlı generalların – Səməd bəy Mehmandarov və Əliəğa Şıxlınskinin böyük təcrübəsi sayəsində 30 minlik ordu yaratdı, ana dilində ali və orta məktəblər açdı. Torpaq haqqında qanunu qəbul etdi, bir çox dövlətlə diplomatik münasibətlər qurdu, dövlət orqanlarının fəaliyyət və təşkilat prinsiplərini, vətəndaşların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən konstitusiyayı hazırladı. Milli Məclisə deputat seçkisi keçirildi (rus, erməni, gürcü nümayəndələri də daxil olmaqla), rəsmi dövlət dili (türk dili adı ilə) konstitusiyada təsbit olundu, dövlət himnini, gerbini təsdiq etdi, öz milli valyutasını dövrəyə buraxdı və s.

1918-ci il noyabrın 9-da mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlı, üzərində ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz (xoşbəxtlik və əbədiyyəti ifadə edən ay və günəşin simvolları) təsviri olan bayrağı dövlətimizin müstəqillik rəmzi kimi qəbul etdi.

Dövlət bayrağındakı mavi rəng türk milli mədəniyyətinin – türkçülüyn, qırmızı rəng Avropa demokratiyasının – müasirliyin, yaşıl rəng isə islam dəyərlərinin simvolu kimi diqqəti cəlb edir. İndi Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilən şəxs andıçmə mərasimində Dövlət bayrağı qarşısında diz çöküb onu öpür, sonra ölkə konstitusiyasına və müqəddəs Qurani-Kərimə əl basaraq Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyacağına, demokratik dəyişiklikləri dəstəkləyib həyata keçirəcəyinə, ölkəmizin qabaqcıl dünya dövlətləri içərisində, dünya birliyində ləyaqətli yer tutmasına çalışacağına, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qalaraq ümummilli ənənələrimizin yaşamasına təminatçı olacağına and içir.

1920-ci ilin 28 aprelində rus qoşunları Azərbaycana yeridildi. AXC-nin süqutundan sonra onun üçrəngli bayrağı fəhlə - kəndlilərin rəmzi olan oraq-çəkiçli qırmızı bayraqa əvəzləndi,

dövlət “Sovet Sosialist Respublikası” adlandırıldı. Doğrudur, dilimizin adına toxunulmadı, yəni türk dili adı ilə saxlanıldı, amma konstitusiyada təsbit olunmadı.

Sovet dönəmində torpaqlarımızın bir hissəsi mərkəzi hökumətə – Moskvanın əli ilə Ermənistan, Gürcüstana, Rusiyaya (Dağıstana) “pay” verildi. 114 min kvadrat kilometrlik ərazimiz 86 min kv km-ə qədər azaldıldı. Lakin xalqımız azərbaycançılığın ideologiyasından, onun tərkib hissəsi olan müstəqil dövlətçilik ideyasından heç vaxt əl çəkməmiş, üç təməl – türkçülük, islamçılıq və müasirlik üzərində dayanan dövlət ideyasını bu və ya digər şəkildə, bədii və publisistik yazılarda qorumağa çalışmış, xalqımızın qan yaddaşından silinməyə qoymamışlar. Söz sənətkarları müxtəlif şəraitlərdə çıxışlarında, üstüörtülü olsa da bədii yazılarında xalqımızın müdrikliyini, mənəvi dünyamızı, xalqımızın tale yüklü məsələlərində yenilməz əqidə və iradə rəmzinə çevrilmiş Tomrisi, Cavanşiri, Babəki, Koroğlunu, Qaçaq Nəbini, Cavad xanı xatırladı, ərəb, fars, erməni və rus basqılarını, müharibələri, talanları qan yaddaşımıza çevirir, vətəndaşlarımızı, bütün dünyaya səpələnmiş soydaşlarımızı fəlakətlərdən, aşağılanmaqdan xilas etməyin yolları haqqında düşünməyə və birləşməyə çağırırdılar.

Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu işğalçı yadellilərin himayəsi altında yaşamalı olmuşdur. Azərbaycan dili XVI əsrin əvvəllərində (1501-ci ildən) Səfəvilər hakimiyyəti zamanı Şah İsmayıl Xətəinin 25 illik şahlığı dövrünü, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq tarixini nəzərə almasaq dövlət dili səviyyəsinə yaxınlaşsa da, xalqımız ərəb, fars və rus hökmranlığı altında yaşadığına görə dövlət dili ola bilməmişdir. Dilimiz ədəbi-bədii, ailə-məişət və danışiq üslubları səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməmiş, öz arzu və istəklərini, qəlb dünyasından tutmuş adi məişət qayğılarına qədər bu dildə ifadə etsə də, elmi üslubda, “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlamasına və milli teatrın meydana gəlməsinə qədər publisistik, rəsmi – kargüzarlıq və natiqlik (ictimai-siyasi, diplo-

matik, məhkəmə, hərbi) üslublarında öz sözünü deyə bilmirdi və ya buna icazə verilmirdi.

VII-XVIII əsrlər arasında yazılmış bütün elmi əsərlər ərəb-fars dillərində idi, bu dillər eyni zamanda dövlət dili və təlim-tədris dili idi. XIX-XX əsrlərdə isə bu missiyanı artıq rus dili oynayırdı. 1920-1991-ci illərdə rus dilinin SSRİ-də rəsmi dövlət dili kimi qəbul edilməsi nəticəsində rus dili aparıcı, əsas dil, milli dillər isə ikinci dərəcəli, yardımçı dil kimi fəaliyyət göstərirdi. Deməli, Azərbaycanda da Azərbaycan dili mətbuat və məişət dilində də rus dili ilə paralel işlədilir.

Azərbaycan dilinin inkişafında və ona dövlət qayğısı göstərilməsində müxtəlif vaxtlarda öz dövrü üçün və əsrlərin arxasından da öz böyüklüyü ilə seçilən siyasi xadimlər olmuşdur. Belə şəxslərdən biri, bəlkə də birincisi XVI yüzillikdə yaşamış qüdrətli hökmdar Şah İsmayıl Xətəidir (1487-1524). O, 1499-cu ildə, cəmi on iki yaşı olarkən ətrafına tərəfdarlarını toplaya-raq yürüşə çıxmış, azərbaycanlılar yaşayan, az qala, bütün ərəziləri tutmuş və 1502-ci ildə özünü şah elan etmişdi. Ş.İ.Xətəinin rəhbərlik etdiyi dövrdə Səfəvilər dövləti sürətlə inkişaf edərək qısa bir zaman kəsiyində Şərqi ən qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrilmişdi. Dərbənddən İraqa və Hindistana qədər uzanmış böyük bir ərazidə Azərbaycan dövlətini yaratmaq yalnız fəthlərə məxsus bir iş idi. Məhz Səfəvilər dövründə Azərbaycanda mədəniyyətin, ana dilli ədəbiyyatın, xüsusən də Azərbaycan dilinin inkişafında, onun rəsmi dövlət dili statusunda işlədilməsində Xətəinin misilsiz xidmətləri danılmazdır. O, Azərbaycan dilinin saflığı, zənginliyi, inkişafı və yayılması üçün mübarizə aparmış, dövlət dili səviyyəsinə qaldıraraq onun rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməsinin əsasını qoymuşdur. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili bütün ölkədə, başlıcası isə sarayda-yəni ali hakimiyyət orqanlarında və orduda hakim mövqe tuturdu. Bir tədqiqatçının yazdığına görə cəmi 37 il yaşamış şair-hökmdar ömrünün sonunda “Dilimizi və vətənimizi əbədi yaşatmaq üçün əlimdən gələni

etdim”-demişdi. Təbii ki, Azərbaycan müstəqil bir dövlət olduğu kimi onun dili də rəsmi dövlət statusunda idi.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixindən danışılarkən kommunist ideologiyasının daşıyıcıları və sovet dönəmində yazılmış tarix kitabları bizi inandırmağa çalışırdı ki, guya uzun əsrlər boyu öz əlifbası olmayan Azərbaycan dili yalnız Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra dövlət dili statusu almış, bütün xalqın ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi. Əsl həqiqətdə isə Azərbaycan dili hələ Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili kimi işlənmişdi.

Azərbaycan dili ikinci dəfə rəsmi dövlət dili səviyyəsində 1918-ci ildə qurulmuş milli hökumətimiz – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə işlənməyə başlamış, rəsmən dövlət dili elan edilmişdi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının başçısı Məmməd Əmin Rəsulzadə hələ 1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetində çap etdirdiyi “Tutduğumuz yol” məqaləsində yazırdı ki, hər bir millət azad yaşayıb tərəqqi edə bilmək üçün üç əsasadılə, dinə və zəmanəyə istinad etməlidir. Xalqın bir dövlətdə azad yaşayıb inkişaf edə bilməsi üçün XX əsrin birinciyarısında dil birliyini böyük maarifpərvər Firudin bəy Köçərli də irəli sürürdü. O bu fikirdə idi ki, dili olmayan xalq yoxdur. Dilini itirən xalq artıq xalq olmur, böyük xalqın (xalqların) içərisində əriyib itir, yaxud hardasa etnik qrupa çevrilir. F.Köçərli böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskidən belə bir sitat gətirmişdi: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Vay o gündən ki, xalq öz dilinə etinasızlıq göstər! O gündən dilin ölümü və dillə birlikdə xalqın ölümü başlanır”.

AXC 1920-ci il aprelin 28-də Sovet Rusiyası tərəfindən süquta yetirildikdən sonra Azərbaycan dili yenə də türk dili adı ilə dövlət dili elan olunmasına baxmayaraq hakim mövqə tutmurdu, tuta bilmirdi, çünki dövlət başçısı da daxil olmaqla dövlət orqanları məmurlarının mütləq əksəriyyəti qeyri-azər-

baycanlı olurdu, hətta rayon və kəndlərdə də icra başçıları qeyri-millətin nümayəndələrindən seçilirdi, istisna hallarda rus dilində oxumuş Azərbaycan türkləri vəzifəyə irəli çəkildilər ki, bu da onların guya daha savadlı, bilikli, dövlət yönümlü olması mənasında yozulurdu. Bütün bunlar öz növbəsində Azərbaycan dilinin rəsmi yığıncaqlarda işlədilməməsinə gətirib çıxarırdı. Adamlar övladlarını gələcək karyerası naminə rus dilində təhsil almağa məcbur edirdilər. 1937-ci ildə respublikaya rəhbərlik M.C.Bağirova tapşırılsa da, o vaxtdan 1992-ci ilə qədər respublikanın 2-ci rəhbəri rus millətinin nümayəndəsi, daha doğrusu, Moskvanın öz adamı olurdu. Bu ikinci şəxs Azərbaycan dilində bir kəlmə də bilmədiyi halda ölkəyə rəhbərlik edirdi, Azərbaycanlı olan birinci şəxs də Moskvanın nəzarətində idi. Həmin 70 ildə milli kadrlar rus dilini bilmirdisə doğma elində, obasında hər hansı bir sahəyə rəhbərlik edə bilməzdilər. Şəhərlərdə səhiyyə, təhsil (maarif) şöbələrinin müdirləri, hətta məktəb direktorları da ancaq rus dilini mükəmməl bilən, siyasi cəhətdən savadlı (rus yönümlü) şəxslər olurdu. Elə buna görə də Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili 1937-ci il Konstitusiyasına yazılmamışdı, yazılması “yaddan çıxmışdı”.

Konstitusiyaya düzəliş bundan 20 il sonra baş tutmuşdu. Bu yalnız 1956-cı ildə bir sıra dövlət və hökumət vəzifələrində (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin sədr müavini, Azərbaycan Respublikasının Maarif naziri və s.) çalışan xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri işləyərkən (1954-1958-ci illər) mümkün olmuşdu. Həmin vaxtlar ümumittifaq səviyyəsində yaxşı tanınmış, böyük nüfuza malik Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov və başqa görkəmli sənət və elm xadimlərinin fədakarlığı nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması maddəsi əlavə edildi. Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsində tanınmasına bu Konstitusiya aktının və M.İbrahimovun “Azərbaycan dili” kitabının nəşri (1957) böyük

təkan verdi. 60-70-ci illərdə görkəmli yazıçı və şairlərin, elm və sənət adamlarının dil uğrunda mübarizəsi gücləndi. B.Vahabzadə (xüsusən onun “Gülüstan” poeması), X.R.Ulutürk, S.Rüstəmxanlı, Anar Rzayev, Elçin Əfəndiyev və başqaları M.İbrahimovun dil sahəsindəki təşəbbüsünü daha əzmkarlıqla davam etdirib axın halına saldılar.

1969-cu ilin 15 iyulunda Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər təyin edilməsi bütün sahələrdə olduğu kimi elm və təhsil, eləcə də dil sahəsində böyük uğurlara səbəb oldu. Məhz H.Əliyevin təşəbbüsü ilə 1978-ci ildə Azərbaycanın yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu 73-cü maddədə təsbit olundu. Burada qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dövləti Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun inkişafına hərtərəfli dövlət qayğısı göstərir. Bütün təhsil ocaqlarında, qəzet və jurnallarda, radio və televiziya verilişlərində ulu öndərin şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması maddəsinin Konstitusiyaya daxil edilməsi bütün xalqda öz ana dilinə, eləcə də öz dövlətinə, hökumətinə böyük məhəbbət hissi yaradırdı. Lakin Azərbaycan dili SSRİ-nin mövcudluğu dövründə Konstitusiyaya yazılsa da, beynəlxalq münasibətlər sahəsinə çıxa bilmədi. Hətta respublika daxilində rəsmi-işgüzar sahələrdə də tam hakim ola bilmədi (N.Xudiyev “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili”, “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 1997, səh.101), “kö-nüllü olaraq” öz yerini rus dilinə vermişdi (Bu gün Tatarıstan, Başqırdstan, Dağıstan, Çeçen və başqa muxtar qurumlarda tatar, başqırd, çeçen və s. dillər kimi). Azərbaycan müstəqil dövlət olmadığına, dilinə, dininə, mədəniyyətinə yad ümumi bir dövlətin tərkibində olduğuna görə, 15 respublikadan biri kimi “sözdə bir”, lakin işdə bərabər tutulmayan, İranla müharibələr nəticəsində zorla Rusiyaya ilhaq edilmiş bir “ərazi” sayılırdı.

Məlumdur ki, Rusiya Azərbaycanla yox, İranla “sülh” müqaviləsi bağlayıb bu yerləri öz ərazisinə birləşdirmişdi. Bütün yerüstü və yeraltı təbii sərvətləri talanıb Rusiyaya daşınır, xalqına “Qafqaz tatarları” damğası vurulur, dilini “Zaqafqaziya

tatar dili”, “türk tatar dili” adlandırılıb onun həyat səhnəsindən çıxarılması üçün təhsilinə, maarifinə, elminə, mədəniyyətinə, mənəviyyətinə müxtəlif damğalar vurur, mövcud olmayan “sovet xalqı” formalaşdırmaq üçün ruslaşdırma siyasəti aparılırdı.

Məlum həqiqətdir ki, müstəqil dövləti olmayan bir xalqın rəsmi dövlət dili də ola bilməz. Buna görə də dilimiz bədii üslubda qazandığı yüksəlişi elmi, publisistik üslublarda göstərə bilmir, rəsmi-kargüzarlıq üslubundan isə heç danışmağa dəyməzdi. Mətbuatda, radio-televiziya verilişlərində Azərbaycan dili rus dili ilə paralel gedirdi, çox vaxt da rus variantının tərcüməsi şəklində olurdu. Təlim-tədris işləri əsasən Azərbaycan dilində aparılısa da, paytaxtımızda rus bölmələri üstünlük təşkil edirdi. Dövlət idarələrində, rəsmi dairədə Azərbaycan dili hətta danışq dili səviyyəsində də işlədilmirdi, işçilər rusca danışdılar. Bunun bir səbəbi dövlət aparatında rusların, rus dilli şəxslərin işləməsi idisə, ikinci səbəbi respublikanın başçısının Moskvanın qəzəbi nəticəsində öz vəzifəsini itirmək qorxusu, respublikanın başında duranların ikincisinin isə rus millətinin nümayəndəsi olması və respublikanı hər cəhətdən nəzarətdə saxlaması idi. Buna görə də 1920-1991-ci illərdə heç bir siyasi, iqtisadi, sosial, elmi-mədəni problemlərini müstəqil həll etməyə ixtiyarı çatmayan respublikamızın bütün rəsmi məclislərində-qurultay, plenum, konfrans, sessiyalarında Azərbaycan dili qeyri-rəsmi yasaq olunmuşdu, bura buraxılmırdı. Rus dilini yaxşı bilməyən şəxsləri yüksək dövlət vəzifələrinə yaxın qoymurdular. Təkcə dövlət əhəmiyyətli vəzifələrə yox, hətta şəhər, qəsəbə, rayon təhsil şöbələrinə, səhiyyə ocaqlarına, məktəb direktorluğuna da rus dilini təmiz bilməyən şəxsləri qəbul etmirdilər. Təkcə partiya orqanlarında deyil, hətta komsomol və pioner təşkilatlarında çalışan azərbaycanlıların mütləq əksəriyyəti orta və ali məktəbləri rus dilində bitirmiş şəxslər olurdu. Onlar ana dilində təhsil almadıqlarına, bu dili zəif bildiklərinə görə rus dilində danışmalı olurdular və buna məhkum idilər. Rus dilini mükəmməl bilməyən şəxslərin qonşu Gürcüstan və

Ermənistan reallığından fərqli olaraq direktor, rəis, müdir təyinatına yol verilmirdi. Vəzifə tutanlar isə fəxr edirdilər ki, rus dilini öz ana dilindən yaxşı bilirlər, bunu nümayiş etdirməkdən də fərəh hissi keçirirdilər. Deyən yoxdu ki, böyük bir şəhərə, rayona, müəssisə və ya təşkilata rəhbərlik edirsən, vəzifə tutmusan, bu yerin çörəyini yeyir, suyunu içirsən, bəs nə üçün bu millətə hörmətsizlik edirsən, dilini sevmirsən və onu öyrənmirsən? Əksinə, bu dildə danışana yuxarıdan baxırsan? Axı bir millətə hörmətsizlik onun dilini bilməməkdir, ona sayğısızlıq göstərməkdir.

Partiya, sovet və hər cür təsərrüfat orqanlarının, elmi idarə, müəssisə, ictimai təşkilatların fəaliyyətində Azərbaycan dili lazımi səviyyədə işlədilmirdi. Eləcə də bank, nəqliyyat, ticarət, tikinti, səhiyyə, mənzil-məişət və iaşə təşkilatlarında, hüquq-mühafizə orqanlarında, onlarca sosial-mədəni sahədə işlər yalnız rus dilində aparılır, yazışmalar bu dildə gedirdi. Məclislərdə, yığıncaqlarda, iclaslarda məruzələr, çıxışlar Azərbaycan dilində aparılmadığından ulu babalardan miras qalmış ən qiymətli xəzinəmiz-dilimiz unudulmağa başlayırdı. Rəhbər vəzifədə çalışanların doğma dilə laqeyd münasibəti bu məsələni daha da qəlizləşdirirdi. Bir çox idarə və təşkilatların rəhbərləri onlara ünvanlanmış ərizə və şikayətlərə azərbaycanca cavab vermir, rus dilinə üstünlük verirdilər. Beləliklə, onlar dilimizin işlənmə sferasını bilərəkdən məhdudlaşdırırdılar. Belə “başabəla başçılar”, vəzifəli səlahiyyətlilər öz əməlləri ilə dilimizə necə böyük ziyan vurduqlarını bəlkə də başa düşmürdülər və bütün günahları dövrün idarəçilik sistemində görür və rəsmi-işgüzar sənədlərin azərbaycanca variantının olmadığını əsas gətirirdilər. Onlar öz fikirlərini Azərbaycan dilində düzgün, dəqiq və səlis deməyi bacarmadıqlarına, həm də özlərini göstərmək üçün rus dilində yazmağa, çıxış etməyə üstünlük verirdilər. İclaslarda, yığıncaqlarda rus dilində danışanların sözü heç vaxt kəsilmir, yaxşı başa düşməyənlər narazılıq etmirdilər. Amma müxtəlif dildə danışan auditoriya qarşısında Azərbaycan dilində

çıxışlar olarkən qeyri-millətin nümayəndələri və ya rus dilli şəxslər qulaq asmır, ayaqlarını yerə döyür, ya da nümayişkarənə qəzet, jurnal və ya nəsə bir şey tapıb oxuyur, bir sözlə, narazılıqlarını müxtəlif formada bildirirdilər. Bəs biz belə hallara niyə dözürdük? Həmin vaxtlar biz nəinki dözürdük, hətta “etika” xatirinə rusca danışmalı olurduq. Bu zaman deyənlər vardı ki, axı biz başqa ölkədə deyil, öz ana torpağımızda, ata ocağımızda, öz evimizdəyik, əgər burada da Azərbaycan dilində danışmayacağıqsa, bəs harada danışacağıq?

1929-cu ildə geniş xalq kütlələri üçün yazıb oxumağın çox çətin olduğu ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya, 1940-cı ildən kiril qrafikalı rus əlifbasına keçilmişdi. 1991-ci ilin dekabrından latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında qərar yazıb oxumaq işini daha da asanlaşdırdı, dünyanın əksər ölkələrinin mətbuatına və internetə maneəsiz girişini asanlaşdırdı. 1995-ci ilin 12 noyabrında keçirilən ümumxalq referendumu xalqımızın və dilimizin adlarını (Azərbaycan xalqı, Azərbaycanlı, Azərbaycan dili terminlərini) qəti müəyyən etdi.

Prezident Heydər Əliyevin 31 Dekabr tarixini “Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günü” kimi təsis etməsi də tarixi hadisə oldu. Bu qərar dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlıları bir bayraq altında birləşməyə, müəyyən problemlərin həllində həmrəylik göstərməyə, milli dövlətçiliyimizin ətrafında birləşməyə çağırışdı. “Azərbaycanlılar! Harada olursan ol, hansı ölkədə yaşayırsan yaşa, ancaq Azərbaycan haqqında, Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü haqqında, Azərbaycan xalqının bugünü və gələcəyi haqqında düşünməlisən! Hər bir vətənpərvər adam, millətini, xalqını sevən hər bir azərbaycanlı Azərbaycanın müstəqilliyinin daimi, dönməz olması üçün səy göstərməlidir. Torpağımızı, vətənimizi, müstəqil Azərbaycan Respublikasının suverenliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq ən şərəfli vəzifədir və bu vəzifəni həyata keçirmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur. Azərbaycan-

lılar! Azərbaycan Respublikasının bu gününü və gələcəyini qoruyun! Azərbaycan bütün dünya azərbaycanlılarının tarixi vətənidir”.

Heydər Əliyevin 2001-ci ilin noyabrında Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında bəyan etdiyi tezislər azərbaycançılığın ən yüksək ifadəsi oldu: “Hər bir azərbaycanlının harada yaşamasından, həyatda hansı mövqe tutmasından asılı olmayaraq ən böyük vəzifəsi öz ana dilini bilməkdən, ondan qürur duymasından ibarətdir”.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müxtəlif ölkələrdə yaşayan dünya azərbaycanlılarının birlik və həmrəyliyini – azərbaycançılığı siyasi ideologiya zirvəsinə qaldırdı və indi ulu öndərin siyasi məktəbinin layiqli davamçısı, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev dövlətçilik ənənələrinin varisi kimi milli birliyimizi, Azərbaycançılıq ideologiyasını istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində məqsədyönlü şəkildə uğurla həyata keçirir.

Beləliklə, “Azərbaycan dili” termini 1995-ci ildən təkcə ölkəmizdə deyil, bütün dünyada öz layiqli yerini tutdu, türk dilləri ailəsinə mənsubluğunu saxlamaqla “türk dili” terminindən fərqləndirildi, əsrlər boyu işləndiyi adi ünsiyyət vasitəsindən, məişət dili zəminindən dövlət dili, elm və siyasət dilinə çevrildi. Dövlət dilini bilmək, bu dildə danışmaq və yazmaq Azərbaycan Respublikası ərazisində hər bir vətəndaşın borcu kimi göstərildi. Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunması haqqında 2001-2003-cü illərdə imzaladığı bir neçə fərmanla bu sahədə olan boşluğu doldurdu.

Fərmanlarda rəsmi dövlət dili statusu almış dilimizin tədrisinin yaxşılaşdırılması, inkişaf etdirilməsi, latın qrafikalı əlifbaya qəti şəkildə keçilməsi tələbi qoyulurdu. Həmin vaxtdan hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan dili və Azərbaycan əlifbası günü kimi qeyd edilir.

Respublikamızda yaşayanlar da daxil olmaqla dünyanın 60-dan çox ölkəsində 50 milyona yaxın soydaşımız bu gün

Azərbaycan dilində danışır, yazır, oxuyur, informasiya vasitəsi kimi ondan istifadə edir.

Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar – talışlar, kürdlər, tatlar, lahicilər, ləzgilər, aqullar, laklar, qızıllar, inqiloylar, saxurlar, tabasaranlar və başqaları Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi, dövlət dili kimi tam istifadə edirlər. Dilimiz bu gün Ermənistan, Gürcüstan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan respublikalarında, Rusiya Federasiyasında, İran, İraq, Suriya, Türkiyə və başqa xarici ölkələrdə də işlədilir, anlaşılır, başa düşülür.

Sabit qrammatik quruluşu, zəngin söz-lüğət tərkibi, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları olan dilimiz orta və ali məktəblərdə, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlığın bütün sahələrində ədəbi dilimizin normalarına uyğun tətbiq edilir.

Çox şükürlər olsun ki, respublikamız müstəqillik qazanandan və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumsəsvermə yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olunandan sonra Azərbaycan dili, sözün həqiqi mənasında rəsmi dövlət dili oldu. Burada yazılmışdır: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. “Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 30 sentyabr tarixli Qanununa görə dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur. Dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında, həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində, filiallarında və idarələrdə kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla və xarici dövlətlərin diplomatik nüma-

yəndəlikləri ilə yazışmalar dövlət dilində və ya Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaqla müvafiq xarici dildə aparıla bilər.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün televiziya və radio yayımları dövlət dilində aparılır. Bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır.

Eyni zamanda bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Dərslik, Bakı, 2014, səh.31).

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu almasında XX əsrin 90-cı illərində SSRİ-də baş vermiş hadisələrin də mühüm rolu olmuşdu. Belə ki, Sovet imperiyasının dağılmasının əsası Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının 1985-ci ildə keçirilən mart plenumunda qoyuldu. Məhz bu plenumdan sonra sovetlər daxilində birləşdirilmiş xalqlar sanki yuxudan ayıldılar, illərlə vətənpərvər, qabaqcıl ziyalıların, şair və yazıçıların, elm və sənət adamlarının öz milli azadlıqları, suverenlikləri uğrunda apardıqları mübarizə yeni məcraya yönəldi, xalqlar qul psixologiyasından azad olmağın vaxtı çatdığını başa düşdülər, öz milli dilləri, yazıları, mədəniyyətləri uğrunda mübarizəyə atıldılar. Bu xalqların içərisində Azərbaycanlılar daha öncül mövqə tuturdular. Belə bir siyasi şəraitdə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1988-ci il 18 avqust və 23 sentyabr tarixli qərarları dilimizin hörmətini qaldırmağa yönəlmiş ilk ciddi addımlar oldu.

Azərbaycan xalqı 1990-cı ilin 20 yanvarında qanına qəltən olsa da, böyük faciələrlə üzləşərək torpağının 20 faizini itirsə də, bir milyona yaxın soydaşı öz ev-eşiyindən, öz əzəli torpaqlarından didərgin düşsə də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il avqustun 30-da qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında” bəyannaməsi xalqımızın siyasi mübarizəsinin yekunu oldu. Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən

sonra Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi yolunda yeni dövr açıldı. Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu məsələsi artıq 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində müzakirə olundu və dilimizin adının 1936-cı ilə qədər işləndiyi kimi – “türk dili” adlandırılması qərara alındı.

Lakin Azərbaycan dilinin respublikamızda tam səlahiyyətli dil olmasını, dövlət dili statusu almasını, şəriksiz rəsmi dil kimi işlədilməsini ulu öndər Heydər Əliyev reallaşdırıb həyata keçirdi. O, hakimiyyətə ikinci dəfə gəlişindən sonra Konstitusiyanın qəbulu zamanı müzakirələrdə öz çıxışlarında dilimizin adının təsbit olunmasında və dövlət dili statusu almasında çevik siyasət yeritdi. Dilimizin adının 1936-cı ildən “Azərbaycan dili” adlandırılmasına rəğmən onun bu şəkildə adlandırılmasını düzgün hesab etdi. Çünki xarici ölkələrdə “türk dili” termini altında ancaq Türkiyə dövlətinin rəsmi dili başa düşülürdü və onlar ikinci türk dilini tanıyıb qəbul etmək istəmirdilər. Bu məlum həqiqəti nəzərə alaraq, eləcə də 50 ildən artıq bir müddətdə bütün dünyada “Azərbaycan dili” altında tanınmış dilimizin elə bu adda işlənməsini şair və yazıçılar, dilçi alimlər, elm və ictimai xadimlər, ümumən bütün ictimaiyyət müsbət qarşıladı və Heydər Əliyevin mövqeyini dəstəklədilər. Adamlar bu məsələni Konstitusiya komissiyasında, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə hərtərəfli müzakirə edərək dövlət başçısı, çox hörmətli prezident H.Əliyevin təklif etdiyi variantı – “Azərbaycan dili”nin tərəfdarı olduqlarını bildirdilər və həmin il noyabrın 12-də keçirilən ümumxalq referendumunda Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müdəası qəbul olundu. Beləliklə, ölkəmizin, dövlətimizin, xalqımızın adı dilimizin adı üçün də əsas götürüldü və 1992-ci ilin 30 dekabrında Azərbaycan Milli Məclisində qəbul olunmuş və sənədlərdə, dərsliklərdə öz əksini tapmış “türk dili” adı “Azərbaycan dili” adı ilə əvəzləndi. Məhz bundan sonra dilimiz böyük ictimai-siyasi nü-

fuz qazandı, siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi-ideoloji həyatımızın bütün sahələrində işlənməyə başladı.

Söz ehtiyatının artırılması və fəal nitq vahidinə çevrilməsinin ilkin vasitələrindən biri bədii, ictimai-siyasi və publisistik ədəbiyyatın mütaliəsindən ibarətdir. Rəbitəli cümlələrdən ibarət mətnləri, bədii əsərlərdən götürülmüş parçaları mütaliə etmədən, hər dərsdə öz nitqinə yeni leksik və frazeoloji materiallar daxil etmədən dili öyrənmək isə çox çətindir.

İstər Azərbaycan yazıçılarının həyat və yaradıcılığına aid esselər, şifahi xalq yaradıcılığına aid sənət nümunələri, istərsə də bədii ədəbiyyatdan götürülmüş parçalar tələbələrin bədii, elmi, siyasi dünyagörüşünü genişləndirir, onların vətənpərvərlik hisslərini daha da gücləndirir. Əbəs deyildir ki, “vətənpərvərlik ana dilindən başlanır” deyirlər.

Azərbaycan dilini, bu dilin incəliklərini gənc nəslə öyrədən müəllim xalqımızın ən məşhur şair və yazıçıları kimi bədii dilin obrazlı, emosional nümunələrinə dərinlən yiyələnməklə hər bir dərsdə, praktik məşğələ və mühazirədə, söhbət və müsahibələrdə elə səlis, ifadəli və rəvan danışmalıdır ki, özünü əsl natiq kimi sevdirməklə yanaşı müqəddəs ana dilimizi də sevdirməli, dilimizin mənimsənilməsinə, dərinlən öyrənilməsinə xidmət göstərmiş olsun. Bəli, müəllim şair və nasir kimi gözəl, ifadəli, obrazlı danışmağı, natiqlər kimi bəlağətli, pafoslu nitq söyləməyi, bədahətən, sinədəftər söz deməyi bacarmalı, danışq dilimizi zənginləşdirməli, danışq dili ilə ədəbi dil arasında canlı körpü yaratmalı, dilimizin müasir elmi fikirləri də ifadə etməyə qadir olduğunu nümayiş etdirməlidir.

Biz tələbələrdə mütaliəyə həvəs oyatmaq üçün xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin məzmunlu dastanları, zərb-məsəlləri, nağıllarımızı, hekayələrimizi, atalar sözlərini, məsəlləri, aforizmləri, şifahi xalq ədəbiyyatının başqa nümunələrini yüksək səviyyədə çatdırmalı, xalq həyatını, xalq dilini özündə ehtiva edən bədii sənət nümunələrini gənc nəslə estafet kimi ötürməliyik. Biz eyni zamanda öz dilimizdə elə təmiz, cazibəli,

cəlbedici, ifadəli, aydın və məntiqli danışmalılıq ki, başqaları da bu dildə gözəl danışsınlar, mühazirəçi müəllimlərimiz məharətli aktyor ustalıqı ilə mühazirələrini, gözəl üslubda, monoton olmayan avazla deməli, auditoriyanı ovsunlamalı və beləliklə də tələbələr doğma dilimizin əsl sahiblərinə çevrilməlidirlər. Əgər biz müəllimlər qanımıza, iliyimizə qədər milli ruhlu insan kimi savadlı, məntiqli, ifadəli danışsaq, tələbələrimiz Azərbaycan dilinin qüdrətini dərin-dərinə anlar və mənimsəyirlər.

Dilimiz xalqımızın yaratdığı sənət nümunələri vasitəsilə dünyanın ən geniş yayılmış dilləri ilə rəqabət apara bilər. Biz dilimizin inkişafı qayğısına qalmalı, ana dilimizi sevməli, bu dildə danışib yazmaqla fəxr etməliyik. Çünki Azərbaycan dili dünyanın ən mədəni dilləri sırasında öz sadəliyi, dərinliyi, zənginliyi, şeirliyi, poetikliyi ilə görkəmli yerlərdən birini tutur.

Ümummilli lider H.Əliyev gənc nəslin ana dilini mükəmməl mənimsəməsi məsələsinə ciddi fikir verirdi. O, respublikamızın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə qəbul olunmuş tələbələrlə görüşdə demişdi: "...arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini –dövlət dilini yaxşı bilsin.....xarici dil bilmək, əlbəttə ki, lazımdır, vacibdir. Arzu edirəm ki, onlar ingilis dilini də, rus dilini də, fransız dilini də, alman, türk, ərəb, fars dillərini, hətta Çin dilini də bilsinlər. Gənclərimiz nə qədər çox dil bilsələr, bir o qədər zəngin dünyagörüşünə malik olacaqlar. Bu, müasir dünyanın tələbləridir. Amma ən əsası ondan ibarətdir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini mükəmməl bilməlidir" ("Azərbaycan" qəzeti, 31 avqust 1997-ci il).

Başqa bir məqamda ulu öndər deyirdi: "Azərbaycan dili Cənubi Qafqazda ən gözəl və çox işlənən bir dildir. Bu dildə danışmaq, həm də gözəl və məzmunlu danışmaq böyük istedad tələb edir. Bu dil dünyanın ən böyük dilləri ilə rəqabət apara

bilir.... Vaxtilə bir müddət Azərbaycanda – Quba zonasında yaşamış rus şairi M.Y.Lermontov öz dostuna yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, o, burada Azərbaycan dilini öyrənir. Avropada fransız dili kimi, Qafqazda da Azərbaycan dili çox məşhur və mötəbər bir dildir. Əgər Lermontov burada bir müddət yaşayıb dilimizi öyrənibsə, Azərbaycanda yaşayan ruslar və rus dilli tələbələr mütləq Azərbaycan dilini mükəmməl öyrənməlidirlər. Biz çalışmalıyıq ki, tələbələrimiz ana dilimizi gözəl bilsinlər, onun lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşuna, üslubi imkanlarına dərinlən bələd olsunlar, danışarkən özlərində məsuliyyət hiss etsinlər, məntiqsizliyə yol verməsinlər, fikirlərini düzgün, dəqiq, səlis və rəvan ifadə etməyə çalışsınlar, axı gözəl, məzmunlu danışmaq böyük istedad sayılır” (H.Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab, Azər nəşr, Bakı, 1997, səh.221) Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəni sərvətlərinin böyük müdafiəçisi olmuş, ana dilimizin rəsmi dövlət statusunun Konstitusiyamızda təsbit olunmasına bilavasitə rəhbərlik etmiş, onun ictimai-siyasi nüfuzunu görünməmiş bir yüksəkliyə qaldırmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət səviyyəli əməli fəaliyyətinin nəticəsində xalqımızın dövlət dili haqqındakı çox-əsrlik arzusu reallaşdı. O, XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Ş.İ.Xətəinin və XX əsrin əvvəllərində (1918-1920-ci illər) Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurucularından olan M.Ə.Rəsulzadənin davamçısı kimi Azərbaycan dilini yüksək qiymətləndirərək onu yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq məsələlərinin dövlət vəzifəsi olduğunu bütün aktuallığı ilə bəyan etməklə bir daha sübut etdi ki, yalnız müstəqil dövləti olan xalqın rəsmi dövlət dili ola bilər və bu da yalnız müdrik, qüdrətli, düzgün qərarlar qəbul etməyi bacaran dövlət başçısının fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

NATIQLIK SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN

Natiqlik sənəti yeni eradan əvvəl bir sıra Şərq ölkələrində - Çində, Hindistanda, Misirdə və s. meydana gəlsə də, lakin elm və mədəniyyətdə böyük simalar yetişdirən Yunanıstan gözəl danışığın, təntənəli, bəlağətli nitqin, natiqliyin, nitq mədəniyyətinin vətəni hesab olunur.

Natiqlik haqqında ilkin məlumatlara əfsanəvi yunan şairi Homerin (b.e.ə. XII-XI əsrlər) “İliada” və “Odisey” əsərlərində rast gəlirik. “Odisey” poemasının bir yerində əsərin qəhrəmanı Feaklar ölkəsinə gəlib çıxır. Ölkənin çarı Alkino qonağın şərəfinə ziyafət düzəldir, sonra idman yarışına tamaşa edirlər. Bu tədbirlər Odiseyin ürəyini açmır, vətəninin, ailəsinin fikrini çəkir. Feaklardan biri onu ələ salıb deyir: “Qərrib, sən heç yarış adamına oxşamırsan, qazanc axtaran tacirə bənzəyirsən”. Odisey ona tərs-tərs baxıb belə cavab verir:

Allah əqli, düşüncəni, yaraşığı, xoş kəlamı,
Hamıya bir bərabərdə, bir ölçüdə bəxş eləmir.
Birisi öz görkəmi ilə nəzəri cəlb etməsə də,
Görürsən ki, Allah ona xoş kəlamı əta edib.
O öz gözəl nitqi ilə valeh edir hər bir kəsi;
Yığıncaqda o hamının diqqətini cəlb eləyir,
Şəhərdə də hamı ona Allah kimi baxıb keçir.
Görürsən ki, birinin də Allah kimi görkəmi var,
Bir şirinlik əlaməti yoxdur, ancaq kəlamında
(Homer. “Odisey”, Bakı, 1977, səh.362)

Göründüyü kimi Odiseyin cavabı mahir bir natiqin cavabına bənzəyir.

Sonralar Sokrat (e.ə. 469-399), Platon (Əflatun, e.ə. 430-347), Aristotel (Ərəstun, e.ə. 384-322), Demosfen (e.ə. 384-

322) fəlsəfi və humanitar elmlərin bu gün də öz qiymətini saxlayan həmişəyaşar nümunələrini yaratmışlar, natiqlik sənətini, onun nəzəriyyəsini, təlimini əsaslandırıb və sistemləşdirmişlər.

Həmin dövrdə Yunanıstanda məhkəmə iclasları, bayramlar, tamaşalar, mərasimlər, idman yarışları – Olimpiadalar açıq havada, çoxsaylı insanlar arasında keçirildiyindən xalqın hörmətini qazanmış natiqlər çıxış edir, tədbirə münasibət bildirir, xalqı ümumi həmrəyliyə çağırırdılar. Bu dövrdə 14 illik natiqlik məktəbləri (7 yaşıdan 21 yaşadək) təşkil olunurdu. Belə məktəblərdə fəlsəfə, məntiq, dilçilik, ədəbiyyat və natiqlik sənəti öyrədilirdi.

Özü 20 il Platonun şagirdi olmuş Aristotel 343-335-ci illərdə Yunanıstanın gələcək hökmdarı İsgəndərin təlim-tərbiyəçisi işləmiş, məntiq, psixologiya, təbiətşünaslıq, etika, siyasət, tarix, poeziya və ritorikaya aid neçə-neçə qiymətli əsər yazmışdır. O, “Siyasət”, “Poetika”, “Məntiq”, 3 kitabdan ibarət “Ritorika” əsərləri ilə nitq mədəniyyətini elm səviyyəsinə qaldırmış, insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərini üslub məsələləri ilə əlaqələndirmiş, natiqlik sənətinin əsaslarını, ritorikasının elmi sistemini işləmişdir. Aristotel deyirdi: “İnsanlar sağlamlıqlarını xərcləyərək pul qazanır və sonra həmin pulu sağlamlıqlarını geri qaytarmaq üçün xərclərlər. Onlar sabah üçün narahat olaraq bu gününü itirirlər. Dolyası ilə nə bu günü, nə də sabahı yaşamış olurlar. Heç ölməyəcək kimi yaşayır, ancaq yaşamamış kimi ölürlər.....Kimsəyə özünü sevdirməyə cəhd etməyin, görüləsi tək bir iş varsa, o da sadəcə özünüzü sevləməyə buraxmaqdır!..... Həyatda ən çox şeyə sahib olmaq önəmli deyil, önəmli olan ən az şeyə ehtiyac duymaqdır..... Bəzən başqaları tərəfindən bağışlanmaq yetməz, siz də bağışlamağı bacarmalısınız” (Ob oratorskom iskustve, M., 1958, səh.36).

Nitq mədəniyyətinin mədəni nitq, tələffüz mədəniyyəti, söz seçmək mədəniyyəti, düzgün danışmaq və yazmaq mədə-

niyyəti olmasını Demosfen öz şəxsi həyatında, öz üzərində illərlə gərgin çalışmaqla sübut etmişdi. Adamlar kiçik boylu, zəif, cır səslili Demosfeni ilk çıxışında axıradək danışmağa qoymurlar. İkinci çıxışında da o, uğur qazana bilmir; sifəti, qulaqları, boynu qıpqırmızı pörtür. Adamlar qızardığını görməsin deyə əlləri ilə üzünü örtməyə, qulaqlarını ovuşdurmağa, əl-qol atmağa məcbur olur. Bunlar ona son dərəcə ağır təsir edir. Lakin natiq olmaq arzusundan əl çəkmir. Dərdini aktyor dostu Satirə danışır. Dostu, Demosfen danışdıqca ona diqqətlə baxır, görür ki, dostunun səsi zəifdir, aydın deyil, danışdıqca çiynlərini atır. Demosfen aktyor dostunun məsləhəti ilə öz üzərində gərgin işə başlayır. Dəniz sahilində ağzına xırda daşlar dolduraraq yüksək səslə aydın danışmağa, öz səsi ilə dəniz dalğalarının səsinə boğmağa çalışır; çiynlərini atmaq vərdişindən qurtarmaq üçün tavandan asılmış iti nizələrin altında durub danışır. Gərgin əmək, fasiləsiz məşqlər öz bəhrəsini verir; artıq yığıncalqlarda ona böyük həvəs və sonsuz maraqla qulaq asırlar.

Demosfen çıxışlarına ciddi hazırlaşır. Çıxışlarını əvvəlcə yazır, sonra onu danışmağı öyrənirdi. O dövrün tarixçi-filosoflarının yazdığına görə Demosfen öz üzərində məhz gərgin çalışmaqla işgüzarlıq qabiliyyəti, böyük zəhməti, ciddi çalışqanlığı sayəsində anadangəlmə qüsurlarını islah edib məşhur natiq kimi şöhrət tapdı ən məşhur natiq səviyyəsinə yüksəldi. Ondan üç yüz il sonra yaşamış Mark Tulli Siseron yazırdı: “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o, natiq deyil” (35, səh.187). Aforizmə çevrilmiş bu fikirdən aydın olur ki, Demosfen kimi zəhmətə qatlaşmayan, öz üzərində gecə-gündüz, saatlarla, günlərlə çalışmayan yaxşı natiq ola bilməz. Məhz belə zəhmət, gərgin hazırlığın hesabına Demosfenin 61 nitqi, 56 çıxışı və 6 məktubu bu gün də dünya natiqlik mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz məxəzlər sayılır.

Demosfenin natiqlik sənətinə yiyələnməsi bir məsələ ilə bağlı olmuşdur. Atasını kiçik yaşlarından itirən Demosfen on-

dan qalmış mirası qəyyumlarından almaq üçün məhkəmədə inandırıcı və gözəl nitqlə çıxış edib Afina məhkəməsini inandırmalı idi. Onun nitqi qanunlara və faktlara əsaslanmalı və məntiqi olmalı idi ki, hakimlərin qərarına təsir edə bilsin. Demosfen məhkəmədə savadlı və məntiqi çıxış etmək üçün Afina qanunlarını mükəmməl öyrənir. Lakin ilk dəfə kütlə qarşısında çıxış edən Demosfenin nitqi uğursuz alınır: camaatın səs-küyü, gülüşü onun zəif səsini batırır, çıxışını bitirməyə imkan vermir. O, başa düşür ki, kütləni ələ almaq üçün yalnız maraqlı mətn hazırlamaq azdır, yaxşı natiq eyni zamanda intonasiya ilə danışmağı, səs tonunu tənzimləməyi, jest və mimikadan düzgün istifadə etməyi də bacarmalıdır. Demosfen başa düşür ki, kütlə qarşısında siyasi nitq söyləmək natiqdən böyük məharət, həyat təcrübəsi, dərin ağıl, xüsusi istedad və bilik tələb edir. Özünə tam arxayın olan Demosfen məhz bundan sonra qəyyumlarını məhkəməyə verir və qalib gəlir.

Natiq olmaq istəyənlərə Demosfeni nümunə göstərənlər demək istəmişlər ki, fitri qabiliyyət-istedad, ciddi səy, yaradıcılıq axtarırları aparmadan həyatda yüksək yer tutmaq mümkün deyildir. Demosfen özündə olan çatışmazlıqlara baxmayaraq (boyunun qısa olması, cır səsli, sısqı, danışarkən çiyinlərini atması və s.) natiq olmaq fikrindən əl çəkməmiş, ağır zəhmətə qatlaşıaraq dözümlülük göstərmiş, yuxusuz gecələr keçirmiş, təmkinlə yaradıcılıq axtarırları aparmış, öz fiziki qüsurlarını aradan qaldırmışdır. Adı dillər əzbəri olmuş bu böyük natiqin həyatı, siyasi fəaliyyəti həm öz dövründə, həm də sonrakı əsrlərdə yetişən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər üçün bir örnəyə, bir ibrətamiz məktəbə çevrilmişdir.

Demosfen daha çox tarixin yaddaşında Makedoniya çarı II Filipə, sonra isə onun oğlu İsgəndərə qarşı çıxışları ilə qalıb. Buna görə böyük fəth İsgəndər Demosfeni tutub edam etdirmək istəmişdi, lakin Afina camaatı sevimli natiqini sərkərdənin qəzəbindən qoruya bilmişdi. Dünya tarixində ən güclü natiq kimi məşhurlaşan Demosfen bütün ömrünü vətəninə həsr etmiş

və onun azadlığı uğrunda mübarizədə həlak olmuşdur. Ölmündən 42 il sonra 280-cı ildə Afinada Demosfenin heykəli ucaldılmışdı.

Lakin burada bir şeyi unutmamalıyıq ki, hər adam rəssam, bəstəkar, heykəltaraş, şair ola bilmədiyi kimi, natiq də ola bilməz. Natiq olmaq üçün də fitri qabiliyyət-istedad lazımdır, zəngin dünyagörüşünə malik olmaq vacibdir. Amma hər adam yox, istedadı olan şəxs öz üzərində ciddi çalışmaqla bu sənətin sirlərini dərinlən öyrənərsə natiq ola bilər.

Natiqlik sənəti Yunanıstan mərhələsindən sonra Roma dövrünə qədəm qoyur. Eramızdan əvvəlki son yüzillikdə Roma Yunanıstanı işğal etməklə Ellin mədəniyyətinə də yiyələnir. Xüsusən humanitar elmlər estafetini qəbul edən Romanın filosof, alim və ictimai xadimləri poetika, qrammatika və ritorikanın nəzəri problemlərini sistemləşdirirlər, natiqlik sənətinin incəliklərini və onlara yiyələnmək yollarını bütün incəliklərinə qədər izah və şərh edirlər. Mark Tulli Siseron (e.ə. 106-43), Qay Yuli Sezar (e.ə. 102-44), Mark Yuni Brut (e.ə. 85-43) və başqa alim və ictimai xadimlər Roma natiqlik sənətini bütün dünyada şöhrətləndirirlər.

Məşhur şərkərdə, natiq, dövlət xadimi, 49, 46, 44-cü illərdə dövlət başçısı seçilmiş Qay Yuli Sezar Romanın öz başçılığı altında elm qanunlarına uyğun dövlət olmasına çalışmış, müharibələrdə çox qanlar axıtmış və qalib gəlmişdi. Bu amansız diktator “Hall müharibəsi haqqında qeydlər”, “Vətəndaş müharibəsi haqqında qeydlər” adlı əsərlərində dövlətin rolunu cəmiyyətlə bağlamaqla yox, dövlət başçısının istəyi ilə qurmağı əsaslandırır. Yuli təqvimini islahatını həyata keçirmək üçün öz təklif və göstərişlərini vermişdi. Onun məhkəmələrdə vəkil kimi çıxışları stenoqramlaşdırılmış, indi də ilk nümunələr kimi saxlanılır və öyrənilir.

Demokratik fikirli ziyalı, siyasi xadim, yaş fərqlərinə baxmayaraq Qay Yuli Sezar və digər senatorlarla neçə illər dostluq etmiş Mark Yuni Brut natiqlik sənətinin sirlərini mükəmməl

öyrənmiş, görkəmli natiq olmuşdur. Lakin o sonralar təkbaşına qərarlar verən və dövlətin idarə olunmasında senatorların fikirlərinə dözümsüzlük göstərən Qay Yuli Sezara qarşı başlanmış mübarizəyə başçılıq etmiş, diktator hökmdarın qətlinə şəxsən iştirak etmişdi. Senatın iclasında Sezarın təkbaşına hakimiyyətinə qarşı sərtliklə çıxan senatorlar paltarlarının altında saxladıqları xəncərləri onun sinəsinə sancmışdılar. Bu sui-qəsdə Qay Yuli Sezarın özünə dost hesab etdiyi Brut başçılıq etmişdi və ona vurulmuş 23 xəncər zərbəsindən biri də onun olmuşdu. Yazılanlara görə 23 senatın cərgəsində Brutun da ona qarşı çıxıb zərbə endirməsini gözləməyən Qay Yuli Sezar “Brut, sən də?!” nidası ilə öz münasibətini bildirmişdi ki, bu ifadə afforizmə çevrilmiş, dostluqda xəyanətə etiraz kimi səslənməkdədir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu hadisədən düz bir il sonra respublikaçılar dəstəsində mübarizə aparən Brut Sezarın oğul-luğa götürdüyü bacısı nəvəsi və varisi Oktavyanın (Oktavyan Qay Yuli Sezar tərəfindən Misirə başçı göndərilmişdi) komandasına təslim olmamaq üçün özünü zəhərləyib öldürmüşdü.

Antik dövrün ən məşhur natiqi, yazıçı, vəkil və görkəmli siyasi xadimi Mark Tulli Siseron özünün “Natiqlik haqqında”, “Brut, yaxud məşhur natiqlər haqqında” və “Natiq” traktatlarında natiqlik sənətinin tarixi, üslubiyyat və nitq mədəniyyəti məsələlərinin geniş izahını vermişdir. Roma natiqlik məktəbi-nin parlaq ulduzu Siseron iki suala cavab axtarırdı:

1. Kimə natiq demək olar?
2. Hər adam natiq ola bilərmi?

Eyni zamanda “Nəyi demək?”, “Harada demək?” və “Necə demək?” sualları da onu düşündürürdü.

Siseron nitqin qarşısında isə üç tələb qoyurdu:

1. Nitq öyrətməli, bilik verməlidir;
2. Nitq dinləyiciyə güclü müsbət təsir göstərməlidir;
3. Nitq söyləniləndə qulaq asanlara ləzzət verməlidir, həzz mənbəyi olmalıdır.

Siserona görə: “Şairlər anadan şair doğulurlar, natiqlər isə ictimai-siyasi həyatda sonradan yetişirlər”. “Əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqe tutan bir üslubda danışmağı bacarır” (35, səh.17). Natiq öz zəhməti ilə elm və mədəniyyət, təlim və tərbiyə məsələləri ilə bağlı kitablardan bilik və məlumat toplamalı, nitqi gözəlləşdirən, onun təsir gücünü artıran, insanlara əsl insani keyfiyyətlər bəxş edən, onları kamilləşdirən fikirləri aşılmalıdır. O, “Natiq haqqında” əsərinin birinci hissəsində qeyd edir ki, natiq olmaq üçün birinci və ən zəruri şərt ona təbiətin bəxş etdiyi istedadıdır. Axı natiq olmaq üçün dərin zəka və həssaslıq tələb olunur. Elm bunları oyada bilər (Siseron. *Tri traktata ob oratorskom iskustve*, M., 1972, səh.99). Siseronun fikrincə, əgər istedad insanın gözəlliydirsə, bu gözəlliyin rəngi natiqlikdir (Siseron, səh.266). Deməli, xüsusi istedad sahibləri natiq kimi yetişə bilər və bu sənəti zirvəyə qaldıra bilərlər. Hər adam natiq ola bilməz! Topladığı faktik materialları, müşahidə etdiyi hadisələri, zərurətdən doğan rəqəmləri, nəzəri ədəbiyyatdan götürdüyü mülahizələri və s. yadda möhkəm saxlamağı, yeri gəldikcə onlardan məharətlə istifadə etməyi bacarmaq böyük hünərdir. Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər. Həqiqətən də natiqlik gözəllik haqqındakı elmlərə əsaslanır. Müdriklik və hazırca-vablılığı yüksək qiymətləndirən Siseron deyirdi ki, dinləyicilərin yorğunluğunu aradan qaldıran, məqamına düşən mənalı zara-fatlar da müdriklik əlamətidir. Həqiqi natiq öz müdrikliyi və dinləyicilərə güclü təsir göstərmə məharəti ilə təkcə nüfuz qazanmır, həm də vətəndaşlara, dövlətə fayda verir, uğurlar gətirir, səadət bağışlayır (Siseron, səh.83).

Eramızın I yüzilliyində həm Yunanıstanın, həm də Roma-nın əvvəlki əsrlərdə yaşamış natiqlərinin nitq mədəniyyəti ilə bağlı fikirlərini ümumiləşdirib yekunlaşdıran Mark Fabi Kvintilian (35-96-cı illər) olmuşdur. Mark Fabi Kvintilian natiqlik sənətinin incəliklərini özünün 12 kitabdan ibarət “Natiqin təh-

sili (formalaşması) haqqında” əsərində əks etdirmişdir. Mark Fabi Kvintilian natiqlik sənətini 5 hissəyə ayıraraq nitq üçün söz və ifadələrin seçilməsini, yadda saxlanılmasını və ifadə olunmasını (yüksək, orta və aşağı üslubda) başlıca şərt kimi irəli sürürdü. O, nitq mədəniyyətinə gətirdiyi yenilikləri böyük sənətkarlıqla özündən neçə əsr əvvəl yaşamış Demosfenin və Siseronun adına çıxaraq yazırdı: “Demosfendən heç bir şeyi ixtisar etmək, Siserona isə heç bir şeyi əlavə etmək olmur” .

Sonrakı əsrlərdə Fransa, Almaniya, İtaliya, İngiltərə, İspaniya antik mədəniyyətin bütün incəliklərini Roma məktəbi vasitəsilə əldə edib yeni dövrlə əlaqələndirməyə başladılar. 12-ci əsrdə İngiltərənin Oksford, 13-cü əsrdə Fransanın Sorbon və İtaliyanın Boloniya Universitetlərində natiqlik sənətinə aid mühazirələr oxunurdu.

VII əsrdə İslam dininin meydana gəlməsi ərəb mədəniyyətinin inkişafında xüsusi mərhələ sayılır. Məhz bu əsrdə ərəb ədəbiyyatı, ərəb musiqisi, ərəb elmi misli görünməmiş dərəcədə inkişaf etməyə başladı. Məkkədə doğulmuş Məhəmməd Peyğəmbər (570-632) Allahdan gələn vəhyləri (qeybdən gələn nidaları, cümlələri) əsl natiq kimi oxuduğu xütbələrdə insanlara çatdırır, onları qan qohumluğu ilə deyil, dini inanc əsasında birləşməyə, bir olan Allaha ibadət etməyə, möminliyə çağırırdı. İki tayfaya bölünmüş məkkəlilər – tək bir Allaha inanan və ona ibadət edən Həşimilər Məhəmməd Peyğəmbərin başçılığı ilə Əbu Süfyanın rəhbərlik etdiyi Bəniüməyyəliyə - büt-pərəstlərə qarşı illərlə mübarizə və müharibələr aparmışdılar, müharibələrdə çoxlu insan qırğınına yol verilmişdi, çox sərkərdə və döyüşçü itirilmişdi. İnsanlar Məhəmməd Peyğəmbərin yetkinlik yaşında nümunəvi əxlaqına, yüksək tərbiyəsinə, çox ağıllı sözlər, fikirlər söyləməsinə, bəlağətli nitqlə danışmasına heyran qalırdı. Həzrət Məhəmmədə 40 yaşında (609-cu ildə) Hərra dağında peyğəmbərlik verilmişdi. Allahdan ona peyğəmbərlik və islam dinini yaymaq əmri gəlmişdi. “Bir tək Allah var və mən də onun ən sonuncu rəsuluyam” – deyən Həzrət Məhəm-

məd Peyğəmbər bütün bəşəriyyəti tək Allahlığa, İslam dininə, Allahın vacib əməllərindən olan Məkkəyə Həcc ziyarətinə, Ramazan ayında oruc tutmağa, gündə üç (beş) dəfə namaz qılmağa, fitrə-zəkat verməyə, kasıblara əl tutmağa, yetimlərə arxa olmağa, haram yeməməyə, yalan danışmamağa, düzgün bir müsəlman kimi, insanlarla mehriban olmağa, müharibələrə deyil sülhə, Allaha ibadət etməyə çağırırdı.

Məhəmməd Peyğəmbər 616-cı ildə İslam (İtaətmə) dinini yaradaraq güclü bir natiq kimi müsəlmanları (İslam dininə inananları) Allahın kəlamlarına, Qurani-Kərimin hökmlərinə, şəriət qanunlarına tapınmağa dəvət edirdi.

VII əsrin axırlarında Əl-Fərabinin ərəb poeziyası əsasında tərtib etdiyi ritmik-melodik modellərlə “Qurani-Kərim” ayələrinin xüsusi avazla oxunması ərəb natiqlik sənətinin inkişafına böyük təkan verdi. Xüsusən, İslamın böyük ideoloqu, Peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni (xanım Fatimeyi-Zəhranın əri) Həzrət İmam Əli şəriət haqqında xütbələri ilə özünü mahir bir natiq kimi tanıtmış, 656-661-ci illərdə müsəlman dövlətinin başçısı olduğu dövrdə İslam dininə böyük şöhrət gətirmişdi. Onun nəsihət və kəlamları indi də bütün dünyada məşhur olan “Nəhcül-Bəlağə” adlı kitabda toplanmışdır.

Azərbaycanda natiqlik sənətinin formalaşması haqqında məlumatlara XI-XIII əsrlərdə yazılmış məxəzlərdə rast gəlirik. Görkəmli söz ustaları – sənətkarlar, vəzirlər Azərbaycan-türk dilində olmasa da, fars, ərəb dillərində söz, kəlam, dil haqqında, təlim-tərbiyə haqqında ibrətamiz fikirlər söyləmiş, insanların ünsiyyətinə, danışığına, nitqinə, natiqliyə xüsusi yer ayırmış, fəzilət sahiblərinin məntiqi çıxışlarını nümunə kimi təqdim etmişlər. Belə sənətkarların cərgəsində İbn Sina (X əsr), Nizamül-Mülk (1017-1092) və Xacə Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) xüsusi yeri vardır.

Nizamül-Mülk səlcuq sarayında əvvəlcə Alp-Arslanın, sonra Məlik şahin vəziri olmuş, “Siyasətnamə” əsərində söz-kəlam-dil haqqında öz fikir və nəsihətlərini toplamışdır.

Loğman adı ilə Şərqdə məşhur olan İbn Sina yazırdı: “Hər iki dünyada xoşbəxt olmaq istəyirsənsə, özünü anla. Oxuyub öyrənməyə çalış ki, bilən ilə bilməyən bir deyildir. Tənbəl olma ki, bu, bədbəxtlik əlamətidir. Dosta gülər üz göstər və yaxşılıq et. Danışiq arasında kimsəni utandırma. Yaxşı sözləri, mənfəətli danışqları eşitməyə rəğbət et. Gözəl kitablar və məcmuələr oxumağa adət et. Əvvəl fikirləş, sonra danış. Yoxsullara kömək et. Sözündə, işində, gedişində doğru ol. Xalqın könlünü xoş tutmağa çalış. Sənin yaxşılığını istəyənləri tanıyıb, onların gözəl nəsihətlərinə əməl et. Bacarmadığın bir şey üçün bacararam deyib vəd vermə. Bir işə başlayanda əvvəl onun axırını fikirləş. Axırı pis qurtaracaq bir işi başlama. Oxumağa və öyrənməyə həvəs et. Çünki uşaqlıqda öyrəndiyin işlər həmişə yadında qalacaqdır. Bu gün görə biləcəyin işi sabaha saxlama. Bir işə çətin deyib, ondan qorxma, çünki işin çətin tərəfi yalnız başlamaqdır. Başlanan iş çox asanlıqla tamam olur (Abdullayev N., Qurbanov V. Azərbaycan dili. Təlimi rus dilində olan məktəblərin 9-cu sinfi üçün dərslik. Bakı, 2005, səh. 107).

Xacə Nəsirəddin Tusi XIII əsrin böyük filosofu, riyaziyyatçısı, astronomu kimi Şərqdə özünə böyük şöhrət qazandırmışdır. O, binom düsturunun həllini Nyutondan, maddə çəkisinin saxlanması qanununu M.Lomonosovdan çox-çox əvvəl kəşf etmiş, bir sıra astronomik tapıntıların müəllifi olmuşdur. Tusi əxlaq qaydalarına və nətiqlik sənətinə aid “Əxlaqi-Nasiri” (Nasirin əxlaqa aid fikirləri) əsərində (1234-cü il) nətiqin nitqinə, nitq mədəniyyətinə belə tələblər qoyurdu: “İnsan çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və ya rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışib qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda başqalarını qabaqlayıb tələsik irəli düşməyə çalışmamalıdır. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da səbr etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra öz

cavabını verməlidir. Lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir... Onun yanında iki adam söhbət edirsə, ondan gizlədilsə, gizlin qulaq asmamalıdır, özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır. Böyükrlə danışarkən kinayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səsle sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, qısa və yığcam danışmalıdır” (35, səh.182).

Belə fikirlər həmin dövrdə yaşamış görkəmli sənətkarların əsərlərində müxtəlif formada xatırlanır. Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də əsərləri dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olan fars şairi Sədi Şirazidir. Sədi Şirazi (1184-1291) “Gülüstan” əsərində başqası danışanda onun sözünü kəsməyi ədəbsizlik hesab edir və öyrədir ki, ağıllı adamlar məclisi sakit görməyincə dil açıb danışmaz. İnsan hər bildiyi sözü də hamıya söyləməməli, sözün yerini bilməli, ləziz gələn yerdə isə öz sözünü deməli, susmamalıdır.

Sasani padşahı Ənuşiravanın (531-579-cu illər) Bozorgmehr adlı bir ağıllı vəziri var idi. O çox nitq söyləyirdi, nitqində heç bir nöqsan tapmaq olmazdı. Hind filosoflarından bir neçəsi bir yerə yığılıb Bozorçmehrin fəzilətindən söhbət açmış və nəhayət onun asta danışmasından başqa bir eybini tapmamışlar; yəni o danışarkən çox düşünür, dinləyici isə onun fikrinin sonunu intizarla gözləməli olmuş. Vəzir bunu eşidib demişdir: “Əvvəlcə nə deyim?” haqqında fikirləşmək, sonradan “niyə dedim?” peşmançılığından yaxşıdır”:

Dünya görmüş qoca söz ustadı, bil
Əvvəlcə fikr edər, sonra açar dil,
Tələsik söyləməz sözünü bir dәм
Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm!
Düşünüb sonra de sözü müxtəsər,
O qədər danışma “bəsdır” desinlər.
Nitqilə üstündür heyvandan insan,
Heyvandan əskikdir boş-boş danışan.
(S.Şirazi *Gülüstan*, Bakı, Azərnəşr, 1987, səh.30-31)

Danışan şəxs nitqində özünün biliyini, mərifətini, qanacaq və qabiliyyətini nümayiş etdirir. Nitqi təsirsiz, sönük olanlara insanlar qulaq asmır, ona biganə olur, əksinə, nitqi gözəl olanlara isə cəmiyyət inanır və onu sevir:

Nədir dil ağızda, ey ağılı olan,
Hünər xəznəsinə açardır inan,
Əgər bağlı olsa, kim anlar ki, o,
Cəvahir satandır, ya muncuq satan.
(Əgər danışmasa, heç kəs bilməz ki,
O zərgərdir, ya saqqız satan.)
Ədəb sayılsa da məclisdə susmaq,
Məsləhət zamanı danışmaq gərək.
İki şey ağıla nöqsan sayılır:
Yersiz susmaq ilə yersiz söz demək
(*S.Şirazi. Gülistan. səh.26*)

Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişafı qədim dövrlərə gedib çıxır. Görkəmli Azərbaycan yazıçıları nitq və dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Klassik şairlərimizdən Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli söz, kəlam, dil haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, məclisdə gözəl və dəyərli nitqi döyüş meydanında silah kimi qiymətləndirmiş, natiqlik sənətinin bir sıra məsələlərinə münasibət bildirmişlər.

Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında boş və mənasız sözlərdən uzaq olmağı, söhbəti uzatmamağı, məclisdə az danışmağı, sözün yerini bilməyi, onu urvatdan salmamağı tövsiyə edir. Şair təmkinlə danışmağı, fikri az sözlə ifadə etməyi, duzlu-məzəli atmacalarla, zarafatlarla məclisə təsir göstərməyi, dinləyicilərin qəlbinə yol tapmağı ilkin şərt kimi irəli sürür:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar....
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin....

Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir?
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?....
Var doğru danışmağa, madam ki, imkan
Neçün gəlsin gərək ortaya yalan?!

İ.Nəsimi məharətli natiq kimi hürufilik təriqəti ideyalarını təbliğ etmək məqsədilə müxtəlif ölkələrdə, Yaxın Şərqdə küt-lələr qarşısında etdiyi çıxışlarında natiqlik məharəti, nitqin ka-milliyi və təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi haqqında fikir və mülahizələr söyləmiş, söz sənətinə yüksək qiymət vermişdir.

Ş.İ.Xətai həyatda sözün böyük təsir gücünə malik oldu-ğuna inanır, sözü ağıl və kamalın, bacarıq və istedadın güzgüsü adlandırırdı:

Söz vardır – kəsdirər başı,
Söz vardır – kəsər savaşı.
Söz vardır – ağulu aş,ı,
Bal ilən edər yağ bir söz.

Bu bənddəki hər bir “söz” dil mənasındadır. Biz mis-ralardakı bütün “sözləri” “dil” sözü ilə əvəz etsək, heç bir anla-şılmazlıq yaranmaz, fikir şeirdəki anlamda saxlanmış olar.

İraqda, Bağdad yaxınlığındakı Kərbala şəhərində doğulub boya-başa çatan və burada da yaşayıb yaradan M.Füzuli (1494-1556) ərəb və fars dillərində mədrəsədə həm dini, həm də dünyəvi elmlərə dərinlən bələd olmuş, əsərlərini də ərəb, fars və ana dilində (Azərbaycan türk dilində) yazmışdır. Həmin dövrdə fars dilində yazılan əsərlərin-qəzəllərin çoxluğunu, bu dili şeir, sənət dili, Hafizin, Xəyyamın, Sədinin dili kimi başa düşüb həmin sənətkarların təsiri altında olanlar bu dili nəzm üçün, xüsusən də qəzəl janrı üçün yeganə, əlçatmaz zirvə kimi mədh edirdilər. Fars dilinə pərəstiş edib ana dilimizi qəzəl və iri həcmli əsərlər üçün səviyyəsiz hesab edənlərə qarşı çıxan

şair yazdığı saysız-hesabsız qəzəlləri və “Leyli və Məcnun” poeması ilə sübut etdi ki, Azərbaycan dili insanın daxili aləmini açmaqda, onun dəruni hisslərini ifadə etməkdə elə yüksək zirvədədir ki, yalnız həqiqi sənətkar qələmi ilə öz ecəzkar qüdrətini göstərə bilər:

Ol səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.
.....Məndə tövfiq olsa, bu düşvari asan eylərəm,
Növbəhar olğac tikandan bərgi-gül izhar eylərəm.

Bu qitədə Füzuli türk dilində şeir yazmağın çətinliyini göstərir. Farsca şeirlər ona görə çoxdur ki, türk dilində yazanlar dilin zənginliyini o səviyyədə qiymətləndirə bilmədiklərindən onu şeir dili hesab etmirdilər. Azərbaycan dilində yazılan şeirlərdə isə sözlər guya rabitəsiz və cıllanmamış olur. Şair isə bu çətinliyi asanlaşdırmaq gücündə olduğunu bildirir. Axı bahar gələndə tikanda gül yarpağı bitir. Bu fikirlə Füzuli özünü bahara, sözlərini isə gülə bənzədir. Tikan qönçə açdığı kimi, tikana bənzədilən bir dil də gül kimi açılır. Həqiqətən, dahi şair dilimizin inkişafında bahar təbiətə xüsusi tərəvət, gözəllik gətirdiyi kimi, Füzuli də şeirimizə, xüsusən qəzəl janrına misli görünməmiş bir ucalıq gətirdi ki, hələ də bu ucalığı fəth edən ikinci bir sənətkar yoxdur.

Burada bir məsələni də qeyd edək ki, M.Füzulidə olduğu kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində və yazılı ədəbi dilimizdə “söz” “dilin” sinonimi kimi işlənir. Qədim bir ağıda bu fikir bir daha öz təsdiqini tapır:

Gedən yolun il oldu,
Bağ-bağçalar gül oldu.
Dedin, gedib tez gəlləm,
Nə yalançı dil oldu.

Ağıda **dil** təkcə qafiyə xatirinə deyil, elə həqiqi mənada “sözə” sinonim götürülmüşdür.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşamış şair, rəssam, musiqişünas, xəttat, nəqqaş, maarifçi-pedaqoq kimi tanınan Mir Möhsün Nəvvab danışiq mədəniyyəti haqqında bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir. Onun “Nəsihətnamə” əsərində (beş yüz nəsihət) belə tövsiyələr vardır: “Bacardıqca qısa və mənalı danış, əks halda, danışmasan yaxşıdır; Sözü deyən vaxt fikrini düzgün ifadə et; Bişirilməmiş söz danışma. Danışarkən özündən çıxma; Sözü çox uzadıb təkrar etmə ki, avamlığa dəlalət edər; Səndən bir söz soruşmasalar demə; O adam ki, sənin məsləhətini eşitmir, nəsihət etmə; Məclisdə öz qədərindən artıq danışma, Yoldaşlara da fürsət ver; Məclis əhli xahiş etsə, yenə danışa bilərsən”.

Azərbaycanın yaxın tarixində yazıçı, həkim və ictimai xadim N.Nərimanov (1870-1925), ictimai xadimlər-Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1879-1920) və Seyid Cəfər Pişəvəri (1892-1947), şair Səməd Vurğun (1906-1956), ədəbiyyatşünas alim Mikayıl Rəfili (1905-1958), müəllimlər-Əli Sultanlı (1906-1960), Cəfər Xəndan (1910-1961), ictimai xadim, yazıçı Şıxəli Qurbanov (1925-1967), aktyor Mehdi Məmmədov (1918-1985), yazıçı İsmayıl Şıxlı (1919-1997), müasir günlərdə şairlər-Zəlimxan Yaqub (1950-2016), Sabir Rüstəmxanlı (1946), ANS-in vitse-prezidenti Mir Şahin, teleaparıcı Orxan Fikrətoğlu və başqaları tanınmış nətiqlərdir. Qadınların böyük əksəriyyəti kütləvi çıxışlardan, ictimai mövzulardan, polemikalardan yayınırlar, amma elə ki, onların şəxsi həyatından, ailəsindən, sevimli işindən, puldan, ən nəhayət, onların sevdikləri adamlardan danışılarkən, əskər anaları komitələrində, toy və ya yas məclislərində olarkən həvəslə danışırırlar. Xalq artisti, xanəndə, millət vəkili Zeynəb Xanlarova, teleaparıcı Flora Xəlilzadə, aşiq Cığatəl, Aşiq Telli, Aşiq Zülfüyyə belələrindəndir. Əksəriyyəti mükəmməl savada, geniş dünyagörüşünə malik müasir nətiqlər hərtərəfli inkişaf etmiş adamlardır, haqqında danışa-

caqları işi bütün incəliklərinə qədər öyrənir, faktları təhlil edir, müqayisələr, tutuşdurmalar aparırlar, buna görə də dinləyicilərin ehtiramını, məhəbbətini qazanmışlar. Onlar ana dilimizi gözəl bildiklərindən onun incəliklərindən məharətlə istifadə edir, sözü, ifadəni, cümləni məqamına görə işlətməyi və beləliklə dinləyicilərə güclü təsir göstərməyi bacarırlar.

Respublikamızda ictimai-siyasi nətiqliyin ən bariz nümunələrini xalqımıza zamanımızın ən tanınmış, ən görkəmli siyasi xadimi ümummilli lider, ulu öndər Heydər Əliyev (1923-2003) bəxş etmişdir. Dövlət xadimi gözəl danışığı ilə hadisələrin mahiyyətini, qarşılıqlı əlaqəsini dəyərləndirdiyinə və insan hüquqlarını düzgün qiymətləndirdiyinə görə daim xatırlanır. Dahi siyasətçi həm siyasi, həm hüquqi, həm də akademik nətiqliyin sirlərinə məharətlə yiyələnmiş bir insan idi. O, məruzə, nitq və çıxışlarında dilimiz, incəsənətimiz, mədəniyyətimiz və mədəniyyət xadimlərimiz haqqında söylədiyi orijinal sözləri, deyimləri və fikirləri ilə bütün gənclərimizə nümunə idi. Bu gün gənc nəsil, xüsusən tələbələrimiz müasir dünya siyasətini və beynəlxalq hüququ Heydər Əliyev diplomatiyasından öyrənməli, Azərbaycanı sevməyi və sevdirməyi bacarmalıdırlar. Onun nətiqlik estafetini bu gün prezident İlham Əliyev davam etdirir, Azərbaycanın uğurlarını səfər etdiyi ölkələrdə, aparıcı dövlətlərdə, BMT və ABŞ-da bir neçə dildə, o cümlədən Azərbaycan, rus, ingilis və fransız dillərində dünya xalqlarına çatdırır.

Həyatda yaxşı danışmaq arzusunda olan insanlara çox rast gəlirik. Lakin onlar özlərini dinləyicilərin qarşısında necə aparmağı bilmir, çıxış vaxtı lazımlı, münasib söz və ifadələri tapmaqda çətinlik çəkir, fikirlərini ardıcıl şərh etməkdə aciz qalırlar. Yaxşı danışmaq arzusunda olanların qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmasına bəzi hallarda danışa bilməmək qorxusu, bəzən də utancaqlıq mane olur. Bunun əksi də mövcuddur, məişət münasibətlərində çox utancaq olan, lakin xitabət kürsüsündə özünün sərbəst danışığı ilə tanınmaz dərəcədə dəyişən adamlara da az təsadüf olunmur.

Natiq dərin mühakiməyə, əqli nəticəyə, müdrikliyə əsaslanan dəlillərdən məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Onun səs tonu, intonasiyası, jestləri, mimikası, müəllif maneraları dinləyicilərə təsir göstərən, onlarda natiqin fikrinə, dünyabaxışına təsir göstərən başlıca amillərdən olmalıdır.

Hazırda biz olduqca maraqlı və canlı danışığ aləmi ilə əhatə olunmuşuq. Evdə, işdə, məişətdə, orta və ali məktəblərdə, yığıncaqlarda, mikrofonlar qarşısında, kino-teatr tamaşalarında, radioda, televiziya ekranlarında, internet şəbəkələrində adamlar mühazirə oxuyur, məruzə söyləyir, disput və müzakirələrdə çıxış edirlər. Ana dilini mükəmməl bilməyən adamların nitqi gözəl, aydın, dəqiq və ifadəli olmadığından onlar yuxarıda qeyd etdiyimiz yerlərdə çıxış edə bilməzlər. Əgər çıxış ediblərsə, deməli onların nitqi arzu olunan səviyyədə olmuşdur. Bu da mədəni insanın xüsusi bir elm kimi inkişaf etmiş natiqlik sənətinə yiyələnməsi hesabına baş verir. Natiq mütləq nitqin ifadə tərzinə – üslubuna, bitkinliyinə, aydınlığına, dəqiqliyinə, məntiqi ardıcılığına, emosional təsirinə və faktların, sübutların obyektiv təhlilinə böyük əhəmiyyət verməlidir, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yeri gəldikcə bəhrələnməlidir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Yunan natiqlik sənətinin baniləri kimlərdir?
2. Aristotelin hansı əsərləri vardır və bu əsərlərdə hansı məsələlərin həlli verilmişdir?
3. Roma natiqlik sənətinin nümayəndələri kimlərdir?
4. Siseronun nitq mədəniyyəti məsələləri ilə bağlı fikirlərindən misallar gətirin.
5. Savadlı yazmaq şifahi, yoxsa yazılı nitq mədəniyyəti ilə bağlıdır?
6. Şərq natiqlik sənəti və Məhəmməd Peyğəmbər.
7. Azərbaycanda natiqlik sənətinin nümayəndələri kimlərdir? N.Tusinin əxlaq və natiqlik sənətinə aid əsərinin adını deyən və ondan misallar gətirin.
8. Sədi Şirazinin nitqə aid fikirlərini sadələşdirib danışın.

Çalışma. Mətni oxuyun, yunan və Roma natiqlik sənətinin banilərini idmana olan münasibətini fiziki mədəniyyətlə əlaqələndirib danışın.

Bizim eradan əvvəl 776-cı ildə Yunanıstanda idman yarışları - Olimpiya oyunları keçirilməyə başlamışdı. Yunanlar arasında böyük marağa səbəb olmuş bu yarışlar dörd ildən bir, qədim yunanların “Olimpiya tanrısı” adlandırdıqları Zevsin şərəfinə keçirilirdi.

Yunanıstan və Romanın böyük mütəfəkkirləri Sokrat, Platon, Demosfen, Siseron qocalana qədər gimnastika, atletika və üzgüçüləklə məşğul olmuşlar. Bu, onlara uzun ömür sürməyə, məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan vermişdir. Böyük riyaziyyatçı Pifaqor idmanla məşğul olaraq güclü atlet kimi ad çıxarmış, Olimpiya oyunlarının çempionu olmuş, buna görə də sağlığında heykəlini qoymuşdular. Müdrik Sokrat fiziki hərəkətlərlə müntəzəm məşğul olaraq bədənini idmanla möhkəmləndərək qışda qarda ayaqyalın gəzirdi. Onun bir kəlamı indi də bütün dünyada məşhurdur: “Sağlam yoxsul xəstə padşahdan xoşbəxtidir”.

Olimpiya oyunlarının qalıbları zeytun (dəfnə) budaqlarından düzəldilmiş tac tətifi edilir, onların şərəfinə dövlət bayrağı qaldırılır və dövlət himni səsləndirilirdi. Elə müasir dövrimizdə də bu mərasim icra olunur.

İdman millətin sağlamlığı deməkdir. Sağlamlıq isə insana verilən ən böyük nemətdir. Millətimizin güclü, sağlam və mübarizələrdə mətanətli, əzmkar və dözümlü olması üçün gənclərin fiziki cəhətdən hazırlıqlı olması çox vacibdir.

Çalışma. Tərcümeyi-halınızı (avtobiografiyanızı) öz dialektinizə (şivənizə) uyğun tərtib edin, ədəbi dildəkindən fərqli dil faktlarını göstərin.

Çalışma. Ədəbi dilimizdəki kimi işlənməyən, lakin dialektiniz (ləhcəniz) üçün xarakterik olan bir neçə sözü ayrıca, yaxud cümlələr daxilində yazın, onları orfoqrafik cəhətdən ədəbi dildəki qarşılığı ilə müqayisə edin.

Çalışma. Bir tələbənin müəyyən səbəb üzündən Akademiyadan xaric olunması haqqında əmr hazırlayın. Əmrin yazılma formasını qısaca qeyd edin.

Çalışma. Oxuyun, bir sıra dünya dillərində milli fərqlin müxtəlifliyinə fikir verin, dilimizi bildiyiniz dillərlə səslənməsinə görə müqayisə edin:

Roma imperatoru V Karl demişdir ki, ispan dili Allahla, alman dili düşmənlə, fransız dili dostlarla, italyan dili qadınlarla danışmaq üçün yaranmışdır. M.Lomonosov deyirdi ki, rus dili ispan dilinin əzəmətinə, fransız dilinin oynaqlığını, alman dilinin möhkəmliliyinə, italyan dilinin zərifliyini, yunan və latın dillərinin zənginliyini və yığcamlığını özündə birləşdirir. Bizim fikrimizcə, V Karl və M.Lomonosov Azərbaycan dilini bilsəydilər deyərdilər ki, Azərbaycan dilində ispan dilinin əzəməti, fransız dilinin şirinliyi, alman dilinin sərtliyi, italyan dilinin obrazlılığı vardır. Azərbaycan dili elə incə və gözəl dildir ki, onunla Avropa dillərindən fərqli olaraq Allahla da, dostla da, düşmənlə də, qadınla da danışmaq mümkündür. O, üstəlik hələ ərəb dilinin dərinliyini, fars dilinin şeirliyi də özündə birləşdirən musiqili dildir.

Çalışma. Aşağıda verilən əlamətlərin qarşısında müvafiq saiti deyin:

- 1) İncə, dodaqlanan, açıq; 2) İncə, dodaqlanmayan, qapalı;
- 3) Qalın, dodaqlanan, açıq; 4) Qalın, dodaqlanan, qapalı;
- 5) Qalın, dodaqlanmayan, qapalı;

Çalışma. Şeir parçasını oxuyun, hansı saitlərin iştirak etmədiyini müəyyən edin.

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz – qara,
Sağ əlinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat. (*Aşıq Ələsgər*)

DİL, NİTQ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Dil anlaşıma, fikir mübadiləsi aparma, təsir göstərmə vasitəsidir. Nitq isə dilin şifahi və yaxud yazılı formada işlədilməsidir.

Nitq dil üzərində qurulur. Dil, yəni dilin leksikası sözlər kompleksindən ibarətdir. Dilin əsas vəzifələrindən biri, bəlkə də birincisi bizi əhatə edən cism və hadisələrin adlarını bildirməsidir. Cism və hadisələrin adları sözlər şəklində təzahür tapır ki, onların iştirakı olmadan fikir formalaşdırmaq, cümlə qurmaq, yəni nitqə gəlmək mümkün deyildir. Lakin nitqə gəlmək, fikir söyləmək üçün hər məqamda ayrıca götürülmüş bir söz və ya sözlər qrupu kifayət etmir, mütləq həmin sözlər və ya ifadələr dilin qrammatik quruluşuna (sintaktik əlaqələrə) uyğun qurulmalıdır. Dilin əsas vəzifələrindən biri də məhz insanlar arasında əlaqə yaratması, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dilin sonuncu vəzifəsi isə fikir ifadə etməsidir. İnsanın təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlı olan dil ona öz düşüncələrini, fikir, arzu və istəklərini bildirmək üçün vasitədir. Dili olmayan xalqın varlığından, onun qurduğu cəmiyyətdən, dövlət quruluşundan xəbər tutmaq olmaz.

Dil ictimai hadisə kimi istehsalla əlaqədardır, istehsaldakı dəyişiklikləri özündə əks etdirməklə insanlar arasında ünsiyyət yaradır. Söz fikrin tikinti materialıdır, bu tikinti materialı əsrlərlə dildə qorunub saxlanılır, yeri gəldikcə ondan istifadə olunur. İstifadə olunduqca yeni-yeni çalarlar qazanır, istifadə olunmazsa arxaikləşir, dilin passiv lüğət tərkibində saxlanılır, tamam unudulanları da olur. Məsələn, Əliağa Vahidin bir təcni-sində deyilir:

Vahid, demə, mən daimiyəm zövqü səfada,
Mənsuri də yad etməliyik dari –fənədə.

Bu misrəi-nazi o demiş bir belə sadə,
Yarəb, sən ona rəhmətin eylə ziyadə,
Qəbr içrə onun ruhini lütfünlə fəraz et,
“Naz et mənə, ey sevgili-canan, mənə naz et”.

Səməd Mənsurun bir beytinə təsdis adlanan bu şeirdə bizim dövrümüzdə yaşamış şairin işlətdiyi **zövqi-səfa, dari-fəna, misrəi-naz, rəhmətini ziyadə eylə, qəbr içrə, lütfə fəraz et** kimi söz və söz birləşmələri müasir gənclərə heç də tam aydın deyildir. XX əsrdə qəzəl janrında özünə böyük nüfuz qazandıran Ə.Vahidin bu şeiri, demək olar ki, onunla bir dövrdə yaşamış S.Mənsurun bir misrası ilə daha çox diqqəti cəlb edir. “Naz et mənə, ey sevgili canan, mənə naz et” misrası həm anlaşıqlığına görə, həm də ağıla və qulağa xoş təsir göstərən parlaq, bəlkə də müdrik fikir kimi şeiri əsl sənət nümunəsinə çevirmişdir. Elm, təhsil ağı, istedadı, müdrikliyi cəlalayıb ona fikri dərinlik versə də, oxucuları, dinləyiciləri cəlb etmək məqamında gözlənilməz ifadə tərz, söz oyunu, epitetlər insana böyük zövq verir.

Çalışma. Əruz, mürəbbə, rəməl, vəzn, rədif, beyt, bənd, səri, rəcəz, minsərih, epik, novella, oçerk, epopeya, qəsidə, qitə, rübai, tuyuğ, müxəmməs sözlərini müzakirə edin. Mənası aydın olmayan sözləri “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndən tapıb öyrənin.

Dilimizin fonetik, leksik, qrammatik qaydalarının dərinədən öyrənilməsi onların yazılı və şifahi nitqdə tətbiqini zəruri edir. Lakin nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün ilk növbədə dilin lüğət tərkibinə dərinədən yiyələnmək əsas şərtidir. Uşaqlıq illərini xatırlayaq. Az söz ehtiyatına malik iki-üç yaşlı uşaqlar 3-4 sözdən ibarət cümlələr qura bilir, lakin yarımçıq cümlələrə, müxtəsər, xəbər əsasında formalaşan təktərkipli və şəxssiz cümlələrlə danışmağa, ən çox da cavab verməyə çalışırlar. Məktəb illəri şagirdlərin söz ehtiyatını sinifdən-sinfə artırdığı kimi, onun cümlə tiplərinin də sayını artırır, öz üzərində ciddi

çalışanlar mürəkkəb cümlələrin, cümlə konstruksiyalarının rəngarəngliyini də tədris olunan fənn mövzularını nəql edərkən öz danışığında və inşa yazılarında təkmilləşdirib artırırlar. Dünyagörüşü geniş, söz ehtiyatı zəngin, sözlərin leksik və məcazi mənalarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran və dilimizin qrammatik quruluşuna dərindən yiyələnən, ədəbiyyat əsas olmaqla digər fənlərdən də mövzuları yaxşı öyrənən, ilk növbədə, müəllimləri olmaqla böyükklərin çıxışlarını, radio-televiziya verilişləri aparıcılarının nitqini diqqətlə izləyənlərin danışığı öz məntiqliyi, düzgünlüyü və rəvanlığı ilə, sərbəst, rahat ifadə olunması ilə diqqəti çəkir. Deməli, nitqin düzgünlüyü və aydınlığı, səlisliyi və rəvanlığı, fikrin ardıcılığı və məntiqliyi, sözlərin yerli-yerində dəqiq işlənməsi bir daha göstərir ki, **nitq dilin əməli fəaliyyət formasıdır.**

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirləri, şair və yazıçıları nitqin gözəlliyi, təmizliyi, təsirliliyi və s. kimi cəhətlərindən min ildən bəri bəhs etmələrinə baxmayaraq nitq mədəniyyəti dilçilik fənni kimi respublikamızda yalnız XX əsrin ortalarından formalaşmağa başlamışdır. Keçən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində “Nitq mədəniyyəti” şöbəsi açılmış, ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr edilmiş dərslik və dərs vəsaitləri nəşr olunmuş, fənn kimi 1986-cı ildən bəzi ali məktəblərin tədris planına daxil edilmişdir.

Nitq mədəniyyətində nitqin düzgünlüyü, aydınlığı, təmizliyi, sadəliyi, münasibliyi, rəbətliyi, ahəngdarlığı, imkan daxilində ifadəliliyi və s. kimi keyfiyyətlər əsas götürülür. Nitq mədəniyyəti düzgün və aydın danışmaq, yazmaq, bilməyi, nitqdə müxtəlif dil vasitələrindən məqamında, eyni zamanda məqsəduyğun şəkildə istifadə etməyi, sözlərin ədəbi dilin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına uyğunluğunu öyrənir. Deməli, **nitq mədəniyyəti** dilin lüğət tərkibinə dərindən bələd olmaqla onun fonetik və leksik sisteminə, qrammatik quruluşuna aid

müəyyənləşmiş normalara yiyələnmək və gündəlik ünsiyyətdə onlardan yararlanmaq deməkdir.

Qrammatik və məntiqi cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələrdə ədəbi dilin fonetik normalarına praktik şəkildə yiyələnmə, vurğu və intonasianın gözlənilməsi bacarığı nitqin normativliyini şərtləndirir. Azərbaycan dilçiləri **nitq mədəniyyəti fənninin məqsədini** ədəbi dil normalarının danışq dilinə tətbiq olunmasından, dil normaları haqqında sistemli bilik verməkdən, nitq üslublarının işlədilmə səviyyəsini gözləməkdən, mədəni nitqin keyfiyyətlərini mənimsəməkdən, yazılı və şifahi nitqə aid normaların bir-birinə təsirin öyrənməkdən ibarət hesab edirlər. **Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər** aşağıdakı şəkildə sadalanır: 1) Dil vahidləri ifadə olunan fikrin məzmununa uyğun seçilməli, onun dəqiq ifadəsinə xidmət etməlidir; 2) Fikrin daxili məntiqi əlaqəsini, onun komponentləri cümlələr və abzaslar arasında ardıcılığı təmin etməlidir; 3) Natiq auditoriyanın səviyyəsini, marağını, hadisələrə münasibətini nəzərə almalı, faktların anlaşıqlı, inandırıcı olmasına xüsusi diqqət ayırmalıdır; 4) Nitqin həyat hadisələrini yanlış əks etdirməsinə, faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə yol verilməməlidir; 5) Nitqin emosionallığı, ekspressivliyi unudulmamalıdır və s. (35, səh. 14). Ümumiyyətlə, gözəl nitq bədii, canlı dilin qüdrəti ilə cəmiyyətin ictimai-siyasi və mədəni həyatında, dünyagörüşündə, insanlara münasibətində, məişətdə aparıcı rol oynamalı; ədəbi dilin gözəlliyini nümayiş etdirməklə insanlara estetik zövq verməli, eşidənlərə güclü təsir etməli, onların şüurunu, hisslərini natiqin istədiyi səmtə yönəltməli, insanların hüququnu, haqqı, ədaləti, cəmiyyətin yaratdığı dəyərləri müdafiə edib qorumaq, vətənimizin qəhrəmanlarının igidliyini, xeyirxahlığını, vətənpərvərliyini təbliğ etməli, ölkəmizin yürütdüyü siyasi məqsədə xidmət etməlidir.

Nitq mədəniyyətini **mədəni nitq** və **dil mədəniyyəti** anlayışlarından fərqləndirmək lazımdır. Dildən nitqdə, ünsiyyətdə istifadə olunur. Nitq mədəniyyətində dil və nitq münasibətləri

bacarıqla həyata keçirilir. Nitq mədəniyyətinin inkişafı və formalaşması ədəbi dilin düzgünlüyü və üslub aydınlığı ilə əlaqədardır. **Nitq mədəniyyəti** ədəbi dil normalarının toplusu olub, onların qanunauyğunluğu, formalaşması və onlara yiyələnmək haqqında **elmdir**.

Nitq mədəniyyəti xalqın mədəni səviyyəsi ilə ölçülür. Məlumdur ki, mədəni səviyyə xalqın bütün təbəqələrinin öz ana dilini bilməsi, ona qayğı göstərməsi, onu sevməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan dili dövlət statusu alandan sonra dil üslubları da işlənmə genişliyi qazandı, bədii və məişət üslubları ilə yanaşı elmi, publisistik və rəsmi-kargüzarlıq üslubları da tam hüquqlu dil üslubları kimi inkişafının yüksək səviyyəsinə qalxır. Dilsiz nitq, nitqsiz mədəniyyətin olmadığını nəzərə alsaq, nitq mədəniyyəti də sürətlə inkişaf etməkdədir. Nitq mədəniyyəti 1920-1970-ci illərdə ən çox dil mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti terminləri ilə ifadə olunurdusa, 1970-ci ildən artıq dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi fəaliyyətə başlayır, 1978-1992-ci illərdə “Nitq mədəniyyəti məsələləri” adlı məcmuələr nəşr olunur. Hazırda tam orta məktəblərin 10-cu sinifləri üçün “Azərbaycan dili” dərslində nitq mədəniyyətinə xüsusi bölmə (rabitəli nitqin inkişafı ilə birgə) ayrılmışdır (Azərbaycan dili, Dərslük, Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün, Bakı, 2014, səh. 96-140).

Ölkəmizdə elmi-texniki göstəricilərin yüksələn xətlə inkişafı və yeni insan tərbiyəsi normallaşdırılmış dil quruculuğunu, yəni nitq mədəniyyətinin durmadan yüksəlməsinə münbit şərait yaradır.

Xalqımız yerində deyilmiş şirin sözü, gözəl söylənmiş nitqi, xüsusən məclis yaraşığı olan kəlamları həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. Əbəs yerə deyildir ki, bəlağətlə danışan adamlar haqqında xalq arasında “Şirin dil min evi yeyər, acı dil bir evi də yeyə bilməz”, “Söz var adamı dağa çıxarar, söz var dağdan endirər”. “Şirin dili ilə adamın ağılı başından alır”, “Çox dilli-dilavərdir”, “Dilindən bal tökülür” deyirlər. “Xoş söz könül açar, ucuz söz qan qaraldar”, el arasında sözünün yerini

bilənə, gözəl-gözəl danışana “Şirin dil ilan yuvadan çıxarar”, “De, dilinə qurban”, “Özünə də qurban, sözünə də”, yersiz danışana, məqam gözləməyə “Əvvəl düşün, sonra danış”, “Dil-in qurusun”, “Nə özünü bilir, nə sözünü”, “Sözünü yeyəsən”, “Ağzının qaytanı yoxdur”, “Ağzından qan iyi gəlir” demişlər. Danışan şəxs dilə, onun lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşuna, funksional fəaliyyətinə, xalq danışığı üslubuna diqqət yetirməlidir. Natiqlik məharəti igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, müdriklik kimi məziyyətlərə bərabər tutulmuşdur. Aşıq Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Kamandar, Aşıq Pənah, Aşıq Əhliman Şirvanlı və başqalarının ifa etdiyi dastanlar, söylədikləri nağıllar dinləyicilərə xoş ovqat bəxş edərdi. Gözəl danışığı qabiliyyəti, əgər yalan deyilsə adamın qiymətini artırır. Bir filosofdan soruşdular: “Nə üçün çox qulaq asır, az danışsınız?”. Dedi: “çünki Allah mənə iki qulaq verib, bir dil-ağız”, yəni iki dinlə (eşit), bir din (de). Sözü əvvəl ağzında bişir, sonra danış. Bütün bunlar biz Azərbaycanlıların qədim zamanlardan sözə, sözün ecəzkar qüdrətinə, nitqə, danışığa yüksək münasibətini göstərir. Bir bayatıda “Məclisdə məqam gözlə, Hər sözün öz yeri var” –deyə sözün məqamını gözləmək tövsiyə olunur. Belə yanaşmaya atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmlərdə də rast gəlirik. “Dadlı söz dost qazandırar, acı söz düşmən”, “Danışan dağı aşar, danışmayan yolu çəşar”, “İki dinlə, bir söylə”. Hər bir şəxsin qanacaq və mərifəti ağzından çıxardığı sözlərlə, danışığı ilə ölçülür.

Nitq mədəniyyəti nitq anlayışı ilə çox vaxt paralel işlənsə də, onlar eyni məzmun kəsb etmir. Ümumxalq səciyyəsi daşıyan dil və nitq xalq mədəniyyətinin tərkib hissələridir. Xalqın mədəni inkişafı dildə daima yeni söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Mətbuatın, radio və televiziya verilişlərinin kütləviləşməsi xalqımızın nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə güclü təsir göstərir, yeni-yeni söz və terminlərin, xüsusən, alınmaların hesabına dilimizin lüğət tərkibi zənginləşir. Bu sahədə elmi-texniki və idman terminləri çoxluq təşkil edir. İnsanların

ümumi mədəni səviyyəsinin inkişafı hesabına ədəbi dillə xalq danışığı dili arasında yaxınlaşma sürətlənir və bu prosesin nəticəsi olaraq xalqın nitq mədəniyyətində səlisləşmə və elmilik artır, adi məişət çərçivəsində qalmır, nitq forması kimi elmi-kütləvi üslubu formalaşdırır. Qədim şifahi xalq ədəbiyyatımızın nümunələrində “Oğul, sənə üç qızıl verim, yoxsa üç hikmətli söz öyrədim?” sualına “Qızıl sənin olsun, mənə hikmətli söz öyrət!” – cavabını almışlar. Bütün bunlar biz Azərbaycanlıların ta qədim zamanlardan sözə, sözün ecazkar qüvvəsinə, danışığı qabiliyyətinə münasibətini parlaq şəkildə ifadə edir.

Nitqə, gözəl danışığa qiymət verənlər həmişə bu fikirdə olmuşlar ki, danışıda: a) hər söz düzgün və aydın tələffüz olunmalı; b) sözlər fikrə müvafiq seçilməli; c) artıq və lüzumsuz söz və ifadələrə yer verilməməli; ç) sözlər cümlə daxilində düzgün bağlanmalı; d) məntiqi vurğular öz yerində düzgün işlədilməli; e) uzun və qarışıq tipli cümlələr işlədilməməlidir.

Ümumiyyətlə, kütlə qarşısında, auditoriyada tələbələr qarşısında çıxış edən müəllim, mühazirəçi hər şeydən əvvəl konkret şəraiti, dinləyicilərin, tələbələrin bilik səviyyəsini, marağını nəzərə almalıdır. Çıxış edən səs tonu, zahirli hərəkətləri (mimikası, jesti), geyimi, xoş və mülayim rəftarı ilə seçilməlidir. O, hər bir sözü, ifadəni düzgün tələffüz etməli, öz məqamına görə işlətməli, məntiqi vurğunu təsirli bir vasitəyə çevirməlidir. Aydınlıq və yığcamlıq nitqin əsas məziyyətlərindəndir. Natiq həyat təcrübəsinə istinad edərək dünyagörüşü, bacarığı, mədəni səviyyəsi, dilin incəliklərini duymaq qabiliyyəti ilə seçilməlidir.

Dil olmasa bir xalqın varlığından, onun qurduğu cəmiyyətdən, dövlət quruluşundan xəbər tutmaq olmaz. Dil həm cəmiyyət üzvləri, həm də dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən başlıca vasitədir. Bədii ədəbiyyat nümunələri, teatr tamaşaları, kino əsərləri dillə bağlı olaraq yaradılır. Dil öz lüğət tərkibi, frazeoloji sistemi və qrammatik quruluşu ilə özünü təcəssüm etdirir.

Dil yalnız nitq prosesində ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. İnsanlar arasında ünsiyyətin əsası **əmək**, ən güclü vasitəsi isə **dildir**. Cəmiyyət dilsiz yaşamaz, buna görə də ilk insanlar ictimai əmək prosesində ünsiyyətin vahid, ümumi və əvəzsiz vasitəsi olaraq dili yaratmışlar. Dil bir xalqın bütün üzvləri üçün anlaşılan vahid, dəqiq qayda – qanunlara malik bir vasitədir. Bir ölkədə müxtəlif şivə, dialekt və ya ləhcədə danışan adamlar ümumxalq dili vasitəsilə ünsiyyətdə olurlar. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması o deməkdir ki, 1) dil vasitəsilə insanlar fikirlərini bir-birinə söyləyir və bir-birini başa düşürlər; 2) bir-birinə təsir göstərilir; 3) öz hiss-həyəcanlarını, düşünüb dərk etdiklərini ifadə edirlər (Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, 1962, səh. 6).

Dilsiz, dilin lüğət tərkibi olmadan nitq yarana bilməz. Dilin lüğət tərkibi zənginləşdikcə, nitqin ifadə vasitələri çoxaldıqca nitq daha da kamilləşir, yeni məzmun çaları qazanır. Elə bu mənada dilsiz nitq yoxdur. İnsan öz dünyagörüşü və savad dərəcəsinə uyğun olaraq dilə şüurlu münasibət göstərərək onun hazır struktur modellərindən məqsədəuyğun istifadə nəticəsində öz nitqini qurur. Deməli, nitq yalnız dilin ifadə imkanları əsasında meydana gəlib formalaşır.

Dilin və nitqin quruluşuna da eyni meyarla yanaşmaq olmaz. Dilin quruluşu onun böyük vahidi cümlədə öz əksini tapır, həm də o, danışanın iradəsindən, fərdi zövqündən tam asılı deyil. Nitqin quruluşu isə cümlədən başlanır, cümlələr silsiləsini, abzasları, bütövlükdə fikrin tamamlanmasını bildirən mətni əhatə edir. Deməli, dil sisteminin ən böyük vahidi nitq sisteminin ən kiçik vahidinə bərabərdir. Nitqin quruluşu danışanın təhsil səviyyəsi ilə, dünyagörüşü, fərdi zövqü və s. kimi amillərlə bağlıdır.

Nitqin formalaşib kommunikativ funksiya daşımada bir sıra fizioloji, psixoloji və ictimai səbəblər də iştirak edir. Dilin nitqə çevrilməsi çox mürəkkəb proses olub insanın sosial həyatla, onun fiziologiyası və psixologiyası ilə sıx əlaqədardır.

Bunların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında nitq axını təzahür edir. Hiss üzvləri, eşitmə, görmə orqanları, danışq üzvləri, xüsusən səs aparatı və şüurun akkumlyatoru rolunu oynayan baş-beyin normal inkişaf etməmişsə, dinləmə, anlama, danışma, oxu və yazı prosesində müxtəlif qüsurlar meydana çıxır.

Əgər insan hər hansı bir dildə danışıb yazırsa, obyektiv və subyektiv səbəbləri nəzərə alaraq bu dildən istifadətmə üsulu onun nitq fəaliyyətidir. “Nitq, şəxsin müəyyən kollektiv üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə etmək bacarığıdır. Nitqin əsas məqsədi informasiya (məlumat, xəbər) mübadiləsi yaratmaqla informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsidir. Lakin bununla yanaşı nitq informasiyanın qeydə alınması və saxlanması məqsədinə də xidmət edir” (M.Məhərrəmov. Psixologiya, Bakı, 1968, səh. 110).

Dil və nitq anlayışları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub bir-birini tamamlasa da, onların tətbiq olunma sahələri fərqlidir. Dil mədəniyyəti anlayışı altında hər xalqın öz ana dilində fikirlərini ifadə edə bilmə bacarığı nəzərdə tutulur. Hər dilin özünəməxsus fonemlər sistemi, zəngin lüğət tərkibi, frazeologiyası, sözlərin sintaktik əlaqə əsasında uzlaşma, yanaşma və idarə olunması, sabit qrammatik quruluşu və yazı sistemi mövcuddur. Dil dəyişən, inkişaf edən ictimai hadisədir, dil mədəniyyəti də ona uyğundur, dəyişkəndir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqəli dil yeni yaranan söz və terminlər hesabına zənginləşir. Dil ictimai həyatda qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlərin söz və cümlələrlə ifadəsi, fikir mübadiləsinin ən ümdə və mütləq vasitəsidir. Dilin bu xüsusiyyətini 16-cı əsrdə yaşamış italyalı yazıçı Maki Avelli – “Dil insana öz fikirlərini açıq bildirmək üçün yox, gizlətmək üçün verilmişdir” – şəklində ifadə etmişdir. Öz dövrünün ən məşhur natiqi Taleyran da “Dil fikri açmaq üçün yox, fikri gizlətmək üçündür” deyirdi. İmam Həzrət Əli söyləyib: “İnsan öz dilinin altında gizlənibdir, danışmayınca onun ağıllı və ya ağılsız olması bilinməz”. Xalqımızda belə bir deyim də var: “Dil insanın özüdür”.

Dil daxili qanunları ilə tənzimlənir, yeni milli sintaktik konstruksiyalar yaranır, köhnə formaların bir qismi dilin passiv fondunda keçir, digər qismi isə dildən çıxır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilə də təsir göstərir. Dilin vəzifəsi fikir mübadiləsi aparmağa, informasiyanı ötürmək və qəbul etməyə hesablanmış nitq axınına söz və ifadələri toplamaqdır. Əgər dil olmasaydı, bəşəriyyətin mənəvi ruhu sayılan şifahi və yazılı ədəbiyyat xəzinəsi, bütün dünyəvi və dini ədəbiyyat nümunələri yaranmaz, təbiətin, elmin, texnikanın sirləri hər xalqda, hər əsrdə yenidən tədqiq olunardı, inkişaf yerində sayardı. Bu xüsusiyyətinə görə dili təbiətinə görə bəşəri, xidmətinə görə milli adlandırmaq yerinə düşür.

Fikir nitqlə ifadə olunur, nitqdə formalaşır. Dil və nitq arasında əlaqə obyektiv zərurətdir, çünki dil öz varlığını nitqdə, nitq isə öz mənbəyini dildə tapır. Nitq prosesi olmasa dil, dil olmasa nitq prosesi təzahür edə bilməz. Nitq dilin inkişafı üçün zəmin yaradır. Dilin lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda baş verən yeniləşmə nitqdə özünü göstərir. Nitqdə baş verən dəyişikliklər dildəki köhnə sxemləri, modelləri yeniləşdirir və bu yeniliklər dildə də öz əksini tapır. Hər hansı bir nitq bir şəxs tərəfindən söylənilir, başqaları tərəfindən dinlənilir. Yazıçının, alimin, jurnalistin, radio-televiziya aparıcısının nitqi minlərlə, milyonlarla oxucunun, dinləyicinin marağında olur. Nitq prosesində hər kəs bacardığı şəkildə yazır, danışır, informasiya verir. Axı nitqin funksiyası ünsiyyət yaratmaq; məlumatı çatdırmaq, həmsöhbət tapmaqdır. Nitq yalnız dil vasitəsilə ünsiyyətə xidmət edir.

M.Füzuli sözü, nitq qabiliyyətini insana verilmiş misilsiz sərvət adlandırmışdır. Onun adı İbrahim, ləqəbi Əfzələddin, təxəllüsü Xaqani, nisbəsi Şirvani olan şairin “Qəsideyi-Şiniyə” (“şin” hərfi ilə bitən) qəsidəsinə cavab şəklində yazdığı “Ənisül-qəlb” (“Ürək dostu”) qəsidəsində əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri öz əksini tapmışdır. O yazır ki, insanları bir-birindən yalnız dilləri ilə fərqləndirirlər. Nitqlə təfəkkür arasında sıx

əlaqə görə, nitqi insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi sayan şair dilin ictimai mahiyyəti barədəki fikrini bir beytdə belə ümumiləşdirmişdir:

Eyləsən tutiyə təlim ədayı-kəlimat,
Nitqi insan olur, amma özü insan olmaz.

Başqa bir yerdə “Heyvan da danışmazsa, ona insan deməzlər” misrasından da anlaşılır ki, dil insanı bütün canlılardan fərqləndirən mühüm ictimai-sosial səbəbdir. Şair insan nitqinə şüurlu fəaliyyət kimi yanaşır.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirib demək olar ki, dil və nitq bir-biri ilə dialektik vəhdətdə olub bir-birini tamamlasa da, aralarında müəyyən fərqlər də vardır: 1) Dil həcmcə nitqdən genişdir; 2) Dil ümumxalq, nitq fərdi səciyyə daşıyır; 3) Nitq insan fikrinin ifadəçisidir, təfəkkürü formalaşdırır; 4) Nitqin əsas cəhəti məzmunlu, aydın, mənalı, təsirli və dəqiqliyi; 5) Dil işarələr sistemidir; 6) Dil ictimai-tarixi təcrübənin mövcudluğu, nitq fərdlərin ünsiyyət vasitəsi kimi dilin hər dəfə yenidən işlədilməsidir, saxlanması və verilməsidir. Nitqə adlandırmaq, ümumiləşdirmək və kommunikativ funksionallıq xasdır; 7) Dil ictimai, ümumi, nitq isə fərdi hadisədir. Nitq fərdin öz fikrini ifadə etmə, anlama və qavrama aktıdır; 8) Dil nitqə nisbətən sabit, nitq dilə nisbətəndə dinamikdir; 9) Dil dilçiliyin, nitq psixologiyasının tədqiqat obyektidir (35, səh. 40).

Nitq milli səciyyəlidir, hər bir xalqın, millətin özünə-məxsus nitqi, danışığı, tələffüz forması vardır. Xalqın psixoloji xarakteri, maddi yaşayış tərzı və mədəniyyəti dil ümumiliyi ilə bağlıdır. Məhz bu cəhət hər bir xalqı, o cümlədən də bizim xalqımızı, onun mədəniyyətini, eləcə də nitq mədəniyyətini başqa xalqlardakından fərqləndirir. Azərbaycan dili nəinki Hind-Avropa dillərindən, eləcə də türk dillərindən, hətta oğuz qrupuna daxil olan Türkiyə türkcəsindən, türkmən və qaqauz dillərindən də fərqlənir. Dilimizin lüğət tərkibi, fonetik sistemi

və qrammatik quruluşu min ildən artıqdır ki, müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Azərbaycan xalqı öz varlığını ortaya qoyandan formalaşmağa başlamış və öz dilini də formalaşdırmışdır. Dövrdən asılı olaraq ərəb-fars sözləri ilə nə qədər yüklənsə də, VII-XI əsrlərdə yazıya alınan “Kitab-Dədə Qorqud”, XIII əsrdə Həsən-oğlunun məlum qəzəlləri göstərir ki, ortaql əlifbadan, ərəb-fars söz və izafət tərkiblərindən istifadə etsək də, fərq özünü bütün dil qatlarında göstərir, nitqin ahəngi, ritmi, tempi, intensivliyi, məntiqi vurğusu, tembri, sintaksisə xidmət edən intonasiası dilimizin özünəməxsusluğunu bütün dünyaya nümayiş etdirir. Nitq mədəniyyətinin bu xüsusiyyətləri gənclərimiz tərəfindən gözlənilir və uşaq bağçasından başlayan təhsil məktəbdə davam etdirilir, şagirdlər, sonralar tələbələr dilimizin normalarını mənimsəyir, qəzet, jurnal səhifələrində, internet saytlarında, radio-televiziya verilişlərində, müxtəlif dərslək, dərş vəsaitlərində, siyasi, elmi, bədii kitablardan dilimizin qrammatik qaydalarını mənimsəyirlər. Sözlərin fonetik tərkibi, düzgün orfoepiya və orfoqrafiası, leksik-semantik mənası və cümlədə müəyyən ardıcılıqla düzülüşü hamı üçün eynidir. Bu da təbiidir, çünki belə olmasaydı, dil öz əsas vəzifəsini – ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiasını icra edə bilməzdi.

Dilin leksik-semantik və sintaktik yaruslarında fərqli cəhətlərə üslubla bağlı məqamlarda yol verilir. Dram əsərlərində dialoqlarda, şeirlərdə heca, qafiyə və vəzn xatirinə misranı təşkil edən cümlələrdə söz sırasının pozulması fərdi səciyyə daşıyır:

Uyma hər zülfü qara sevgili cananə, könül,
Bu vəfasızlar edərlər səni divanə, könül.
...Vahidin ömrü bütün nazlı gözəllərlə keçib,
Bu həqiqət sözü zənn eyləmə əfsanə, könül.

Nəzmin əsas şərtinin sözlərin özünəməxsus nizamla düzülməsi təşkil etdiyindən bu şeir parçasında **ahəngdarlıq, ölçü (vəzn), qafiyə və misradaxili bölgü** gözlənilmişdir. Şeirdə

eyni ölçülü səslərin bir-birini izləməsinə, növbə ilə təkrarlanmasına **ahəng (ritm)** deyilir. Misraların ölçüsü hecaların sayı ilə müəyyən edilir. Əruz vəznində yazılmış bu qəzəldə ölçü uzun və qısa saitlərin növbə ilə təkrarı əsasında qurulmuşdur. Səs tərkibinə görə bir-birinə uyğun gələn, eyni cür səslənən **cananə, divanə, əfsanə** sözləri qəfiyə, misraların sonunda qəfiyədən sonra gələn və təkrar olunan **könül** sözü rədifdir. Şeirdə ahəngdarlıq yaradan vasitələrdən biri bölgüdür ki, şeirin oxusu zamanı misra daxilindəki fasilələrə xidmət edir. Şeirdəki misradaxili bölgü sözlər hesabına gah 7+8, gah 8+7, gah da 6+9 şəklindədir, amma qəzəli oxuyan aparıcı və ya xanəndə onu ahəngə və ya səslərin uzanması hesabına 7+8 heca şəklində salır. Ümumiyyətlə, əruz vəznində yazılan qəzəllərdə misradaxili hecaların sayında fərq ola bilər. Bu fərq ayrı-ayrı səslərin qısa və ya uzun tələffüzü hesabına bərabərləşib tarazlaşır. Əruz vəznində misra daxilindəki sözləri parçalayıb hissələrə bölmək də olur. Bu beytlərdə fellərin bir dəfə cümlənin əvvəlində (**uyma**), ikinci dəfə (**edərlər divanə**) ortada, üçüncü misrada (**keçib**) sonda, dördüncü dəfə (**zənn eyləmə**) ortada gəlməsi, xitabın (**könül**) hər dəfə sonda işlənməsi, **zülfi qara sevgili cananə** (qara zülfli sevgili canan), **edərlər səni divanə** (səni divanə edərlər), **Vahidin ömrü bütün** (Vahidin bütün ömrü), **bu həqiqət sözü** (bu həqiqi sözü), **zənn eyləmə əfsanə** (əfsanə zənn eyləmə) söz sırasının pozulması məhz şeirdə bölgü, vəzn və qəfiyə xatirinədir.

Mədəniyyətin göstəricilərindən olan ifadəli nitq dilin səlisliyindən, onun ifadə imkanlarından düzgün faydalanmaq vərdisləri ilə şərtləşir. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan dili lüğət tərkibinə, fonetik sistemi, morfoloji və sintaktik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş zəngin dillərindən hesab olunur.

Nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Eyni bir məsələdən, məlum bir faktdan danışan və ya yazan iki adamın nitqi (əgər yazılıb əzbərlənməmişdirsə) məzmunca eyni olsa da, nəql etmə və ya yazılma formasına görə bir-birindən fərqlənəcəkdir.

Həyatda bir-birinin eyni olan iki adam olmadığı kimi (hətta əkilər də), bir-birinin eyni olan iki nitq variantı da yoxdur (hətta bir şairin eyni mövzuda müxtəlif vaxtlarda yazdığı iki şeiri, hansısa bir yazıçının bir mövzuda yazdığı əsərinin bir hissəsi və s.). İnsanlar ayrı-ayrı fərdlər olduğu üçün onların nitqi də fərddir. Deməli, nitq mədəniyyəti fərdi səciyyəli xüsusiyyətə malikdir. Bəlkə dünyanın, həyatın bənzərsizliyi elə bununla əlaqədardır. Xalqlar müxtəlif olduğu kimi, onların nitqi də, dili də bir-birindən fonetik, leksik, qrammatik quruluşuna görə fərqlidir, üslub baxımından rəngarəngdir. Dildəki milli fərq insanların nitqində öz təzahürünü tapır. Xalqların xarakteri bu və ya digər dərəcədə dillərində də görünür. XIX əsrin görkəmli alman dilçisi V.Humboldtun “Hər xalq orijinal və təkrarolunmazdır. Dil xalqın zahirə-meydana gəlməsidir, onun ruhu dildir” – fikrinə haqq qazandırmaq lazımdır.

Nitq mədəniyyətinin inkişafında, ədəbi dil normalarına düzgün əməl olunmasında məktəbin, radio və televiziya verilişlərinin, dövrü mətbuatın, kino və teatrın rolu əvəzsizdir. Kütəvi informasiya vasitələri və tədris müəssisələri dilin qaydaqanunlarını siyasi, sosial, mədəni və mənəvi məsələlər daxilində çatdırır, qrammatik qaydaları, dilin quruluşunu bir fənn kimi yox, praktik şəkildə nitq prosesində aşılır.

Müasir dövrdə hər bir şəxsin ən gözəl keyfiyyətlərindən biri, bəlkə də başlıcası onun zəngin nitq mədəniyyətinə malik olmasıdır. Nitq mədəniyyəti insanın ümumi mədəni inkişafında xüsusi rola malikdir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, məzmun və forma cəhətdən gözəl olan nitq fikrin asan və təsirli çatdırılmasına xidmət göstərir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Nitq mədəniyyəti dilçilik fənni kimi nə vaxtdan formalaşmağa başlamışdır?
2. Nitq mədəniyyəti tədris fənni kimi neçənci ildən ali məktəblərdə tədris olunur?

3. Nitqin əsas məqsədi nədir?
4. Maddi mədəniyyət deyiləndə nələr nəzərdə tutulur?
5. Xalqın milli mədəniyyəti nələrdə təzahür edir?
6. Mədəni nitqin əsas əlamətləri hansılardır?
7. Dilin vəzifəsi nədir?
8. Dil, yoxsa nitq dəyişikliyə çox uğrayır?
9. Nitqin milli səciyyəli olduğunu necə izah edərsiniz?
10. Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər hansılardır?
11. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması haqqında nə deyə bilərsiniz?
12. Nitqlə dil arasında hansı fərqlər vardır?

Çalışma. Mətni oxuyun, dilimizi xarakterizə edən fikirlərə daha nələri əlavə etməyin mümkünlüyünü araşdırın:

Dil millətin canı və qanıdır. Vətən və ana dili - bunları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək çətindir. Vətəni sevmək doğma dili sevmək deməkdir. Milli dil olmadan xalqın tarixini, onun keçmişini, mədəniyyətini öyrənmək olmaz. Əsgərlərimiz dödaqlarında “Doğma vətəndən gözəl, doğma dildən şirin dünyada yoxdur”, “Şəhidlər ölməz, vətən bölünməz” sözləri ilə döyüşlərə girmiş və vətən uğrunda canlarını əsirgəməmişlər.

XV-XVII əsrlərdə dövlətçilik mədəniyyətinə yiyələnmiş, Şərqdə böyük nüfuza malik Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin başında Azərbaycan sülalələri dayanırdı. Uzun Həsənin dövründə Ağqoyunlu dövləti Yaxın və Orta Şərqi qüdrətli dövlətə çevrilmişdi. Onun nəvəsi Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı Səfəvi dövləti bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirdi. Burada dilimiz dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmişdi, ondan diplomatik yazışma, hərbi təlim dili kimi istifadə olunurdu.

Sonralar Azərbaycan dilinə çox təcavüzlər olmuşdur. Zaman-zaman bir etnos kimi xalqımızı tarix səhnəsindən silməyə çalışan düşmənlərimiz ilk növbədə dilimizi məhv etməyə əbəs yerə cəhd göstərmişlər. Lakin əcdadlarımız Azərbaycan dilini yad təsirlərdən və səmərəsiz təcavüzlərdən qoruyub saxlamış və yaşatmışlar. Bir neçə qrupa bölünən türk dilləri ailəsində

Azərbaycan dili oğuz dilləri qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxildir. Dilimiz leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən türk dillərinə yaxın olsa da, hətta qədim dövrlərdən işlənən sözlərdə də ən azı tələffüz fərqləri vardır:

Azərbaycan dilində	Qazax dilində	Tatar dilində	Türkmən dilində	Özbək dilində
Mən	Men	Min	Men	Men
Diş	Tiş	Teş	Diş	Tiş
Üç	Üş	Öç	Üç	Uç

Bu gün dilimiz dünyanın ən zəngin dillərindən biri olub, özünəməxsus gözəlliyi və ahəngdarlığı ilə seçilir, zəngin ifadə vasitələrinə, xoş avaz yaradan səslər sisteminə, rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa, kamil əlifbaya, mükəmməl orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına, üslubi normalara malikdir.

Çalışma. Ədəbi dil normalarına hansı şəraitdə (evdə, küçədə, bazarda, məktəbdə, dərs prosesində) əməl edirsiniz? Səbəbini aydınlaşdırın.

Çalışma. Aşağıdakı cümlələrdə yerinə düşməyən, səhv hesab etdiyiniz sözləri tapın, qarşısında düzgün qarşılığını yazın:

1) Nənəm hər gün namaz üstə dua deyir; 2) Ona elə gəlirdi ki, bu gün, sabah yuxusu mütləq doğruya çevriləcək; 3) Uzaqda – yolun qalın meşəyə qovuşduğu yerdə toz-dumana qalxırdı; 4) Qulağıma hardansa bir səs toxundu; 5) Onun iti addımlarında yaşına uyğun olmayan bir səbir və iradə səslənirdi; 6) Otağa bağ-bağçanın güllərinin bihüşedici ətri gəlirdi.

Çalışma. Mətndəki terminləri tapın, idman sahəsi üzrə ayrı-ayrı qruplarda birləşdirib yazın:

İdmançıların fəaliyyət göstərdikləri sahələrdən asılı olaraq idman növləri 5 qrupa ayrılır: Fiziki və iradi keyfiyyətləri nümayiş etdirən və aktiv hərəkət fəaliyyəti olan idman növləri. Bu qrupa bizim tanıdığımız idman növlərinin çoxu aid edilir.

İdmançılar idman növlərindən asılı olaraq öz qüvvə, sürət, dözümlülük, elastiklik, cəldlik kimi fiziki qabiliyyətlərini, texniki və taktiki hərəkətləri nümayiş etdirmək, qorxmazlıq, qələbəyə inam, mübarizə aparmaq ustalığı göstərirlər. Bura: yeriş, akrobatika, futbol, boks, yunan-roma; qaçış, aerobika, voleybol, karate, sambo; tullanmalar, batutda hərəkətlər, reqbi, taekvando, cüdo; əşya atmalar, bədii gimnastika, otüstü hokkey, kikboksinq, sərbəst güləşmə daxildir. (Məcidov N.M. İdman nəzəriyyəsi, Bakı, 2009, səh. 18).

Çalışma. Oxuyun, orfoqrafik, leksik və qrammatik səhvləri düzəldin. Səhvlərin nə üçün baş verdiyini ədəbi dil normaları daxilində izah edin:

Mən aşiq, qəzən ağley,
Od yaney, qəzən ağley.
Qəribin kimsəsi yox,
Qəbrini qəzən ağley.

Qərib öldi, götürün,
Küçələrdən ötürün.
Qəribin lo xəbərini,
Ölkəsinə yetürün.

Qıza, aduy desənəm,
Fındıq verim, yesənəm.
Anon səni döğəndə,
Gəlib bizə desənəm.
Nar-nar, nar gilə,
Gedəy, gedəy yar gilə.

Sandix üstə küci var,
Kücinin qırx üci var.
İsteydim duram gələm,
Kafərin çox güci var.

Çalışma. Şifahi xalq ədəbiyyatında nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirin. Dilimizin fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunda müşahidə olunan dəyişiklikləri müasir dil əsasında izah edin:

İrağından tutuban yaxınından gəlişdilər. Gizli yaxa tutuban iyləşdilər. Dadlı damaq veribən soruşdular. Ağ – boz atlar minibən yortuşdular. Bəy babası yanına irişdilər.

Babası oğlancığın gördü, Allaha şükürlər elədi. Oğluyla, gəliniylə Qanlı Qoca Oğuza girdi. Göy ala görklü çəmənə çadır tikdi. Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Dü-yün etdi. Qalın Oğuz bəylərin ağırladı.

Altunluca günlüyün tikib Qanturalı gərdəyinə girib mura-dına, məqsuduna irişdi.

Dədəm Qorqud gəlib şadlıq çaldı. Boy boyladı, söz söylədi, qazi ərənlər başına nə gəldiyini söylədi:

İmdi qanı dediyim bəy ərənlər? Dünya mənim deyənlər! Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı? Gəlimli, gedimli dünya! Son ucu ölümlü dünya!

Əcəl gəldiyində arı imandan ayırmasın! Qədir səni namər-də möhtac etməsin! Allah verən ümidin üzülməsin! Ağ alnında beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun! Amin deyənlər didar gör-sün! Yığışdırsın, dürüşdürsün, günahınızı adı görklü Məhəm-məd Mustafaya bağışlasın, xanım, hey! (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı).

Çalışma. Aşağıdakı sözlərin orfoqrafiyasındakı səhvləri müəyyənləşdirin və sözləri düzgün yazın:

Vırmaz, tilvizor, bağışda, qarannıx, doşdux, riyaziyat, lahiyə, prakror, sürücməy, niyyət, bulut, kaseta, məkəmə, həyat-baja.

Çalışma. Verilmiş frazeoloji birləşmələri sözlə ifadə etmə-yə çalışın: baş, göz, burun, ağız, dil, bel sözləri ilə işlənən ifadələri xatırlayıb deyın:

Dincini almaq, qəlbə dəymək, baş sındırmaq, göz qoymaq, yada salmaq, burnunu sallamaq, ağzına dil atmaq, bel bağla-maq, ailə qurmaq, dünyaya gəlmək, dişə vurmaq.

Çalışma. Oxuyun, buraxılmış orfoqrafik, qrammatik və üslubi səhvləri düzəldərək mətni köçürün:

Oğlan qapıyı aşdı. İçəri qarannıx idi. Əvvəl gözdəri heş nə görmədi, yavaş-yavaş qarannıxa alışannan sora inəylərini gördi. İnəy təzəcə doğmuş balasın yalayırdı. Oğlan yaxın gəlif bizoya diqqətnən baxdı. Yenicə dünyaya gəlmiş bizo anasının nəfəsiynən oxranırdı, əyaxa durmax isdiyirdi, anjax hələm başarmırdı. Oğlan tələm-tələsiy bayıra qaşdı. Nənəsin qışqırdı. Nənəsi başı qarışıx olduğunna eşitmədi. Oğlan bi də qışqırdı. Nənə səsi eşidip gəldi. Nənə və nəvə töylüyə girdi.

Çalışma. Sözlərin çoxmənalı, yoxsa omonim olduğunu müəyyənləşdirin. Omonimlərin mənalarını göstərin; çoxmənalı nümunələrlə izah edin:

ayaq, ağıl, boy, qarı, don, ətək, ləpə, göz, baş, qol, biz.

Çalışma. Bir məsələdən ötrü dərslərdən üç günlük icazə almaq məqsədilə dekana ərizə yazın. Ərizənin tərtib qaydasını qeyd edin.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı möhkəm əlaqə vardır. Bu hesaba da dil mədəniyyəti, mədəniyyət də dilin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Dil olmadan mədəniyyəti, mədəniyyət olmadan da dilin varlığını təsəvvür etmək çətindir. Maddi mədəniyyət abidələri, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, cəmiyyət, din, dövlət quruculuğu, sosial münasibətlər ümumbəşəri mədəniyyətin əlamətləridir. Odur ki, mədəniyyəti insan cəmiyyətinin əsrlər boyu istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin, ictimai-əmək prosesində yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin toplusu hesab etmək olar.

Bütövlükdə götürdükdə mədəniyyət insanların maddi və zehni fəaliyyətinin nəticəsi kimi təzahür edir. Bu təkamülün

nəticəsi olaraq insan həm özü, həm də onun əqli, zehni fəaliyyəti fiziki bacarığı və iş qabiliyyəti ilə qovuşmuş, inkişaf etmiş, yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlər də təkmilləşərək yeni gələn nəsillərə ötürülmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, əcdadlarımızın ovçuluq, dənizçilik, maldarlıq və s. sahələrdə yaratdıqları ibtidai, elementar əmək alətləri, divarlara, qəbirüstü daşlara, diqqəti cəlb edən böyük qaya-daş üzərinə (məs.; Qobustan təsvirləri, Azıx mağarasında tapılmış müxtəlif təsərrüfat alətləri və s.) nəqş edilmiş işarələr indi müasir dövrün müxtəlif ölçülü, tutumlu gəmiləri, balıq, quş və ya heyvan ovlamaq üçün hazırlanmış alətlər, silahlar, maşınlarla, neft və qaz sahəsində bütün dünyaya nümayiş etdirdiyimiz layihə, təklif və əməli işlərimizlə, Bazardüzü zirvəsində, Arktika, Antraktidada ümummilli lider Heydər Əliyevin şərəfinə sancılmış vimpellərlə, qoyulmuş barelyeflərlə, öz süni peykimizə qədər, əsrimizin tələb etdiyi elmi araşdırmalarla əvəzlənir. Bütün bu tətbiqi işlər elm və texnika sahəsindəki yeniliklərlə birlikdə Azərbaycan xalqı da, onun oğul-qız övladlarının mənəvi-əxlaqi həyatı da dəyişir. Azərbaycan vətəndaşı maddi və mənəvi sərvətlər yaratdığı kimi, ümumbəşəri qanunauyğunluqlar əsasında özü də dəyişir, müasirləşir, mədəni cəhətdən daha da kamilləşir.

Mədəniyyətdə xalqın ruhu, zövqü, mənəvi dünyası yaşayır, maddi sərvətlərdə xalqın yaddaşı həkk olunub uzun əsrlər boyu nəsildən-nəslə ötürülür. Xalq yaratdığı mədəniyyətlə özünü soydaşlarına, dünyanın yaxın, uzaq ölkələrinin bugünkü və gələcək nəsillərinə təqdim edir, sanki öz pasportunu bəşəriyyətə göstərir. İnsanın zəkası və əli ilə yaradılmış mədəniyyət sərvətləri onun yaradıcı əməyinin məhsuludur. Lakin mədəniyyət bir şəxsin deyil, bir neçə nəslin, bəzən qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin toplanması, onların maddi və mənəvi fəaliyyətinin nəticəsində formalaşır. Deməli, mədəniyyət insanın (insanların) təbiətə, cəmiyyətə və eyni zamanda özünə, öz düşüncə tərzinə, təfəkkürünə münasibətdə yaranır.

Mədəniyyət xalqın özüdür. Xalq özünü, öz arzu və istəklərini, öz qəlb dünyasını, öz ideyalarını mədəniyyətdə yaşadır. Bir bayatıda deyildiyi kimi –

Əzizim bizim qala,
Bu qala, bizim qala.
Tikmədim özüm qalam,
Tikdim ki, izim qala.

Özündən sonra iz qoyub getmək istəyənlər əlinin əməyi, zehninin, zəkasının qüdrəti ilə yaratdıqlarını həm öz ölkəsinə, həm də bəşəriyyətə öz mədəniyyət sərvəti kimi təqdim edir, sələflərinin yaratdığı mədəniyyətə əsaslanıb ümumbəşəri mədəniyyətə qovuşur. Deməli, **mədəniyyət** insan və onun əməli fəaliyyəti nəticəsində yaranan **maddi və mənəvi sərvətlər toplusudur**, bir neçə nəslin illərlə, əsrlərlə toplanmış təcrübəsinin üzə çıxmasıdır.

Nəzakətli və ədəbli olmağı, gözəl davranış normalarına əməl etməyi, savadlanmağı, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini başa düşüb anlamağı, onları təhlil etməyi, onlardan zövq almağı, öz ixtisasına dərindən yiyələnməyi də mədəniyyət adlandırmaq olar. Elə bu mənada mədəniyyət insanların maddi və mənəvi tələbatını ödəmək üçün fiziki və zehni əmək prosesində yaradılmış nailiyyətlərin (sərvətlərin) məcmusudur. Hər hansı bir xalqın müəyyən dövrdə əldə etdiyi belə nailiyyətlərin səviyyəsi, təsərrüfatın və zehni fəaliyyətin inkişafı, eyni zamanda cəmiyyətdə özünü apara bilmə, tərbiyəlilik, mədəni adamın tələblərinə uyğun həyat şəraiti də mədəniyyətlə bağlıdır. Ümumiyyətlə, mədəniyyət sözü insan fəaliyyətinin, ictimai-tarixi gerçəkliyin bütün sahələrini özündə birləşdirir: xalq mədəniyyəti, milli mədəniyyət, nitq mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti, ziyalı mədəniyyəti, müəllim mədəniyyəti, idmançı mədəniyyəti, həkim mədəniyyəti, yazıçı (şair) mədəniyyəti, musiqi mədəniyyəti, ticarət mədəniyyəti, ailə mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti, əmək mədəniyyəti, iş mədəniyyəti,

istirahət mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, tələbə mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, dövlətçilik mədəniyyəti, teatr mədəniyyəti, idman mədəniyyəti, demokratik mədəniyyət, müraciət mədəniyyəti, dil mədəniyyəti və s. və il axır...

Dil mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Dil də mədəniyyət kimi millətin, milli mədəniyyətin ən mühüm əlaməti, eləcə də nitq mədəniyyətinin ifadəçisidir. Dil və mədəniyyət xalqın etnik birliyinin fərqləndirilməsində əsas ölçü vahidi, meyardır. Elə buna görə də biz qədim yunan mədəniyyəti, qədim Roma mədəniyyəti, Fransa mədəniyyəti, Azərbaycan mədəniyyəti, və s. kimi ifadələri işlədirik.

Mədəniyyət cəmiyyətlə, təsərrüfatla, sosial, siyasi, iqtisadi və ideoloji həyatla sıx bağlı olduğundan insanların ictimai şəraitində, onların əxlaq və davranışında, fiziki və zehni fəaliyyətində öz əksini tapır. Mədəniyyət maddi və mənəvi formada özünü göstərir, yəni həm zehni, həm də fiziki əmək nəticəsində yaradıldığından biz onları gözlə görüb müşahidə edirik, eşidib anlayırıq, duyğularımızla qavrayırıq. Onlar insanların həm mənəvi ehtiyaclarının, həm də gündəlik qayğılarının ödənilməsinə xidmət edir. Buraya əmək alətləri, binalar, bəzək əşyaları, geyim, döyüş silahları, idman ləvazimatları, incəsənət əsərləri, ədəbiyyat nümunələri, yazılı sənədlər, din, etik qaydalar, estetik görüşlər və s. daxildir.

Mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyəti təfəkkür mədəniyyətidir. Hər bir xalqın yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlər o xalqın milli mədəniyyəti sayılır. Milli mədəniyyətdə hər bir xalqın özünəməxsus təfəkkür tərz, mənəvi dəyərləri, özünü və həyatı dərk etmə-anlaması, bədii-estetik duyumu, dünyagörüşü öz əksini tapır. Bu silsilədə dilin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Dil mədəni, əxlaqi, dini, estetik normaların saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində yeganə olmasa da, aparıcı və əsas vasitədir. Azərbaycan mədəniyyəti ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsidir. O, milli çərçivədə məhdudlaşıb qalmır, başqa millətlərin mədəniyyəti

yətindən bəhrələnir və başqa xalqların mədəniyyətinə təsir edərək onların formalaşması və inkişafına əvəzsiz xidmət göstərir. Dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin musiqisinin bütün Şərq xalqlarına nüsxə olması, Azərbaycan dilinin ətraf ölkələrdə yaşayan erməni, gürcü, çeçen, avar, ləzgi və başqa xalqların dilinə təsiri danılmazdır. Qarşılıqlı mədəni əlaqələr milli mədəniyyətimizin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərir. Qərb və rus simfonik və balet musiqisini, rəssamlıq, boyakarlıq, heykəltaraşlıq və başqa incəsənət nümunələrinin Azərbaycan mədəniyyətinə təsiri çox böyükdür. Belə münasibətlərin nəticəsidir ki, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl”, “İldırımli yollarla” baletləri, Fikrət Əmirovun “Rast”, “Şur” muğamları, Arif Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi”, Tahir Salahovun, Toğrul Nərimanbəyovun, Səttar Bəhlulzadənin rəsm əsərləri dünya incəsənətinə dəyərli töhfələrdir. Biz dünya sivilizasiyasına inteqrasiya edir və mədəniyyətlərarası əlaqələrimizi genişləndiririk.

Milli mədəniyyətin göstəricilərindən biri olan gözəl nitq dilin səlisliyini, ifadə imkanlarını bütün məziyyətləri ilə çatdırma bilən yazıçılardan, söz ustalarından, nətiqlərdən çox asılıdır. “Dədə Qorqud kitabı”nı, Nəsimini, Füzulini, M.F.Axundzadəni, C.Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, Ü.Hacıbəylini və onlarla digər söz-sənət korifeylərini dünyaya bəxş etmiş Azərbaycan xalqı bu dahi sənətkarların söz incilərində zəngin nitq mədəniyyətinin varlığını nümayiş etdirir.

Hər bir azərbaycanlı-müəllim, həkim, nazir, tələbə, şəhərli, kəndli... nitq mədəniyyətinə dərindən yiyələnmiş, ana dilimizdə düzgün, gözəl danışmağa, savadlı, dəqiq, aydın yazmağa borcludur. Azərbaycan dili özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi ilə elə bir səviyyədədir ki, bu dilin daşıyıcıları ondan faydalanmaq vərdislərinə yiyələnmiş, dilimizin, mədəniyyətimizin qoruyucusu və yaradıcısı olmalıdırlar. Öz dilini mükəmməl bilməyən, onun incəliklərini dərindən mənimsəməyən yüksək mədəniyyətli adam hesab etmirlər, öz dilini yaxşı bilməyən, onun inkişafına, yayılmasına, daha da kamilləşməsinə

çalışmayan xalq isə mədəni millətlər arasında ola bilməz. Hər bir xalq sayı ilə deyil, yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə əsasən tanınır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması haqqında Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin fərman və sərəncamlarını xatırlayın və əhəmiyyətini izah edin.

2. Mədəniyyətin inkişaf mənbəyi nədir və onu necə başa düşürsünüz?

3. Xalq mədəniyyətinin tərkib hissələri hansılardır?

4. Mədəni nitq hansı cəhətləri ilə fərqlənir?

5. Nitq mədəniyyətinin qoruyucusu və daşıyıcısı anlayışını necə başa düşürsünüz?

6. Nitqin funksiyalarını və əsas cəhətlərini deyin.

7. Nitq fəaliyyəti nədir?

Çalışma. Şifahi xalq ədəbiyyatında nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirin:

...Koroğlu yaxın gəlib soruşdu:

- Ay əmi, niyə ağlayırsan?

Qoca heç başını da qaldırmayıb dedi:

- Neynirsən? Səndən ki mənim dərdimə dərman olmaya-
caq, çıx yolunla get!

Qoca sözü nə qədər yayındırmaq istədisə, Koroğlu əl çəkmədi.

Kişi gördü olmayacaq, axırda dedi:

- İndi ki əl çəkmirsən, qabaqca mənə de görüm, sən kim-
sən? Bu başındakı dəstə-tifaq nədi?

- Mən Muradbəyli tərəfdənəm. Buradan mal almağa
gəlmişik. Yollar şuluqdu deyın yaraqlı-yasaqlı gəlmişik.

Qoca Muradbəyli sözünü eşidəndə bir fikrə cumdu. Dedi:

- Yaxşı, deyirsən ki, Muradbəyli tərəfdənsən. De görüm,
Koroğlunu tanıyırsan, ya yox?

Koroğlu gördü qocada söz var. Dedi:

- Tanıyıram. Niyə tanımıram?!

Qoca dedi:

- İndi ki tanıyırsan, mənə de görüm Koroğluya dost adam-san, ya düşmən?

Koroğlu dedi:

- Dost olarıq. Nə var ki? Bu şeyləri məndən niyə soru-sursan? ("Koroğlu" dastanı, "Durna teli" qolundan)

Çalışma. Mətni oxuyun, linqvistik təhlil aparın, ədəbi dilimizin hansı normalarının pozulduğunu qeyd edin:

Nağaraçı İsabalı ortada heykəl kimi dinməz-söyləməz da-yanmış Cəbodan gözlərini çəkmədən var gücü ilə qışqırdı: - Sağ olsunlar məlimgirlər! Qoy sağ olsun Cəbo qağa!

Bu vaxt Bahəddin vizqanı başının üstünə qaldırıb havada çalır, Vəli zurnasını zilə qaldırıb sifətinin qarşısında sağa-sola fırladırdı... Toybəyi yerdəki pulları yığıb toyçuların qabağındakı diplomata atdı. Elə bu an həyət qapısından içəri girən Pısı Ələkbər dili topuq vura-vura: nə...ə...ə... d...d...d...durubsuz, yanır! K...k...k... köməyə gəlin! T...t...t... ənbəki ambarı y...y...y...yanır ey!

Pısı Ələkbər pəltək olduğundan sözləri deyəndə zıqqına-zıqqına deyir və hərdən elə gücə düşürdü ki... Başını fırladaraq öz orbitində dairə cızır, yalnız bundan sonra deyəcəyi sözü dilinə gətirirdi... Sözü deyəndə isə sifəti qıpırmızı pörtürdü Pısı Ələkbərin... Toyçular dayandı, camaatın bir qismi hövla-nək toyxanadan çıxdı.

Cəbo yerindəcə dayanıb durmuşdu... O, indiki halında uçurulan və sağ çiyni üstündə əyilmiş heykələ oxşayırdı... (Şamil Zaman. Qarabağları tərənnüm edirəm. Bakı, 2007. səh.88).

Çalışma. Sizin adınıza gəlmiş bağlamani poçtdan almaq üçün bir nəfərə **etibarnamə** yazın.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏLAQƏDAR OLDUĞU ELM SAHƏLƏRİ

Nitq mədəniyyəti həm tədris fənni, həm də elm kimi dilçiliyin fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya, sintaksis və üslubiyyat bölmələri ilə, eləcə də ədəbiyyat, tarix, pedaqogika, psixologiya, fiziologiya, məntiq, etika, estetika və incəsənətlə əlaqədardır.

LEKSİKOLOGIYA VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Biz bilirik ki, dil nitqin bazası, nitq isə dilin ifadə formasıdır. Dil nitqi formalaşdırma vasitəsidir, nitq isə sözlərdən istifadə etməklə onları nəsildən nəslə ötürməklə yaşadır. Dil nitqə çevrilməklə fəaliyyət göstərir. Nitq dil bazasında yarandığı üçün nitq mədəniyyəti də dil normaları əsasında formalaşmış şifahi və yazılı şəkildə meydana çıxır. Nitq mədəniyyətinin də, leksikologiyanın da əsas obyektii sözdür, nitq mədəniyyətində əsas şərt sözlərin ədəbi dil normaları daxilində seçilib işlədilməsi, cümlədə sözlərin sırasının üsluba uyğun olaraq müəyyən yerdəyişmə edilməsidir. Lakin onların məqsəd və vəzifələri fərqlidir. Leksikologiya dilin lüğət tərkibini öyrənsə, nitq mədəniyyəti sözlərin nitqdə ədəbi dil normalarına uyğunluğunu, cümlədə sözlərin əlaqəsi və sıralanması məsələlərini araşdırır. Dil normalarını tənzimləyib ümumiləşdirən dilçiliyin bir bölməsi olan nitq mədəniyyəti fonetik qanun və vasitələrə əsaslanaraq fonetik hadisələrdən qaçmaqla fikrin ekspressivliyini artırmağa xidmət edən frazeologiya və polisemiya, çoxmənalığı yaradan obrazlı ifadələrə üstünlük verir. Dilin leksik tərkibinə dərinədən bələd olan, zəngin söz ehtiyatına malik olan, sözlərin işlədilmə məqamlarını, emosional – ekspressiv çalarlarını fərqləndirən şəxs onlardan məqamında lazımınca istifadə edə bilər. Sözlərin nominativ və mə-

cazi mənələrindən yararlanan adamın nitqi mədəni və məntiqi olur. Ədəbi dilin leksik normalarından kənara çıxıb lorı, vulqar sözlərə, jarqonlara, dialektizmlərə yer verən adamın nitqi isə dinləyicilərin marağının azalmasına gətirib çıxarır. Qrammatik normaları, morfoloji əlaqələri, sintaktik strukturları, müxtəlif dil xüsusiyyətlərini nitqdə yerli-yerində, bacarıqla işlətmək sayəsində şəxsin düzgün, məntiqi, səlis danışığı başqalarında xoş ovqat yaradır, mənəvi istirahətə, müsbət əhval-ruhiyyəyə səbəb olur. Deməli, əsas obyektə söz olan leksikologiyanın nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi qaçılmazdır. Məqsəd və vəzifələri müxtəlif olan leksikologiya ilə nitq mədəniyyətini yaxınlaşdıran cəhət onların hər ikisinin obyektinin söz və ifadələrin olmasıdır. Lakin nitq mədəniyyətini maraqlandıran əsas şərt sözlərin ədəbi dil normalarına uyğun seçilib işlədilməsidir.

Çalışma. Verilmiş mətni oxuyun, bədii təsvirdə yazıçının sözlərdən hansı məqamlarda və necə istifadə etdiyinə fikir verin, yazıçının söz seçimini və sözlərin məna qruplarını fərqləndirib izah edin:

Axşam idi və lətif ruzigar yay fəzasının çöhrəsinə düşən ləkələri silib təmizləyirdi....Savalan dağlarından qopub gələn küləklər Qızıl Arslan sarayının bağçasına yayıldıqca yasəmən-ləri təzə yuxudan qalxmış gəlinin saçları kimi dağıdırdı.

Qoca bağban yayın istisindən qorunmaq üçün yarpaqların çətiri altına girib yatan güllərin çöhrəsinə su çiləyirdi. Ruzigardan və təzə sudan təzə həyat alan qönçələr pərdəsini ataraq yeni bir həyata atılmağa hazırlanırdı.

Küsmüş qızlar kimi kirpiklərini bir-biri üzərinə tökən nər-giz gülü də şəhla gözlərini açıb qızılgülün çöhrəsindəki qırmızı-lığa baxırdı.

Yetim qızlar kimi bir guşədə unudulub qalan bənövşə boy-nunu çiyninə qoyub yarpağın yaşıl xalçası üstündə oturmuşdu.

Hovuzun kənarında ağ qətifələrə bürünüb duran ördəklər günəşin Sədrud təpələrinin dalında gizləndiyini görərək axşam nəğməsinə başlamışdı (M.S.Ordubadi.“Qılınc və qələm” romanından).

GRAMMATİKA VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Qrammatika dilçiliyin bir sahəsi olub söz formalarını, onların dəyişmə və birləşmə qaydalarını, cümlə tərtibi məsələlərini öyrənir. Məlumdur ki, qrammatik quruluş hər bir dilin varlığı üçün əsas şərtidir. Qrammatik quruluş dilin ümumi qanunları əsasında inkişaf edib formalaşır və təkmilləşir. Qrammatika sözlərin, söz birləşmələrinin dəyişməsi və birləşməsi, cümlələrin tərtib edilmə qaydalarının məcmusudur. Nitq mədəniyyətində qrammatik qayda-qanunların gözlənilməsi ilə nitqin anlaşıqlı və münasib verilməsi əsas şərtidir.

Qrammatikanın morfologiya və sintaksis bölmələri birlikdə dilin qrammatikasını təşkil edir. “Bütün elmlərin qrammatikaya ehtiyacı vardır. Qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir” –deyən M.Y.Lomonosov dil materialına münasibətdə qrammatikanın rolunu həddən artıq yüksək qiymətləndirirdi.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnməkdə qrammatik qayda-qanunların gözlənilməsi düzgün tələffüz, intonasiya, fasilə, vurğu, ritm, diksiya kimi fonetik vasitələrlə vəhdət təşkil edir. Qrammatik qaydaları nitq üslublarına uyğun işlətmədən onun kommunikativ keyfiyyətini–dəqiqlik və məntiqliyini saxlamaq, anlaşıqlı və münasib verilməsinə nail olmaq mümkün deyildir.

ÜSLUBİYYAT VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Nitq üslublarının yaranması dilin inkişafı ilə bağlıdır. Üslublar dilin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq meydana gəlmişdir.

Dilin üslubi imkanlarını öyrənən elmə **üslubiyyat** deyilir. “Üslubiyyat – ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən” (Stilistika sovremennoqo fransuzskoqo yazıka, M., 1960, səh.9)

dilçilik sahəsi kimi də başa düşülür. Üslubiyyatın əsas vahidi üslubdur. Üslub dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsuludur. Dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə ümumi, ictimai baxımdan funksional üslubların yaranmasında özünü göstərir. Milli təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirən funksional üslublar həmin sahələrin tələbi ilə özünəməxsus dil vahidlərinə əsaslanır.

Ədəbi dil üzərində inkişaf edib formalaşan funksional üslublar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1. Bədii üslub; 2. Elmi üslub; 3. Publisistik üslub; 4. Məişət üslubu; 5. Rəsmi-işgüzar üslub; 6. Natiqlik üslubu; 7. Epistolıyar üslub.

Böyük yunan filosofu Aristotel hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirib yazırdı: “Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır. Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, natiq öz məqsədinə nail ola bilməmişdir. Üslub nitqin mövzusuna uyğun gəlməlidir”.

Bu gün dil üslubları rəngarəng və çoxdur: akademik üslub, dialoq üslubu, monoloq üslubu, realist üslub, romantik üslub, poetik üslub, şair və ya yazıçının fərdi üslubu və s.

Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat hər biri öz mövzusu dairəsində sözlərin və qrammatik formaların nitqdə işlədilməsi keyfiyyətini və imkanlarını araşdırır. Dilin lüğət tərkibi, orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri, sözlərin mənə çalarları, üslubi rəngarənglik, sinonimlik və s. kimi məsələlər həm nitq mədəniyyəti, həm də üslubiyyatın öyrəndiyi sahələrdəndir. Lakin nitq mədəniyyəti üslubiyyatın bir sıra məsələlərini əhatə etsə də üslubiyyatdan fərqlənir, üslubların düzgünlüyünü qiymətləndirir. Nitq mədəniyyətini üslubi normalardan məqsədəuyğun istifadə və ifadəlilik məsələləri maraqlandırırsa, üslubiyyatI dil vahidlərinin leksik-semantik əlaqələri, üslubi imkanları, sözyaratma və söz işlətmənin normativliyi, funksional üslubların tam və geniş planda tədqiqi cəlb edir. Deməli, üslubiyyat dil və nitq üslublarını, nitq mədəniyyəti isə müasir ədəbi dil çərçivəsində söz və qrammatik formaların nitqdə işlədilmə imkanlarını,

onların əlverişliliyini, uyğunluq, düzgünlük, səlistlik, ifadəlilik kimi keyfiyyətlərini, dil sisteminin emosional – ekspressiv çarqlarlarını, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin formalaşması və təkmilləşməsinə təsir göstərən amillərin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir. Beləliklə, nitq mədəniyyəti üslubiyyatdan fərqlənir və onları eyniləşdirmək olmaz. Üslubiyyat təfəkkürlə bağlı sənət əsərlərinin, mədəniyyət sərvətlərinin bədii xüsusiyyətlərini və ifadə vasitələrini öyrənən elmdir.

Ümumxalq mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyətinin etika, estetika və incəsənətlə də sıx əlaqəsi vardır. Mədəniyyət xalqın formalaşdığı dövrlərdə etika, estetika və incəsənətlə birgə əmək prosesində, insanların praktik fəaliyyətində meydana gəlmişdir.

Etika yunan mənşəli (**etos**) latın sözüdür, mənası **əxlaq, xarakter, adət** deməkdir. **Etika** ictimai şüur formalarından biri kimi əxlaq, tərbiyə və mənəviyyat haqqında fəlsəfi nəzəriyyə olub hər hansı bir sinfin, cəmiyyətin, ictimai təşkilatın **əxlaq qaydalarını** özündə əks etdirir. Bir şəxs – müəllim, mühazirəçi və məruzəçi mühazirə, məruzə oxuyarkən, çıxış edərkən bütün etik normalara riayət etməli, xarici görkəminə, geyiminə xüsusi diqqət yetirməli, mimika və jestlərdən mənalı və yerində istifadə etməlidir. Səsin, nəfəsin, bədən üzvlərinin, nəhayət, dilin məşqi üçün natiq öz üzərində yorulmadan işləməli, məşq etməlidir. Natiqin əlləri, çiyinləri, ayaqları, sinəsi, duruşu, davranışı, bir sözlə – özü və bütün hərəkətləri onun nitqi ilə, yürütdüyü mühakimələrlə tam həmahəng olmalıdır (Siserona görə). Natiq vulqar və jarqon sözləri işlətməkdən çəkinməli, ədəbdənkənar söz və ifadələri işlətməməlidir. Üzü tüklü, yaxalığı əzik, qalstuku modaya uyğun gəlməyən, rəngarəng paltar və ayaqqabılarda auditoriya qarşısına çıxmaq da müəllim, mühazirəçi və ya məruzəçi üçün etik normalar xaricindədir. O, heykəl kimi sakitcə dayanıb özünü “qurutmamalı”, yeknəsək səslə, sürətlə və ya ləng, monoton danışığı ilə dinləyicilərdə mənfi ovqat yaratmamalıdır.

Estetika mənşəcə yunan dilindən alınmış sözdür, mənası **hiss edilən, həssas** deməkdir, **gözəllik, bədiilik** anlamındadır. Estetika incəsənət haqqında, bədii yaradıcılıqda, təbiətdə və həyatda gözəl formalar haqqında fəlsəfi nəzəriyyə olub gözəlliyə, bədiiliyə, incəliyə pərəstişkarlıq, məftunluq mənalarını ehtiva edir. Hazırda bu söz daha çox zövq, gözəllik aləmi, səliqəlilik anlamında işlədilir. İnsanın estetik tərbiyəsi onun xarici formasından tutmuş daxili aləminə qədər hər şeyin yaxşı cəhətdən ölçülü-biçili olmasını təbliğ edir. Nitq mədəniyyətində estetika dilin gözəlliyini dinləyici və oxuculara yüksək bədii formada çatdırmağı nəzərdə tutur. Antik dövrün məşhur Roma natiqi Mark Tulli Siserona görə “İctimai-siyasi yerlərdə nitq söyləyən, dinləyicilərə yeni bilik öyrətmək istəyən şəxs əsl natiqdir. Öyrətmək natiqin borcudur, estetik ləzzət verməyi bacarmaq ona böyük şöhrət gətirir, güclü təsir göstərmək isə olduqca zəruridir” (Ob oratorskom iskusstve, M., 1958, səh. 35.)

İnsandakı zahiri, təbii gözəllik və mənəvi, intellektual-əxlaqi gözəllik nitq gözəlliyi ilə vəhdətdə olanda ahəngdarlıq yaranır. Gözəl əxlaqi keyfiyyətlər mədəni, gözəl, cəlbədicə nitqlə uyurluq təşkil edəndə insanda gözəllik hissi, estetik duyğular güclənir. Estetik mədəniyyət gözəllik qanunlarına əsaslanır. Nitq mədəniyyətinin gözəlliyi isə əsasən fitri olmur. O, həyatda, zəhmətdə, təcrübədə püxtələşir, təkmilləşir. Gözəl nitq o nitqdır ki, o, məzmun və forma gözəlliyi cəhətdən vəhdət təşkil edir.

İncəsənət bədii yaradıcılıq sahələrindən biri olub obyektiv varlığın bədii surətlərdə yaradıcı şəkildə əks etdirilməsi, bədii yaradıcılıq fəaliyyəti, gözəl, nəfis sənətlər anlamındadır. Natiqlik və incəsənət ümumxalq mədəniyyətinin tərkib hissələridir. Həm natiqlik, həm də incəsənət estetik ləzzət mənbəyidir. İncəsənət növləri tamaşaçıya, dinləyiciyə, oxucuya mənəvi qida verir, gözəllik aləmini nümayiş etdirir, zövqləri oxşayır. Gözəl nitq də musiqi, rəsm əsərləri, şeir kimi dinləyicilərin qəlbini fəth edir, onları düşündürür, həyəcanlandırır. Natiqlik və incəsənət növləri dərin ağıl, istedadın bəhrəsidir, xüsusi yaradıcı

lıq sahələridir, xalqın bədii təfəkkürü ilə, həyat və məişət tərz, ictimai-siyasi quruluşla bağlıdır (Kamil Əliyev. Natiqlik sənəti. Azərənşr, Bakı, 1994, səh. 8). Deməli, incəsənət gerçəkliyin, obyektiv varlığın insan şüurunda bədii obrazlar şəklində əks olunma formasıdır. Özünü incəsənətdə əks etdirən nitq mədəniyyəti insanın bədii inkişaf səviyyəsini, onun fəaliyyətinin keyfiyyət dərəcəsinin göstəricisidir. Bədii obraz, tipiklik, bədii metod və ustalıq incəsənətlə bağlıdır, nitq mədəniyyəti də gözəlliyə, ülviliyə, estetik ölçüyə meyllidir, onlar insanların gözəlliyi dərk etməsinə yardımçı olur.

İncəsənət gerçəkliyin insan şüurunda bədii obrazlar şəklində təzahür forması kimi bədii yaradıcılıqda məzmun və forma vəhdətini əsas götürür. İncəsənətdə məzmun və forma vəhdəti eyni dərəcədə nitq mədəniyyətinə də aiddir. Məzmun və formanın uyğunluğu yaradıcılıq prosesində və onun nəticəsi kimi hər hansı bir nitqdə - mühazirə, məruzə və ya çıxışda gözlənilməlidir. Forma və məzmun arasında yüksək ifadəlilik, düzgünlük və dəqiqlik olanda fikir dinləyiciyə tez, asan və dəyənin istədiyi kimi təsirli çatır.

Nitq mədəniyyəti **ədəbiyyatla** sıx bağlıdır. **Bədii ədəbiyyat** və natiqlikdə söz həlledici rol oynayır. Ədəbi janrların – mənzum, epik və dramatik əsərlərin əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onları dinləyicilərə yüksək səviyyədə, ifadəli çatdırmaq qeyri-mümkündür. Əruz vəznində yazılmış qəzəli, qəsidə və ya məsnəvinə, heca vəznində qələmə alınmış qoşma, tənris və ya gəraylını, sərbəst vəznə yazılmış şeirləri oxumaq yaxud əzbər söyləmək natiqdən (müəllimdən, diktordan, aparıcıdan) bu sahələri dərindən bilməyi tələb edir. Müəyyən süjet və kompozisiya əsasında qurulan bədii əsər və gözəl nitq bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə qurulduğundan nəzəri çox tez cəlb edir.

Bədii əsərin ifadəli oxusu onun bədii dəyərini artırmaqla, dinləyicilərə sevdirməklə, oxucuların bədii zövqünü yüksəltməklə sənət incilərini oxumağa böyük maraq doğurur, mütaliyəyə coşqun həvəs yaradır. Məktəblilər, tələbələr, ümumilikdə

gənclər nəsr əsəri ilə dramı, faciə ilə komik əsəri, yaxud nağılla oçerki, hekayə ilə essenı, təmsillə əfsanəni, məzhəkə ilə novelanı bir-birindən ayırmağa nail olurlar. Onlar bu əsərləri eyni ahənglə, eyni tonda, eyni intonasiya ilə oxumağın fərfini anla-yır, bədiiliyə, ahəngdarlığa, ifadəliliyə, emosionallığa xələl gə-tirən oxu vərdislərindən xilas ola bilirlər.

Nitq mədəniyyəti **tarixlə** (Azərbaycan gerçəkliyində yaxın keçmişdə Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölüşdürül-məsi, xalqımızın öz soykökündən ayrılması, öz tarixi keçmişini unutması, sosializm ideyasının qeyd-şərtsiz qəbul edilməsi, xalqımızın öz dədə-baba torpaqlarından departasiyası, sərvətlə-rimizin talanıb yad respublikalara əvəzsiz göndərilməsi və s. məsələlərindən danışılarkən müəllim də, tələbə də milli möv-qedən çıxış etməyi unutmamalı, danışığının ahəngini dinlə-yicilərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə kökləməlidir), **psi-xologiya** (Nitq insanların səciyyəvi xüsusiyyətlərini – davranı-şını, əhval-ruhiyyəsini, psixi fəaliyyətinin proses və qanunauy-ğunluğunu öyrənən psixologiya ilə, daha dəqiq desək psixolo-giyanın öyrəndiyi təfəkkürlə bağlıdır. İnsan danışanda və ya başqalarını dinləyəndə onun şüuru, beyni deyilənləri və dinlə-diklərini analiz edir, müsbət və mənfi emosiyalara istər-istəməz reaksiya verir, nəyin yaxşı, nəyin pis olmasına bütün vücudu ilə bağlı olur), **pedaqogika** (tərbiyə, təlim və tədris haqqında elm olan pedaqogika təlim-tədris prosesində şəxsiyyətin rolunu müəyyənləşdirir. Ali və orta məktəblərdə müəllimlər şagird və tələbələrə pedaqoji cəhətdən yararlı, lazım olan tərbiyəni, əxla-qı davranışı, mədəni rəftarı elə öyrətməli, elə aşılmalıdırlar ki, uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər xalqımıza layiq şəxsiyyətlər kimi yetişsinlər. Böyüməkdə olan gənc nəsil nitq mədəniyyə-tini, ədəbi dilin normalarını bilməli və onları istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə tətbiq etməyi bacarmalıdır), **fiziologiya** (Canlı orqanizmin və onun hissələrinin həyati vəzifələri və fəaliyyəti haqqında elmdir. Orfoepiya qaydalarını öyrənərkən danışiq səslərinin düzgün tələffüzündə danışiq cihazının quruluşu və

onun fəaliyyəti önəmli rol oynayır), **məntiqlə** (Təfəkkürün qanun və formaları haqqında elm kimi fikrin, əqli nəticənin düzgünlüyünü, ağlabatanlığını öyrənir. Nitqin effektivliyinin məntiqliliklə bağlı olduğunu əsaslandırır) və başqa elm sahələri ilə də müəyyən dərəcədə əlaqədardır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Nitq mədəniyyəti tədris fənni və elm kimi dilçiliyin hansı sahələri ilə əlaqədardır?

2. Nitq mədəniyyətinin leksikologiya ilə əlaqəsi nəyə əsaslanır?

3. Nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyatın bir-birinə yaxınlığını necə izah etmək olar?

4. Nitq mədəniyyətinin qrammatika ilə əlaqəsini nədə görürsünüz?

5. Nitq mədəniyyətini üslubların düzgünlüyünü öyrənən fənn kimi xarakterizə etmək olarmı?

6. Nitq mədəniyyətinin etika, estetika, ədəbiyyat, pedaqogika, psixologiya və fiziologiya ilə bağlılığını ayrı-ayrılıqda izah edin.

Çalışma. Şeiri oxuyun, dilin gözəlliyini xarakterizə edən, estetik duyğular oyadan məzmunun forma ilə vəhdətdə olduğu məqamları göstərin:

Badi-səba, mənim dərdi-dilimi,
Ol büti-zibaya dedin, nə dedi?
Ahu-naləm asimanə yetdiyin,
Gərdəni-minayə dedin, nə dedi?

Düşüb ayağına sən o zalımın,
Söylədinmi necəliyin halımın?
Onun həsrətindən rəngi-alımın,
Döndüyün heyvayə dedin, nə dedi?

Görsə idin varmı məni-bimarə,
Nüsxeyi-hüsnündə onun bir çarə;
Dildə iztirabə, təndə buxarə,
Sərimdə sevdəyə dedin, nə dedi?

Qəm əlindən payı-bəstə olduğum,
Hal-pərişan, dil-şikəstə olduğum,
Bəstəri-möhnətdə xəstə olduğum,
Gözləri-şəhləyə dedin, nə dedi?

Sərasər fələyin şəmsü-mahına,
Tamam yer üzünün qibləgahına,
Zakirin əhvalın xublar şahına,
Ağlaya-ağlaya dedin, nə dedi? (Q.Zakir)

Çalışma. Verilmiş sözləri oxuyun, onların tələffüz şəklini – orfoepiyasını transkripsiyada yazın:

Gözlər, qoymurlar, ailə, torpaq, ağaclar, unudulmayıb, sonra, atasından, adlamaq, gülmək, riayət

Çalışma. Orfoepiyası verilmiş aşağıdakı sözləri orfoqrafiya normasına uyğun yazın:

[mayıl], [feyil], [işdəx], [uşaxlıx], [qoun], [çəx-çəvir], [kəti], [arfaepiya], [arfaqrafiya].

Çalışma. Mətnə fonetik normanın pozulduğu sözlərin altından xətt çəkin, qarşısında mötərizədə düzgün variantını yazın. Sonra hər iki variantı müqayisə edib hansının daha yaxşı, düzgün səsləndiyinə münasibət bildirin.

Dilimizdə işlənən “ədəbyat” ərəb dilindəki “ədəb” sözündür. Mənası “zərifliyi”, “gözəlliy”, “tərbiyyə”, “elim” və s. deməkdi, “hərif”, “yazı”, yəni həriflərdən ibarət yazı mənasındadır.

“Ədəbyat” sözünün ayıd olduğu sahələr çoxdur. Bədiyi ədəbyat bədiyi söz sənəti də adlanır və incə sənədin bir növü sayılır. Bədiyi ədəbiyyat öz varlığında sözə, həm də bədiyi sözə əsaslanır. Yəni bədiyi ədəbiyyat həyətdə, cəmiyyətdə rastlaş-

dığımız, şəhidi olduğumuz hadisələri, əhvalatları necə varsa, eləncik də təqdim etmir. O, hadisə və əhvalatları bədiyi sözlərin vasitəsilə bədiyi dillən, bədiyi lövhələrnən obrazlı şəkildə təsvir eləyir.

Çalışma. Avropa çempionatında qalib gəlmiş bir tələbəyə Prezident təqaüdü verilməsi haqqında Akademiyanın rektoruna **xahişnamə** ilə müraciət edin.

NATIQLIK SƏNƏTİNİN SAHƏLƏRİ

Forma və məzmununa görə natiqlik sənətinin geniş yayılmış sahələri aşağıdakılar hesab olunur:

1. İctimai-siyasi natiqlik. Bura: 1) Prezidentin inoqurasiya (andicmə) nitqi; 2) Siyasi mövzuda məruzə; 3) Siyasi mövzuda çıxış (xarici ölkələrdə prezidentin çıxışı); 4) İcmal nitqi. Böyük məclislərdə son söz; 5) Mitinqdə çıxışlar; 6) Siyasi təbliğatçıların nitqi; Qanunvericilik layihələri; Parlament mübahisələri və s. İctimai-siyasi nitq siyasi-ictimai əhəmiyyətli hadisələri (prezident seçkisi, deputat seçkisi, yeni il ərəfəsində ölkə başçısının xalqa müraciəti, Prezidentin hərbi hissələrdə ölkənin hərbi qüdrəti haqqında çıxışı və s.), müvafiq strukturlar qarşısında, toplantıda hesabat məruzəsi, kütlə və ya sahə nümayəndələri qarşısında çıxış, eləcə də radio-televiziya vasitəsilə ölkə vətəndaşlarına müraciət-çıxışları əhatə edir. İstər Sovet hakimiyyəti dövründə, istərsə də Müstəqillik illərində ulu öndərimiz, ümummilli lider H.Ə.Əliyevin, hazırda Respublikamızın prezidenti möhtərəm İ.H.Əliyev cənablarının ölkənin daxili və xarici siyasəti, ölkə daxilində gedən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı çıxışları ictimai-siyasi nitqin ən dəyərli nümunələridir.

2. Diplomatik natiqlik. Diplomatik natiqliyə dövlət başçısı və ya xarici işlər nazirinin BMT-dəki çıxışları, mətbuat konfranslarında siyasi məsələlərlə bağlı çıxışlar və diplomatik müsaibələr daxildir. Diplomatik nitq öz xarakteri, forması və

məzmununa görə ictimai-siyasi nitqdən ciddi fərqlənmiş. Prezidentin nitqi dövlətin taleyüklü problemləri ilə bağlı olduğuna görə onda beynəlxalq səviyyəli məsələlərin qoyuluşu, respublikanın mənafeyi baxımından münasibəti öz əksini tapırsa, xarici işlər naziri BMT-də, ayrı-ayrı ölkələrdə keçirdiyi mətbuat konfranslarında öz ölkəsinin siyasi baxışını dünya birliyinə çatdırır.

3. Məhkəmə nətiqliyi. Bura hakimlərin, prokuror, vəkil, müttəhim və şahidlərin nitqi daxil edilir. Prokuror və hakimnin nitqi ittihamedici, müttəhim və vəkilin nitqi müdafiəedici xarakterdə olur. İttihamçıların nitqi faktların dərin təhlilinə, dəlil və sübutlara əsaslanır, obyektivliyə, ədalətə əsaslanır, qanunun aliliyi müttəhimə inandırıcı şəkildə çatdırılır. Vəkilin çıxışı da dəlil və sübutlarla müşayiət olunmalı, məhkəmə prosesində qaldırılan vəsadət baş vermiş hadisənin təhlili nəticəsində hakimnin hökmünə müsbət təsir göstərməlidir. Müttəhimin istər öz cinayəti haqqındakı çıxışı, istərsə də özünü müdafiə nitqi münasib sözlər, ifadələr, cümlələrlə öz şərhini tapmalıdır, o, nitqini məntiqi əsasda qurmağa çalışmalıdır. Hadisənin ədalətli həllini üçün məhkəmə salonlarında qanunların keşiyində duran prokurorun da, ədliyyə sistemində çalışıb qanunun aliliyini qorumaq üçün hakimnin də, adamların vətəndaş hüquqlarını müdafiə etməli olan vəkilin də, müttəhimin də nitqi rabitəli olmalı, əsas fikrin açılmasına xidmət etməlidir.

4. Hərbi nətiqlik. Hərbi nitqə aiddir: a) Həqiqi hərbi xidmətə çağırılmış gəncləri, əsgərləri ruhlandırmaq, müqəddəs ana vətənimizi qorumaq, xalqımızın firavan həyatını, təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək üçün hərbi komissarın, müdafiə nazirinin çağırış nitqi; b) Əsgərlərin hərbi andı; c) Hərbi nizamnamənin şərh; ç) Komandirlərin hərbiçilər qarşısında çıxışı.

5. Akademik nətiqlik. Akademiya sistemində, universitet və müxtəlif ali məktəblərdə, elmi müəssisələrdə, beynəlxalq konfrans, simpozium, treninqlərdə edilən məruzələr, çıxışlar, oxunan mühazirələr, elmi rəy və dissertasiya müdafiəsində çıxışlar və s. akademik nətiqliyə daxildir. Bu, elm adamlarının

müxtəlif toplantılarda, müdafiə şuralarında, müəllimlərin ali məktəb auditoriyalarında, elmi-praktik konfranslarda, savadlı və hazırlıqlı aparıcı və diktorların ekran və efir qarşısında etdikləri nitqdır. Nitqin bu növü yaradıcı xarakter daşıyır. Ziyalılar, alimlər, professor, dosent və baş müəllimlər öz araşdırmalarını, tədqiqatlarını yazılı (monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, məqalə) və şifahi (mühazirə, məruzə, çıxış, məlumat) vasitələrlə məntiqli, ardıcıl, dəlil-sübutlarla, ümumiləşdirmələr, nəticələrlə oxucu və dinləyicilərə çatdırırlar.

6. İctimai-məişət natiqliyi. Natiqliyin bu növündə yubiley tədbirlərində, bayramlarda, toylarda, şənliklərdə, ad günlərində, dəfn mərasimlərində və s. adamlar təbrik nitqi söyləyir, sağlıq deyir, çıxış edirlər. Məişət zəminində söylənilən bu çıxış – nitqlərdə haqqında söhbət gedən adamın şəxsiyyətinə, hadisənin mahiyyəti və əhəmiyyətinə aid xoş sözlərə, obrazlı ifadələrə, təntənəli qurulmuş cümlələrə, təriflərə, təbriklərə və başsağlığı etiketlərinə geniş yer verilir. Natiqliyin bu növü iki formada özünü göstərir: **Birincisi**, görkəmli şəxslərə – elm, təhsil və mədəniyyət xadimlərinə, yazıçı, bəstəkar, rəssam, aktyorlara, əmək və müharibə veteranlarına, eləcə də əlamətdar tarixi günlərə həsr olunmuş tədbirlər; **ikincisi**, ailədə dostlar, yaxın adamlar və tanışlarla keçirilən ad günləri, yubiley şənlikləri. Bu tədbirlərin forma, keçirilmə və qeyd edilmə şəraiti müxtəlif olur: səsləndirilən fikirlər, rəylər, nitqlər öz ifadə tərzinə görə bir-birindən fərqlənir. Öz dövrü üçün hadisə sayılan bir şəxsin yubiley tədbirində neçə-neçə kollektivin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən yığıncaqda müəssisə, ali məktəb rəhbəri özü, əgər birinci şəxsə həsr olunmuşsa həmin müəssisə, təşkilat, fəderasiya və ya konfederasiyanın mötəbər şəxslərindən biri giriş nitqi söyləyir, sonra əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətli şəxslərə təbrik üçün söz verilir, çıxışlar olur, xatirələr söylənilir, yubilyarın əmək fəaliyyətindən, şəxsi keyfiyyətlərindən, xalq və dövlət qarşısında gördüyü işlərdən bəlağətlə, haqlı təriflərlə söz açılır. Belə tədbirlər zamanı çıxışlarda ciddilik qo-

runur, amma zarafatlara yol verilmir. Ailədə, dostlar, qohumlar arasında keçirilən yubiley və ad günündə şənliyin səbəbkarı haqqında ürək sözləri deyilir, onun mənəvi və iş keyfiyyətləri qeyd edilir, ailədə mövqeyi və qayğıları xatırlanır. Bu tip təbrik və çıxışlar daha səmimi olur, yada salınan hadisə və faktlar, səbəbkarın xarakter cizgiləri incə yumorla, qanadlı sözlər, obrazlı ifadələrlə emosional tərzdə səsləndirilir. Şadlıq saraylarında keçirilən toy mərasimlərində yaxşı seçilmiş masabəyinin nitqi daha təsirli, canlı və xoşagələn olur. Masabəyi toy məclisinin marağına rəğmən məzəli əhvalatlar söyləyir, gəlin, bəy və onların yaxınları, eləcə də, ümumiyyətlə, ata, ana, gözəl qız, qadın, məhəbbət haqqında bildiyi şeirləri, lətifələri özünə-məxsus yumorla musiqi sədaları altında xüsusi ahənglə ucadan səsləndirir. Şadlıq saraylarında söylənilən nitqlərdə dilimizin bütün zənginlikləri, onun ifadəli dil vasitələri məclis əhlinin ruhunu oxşamağa yönəldilir. Dəfn mərasimlərində söylənilən nitqlər həcmcə qısa və yığcam olur. Məişət nitqinin bu formasında monoton ifadə tərzini insanları düşündürən həyat və ölüm məsələlərinə, təskinedici və təsəlliverici sözlər və cümlələrlə hüznü, qəmli, təsirli şəkildə insanlara çatdırılır.

Natiqlik sənətinin digər sahələrindən **dini natiqliyi** (din xadimlərinin moizə və xütbələri, "Quran"-dan ayə və surələrin oxunması, "Quran" tapşırma, ehsan və süfrə dualarının oxunması, axund və mollaların imamların müsibətləri haqqında çıxışları), **bədii natiqliyi** (bədi axşamlarda şair və yazıçıların nitqləri; şair, yazıçı və bəstəkarlar haqqında mühazirə, məruzə və çıxışlar), **səhnə natiqliyi**, **ekran və efir natiqliyini** qeyd etmək olar (12, səh.129).

Ekran natiqliyi kütləvi informasiya vasitələrindən olan televiziya verilişlərinə aiddir. Yazılı və şifahi nitqin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu nitq monoloji və dialoji formalarda təzahür tapır. Televiziya verilişlərində nitqin məzmunu təsvirlər və mətnlərlə tamaşaçılara canlı çatdırılır. Çoxmilyonlu auditoriya üçün səsləndirilən bu nitq ədəbi dilimizin qay-

dalarına, xüsusən də onun orfoepik normalarına cavab verməli, diksiya baxımından aydın və təbii, effektivlik baxımından isə nümunəvi olmalıdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. İctimai-siyasi nətiqlik hansı mövzularda öz ifadəsini tapır?
2. Son bir ildə ölkə prezidentinin hansı çıxışını televiziya da dinləmişiniz və bu çıxış əsasında ictimai-siyasi nitqi necə xarakterizə edə bilərsiniz?

3. Diplomatik nətiqliyi ictimai-siyasi nətiqlikdən fərqləndirən nədir?

4. Məhkəmə nətiqliyində ittihamçının nitqi nələrə əsaslanır? Bəs müdafiə olunanın çıxışı? Haçansa məhkəmə iclasında olmuşunuz və ya haqqında eşitmişinizmi? Nələri qeyd etmək istərdiniz?

5. Həqiqi hərbi xidmətə çağırılan gənclər qarşısında hərbi komissarın çıxışı haqqında fikrinizi izah edin. O, nələri deməlidir?

6. Akademik nətiqliyi sizə mühazirə oxuyan müəllimlərin təmsalında xarakterizə edin.

7. İctimai-məişət nətiqliyin bir növünü imitasiya edin. Nələrə yer vermək lazım olduğunu izah etməyə çalışın.

8. Fonetik-orfoqrafik norma hansı nitq üçün əsasdır?

9. Şifahi nitqdə, əsasən, hansı cümlə tiplərindən istifadə olunur?

10. Cümlədə eyni köklü üzvlərin ardıcıl sıralanması nitq baxımından nə qədər münasibdir? Misallar gətirin və fikrinizi izah edin.

11. R ritorik suallardan hansı məqamlarda istifadə olunur?

12. Emosional nida və ədatlara aid nümunələr göstərin.

13. Dil, yoxsa nitq dəyişikliklərə çox məruz qalır? Son iyirmi ildəki dil dəyişikliklərini xatırlayın.

Çalışma. Aşağıdakı söz birləşmələrini cümlələrdə həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədin: ağzına su almaq, yoldan

çıxmaq, əl qaldırmaq, dərs almaq, boynuna qoymaq, atası yanmaq, burnu göynəmək.

Çalışma. Cümlələrdə frazeoloji birləşmələri onlara sinonim olan sözlərlə əvəz edin: qulaq asmaq, özündən çıxmaq, gözləri kəlləsinə çıxmaq, bel bağlamaq, dünyasını dəyişmək, gözləri yolda qalmaq, burnunun ucu göynəmək, tüstüsü təpəsindən çıxmaq, atası yanmaq.

Çalışma. Auditoriyaya gətirilərkən təlimin texniki vasitəsinə ehtiyatsız davranışı hesabına korlamış bir tələbəyə *töhmət* hazırlayın.

NİTQIN MƏDƏNİ VƏ QEYRİ-MƏDƏNİ FORMALARI

Mədəni nitq ədəbi dilə yaxşı yiyələnmiş şəxslərin işlətdiyi nitqdır. Deməli, ədəbi dilə mükəmməl yiyələnmədən mədəni nitqdən danışmaq olmaz. Nitqin mədəniliyi ədəbi dilin qayda-qanunlarını yüksək səviyyədə mənimsəməklə, dilimizin fonetik normalarını gözləmək, zəngin söz ehtiyatına sahiblənmək, bədii dil vasitələrinə yiyələnməklə təmin olunur. Mədəni nitq aydın, səlis, zəngin, ifadəli, yerli-yerində, qulaqlarda rəvan səslənən, oxuyarkən göz oxşayan, məntiqi cəhətdən obyektiv gerçəkliyə uyğun nitqdır. Bu nitqdə söz birləşmələri və cümlələr, sintaktik konstruksiyalar qrammatik cəhətdən düzgün qurulur, natiqsə əxlaq qaydaları çərçivəsində təmkinli, soyuqqanlı, özünə və sözünə arxayın şəkildə, lakin insanlara, hadisələrə, görülən işlərə isti münasibəti ilə seçilir. Təbii ki, insanlarda nitq mədəniyyətinə yiyələnmə eyni dərəcədə deyildir. Bu, insanın savadından, mütaliəsindən və qavrayışından, danışdığı dilə yaxşı bələdliliyindən, yazılı və şifahi dilin normalarına mükəmməl yiyələnməsindən asılıdır.

Nitq mədəni və qeyri-mədəni formalara bölünür. Burada da orta və yüksək səviyyəli mədəni nitqi fərqləndirmək olar. Dilimizin fonetika, leksika, frazeologiya, qrammatika və üslu-

biyyat bölmələrini orta məktəb həcmində öyrənmiş məzunlar müstəqil həyata başlayarkən orta səviyyəli mədəni nitqlə öz fikirlərini ifadə edə bilirlər. Onlar müəyyən məqamlarda çıxış edirlər, bəziləri hətta şeir, məqalə, hekayə də yazmağı bacarırlar, öz dinləyicilərinə bəzi məsələlərlə əlaqədar məlumat çatdırırlar. Orta səviyyədə olmasına baxmayaraq bu nitqdə fikir aydın, məntiqi cəhətdən düzgün qurulur. Orta səviyyəli mədəni nitqdə diksiya, tələffüz norma daxilində olur, yəni dialekt-şivə danışığı səviyyəsindən yüksəkdə dayanır. **Yüksək səviyyəli mədəni nitqin** orta səviyyəlidən fərqi təkcə dil normalarını gözləməklə bitmir, bu nitq həm də ifadəlidir, obrazlı və emosionaldır. Belə nitq sahibləri gələcəyin şairi, yazıçısı, alimi, siyasətçisi, diplomatıdır, ən "pis" halda natiqdır, masabəyi, söz ustasıdır. Qeyri-mədəni nitqdə gözə tez çarpan məddahlıq, yaltaqlıq (bu da insandan başqa cür istedad tələb edir) ruhu, əzbərçilik xasiyyəti, tamahkarlıq, simasızlıq kimi qeyri-mədəni məziyyətlərdir. Burada şöhrət, layiqsiz ad-san xatirinə fikir şüurlu surətdə pozulur, qəbul olunmuş prinsiplər, nitq əlaqələri təhrifə məruz qalır. Belə nitqdə aldatma, böhtan, xəbərçilik, lovğalıq kimi qeyri-etik normalara rast gəlirik. Əlbəttə, bu zaman danışanın mədəni və ya qeyri-mədəni, savadlı və ya savadsız nitqini onun düzgünlüyü, səlisliyi və məntiqiliyi ilə müəyyənləşdirmək də mümkündür. Savadlı adamların nitqini forma və məzmununa görə iki qrupa bölürlər: 1) gözəl forması və məzmununa görə adamlara müsbət təsir göstərən nitq. Bu nitq forma və mündəricəsinə görə yüksək səviyyədə olub, fikrin aydın və səlis ifadəsi ilə seçilir; 2) forma və məzmun cəhətdən zəif, təsir dərəcəsi aşağı olan nitq. Bu nitqdə ardıcılıq, rəvanlıq, axarlıq dinləyiciləri qane etmir. Bu, çox vaxt savadsızlıqdan deyil, insanın daxili aləmi ilə bağlı natiqlik bacarığı ilə şərtləşir. Natiq nitqini ümumxalq danışq dili əsasında qurarkən məntiqli danışır, buna görə də dinləyicilərin rəğbətini qazanır, alqışlarla qarşılanır, xoş sözlərlə də yola salınır. İ.Nəsiminin, Aşıq Qurbaninin, M.P.Vaqifin (Hər oxuyan Molla Pənah ol-

maz), A.Ələsgərin, C.Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəylinin, S.Vurğunun, Əlağa Vahidin, müasir dövrümüzdə Xəlil Rza Ulutürkün, Zəlimxan Yaqubun, zamanəmizin böyük siyasətçisi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin, prezident İlham Əliyevin çıxışları səlis, elmi, qrammatik və məntiqi baxımdan savadlı, təsirli olduğuna görə örnək kimi nəsil-dən-nəslə ötürülür. Xalq hər bir şəxsə öz əməli işinə və nitq qabiliyyətinə görə qiymət verir. Yaxşı, gözəl söz, kəlam, dil nitq şəklində insanın qiymətini yüksəklərə qaldırır. Mədəni nitq qeyri-mədəni nitqdən istifadə olunan zəngin söz ehtiyatı, dilin daxili qrammatik quruluşunun bütün incəliklərinə qədər gözlənilməsi ilə, intonasıyaya, xoş avaza, ritmə uyğun forması ilə seçilir. Belə nitq bir növ, yaradıcılıq işidir, gözəl bədii əsər səviyyəsində yazılışdır, muğamlarımız kimi hamının ürəyincədir. Dil normaları üçün ölçü olan yüksək mədəni nitq böyük istedad və mütəmadi vərdiş hesabına yaranır, məntiqli, səlis, aydın danışığa istiqamət verir. Mədəni nitqin əsası ailədə, bağçada, daha sonra məktəbdə qoyulur. Uşaqların mədəni nitqi anadan, bağça tərbiyəçisi-müəllimdən, məktəb illərində oxu kitablarından, ədəbiyyat dərslərlərindən, əlavə bədii oxu vəsaitlərindən, hər məktəbin dil-ədəbiyyat müəllimlərinin verdikləri bilikdən, zəngin dil nümunələri ilə dolu radio-televiziyaya verilişlərindən qaynaqlanır, onların gərgin zəhməti hesabına formalaşır və yaranır. Məhz bütün bunların sayəsində uşaqların söz ehtiyatı artır, düzgün dil vərdisləri, mədəni danışmaq adəti formalaşır. Şəxsi ünsiyyət, təfəkkür tərz, dünyagörüş, elmi təsəvvürlər də bu işdə əvəzsiz rol oynayır. Orfoqrafik və orfoepik normalara yiyələnməklə sinifdə müəllim və yoldaşları qarşısında ifadəli oxu, ayrı-ayrı fənn mövzularını səliqəli və rəvan danışma uşaqların mədəni nitqinin inkişafını gündən-günə, aydan-aya, ildən-ilə stimullaşdırır, müəllimlərinin və sinif yoldaşlarının gözəl danışığını yamsılamaq hesabına onların düzgün tələffüz vərdisləri də, mədəni danışığı da, yazı mədəniyyəti də (inşa yazılarda) təfəkkürlə bağlı olaraq yüksək səviyyəyə çatır.

Qrammatika təlimi dili, dil qanunlarının tətbiqini öyrədir. İfadəli oxu, şeirlərin əzbər söylənməsi prosesində şagirdlərin nitqi daha da püxtələşir, səlisləşir, həm də onların elmi və bədii düşüncəsinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Bu vaxt ana dili müəlliminin nitqi, pedaqoji ustalığı, rəvan oxusu, gözəl danışığı, şeirlər söyləməsi, nəcib hərəkətləri, geyimi, mimika və jestləri şagirdlərin nitqinin mədəniləşməsinə kömək olur, canlı nümunə kimi onların bədii və estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Beləliklə, ailədən, bağçadan, məktəbdən formalaşmağa başlanan nitq ədəbi əsərlərin, ifadəli oxu və rabitəli yazının, müəllimlərin, mətbuatın, radio-televiziyaya verilişlərinin kompleks köməyi ilə səlisləşir. Deməli, valideynlərin, müəllimlərin, diktorların, aparıcıların gündəlik və saatlarla danışq üsulu şagirdləri gözəl danışığa ruhlandırır. Məktəblilər fikrin dəqiq ifadəsi üçün sözləri düzgün seçməyə, hər sözün, ifadənin məna tutumunu bilməyə, onları öz yerində işlətməyə çalışırlar. Mövzuya, mətnə uyğun lazımi sözləri seçib işlətmək, fonetik normaları gözləməklə nitqin təbiiliyinə, axarlığına, gözəlliyinə xələl gətirən kitab tələffüzündən qaçmaq, cümlələri qrammatik və üslubi cəhətdən düzgün qurmaq, hər sözün, ifadənin ahənginə, vurğusuna fikir vermək mədəni nitq üçün əsas şərtlərdir. Gözəl şifahi nitq qabiliyyətinə yiyələnmək üçün aşağıdakı qaydaları öyrəniib mənimsəmək olduqca vacibdir:

1. Nəqli keçmiş zamanın düzəldilməsində iştirak edən -miş⁴ şəkilçisi II şəxsin təkində -mı⁴ kimi tələffüz olunmalıdır, yəni ş samiti tələffüzdən düşməlidir: Məsələn: oxumuşsan [oxumusan], yazmışsan - [yazmısan], gəlmişsən - [gəlmisən] və s.

2. II şəxsin cəmində şəxs (xəbərlilik) şəkilçisi orfoqrafiya qaydalarına görə -sınız⁴ yazılır, lakin orfoepiya normalarına görə -sız⁴ şəklində tələffüz olunmalıdır: oynayrsınız [oynayırsız], gəlırsınız - [gəlırsız], futbolçusunuz - [futbolçusuz], tələbəsiniz- [tələbəsiz] və s.

3. Xəbərlilik kateqoriyasının III şəxs tək və cəmində -dır⁴, -dırlar⁴ orfoepiya normalarına görə -dı⁴, -dılar⁴ şəklində tələffüz

olunur, yəni r samiti deyilmir: oyunçudur - [oyunçudu], tələbədirlər - [tələbədilər], məşqçidir - [məşqçidi], uşaqlardır - [uşaqlardı] və s.

4. nb samit səs birləşməsi bir çox sözdə tələffüz zamanı mb səs birləşməsi kimi tələffüz olunur: şənbə [şəmbə], sünbül - [sümbül], zənbil - [zəmbil] və s.

Şifahi nitqi gözəlləşdirən amillərlə yanaşı onu pozan səbəblər də vardır. Bu səbəbləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) Dialekt tələffüzü: hansı [ha:sı], daha- [da:], mənim [mə:m], sahibini - [sa:bını] sabah - [saba], şəhər - [şə:r] və s.

b) fonetik hadisələrlə bağlı tələffüz: tapmaq - [tappağ], qazlar - [qazdar], doğru - [dörgü], bunun [munun], bu gün [bu günnəri], bunlar - [bular], nə edək - [nağayrağ], sevindi - [söyündü], dalısınca - [dalıynan], öyrənmək [örgənməy], sonra - [so:ra], onlar - [olar], yemək - [yımax], bütöv - [bütöy], xəbər [xəvər], [xavar], həməni - [haman], tufəng - [tüəy], tökmək - [töhmək], yenə- [genə], məsləhət - [məslət], sənə - [sə:], xalq - [xalx], ona- [oya] və s.

c) Ərəb mənşəli sözlərin tələffüzü: layihə - [lahiyə], rayihə -[rahiyə], məşhur - [məşsur], sürət - [surət] və s.

ç) fonetik cəhətdən oxşar, mənacə müxtəlif sözlərin diqqətsizlik üzündən tələffüzçə qarışdırılması və ya təhrif olunması: müşahidə - [müşayit], icra - [icarə], məsul- [məhsul], məhrum-[mərhum], rəğbət-[rəqabət], şəhid-[şahid] və s.

d) orfoepiya normalarından dialekt tələffüzünə keçilməsi: vaxt-vaxıt, çünki-çünkinə, qorumaq-qorunmaq, görə-gora, amma-əmbə və s.

e) Adların təhrif olunmuş şəkildə tələffüzü: Kəmalə - Kəmoş, Zərifə-Zəri-Zəroş, Qurban-Qubiş, Təranə-Təroş və s.

ə) Tüfeyli, mətləbə daxil olmayan sözlərin işlənməsi: belə deyək, belə deyək də, necə deyərlər, öz aramızdı, canım sənə desin, onu da qeyd etmək olar ki, elə götürək bunu, məlum olduğu kimi, yeri gəlmişkən deyim ki və s.

f) Qeyri-mədəni nitqdə ədəbsiz sözlər, söyüş və qarğışlar da özünə yer tapır. Bunlar dilçilikdə vulqarizmlər adlanır. Vul-

qar sözlər dilin ən aşağı üslubi layını təşkil edir və bunların böyük əksəriyyəti lüğətlərə düşmür, lakin müəyyən məqamlarda insanlar onları işlədirlər. Ədəbi dildə müəlliflərin təhkiyə dilində işlədilməsə də, bədii surətlərin daxili aləmini açmaq üçün onlara müəyyən qədər yer verilir. Məsələn: it oğlu, itin balası, eşşək, qoduq, heyvan, mürtəd, allah lənət eləsin və s.

g) Mənanı sərt, kobud, lakin təsirli ifadə edən sözlər disfemizmlər adlanır. Evfemizmlərin əksi olan disfemizmlər sinonimi olan sözlərdir, amma onlara ədəbi dilin bütün üslublarında deyil, ən çox məişət, qismən də bədii üslubda – personajların nitqində rast gəlirik. Məsələn: "ölmək" əvəzinə "gorbagor olmaq", "cəhənnəmə vasil olmaq"; "getmək" əvəzinə "rədd olmaq", "cəhənnəmə itilmək", "itilib getmək"; "get" əvəzinə "bas bayıra"; "baş" əvəzinə "kəllə" və s. ifadələri disfemizmlərdir və qeyri-mədəni nitq nümunələri sayılır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Mədəni nitq nədir və onun qeyri-mədəni nitqdən fərqi nədədir?

2. Daxili nitqin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

3. Ədəbi dilə yiyələnməyin yüksək mərhələsi hansı nitqdır? Nə üçün?

4. Daxili nitqdə bütün cümlə üzvləri yerli-yerində işlənmir? Fikrinizi nümunələr əsasında izah edin.

5. Nitq mədəniyyətinin əsasını nələr təşkil edir?

6. Qeyri-mədəni nitq dedikdə nə başa düşülür?

7. Savad mədəni və qeyri-mədəni nitqdə nə kimi rol oynayır?

8. Mədəni nitqi müəyyənləşdirən keyfiyyətlər hansılardır?

9. Məktəbdə Azərbaycan dili fənninin öyrənilməsində vəzifə nədən ibarətdir?

10. Savadlı yazmaq şifahi, yoxsa yazılı nitqlə əlaqədardır? Nümunələr gətirməklə fikrinizi əsaslandırın.

Çalışma. Verilmiş sözlərin hər birinə əvvəlcə kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra müxtəlif hal, ardınca xəbərlik

(şəxs) şəkilçilərini artırıb sıra ilə yazın: stadion, meydança, matç, cıgır, məşqçi, prezident, federasiya

Çalışma. Sözlərdən cümlələr düzəldib yazın:

1) idman, zəngin, var, Azərbaycan, qədim, tarix, və

2) müharibə, ölkəmiz, on minlər, gətirmək, insan, fəlakət, Qarabağ

3) Laçın, faciə, ictimaiyyət, də, çatmamaq, dünya, hələ, Kəlbəcər

4) intizamlı, vəzifə, borc, hər, olmaq, bir, və, deyirlər, tələbə

5) sonra, dincəlmək, bir, qəbul, çox, və, faydalı, etmək, duş, az, məşq

Çalışma. ağrı, al, at, bel, boğaz, burun, dolu, düz, dil, inci, kök, qaş, qol, quru sözləri həm çoxmənalı, həm də omonim ola bilir. Onları əvvəlcə omonim, sonra da çoxmənalı söz kimi cümlələrdə işlədin.

Çalışma. Səslərinin sayı hərflərinin sayından çox olan sözləri seçib transkripsiyada yazın:

Aynurə, cəmiyyət, çiçək, dostluq, ailə, xasiyyət, hökmdar, hovuz, hövsələ, müasir, neftçi, polad, Faiq, şlüz, şeir, qulaq, tövbə, üzrlü

Çalışma. Vurgusu son hecayə düşən sözləri göstərin: kamera, Nəzirə, gümüş, qrafika, söyüd, güllük, Asiya, sanki, tirmə, barama, albalı

Çalışma. Vurgusunun yerini dəyişərkən mənası dəyişən sözləri tapın, hansı mənalarda işlənə bildiyini misallarla göstərin: Xəyyam, əyin, saqqal, gəlin, səpin, ilmə, bildir, gəlir, güldür, süzmə, dondurma

Çalışma. Ahəng qanununa təbə olmayan əsl Azərbaycan sözlərini ayrıca yazın, nə üçün ahəng qanununa təbə olmadığını qeyd edin: güldən, ilan, çörək, ilmə, Türkan, hafizə, ilxı, metal, işıq, oyun, ilğım, afərin

Çalışma. Qrupunuzda xoşagəlməz bir hadisə baş vermişdir. Üç nəfər tələbənin adından **akt** tərtib edin. Akta verilən tələbləri göstərin.

NİTQİN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

Müasir dövrümüz gənc nəslin qarşısında yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək vəzifəsini qoyur. Dövlət qurumlarından dəfələrlə narazılıq eşidilmişdir ki, gənclərimiz, xüsusən Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında öz gücü, iradəsi, dözümlülüyü ilə fərqlənərək medallar qazanmış tələbə və məzunları efir və ekran qarşısında, dövlət başçısı Prezidentə məlumat verəndə öz uğurlu nəticələri haqqında olduqca sönük çıxış edir, 4-5 cümlədən ibarət fikrini gözəl, rəvan, səlis dillə ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər, yüksək idman nəticələri ilə bütün dünyanı heyran qoymuş çempionlarımız öz rəhbərlik və sönük çıxışları ilə dinləyiciləri çox təəccübləndirirlər. Doğrudanmı səlis, rəvan, gözəl danışmağı bacarmaq belə çətinidir? Axı gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır. Hələ eramızdan əvvəl yunan və Roma natiqlik məktəblərinin görkəmli nümayəndələri Diogen və Demetriy nitqin beş keyfiyyətini - təmizliyini, aydınlığı, yığcamlığı, məqsəduyğunluğu və gözəlliyini əsas sayaraq mədəni nitqi müəyyənləşdirən məziyyətlərin həlledici olduğunu önə çəkirdilər.

NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ. Nitqin düzgünlüyü eyni dərəcədə onun forması və məzmununa hesablanmış anlayışdır, yəni düzgün nitq formaca və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdır. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır. Hadisələr, faktlar, onların səbəb-nəticə əlaqələri bilərəkdən təhrif olunmuş şəkildə dilə gətirilməməli, reallıqdan uzaqlaşma hallarına, yalan məlumatlara, layiq olmayan təriflərə, nöqsanların ört-basdır edilməsinə yol verilməməlidir. De-

məli, düzgün nitq ifadə olunan fikrin həqiqiliyindən, doğru-dürüslüyündən çox asılıdır. Tarixi reallığı düzgün qiymətləndirə bilməyən natiqin, mühazirəçi, məruzəçi, icmalçının çıxışı dil normalarına cavab versə də, düzgün nitq sayıla bilməz. Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən, sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri, zərb-məsəllərdən, aforizmlərdən məqamında da bəhrələnsin. Deməli, nitqin düzgünlüyü üçün məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğu nəzərdə saxlanılmalıdır. Nitqi ağırlaşdıran, məzmunun dinləyicilərə çatdırılmasını çətinləşdirən, həcmcə böyük, dolaşlıq, təm-taraqlı cümlələr işlədilməməlidir. Nitqin düzgünlüyü natiqlə dinləyicilər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Nitqin düzgünlüyü ədəbi dil normaları daxilində mümkündür. Kommunikativ keyfiyyətə xidmət edən düzgünlük gerçəklik haqqında verdiyi məlumata düz mütənəsidir. Düzgünlük anlayışı, əsasən, mövzuya aiddir. Mövzu dəqiq və konkret olarsa, natiq də öz fikrini dəqiq və yığcam qura bilər. Deməli, nitqin düzgünlüyü dedikdə cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi, fikrin aydın, dəqiq, məntiqi ardıcılıqla və ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə olunması başa düşülür.

NİTQİN DƏQİQLİYİ. Dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərtidir. Fikrin aydın izahı dəqiq düşüncənin nəticəsidir. Dəqiqlik və yığcamlıq nitqin əsas məziyyətləri kimi zəngin söz ehtiyatı hesabına başa gəlir. Söz ehtiyatı zəngin olan adamın nitqi dəqiq ola bilər. Dəqiq nitq deyildikdə sözlərin ifadə olunan fikrə uyğun seçilməsidir ki, bunlar nitqin mənasına, məzmununa münasib olmaqla fikrin gerçəkliyi əks etdirməsinə şərt sayılır. Dəqiqlik, bir tərəfdən, nitqin gerçəklik və təfəkkürlə əlaqəsinin, digər tərəfdən, fikrin dil vasitələri ilə düzgün verilməsinin göstəricisidir. Məlumdur ki, söz anlayışa uyğun yaranır və fikir ifadə edir. Əlbəttə, o, ifadə etdiyi fikrə uyğun

olmalıdır. Nitqin məntiqiyyəti, ardıcılığı, izahın uyarlılığı fikrin aydın ifadəsinə köklənmişdir. Dəqiq söz işlətmə dilin leksik sistemində olan sözlərin semantik mənasını, sinonimliyi, çoxmənalılığı, terminləri, müxtəlif funksional üslubları və qrammatik formaları yaxşı bilməyi tələb edir. Dilin sinonimlik imkanlarından istifadə edərək lazım olan sözün seçilib işlədilməsi nitq üçün çox vacibdir. Dilimiz respublikamızın müstəqillik qazanması ilə, həqiqi mənada dövlət statusu almasından, bütün sahələrdə qeyd-şərtsiz tam və yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi hərtərəfli işlənməyə başlamasından bəri bədii, elmi və publisistik yazıların, mətbu orqanların dili də, radio-televiziya verilişlərində, teatr tamaşalarında aktyor və diktorların, müəllim, şagird və tələbələrin nitqi də dəqiqləşmiş, düzgün işlədilməkdə sistem şəklini almışdır.

NİTQIN AYDINLIĞI. Aydınlıq ifadə üsuludur, ifadə olunan fikrin asan qavranılması üçün o, həmişə diqqət mərkəzində olur. Nitq üçün aydınlıq, səlislik və yığcamlıq yüksək qiymətləndirilir. Bunların içərisində aydınlıq ən vacib üslubi keyfiyyət kimi ön sırada durur. Nitqin düzgünlüyü fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti sayılır. İnsan ifadə edəcəyi mövzu haqqında mükəmməl məlumata malik olub onu dərinləndirən və yaxşı bilirsə, müvafiq dil vasitələri hesabına nitqində sözçülüyə yol verməz, fikrini maraqlı qurar, dolaşq cümlələrə deyil, sadə, münasib cümlələrlə deyəcəyi faktları ifadə etməyi bacarar. Nitq zamanı aydınlığın pozulması bir sıra hallarla bağlıdır. Bura danışanın sözlərin mənasını, işlənmə məqamlarını yaxşı bilməməsi, zəngin söz ehtiyatına mükəmməl yiyələnməməsi daxildir. Məsələn, danışqda belə cümlələr eşidirik: O, qapının zəngini çaldı. At ilxısında yaxşı atlar vardı. Sənə müvəffəqiyyət uğurları arzulayıram. Biz bunlara müdaxilə göstərməyə çalışırıq və s. "Aydın nitq aydın təfəkkürün, düşüncənin məhsuludur", "Dili dolaşq şəxsin fikri də dolaşq olur" - cümlələrinin təsdiqinə Ü.Hacıbəylinin "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında Məşədi İbadın Rza bəyə dediyi bir replikasında aydın görünür: - "A kişi, sən elə

qəliz danışırısan ki, "Tarixi-Nadiri" yarıya qədər oxumuşam, mən başa düşə bilmirəm. Bu yazıqlar haradan başa düşsünlər? "Biz tələbələri ixtisaslarına aid idman ədəbiyyatını oxuyub öyrənməklə, izah edib misallar gətirməklə məhdudlaşmamağa çağırırıq. Onlar siyasi, sosial, elmi, iqtisadi yenilikləri özündə əks etdirən, gündəlik mətbu orqanlarda çap olunan publisistik yazıları da oxuyub təhlil etməli, biliklərini artırmağa xidmət edən bədii ədəbiyyatla, oçerklərlə, həyatın hər sahəsinə aid müxtəlif materiallarla bir vətəndaş kimi tanış olmalıdırlar. Nitqin aydınlığı tələffüzlə sıx bağlıdır. Dil səsləri öz məxrəcində deyilməsə, hecanın tələffüzdən düşməsi, normal intonasiyaya əməl olunmaması, bütün cümlələrin ya yüksək, ya da alçaq tempdə deyilməsi, idmanla bağlı çəki dərəcələrinin və ya rəqəmlərin ardıcıl və sürətlə sadalanması, bəzi hərflərin sözlərin sonunda buraxılması şəxsin savadı, dünyagörüşü, mütaliəsi ilə, söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətə azlığının nəticəsidir. Sadalanan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakılar nəzərdə saxlanılmalıdır:

1) Nitqin aydınlığına nail olmaq üçün danışılacaq mövzu öncə ətraflı öyrənilməli, lazımi material hazırlanmalıdır.

2) Material fikirdə və ya yazılı qeydlərdə sistemləşdirilməlidir.

3) Nəzərdə tutulmuş sübut, dəlil və ya faktları ifadə edəcək sözlər məntiqi vurğu hesabına aydın nəzərə çarpdırılmalıdır;

4) Nitqin əsas hissəsindəki söz, ifadə və cümlələr aydın tələffüz edilməli, "bunun" əvəzinə "munun", "gətirdi" əvəzinə "gətirdi", "gəl gedək" əvəzinə "gə gedəy", "ona görə" əvəzinə "oa gora", "nə üçün" əvəzinə "nəşün" və s. deyilməməlidir.

5) Məzmunu uyğun intonasiya seçilməli, düzgün diksiya ilə ifadə olunan nitqin başa düşülməsinə (Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını çətinləşdirir) cəhd göstərilməlidir. Çıxış edənlər (mühazirəçi, məruzəçi, lektor, diktör, müəllim və başqaları) səsini, nəfəsini idarəetmə bacarığını təkmilləşdirməli, diksiya ilə bağlı şivə qüsurlarını düzəltməlidir, yəni nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməlidirlər.

NİTQİN TƏMİZLİYİ. Mədəni nitqə verilən tələblərdən biri də onun təmizliyi hesab olunur. Ədəbi dilin qaydalarından kənara çıxmaqla ifadə olunan nitq təmizdir. Nitqin təmizliyi digər keyfiyyətlər kimi nitq sahibinin ümumi mədəniyyəti, savadı və dil vahidlərindən istifadə bacarığı ilə düz mütənəsibdir. Nitqin təmizliyinin pozulmasının bir neçə ümumi səbəbi vardır:

1. Nitqdə yerli dialekt və şivəyə məxsus dil vahidlərinə yer verilməsidir. Xalqın böyük hissəsi canlı danışiq dilində danışsa da, müəyyən qismi ya dialekt şəraitində yaşadığına görə, ya da uşaqlıq illərində ailəsinin, yaxud yaşayış yerinin danışiq tərzinin təsiri altında dialekt danışığına meyli olur. Onların danışığında əgər, asanlıqla, yenə, dərman, manat, şəkil, nə üçün, olacağı, o qədər, lap az, sən demə, tamam, qaldırmaq əvəzinə **əyərrəri, hasannıxnan, genə, dərmən, manit, şikil, nış, olacoux, oxartanan, cıqqana, deməynən, eyzan, qalxızmağ** kimi dialekt tələffüzlü sözlər işlənir. Dialektizmlərin ədəbi bədii dildə işlədilməsinə yol verilir. Paytaxtdan uzaq bölgələrdən, xüsusən ucqar dağ kəndlərindən bəhs edən bədii əsərlərdə yerli koloriti saxlamaq xatirinə yazıçı dialekt leksikasına müəyyən qədər yer verir və təbiilik üçün belə sözlərə müraciət edir. Bədii əsərdə yerli, məhəlli sözlərin məqsədəuyğunluq tələbinə görə obrazların nitqində işlədilməsi zəruridir. Dialektizmlər dil qanunları əsasında yaransa da, onların hamısının ədəbi dilimizdə işlənməsi mümkün deyildir. Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə yolu ilə yarandığından müxtəlif bölgələrdəki dialektizmlərin hamısı bura daxil ola bilməz. Dialekt sözləri bədii üslubda nə qədər zəruri sayılsa da, onlar elmi və publisistik üslublarda işlənmir, nəsr əsərlərində yazıçının öz dilində, təhkiyə dilində yer alması da arzuolunmazdır. Nəzm əsərləri isə yüksək üslubda yazıldığından şairlər belə sözlərə bilərəkdən müraciət etmirlər. Ümumiyyətlə, dialekt, şivə sözləri fikrin hamı tərəfindən asanlıqla qavranılmasına maneçilik törədir. Ədəbi dildə yazıb oxuyan, dil vasitələrinə norma kimi yanaşan oxucular buna

ədəbilikdən کنار nitq vahidləri kimi yanaşırlar. Məsələn: "Çoban quzuların **saytalından** bir neçəsini ayırdı". "Maşın **keçalata** çatanda sürətini azaltdı" - cümlələrindəki **saytal**, **keçalat** sözləri hər oxucuya və ya dinləyiciyə aydın olmadığından dilin təmizliyinə ziyan gətirir, onu korlayır.

2. Dilin təmizliyini pozan ikinci cəhət alınma sözlərin lüzumsuz işlədilməsidir. Bəzi hallarda şifahi və yazılı nitqdə ehtiyac olmadan mənası çətin, anlaşılmayan alınma sözlərdən istifadə nəticəsində mövzunun məzmununda nəzərdə tutulan fikir oxucu və dinləyiciyə qaranlıq qalır. "köçürülmək" əvəzinə "evakuasiya edilmək", "baxış keçirmək" əvəzinə "monitorinq keçirmək", "nüfuz" əvəzinə "prestij", "vəzifə" əvəzinə "missiya" sözlərinin işlənməsinə doğrudanmı böyük ehtiyac vardır? Kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuat səhifələrində, müxtəlif elm sahələrində yazılmış əsərlərdə öz əksini tapan alınma sözlər həddən artıq çoxdur və onlara gün ərzində az qala hər yerdə rast gəlirik. Son illər alınma sözlər dilimizə iki istiqamətdən - türk və rus dilləri vasitəsilə dünyanın bütün dillərindən siyasi, iqtisadi, elmi və digər sahələr üzrə keçir. Sahə üzrə alınmalar daha çoxdur və onlar danışq dilində az işlənsə də, bədii üslub istisna olmaqla digər üslublarda bol-bol istifadə olunur: rassionalizm, abbreviatür, respondent, dispozisiya, monitorinq, prestij, akkumilyasiya, orator və s.

3. Nitqin səlisliyini pozan amillər içərisində terminlər də müəyyən yer tutur. Lakin terminlər öz sahəsində işləndikdə zərurət sayılsa da, bədii üslubda yaxud adi danışqda, çıxışlarda, elmi mövzudan کنارda anlaşılmazlıq törədir. Son illərdə türk dilinə aid, yaxud türk dilinin təsiri ilə yaranan söz və terminlər təkcə texniki və elmi ədəbiyyatda deyil, bütün sahələrdə, hətta danışq dilində də işləklik qazanmışdır: **dəstək, bilgi, öncül, durum, anlam, bölgə, öncə, olay, yetərsay, özəl, önəmli, yaşam, tanıtım, təkpi, öndər, çağdaş, dönəm, yüzillik** və s. onlarla, yüzlərlə söz məna, səslənmə, tələffüz baxımından münasib və ruhumuza yaxın olduğu üçün çox tezliklə

və asanlıqla ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Dilimizdə **kalka yolu** ilə yaranmış sözlər də çoxalmaqdadır. **Kalka üsulu** dedikdə sözün milli, anlayışın uzun illər gəlmə dilə aid olması nəzərdə tutulur. Deməli, başqa dildən gəlmiş anlayışı dilimizin milli bazasından istifadə edərək adlandırırıq. Bura **açıqca, da-bankeş, əyləc, soyad, soyuducu, sərinkeş, tozsoran, yelçəkər** və s. kimi sözlər daxildir.

4. Nitqin təmizliyini pozan amillər içərisində tüfeyli sözlərin də müəyyən qədər rolu var. Nitq zamanı cümlələr arasında əlaqə yaratmaq, yaxud işlədilməli olan zəruri sözü düzgün tapmayan şəxs boşluğu doldurmaq, fikrə "körpü" salmaq istəyəndə ya yersiz fasilələr edir, ya da mövzu ilə əlaqəsi olmayan ara söz və ya cümlə tipli söz birləşmələri (**deməli, zaddı, şey, adı nədir, hansı ki, baxanda baxıb görürük ki, canım sənə desin və s.**) işlətmək məcburiyyətində qalır.

5. Elmi üslubda işlədilməsi məqbul sayılmayan söz qrupları sırasına loru sözlər də daxildir. Ədəbi bədii üslubda işlənən bu sözlərə personajların nitqində və canlı danışıda rast gəlirik: **gop eləmək, goplamaq, zollamaq, ağzından nallamaq, güpəmək, anqırmaq, donquldanmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, eşşək, heyvərə, qoduq, tülkü, sən qıfilla, qırılmaq, çərən-ləmək, hırıldamaq** və s. sözlər nitqdə rəqibini alçaltmaq, təhqir etmək, pis münasibət bildirmək məqsədi daşıyır. Söyüşlər, qarğışlar, ədəbsiz və qeyri-etik sözlər ictimai yerlərdə vulqar xarakterli olduğundan mətbu əsərlərdə nitqin təmizliyi baxımından işlədilməsi caiz görülmür.

6. Kobud sözlər sırasında **jarqonlar** da qeyd olunmalıdır. Süni ünsiyyət vasitəsi sayılan **jarqon** sözlər cəmiyyətdə müəyyən qrup insanlar tərəfindən düzəldilir və elə onlar tərəfindən də başa düşülür. Jarqonlar öz fikirlərini başqalarından gizlətmək və ya başqalarından fərqlənmək üçün, konkret bir zümrə tərəfindən işlədilən elə sözlərdir ki, onlar adi halda müstəqil mənada işlədilib hamı tərəfindən anlaşılsa da, jarqon səviyyəsində başqa cür mənalandırılır. Məsələn: **işini bitirmək** (öldür-

mək), **əriştəsini kəsmək** (həbs etmək), **şestyorka** (satqın), **hərifləmək** (aldatmaq), **ütmək** (pulunu əlindən almaq), **başını qırmaq** (aldadıb almaq), **atanda** (ayıq ol, səni axtarırlar) və s.

7. Dilin təmizliyinə xələl gətirən söz qruplarından biri də **arqolardır**. Fransız dilindən keçmiş bu termin altında məhdud dairədə işlənib başqalarının başa düşmədiyi şərti ifadə və ya söz anlamındadır: tələbələrin işlətdiyi "**quyruq**" "kəsir", "akademik borc" mənasında, müəllimlərin işlətdiyi "**pəncərə**" "dərslər arasında qalan boş vaxt, saat" mənasındadır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Dəqiq nitq dedikdə nə başa düşülür?

2. Dəqiq nitq necə meydana gəlir?

3. Nitqin dəqiqliyi üçün ölçü nədir?

4. Nitqin düzgünlüyü hansı hallarda mümkündür?

5. Düzgün nitq nə deməkdir?

6. Düzgünlük kommunikativ keyfiyyətdirmi? Nitqdə kommunikativliyi necə başa düşürsünüz?

7. Şifahi danışıda və ya oxuda kitab tələffüzü əsas götürülmü? Kitab tələffüzü dedikdə nə başa düşülür?

8. Bədii nitqin dəqiqliyi hansı şərtlərlə bağlıdır?

Çalışma. Mətdənə nitq normalarının köhnəlmiş göstəricilərini müəyyənləşdirib izah edin:

Qoltuqçu malları açıb tökdü: gözəl firəng və İstanbul qumaşları şairi heyran qoydu. Bu adam Axalsıq paşasının nümayəndəsi idi. Qoltuqçu sözə başladı:

- Qardaşım, bu yollar yalnız əsgər deyil, ağır toplar və cəb-bəxanalar daşımaq üçün yapılmış. Bu gün Tiflis, yarın Qarabağ, o biri gün isə İran və dövləti - Osmaniyyə torpaqları yağma olunacaq, gavur xəncəri islamın bağrına soxulacaq... Süleyman paşanın mümməsili uzun-uzadı danışdı və bütün xanlıqları ittihadə və müqavimətə dəvət etdi.

- Əfəndim, -dedi, -səkkiz il əvvəl yapılmış Küçük Qaynarça müahidəsi mövcubincə Mosqovla hali sülhdə olduğumuz

məlumı- alınızdir. Müahidə bu altıillik şiddətli müharibənin bir sənədi olaraq bizi hala, bəzi təşəbbüsatdan məhrum qoyur.

Bu əsnada qapı açıldı, nökrə mehmandarın gəldiyini xəbər verdi. Qafilə tərpəndi. Rus zabitləri əllərində rus çarçasının İrakliyə göndərdiyi hədiyyələri tutmuşdular. Bu hədiyyələr bayraq, qılınc, xirqə, toppuz, tac və fərmandan ibarət idi. (Y.V.Çəmənəzəminli. "İki od arasında" romanından)

Çalışma. Mətnəki dialekt xüsusiyyətlərini ədəbi dildəki fonetik, leksik və morfoloji qarşılıqları ilə müqayisə edin:

Bir paccah öz vəzirinə der: "Bu şarabı içənnən soramı söypət eləsəx şirin olar, işməmişdənmi söypət eləsəx şirin olar?" Vəzir der: "İndi deəmmərəm, vaxt ver fikirreşim, sora deərəm". Bir-iki günnən sora varellar meşiyə oya gedellər, göröllər bu öydə işıx gələr. Şah der: "Ay vəzir, hərəməz bir öyəmi gessəx, qonax şirin olar, ikimiz birinəmi gessəx şirin olar". Vəzir der kin, tək gessəx şirin ollux. Çünki atalar def kin, qonax qonağı söməz, öy yəsi də heç hasını. Tək gessəx yaxşıdı. İndi hərəsi bir işığa geder. Kəndin başındakı işıxda vəzir geder, qapıyı döyör (33, səh.380)

Çalışma. Bir tələbənin ailə tərkibi haqqında mənzil-istisnar sahəsindən gətirdiyi **arayışı** təqdim edin. Arayış formasını olduğu kimi verin.

NİTQİN YIĞCAMLIGI. Mədəni nitqin keyfiyyətlərindən olan yığcamlıq müxtəsərlik və qısalıq anlamındadır. İnsanlar adi danışığıdan tutmuş mühazirə, məruzə, çıxışlara, eləcə də bədii əsərlərə qədər yığcamlıq tərəfdarı olub uzunçuluğun, sözcülüyn əleyhinədirlər. Fikri əhatə etməklə qısa demək bacarığı bu da istedad əlamətidir. İstedadla bağlı olan yığcamlıq söz söyləyəndən deyəcəklərini ölçülü-biçili, geniş mətləbləri yığcam şəkildə deməyi, vaxt almamağı, təkrarçılıqdan qaçmağı, məlum olanları yenidən xatırlamamağı, başqalarını yormamağı tələb edir. Əbəs yerə deyildir ki, indi insanların vaxtını qiymətləndirmək, uzunçuluq etməmək naminə mühazirəyə əvvəlcədən bir saat, məruzəyə on dəqiqəyə qədər, çıxışlara iki-üç

dəqiqə vaxt reqlamenti planlaşdırılır. Nitqin yığcamlığını həmişə vacib amil hesab etmişlər. Yığcam nitq insandan dərin bilik, yüksək təfəkkür, aydın düşüncə, zəngin söz ehtiyatı tələb edir. "Sözlər az, fikir geniş, məna dərin" olsun deyən sənətkarlar da, "uzun sözün qıyası" fikrini bəyan edən atalar sözü də, "uzunçuluq eləmə" kimi xalq tövsiyəsi də göstərir ki, vaxt almamaq, eyni fikri oxşar cümlələrlə təkrar eşitdirməmək üçün ən yaxşı üsul fikri qısa və aydın ifadə etməkdir. **Dəmir seyf, cədvəl şəkli, taksi maşını, qara neft, pensiya pulu** və s. söz birləşmələrindəki **dəmir, şəkil, maşın, qara, pul** sözləri artıqdır, axı seyf dəmirdən olur, taksinin maşın olduğu, neftin qara olması hamıya aydındır. Yaxud, "Məndə ona qarşı məhəbbət var", "ürəyim fərh hissi ilə döyünürdü", "Ta qədimdən yaradıcı sənətkarlara hörmət var" və s. cümlələrində **qarşı, hissi, ta, yaradıcı** sözlərinin lüzumsuzluğu göz önündədir. Görəsən, yaradıcı olmayan sənətkar varmı? **Ta** ədatı uzaqlıq bildirdiyindən "ta qədimdən" işlətməyə ehtiyac yoxdur və s. Bu tipli cümlələrdə uzunçuluqdan irəli gələn bəzi sözləri atmaqla fikri yığcam ifadə etmək mümkündür. Dilə yaxşı bələd olmayan adamların nitqində konkretlik və yığcamlıq kimi keyfiyyətlərin çatışmaması təbiidir. İndi xarici ölkələrə yazışmalar, göndərilən məktublar, teleqramlar, Ali Məhkəməyə appelyasiya şikayətləri çox yığcam verilir. İnternet saytlarında artıq cümlə və təkrar fikirlər oxunmur. Bunları nəzərə almaq və yığcam yazıb danışmaq hamı üçün mədəniyyət forması, qanun-qayda əlaməti olmalıdır.

NİTQIN SADƏLİYİ. Nitqin sadəliyi onun aydınlığından, asan, anlaşıqlı, təbii və düzgün olmasından asılıdır. Sadə nitq ümumxalq danışq dili elementlərindən, bəsit cümlələrdən, elmi və ya bədii üslubdan qaçmaq anlamında yox, fikrin asan qavranılmasına kömək edən, əşya və hadisələrin mahiyyətini yığcam və dəqiq verən ifadə tərzii kimi başa düşülür. Dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə uyğun olmaqla hər cür qondarma, süni ifadələrdən, təmtəraqlı, gurultulu, yalançı pafosdan, ger-

çəkliyi əks etdirməyən söz birləşmələrindən (vicdanın böyük heykəli, ölməzlik zirvəsi, şeirin günəşi, dağın ciyəri, kadr potensialı, horizontal xətt və s.) istifadə nitqin sadəliyi baxımından məqbul sayılır. Anlaşılmayan və ya az anlaşıqlı, lakin konkretlik və təbiilikdən uzaq söz birləşmələri, mürəkkəb konstruksiyalar anlaşılmazlıq yaradır, məfhumun canlandırılmasını mümkünsüz edir və nitqin asan başa düşülməsini çətinləşdirir.

NİTQIN MÜNASİBLİYİ. Nitqin münasibliyi üçün misallar və sitatlar elə seçilməlidir ki, konkret dil situasiyalarının, ədəbi üslubların, zəruri söz və ifadələrin işlədilmə qanunauyğunluğu nəzərə alınsın. ünsiyyətin müxtəlif sahələrinə xidmət edən funksional üslubların hər birinin özünəməxsus dil materialını seçmə və işlətmə üsulları vardır. Bədii yazıda dil elementlərinin uyğunluğu digər yazı növlərindən fərqlənir. Bədii əsərdə yazıçı janrdan asılı olaraq yaratdığı obrazları dövrün həyat normalarını gözləməklə bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə qələmə alır, xalqın sosial həyat şəraitini yeri gəldikcə frazeologizmlərlə, atalar sözləri və zərb-məsəllərlə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə zənginləşdirir, əxlaqi-psixoloji faktorları ön planda bədii sözün qüdrəti ilə nümayiş etdirir, insanlarda kiməsə nifrət, kiməsə məhəbbət hissi ilə dolu əsl sənət nümunələri yaradır. Bu üslubda elmi terminlərə, hər növ neologizmlərə, dilin təmizliyini pozan yad-yabançı sözlərə, şablon, tafalet fikirlərə az rast gəlirik. Amma işgüzar (rəsmi-kargüzarlıq, rəsmi-əməli) yazı növlərində standart formalar üstünlük təşkil edir. Bunlar rəsmi sənədlərin pozulmaz forması kimi sabitliyini saxlayır. Nitq mübadiləsinin informasiya məqsədinə xidmət etməsi üçün natiqdən dil strukturuna bələdlik və savad, dilin ifadə vasitələrindən istifadə bacarığı, nitq vərdişi, materialın məzmunu və həcmi haqqında aydın təsəvvür, dinləyici və ya oxucuya veriləcək məlumatın zəruriliyi tələb olunur. Bu zaman nitqin ünsiyyət mühitinə uyğunluğu, dinləyən və ya oxuyanların anlama səviyyəsinə müvafiqliyi nəzərdə saxlanılır. Nitqin

münasibliyini şərtləndirən amillər içərisində aşağıdakılar daha önəmlidir: 1) Mövzunun (fikrin) məzmununa uyğun dil materialının seçilməsi; 2) Dil vasitələrinin nitqin məqam və şəraitinə uyğunluğu; 3) Nitq üslubundan asılı olaraq dil vasitələrinin məqsədəuyğunluğu; 4) Dil materialının natiqin şəxsiyyətinə, yaşına, savadına, dünyagörüşünə, sənətinə uyğunluğu. Nitq prosesində kimin kimlə, hansı şəraitdə (təklidə, yoxsa auditoriya qarşısında, ya da ekran və ya efir vasitəsilə) informasiya mübadiləsi aparması gözlənilməli, nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti aydın olmalı, natiqin (müəllimin, lektorun, müəhazirəçi, məruzəçi və ya çıxış edənin) nəzəri və praktik hazırlığı iştirak edənlərin, dinləyən və ya oxuyanların marağı dairəsində olmalıdır. İctimai yerlərdə dövlət əleyhinə müəyyən sirləri danışmaq, dövlət kəşfiyyat işlərindəki müəyyən məlumatları açıqlamaq olmaz. Hərbi hissələrin nömrəsini, yerini bildirmək də bu qəbildəndir. Buna görə də "N" hərfi ilə hissəyə işarə edilir. Yaxud, danışıda əxlaq normalarına görə heç kəs öz arvadının adını yad kişilər arasında çağırır. Ümumiyyətlə, azərbaycanlılar qadın-qız adlarını məclislərdə, ictimai yerlərdə kişilər arasında çəkməyi düzgün saymırlar. Cavan gəlin və ya ər hətta valideynlərinin yanında belə "mənim arvadım", "mənim ərim" ifadələrini işlətmir, başqalarının yanında isə onların adlarını çəkməyi əxlaq qaydalarına görə münasib görmürlər. Dilçilikdə buna **tabu** deyilir. Elə bu səbəbdən A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərində, Ə.Haqverdiyevin "Xəyalat" pyesində, A.Şaiqin "Məktub yetişmədi" hekayəsində qadın obrazı verilməmiş, qadın adı çəkilməmişdir. Keçmiş əxlaq normalarına görə kişi arvadının adını böyüklərinin yanında deyə bilməzdi, "uşaqların anası" və ya "filankəsin qızı" (əgər tanınmış kişinin qızı idisə) deyə işarə edərdi. Bu hal başqa xalqlar üçün xarakterik deyil. Ruslar "maya jena", fransızlar "ma fam" deməkdən nəinki çəkinmirlər, əksinə, qürur duyurlar.

Yaxşı danışmaq, sərt mənanı yumşaltmaq üçün evfemizmlərdən də istifadə olunur. "Yox" əvəzinə "xeyr"; "yalandır"

əvəzinə "doğru deyil", "həqiqətə uyğun deyil"; "xoş getdin" əvəzinə "xoş gəldin"; "demək" əvəzinə "buyurmaq"; "ölmək" əvəzinə "rəhmətə getmək", "ömrünü bağışlamaq" və s. kimi sinonim söz və ifadələri işlətməyə üstünlük verilir. Nitqin münasibliyi üçün formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə - **omonimlərə** yazılı nitqdə geniş yer ayrılır. Çünki şifahi nitqdə sözün mənasına daha çox fikir verildiyi halda yazılı nitq həm forma, həm də məzmun cəhətdən münasib və dəqiq olmalıdır. Yazılışına görə müxtəlif, səslənməyə görə eyni olan sözlər - **omofonlar** nitq prosesində səslərin təhrifi ilə meydana çıxır. Məsələn: Külək qapını aşdı (açdı) - O, baryeri aşdı. Şeirdə belə sözlər ritm və qafiyə xatirinə omofon şəklinə salınır. Aşırıq şeirinin tənqis janrında qafiyələr cinas sözlər üzərində qurulur:

Mən qurban eylərəm yara canımı,
Götürüb doğraya, yara canımı.
Alıb təpə-dırnaq yara canımı,
Bilmirəm dərmanım, ay ana, ana. (*A. Ələsgər*)

Şair "yara" sözlərini cinas məqamında işlətməmişdir. Birinci "yar" ismi yönlük halda, ikinci "yarmaq" felinin arzu forması, üçüncü isə "əzik, xəstəlik" mənasında olan "yara" sözüdür. Belə omofonlar həm fonetik-üslubi, həm də semantik- məntiqi cəhətdən fikri qüvvətləndirməyə xidmət edir. Dildə yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan sözlərə – **omoqraflara** isə həm yazılı, həm də şifahi nitqdə çox rast gəlirik: gəlin (isim) - gəlin (felin əmr forması), açar (isim)- açar (felin qeyri-qəti gələcək zamanı), bağlar (isim, cəm halda)- bağlar (bağlamaq feli qeyri-qəti gələcək zamanda) və s. Belə sözlər mənasına, vurğunun yerinə görə bir-birindən fərqlənir. Dildə mənanı daha dəqiq ifadə etmək baxımından **sinonimlərin** də rolu böyükdür. Müxtəlif məna çalarlıqlarına malik anlayışları bildirən sinonimlər ifadə formasına görə fərqlidir. **Ağ eləmək - ağ yalan danışmaq, əyləşmək -oturmaq, dinləmək-əşitmək- qulaq asmaq, yaşlı-**

qoca-ağsaqqal, qaçmaq-yüymək, ölmək-gözlərini əbədi yummaq-dünyasını dəyişmək-dünyadan köçmək və s. sinonimlər nitqdə danışığ şəraitindən, işlənmə məqamından, üslubi və subyektiv münasibətindən asılı olaraq danışanın və ya yazanın fikrinə uyğun şəkildə öz ifadəsini tapır.

NİTQİN RABİTƏLİYİ. Nitq prosesində əgər sözlər yerli-yerindədirsə, cümlələr düzgün qurulmuşsa, mövzu rabitəli, əlaqəli şəkildə şərh olunursa, deməli, informasiya verən ifadə etdiyi fikri yaxşı bilir, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk edir. Belə vaxt hadisənin, faktın izah olunma ardıcılığı məntiqə əsaslanır. ümumiyyətlə, ardıcılıqla şərh olunan material yaxşı anlaşılır, mənimsənilir. Bunun üçün materialın əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ustalıqla ayrılmalı, ikinci dərəcəlilərin üzərində çox durmayıb əsas məsələnin izahına keçmək vacibdir. Natiq əsas məsələnin üzərində xüsusi dayanmaqla onun mahiyyətini öz sözləri, düşüncəsi və üslubu ilə rabitəli ifadə etməlidir.

NİTQİN ORİJİNALLIĞI. Özünəməxsusluğu ilə seçilən, bir sıra məziyyətləri ilə fərqlənən nitq orijinal sayılır. Təbii ki, belə nitq bir konfransda, iclasda, toplantıda yalnız bir və ya iki nəfərdə alına bilər. Nitqin orijinallığı özünü nədə göstərir?

1) Şifahi nitqdə başqalarından seçilən fərdi, bəzi hallarda tələffüz tərzində. Natiq cümlələrdəki ayrı-ayrı sözləri, məqamında ayrı-ayrı hecaları, məntiqi vurğunu çox aydın diksiya ilə tələffüz edir, söz və qrammatik formalarda orfoepik normaları tam gözləyir, ucadan, lakin aramla, tələsmədən danışır, intonasiya çalarlarından, sözlərin avazlanmasından məzmunu uyğun bacarıqla bəhrələnir.

2) Mövzu ilə əlaqədar sitatlardan, poetik-üslubi ifadələrdən, aforizmlərdən, atalar sözləri, zərb-məsəllərdən bacarıqla istifadə olunmasında. Natiq fikirlərini aydın, ifadəli və maraqlı çatdırmaq üçün az işlədilən, lakin münasib formalardan yararlanmaqla nitqini orijinal qurur. Bu zaman mühazirə, məruzə və ya çıxışda mövzunun aktuallığı nəzərə tez çarpır, mövzunun

məzmunu bütün təfərrüatı ilə izaha cəlb olunur, axırda da nəticə çıxarılmaqla deyilənlər yekunlaşdırılır. Əlbəttə, mövzunun aktuallığını ön plana çəkməmişdən natiq öz dediklərinə diqqəti cəlb etmək məqsədilə bir atalar sözünü, məşhur bir şairdən bir beyt və ya bir misra şeir deyə bilər, yaxud mövzu ilə bağlı bir görkəmli tarixi şəxsiyyətdən, dövlət xadimindən bir sitat gətirməklə fikrini əsaslandırma bilər. Bədii təsvir vasitələri də nitqin orijinallığını təmin etməyə yönəldilə bilər. Əlbəttə, bu hal natiqin savad və bacarığından, aldığı ixtisasdan, bədii sözün sirlərinə bələdliyindən asılıdır. Bədii əsərləri müntəzəm mütaliə edən, şair, yazıçı və ya söz ustalarının dilində səslənən aforizm və hikmətli sözləri öyrənib yaxşı mənimsəmiş şəxslər obrazlığa xidmət edən bədii təsvir vasitələrinə (ritorik suallara, məcazi mənada işlədilən metafora, metonimiya, sinekdoxa, anafora, epifora və s. kimi təsirli və obrazlı ifadələrə) geniş yer verməklə öz nitqini bədii, daha yararlı və münasib edən orijinal üsullarla gözəlləşdirə bilər.

Sual və tapşırıqlar:

1. Dəqiqlik hansı üslubun (bədii, publisistik, elmi, işgüzar və ya ailə-məişət) səciyyəvi xüsusiyyətidir?
2. Sözləri düzgün tələffüz etmək nəyin göstəricisidir?
3. Düzgün olmayan tələffüzün sözün mənasını dəyişdirdiyini xatırlayaraq bir neçə nümunə göstərin.
4. Hansı nitq forması düzün hesab olunur?
5. Hansı nitq təmiz hesab edilir?
6. Nitqin təmizliyinin pozulmasına gətirib çıxaran səbəblər hansılardır?
7. Bədii əsərlərdə dialekt sözlərinə nə vaxt yer verilir? Bəs hansı məqamlarda dialektizmlərə yer verilməsi məqbul sayılır?
8. Məhəlli elementlərə, loru sözlərə, jarqonizmlərə, əcnəbi sözlərə təmiz nitqdə rast gəlmək olurmu? Əgər rast gəlikənsə, belə nitqi necə adlandırırlar?
9. Nitqin aydınlığını necə başa düşürsünüz?

10. Nitqin münasibliyi üçün əsas şərtlər hansılardır?

Çalışma. Kiçik bir **məqalə** yazın, onun giriş, orta (əsas) hissə və sonluğunun həcm nisbətini izah edin.

Çalışma. Mətndəki fonetik, leksik və morfoloji dialektizmləri göstərin. Məhəlli xüsusiyyətlərin hansı dialektə aid olduğunu müəyyənləşdirin:

... Hamı əsəbiləşmişdi, hətta cavanlardan bir neçəsinin çıxıb evlərinə getdiklərini görən Cəbo yenidən başladı və:

- Ə, noldu ə? Bir kişi tapılmadı mənim maşınımı yusun? Pul verirəm da bə, müftə yumayacaq ki? -dedi.

Bu sözlərdən sonra Zalı Məmmədoğlu Cəbonu nə ilə, necə vurdusa onu çul kimi yerə sərdi və dedi:

- Ədə, köpəyin balası, bu kənddə səni tanıyırlar kimsən? Hansını deyim ə? Niyə belə qudurdun, bala?

Və Zalı Məmmədoğlu özünü dədəsinin üstünə atan Kamranı görən kimi: - Ədə, qoduq, apar onu əvə, ayılsın, sonra buraxın adam içinə. Bəsdir, adam qudurar ey, ta belə yox! İtin balaları, elə bilirsiniz camaatın mənliyi-filanı yoxdur? Ə, qanın da buları?! Dünənə kimi acından köpük qusurdunuz dana! Bir tikə, Allah yetirən çörəyi nə üçün adam balası kimi yemirsiniz ə, hi?

Zalı Məmmədoğlu kənddə montyor işləyirdi və ailəsini namusla dolandıran kişilərdən idi; bir tikə çörəyi o, daşdan çıxarırdı, əlindən inni-cinni qurtarmazdı: pəncərələrə şüşə salmaq, qapı-pəncərə qayıрмаq, elektrik avadanlıqları təmirçisi, xolodilnik ustası, radiyo, televizor, bir sözlə, necə deyərlər, Zalı belə Zalı idi. (Şamil Zaman. Qarabağları tərənnüm edirəm (Bakı, 2007, səh.83).

NİTQİN MƏNTİQLİYİ. Obyektiv gerçəkliyi doğru, dürrüst əks etdirən hökm, fikir məntiqə əsaslandığı üçün **məntiqi nitq** adlanır. Məntiqə əsaslanaraq mülahizə və mühakimələrini düzgün və konkret ifadə edən natiqin nitqi kommunikativ keyfiyyət kimi dəqiq olur, yəni məzmun insan təfəkkürünün məhsulu kimi meydana gəlir. Məntiqilik şifahi xalq ədəbiyyatı

nümunələrində - əfsanə, nağıl, qaravəlli və təmsillərdə şüurlu olaraq pozulur, söz və ifadələrin semantikasi bilərəkdən şişirdilir, ya da kiçildilir. Məs: Yeddi gün, yeddi gecə yol getdi; Koroğlu yeddi qazan plovu yedi; Qırx gün, qırx gecə yatdı; Dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi keçdi; Göydən üç alma düşdü; Uçan xalçaya mindi; Şehirli papağı geyib görünməz oldu; Yeddi başlı əjdahanın canını aldı; Zümrüd quşunun qanadına minib qaranlıq dünyadan çıxdı və s. Məntiqilik nitqin ən mühüm keyfiyyətidir. Elmi informasiya məntiqə əsaslanır, insanlar onu dərk etməkdə çətinlik çəksələr də, fikrin düzgünlüyü və həqiqiliyi kimlərdəsə şübhə doğurmur.

NİTQİN AHƏNGDARLIĞI. Nitqin ahəngdarlığı deyiləndə onun səlisliyi, gözəlliyi, axıcılığı, rəvanlıq gözlənilməklə materialın alçaq tondan başlayaraq uca tona doğru yüksəlməsi, eyni zamanda avazın, tempin dəyişməsi, dinləyiciləri özünə cəlb etmə qabiliyyəti, dilin fonetik imkanlarından bəhrələnməklə cümlədə eyni köklü üzvlərin ardıcıl sıralanması və sadə fikirlərin mürəkkəbə doğru faktlar və rəqəmlərlə ahəngdar verilməsi nəzərdə tutulur.

NİTQİN ZƏNGİNLİYİ. Zəngin söz ehtiyatına malik nətiq yalnız dilin incəliklərinə bələdlilik nəticəsində öz nitqini rəngarəng qura bilər. Nitqin zənginliyinin başlıca amili onda dil vahidlərinin təkcə çoxluğu deyil, rəngarəngliyidir. Nətiq öz fikirlərini daha münasib sözlərdən – sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələrdən, ibarələrdən, məcazların müxtəlif növlərindən istifadə hesabına nitqini maraqlı qurur, onların asan dərk edilməsi ilə dinləyicilərə xoş təsir bağışlayır. Deməli, nitqin zənginliyi dilin ifadə və təsvir vasitələri hesabına başa gəlir. Nitqin zənginliyi dil strukturundan, xüsusən aktiv söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olan məsələdir. Nitqin zənginliyi bütün üslublar üçün vacib olsa da, bədii üslubda o daha yüksək, elmi və publisistik üslublarda nisbətən aşağıdır. Səbəbi də onunla izah edilir ki, bədii əsərlərdə yazıçının dilin bütün laylarında işlənən sözlərdən istifadə etmək hüququ var,

amma elmi və publisistik üslublarda mövzu ilə əlaqədar sahə sözləri və terminlər çoxluq təşkil edir. Bədii əsərdə yazıçının söz ehtiyatı zəngin olduğu üçün o, hadisələri dəqiq, incə, ifadəli, obrazlı və orijinal üsulda ifadə imkanına malikdir. O, sözlərin leksik-semantik zənginliyindən tutmuş intonasiya və ritm incəliklərinə qədər bütün dil vasitələrinə müraciət etməkdə azaddır. Nitqin zənginliyinin əsas əlaməti onda işlənən sözlərin təkrar olunmadan kəmiyyətə çoxluğudur. Geniş dünyagörüşünə, mükəmməl savada, daimi mütaliyəyə malik şəxsin söz ehtiyatı kəmiyyət və keyfiyyətə çox zəngin olur. Söz sənətkarlarının - şair və yazıçıların bədii nitqinin zənginliyi məhz bu hesabdır. Biz tələbələrimizin, o cümlədən, gələcək məşqçi və fiziki tərbiyə müəllimlərimizin zəngin nitq mədəniyyətinə nail olmasını, mədəni və savadlı şəxs kimi yetişməsinə istəyiriksə, onlara ana dilimizdə radio-televiziya verilişlərini diqqətlə izləməyə, mütaliə etməyə maraq oymalı, müxtəlif vasitələrlə – disputlar, bədii gecələr, şair və yazıçılarla görüşlər keçirməklə, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin ifadə tərzinə diqqəti yönəltməklə, nitqin məziyyətlərini mənimsətməklə onların söz ehtiyatını artırıb zənginləşdirməyə çalışmalıyıq. Bədii, elmi, kütləvi, publisistik əsərlərin müntəzəm mütaliəsi gənclərimizin söz ehtiyatını artırmaqla onlar üçün ümumişlək olmayan, az işlətdikləri sözlərin də nitqdə aktivləşməsinə səbəb olacağı şübhəsizdir.

NİTQİN İFADƏLİYİ. İfadəlik üslub baxımından ən uğurlu dil vasitələri tapıb işlətmək deməkdir. İfadəli nitq təkcə aydın, düzgün, səlis, məntiqi olmaqla bitmir, həm də təsirli, emosional, cazibəli formada öz əksini tapır. İfadəli nitq ondan bəhrələnlərin hisslərinə təsir edir, marağını artırır, çünki burada məntiq güclü olduğu kimi, ifadə tərzində də tutarlı söz, ifadə və ibarələrlə həm zəngin, həm də ifadəlidir. İfadəliyi çox vaxt söz sənətkarlarına aid edirlər, axı onlar dilin zəngin söz xəzinəsinə, onun qayda-qanunlarına daha yaxşı bələddirlər. Onlar özlərindən əvvəl yaşayıb-yaratmış sələflərinin bədii irsinə dərinlikdən yiyələnirlər, deyilmişləri təkrar etmədən orijinal fikirlə-

rini daha emosional, cazibəli, mənalı ifadə etmək bacarığı nümayiş etdirirlər, dilin bütün sisteminə - fonetika, leksika, semantika, qrammatika, intonasiya və üslubiyyətə hərtərəfli bələd olmaqla yeni dil vasitələri düzəldib işlədirlər. Elə buna görə də onların dili zəngin, obrazlı, ahəngdar və ifadəli nitq kimi yeni nəslə, özlərindən sonra gələn sənətkarlara gözəl miras kimi ötürülür. İnsan hisslərinə təsir göstərən, onu həyəcanlandıran, ruhunu pərvazlandıran, qəlbini ehtizaza gətirən, könlünü oxşayan nitq ifadəlidir. Nitqin şüura təsiri dərəcəsinə görə şeir nəsrə nisbətən daha güclü vasitədir. Şeirdə bədiilik və obrazlılıq yüksək, daha əyani və güclüdür. İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, A.Ələsgərin, M.Ə.Sabirin, S.Vurğunun şeirləri ifadəli nitqin gözəl nümunələridir. Bu şeirlərdə bədii nitq forması zahirən çox sadə, leksikası, intonasiyası və sintaksisi baxımından çox rəvan, oynaq və səlisdir. Bu şeirlər sanki xalq musiqisi ilə harmoniya təşkil edir. Nitqin ifadəliyi ünsiyyət mühiti ilə dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtləşir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş **epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa və məcazlar** ifadəliyi, bədiiliyi gücləndirən vasitələrdir. **İntonasiyanın** ifadəlik imkanları daha böyükdür. O, nitqin qrammatik və leksik-semantik normalarının əsasıdır. İfadəli nitq bədii və obrazlı olur. **Obrazlılıq** nitqin bütün təzahür formalarında bu və ya digər dərəcədə özünü göstərsə də, bədiilik ancaq bədii əsərlərə xasdır. Nitqin ifadəliyi eyni zamanda onun **ekspressivliyi, emosionallığı** ilə əlaqədardır. **Ekspressivlik** özü emosionallıq və obrazlılıqla birlikdə təzahür edir. Ekspressivliyi yaratmaq sinonimlərin işlədilməsi əsasında aparılır. İfadəli, bədii nitq emosiyalara təsir etməklə insanda müəyyən gözəl duyğular, xoş hisslər oyadır və emosionallığa səbəb olur. Bədiilik və obrazlılıq bədii təfəkkürün məhsulu olmaqla ədəbi bədii əsərlərə xas keyfiyyətdir. **Bədiilik** ən çox poetik obrazlılıq anlamında işlədilir. O, söz sənətkarlarının ya-

radıcılığında təzahür tapır və yalnız bədii əsərlər üçün səciyyəvidir. Bədiilik sənətkarın mövzu seçmə qabiliyyətindən, obrazları təsvir etmə məharətindən, obrazlı dil vasitələrindən yaradıcılıqla istifadəsindən asılıdır. Nitqin obrazlığı, emosional keyfiyyəti, təsirliyi **ekspressivlik** anlamındadır. Emosionallıq emosiyanın (fransızca "həyəcan", "hiss", "təsəvvür") ifadəsinə xidmət edir. **Emosionallıq, ekspressivlik və obrazlılıq** yaxın anlayışlardır, onlara patetik çıxışlarda, qızgın və coşqun nitqlərdə rast gəlirik. Ekspressivlik dilin bütün səviyyələrində müxtəlif ifadə vasitələri ilə yaranır.

Emosionallıq törədən əsas dil vahidləri aşağıdakılardır:

- 1) Hissi halları ifadə edən sözlər (**təəssüf, heyf, yaxşı ki** və s.)
- 2) Fikrə danışanın emosional münasibətini bildiren sözlər (**afərin, yaşa, var ol; yaramaz, alçaq, şəərəfsiz** və s.)
- 3) Emosional qiymətləndirici sinonimlər ("getmək" əvəzinə "götürülmək", "daban alıb qaçmaq", "əkilmək", "aradan çıxmaq": "ölmək" əvəzinə "gəbərmək", "cəhənnəmə vasil olmaq" və s.).
- 4) Məcəzi mənalı sözlər;
- 5) Emosionallıq bildiren nidalar və ədatlar (**heyhat, əfsus, ay gəldi ha!** və s.) Emosionallıq yaradan söz və ifadələr cümlədə özünü müxtəlif çalarlı emosional boyalar şəklində göstərir:
Şaban nənə. -A sənin atan-anan **tünbətün düşsün!** A sənin belə əkib-dوغانuvun atasına **nəhlət!** (C.Məmmədquluzadə); **Bas bayıra,** sənin yerin təkyə, filandı, ay xala! (Ə.Vahid)

Sual və tapşırıqlar:

1. Nitqin münasibliyi hansı amillərlə bağlıdır?
2. Nitqin zənginliyi dedikdə nələr nəzərdə tutulur?
3. Nitqin zənginliyini və ya kasıblığını necə müəyyənləşdirmək olar?
4. Nitqin zənginliyi hansı üsulublar üçün səciyyəvidir?
5. Hansı hallar yığcamlığa mənfi təsir göstərir, dinləyici və oxucunu yorur?

6. Bədii nitqdə hansı cəhətlər üstünlük təşkil edir?

7. Nitqdə eyni dil ünsürlərinin təkrarlanması, eyni cümlə konstruksiyalarının və formalarının ardıcıl verilməsi nitqi zənginləşdirirmi? Misallar gətirməklə fikrinizi izah edin.

8. Bədiilik nədir? Bədiilik hansı üslub və hansı əsərlər üçün səciyyəvidir?

9. Nitqin ahəngdarlığı dedikdə nə başa düşülür?

10. İfadəliyi gücləndirən vasitələr hansılardır?

Çalışma. Verilmiş dialekt sözlərinin mənasını izah edin və ədəbi dildəki qarşılığını verin:

ciyi, becid, ələrdən, deşdəbəkür, dənab, düşgü, hancarı, kəbə, məkə, nimdər, məhrəbə, qəməlti, qarqundey, qəlbi, qəmbər, peyğəmbəri, təlis, zir, yelpənək.

Çalışma. Verilmiş frazeoloji birləşmələri cümlələrdə işlədin: ağzına su almaq; dil-dil ötmək; dilotu yemək; bürnünün ucu göynəmək; can vermək; üz vermək; üz ağartmaq; əl-ayağı işdən soyumaq; ürəyi düşmək; mənəm-mənəm demək; gözü ayağının altını görməmək; ürəyi dağa dönmək; çiçəyi çırtlamaq; bir göz qırpımında; aydan arı, sudan duru; qılığına girmək; qəlbinə yol tapmaq; tükləri biz-biz olmaq.

Çalışma. Mətn parçalarını oxuyun, intonasiya növlərini göstərin. Dürğu işarələrinin nəyin hesabına qoyulduğunu izah edin:

Vüqarı dəhşət bürüdü. Professorla stəkan-stəkana vurub şərab içsin?! Bu necə ola bilər?.. Bəlkə professor onu sınaıyır, qanacağını öyrənir? (V.Babanlı. Vıcdan susanda. Bakı, 1978, səh.10)

İndi mən bu ağzından süd iyi gələn cavandan qorxacağam?! (Durub ayağa). Bir at görməmiş, tufəng əlinə almamış, övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmanə? (N.Vəzirov. Əsərləri.Bakı, 1977, səh.131).

Yaz günü, səhərin oğlan çağında,
Muğan düzlərindən keçdinmi atla?

Min turac ötdükcə ellər bağında
Göylərə uçdunmu sən o qanadla? (S.Vurğun)

Çalışma. Frazeoloji birləşmələri tapıb onların ümumişlək sözlərə uyğun qarşılığını göstərin:

Gözüm bir alagöz xanıma düşdü, Sındı qol-qanadım yanıma düşdü. (A.Ələsgər); Mənim ürəyim yumşaqdır. Hicran qəmini çəkib, sənin halına yanır; Bilirsən ki, hər nə vardı, hamısı əldən getdi; O, xırda oğurluqla məşğul olmur, həmişə qaz vurub qazan doldurmağa çalışır; Üz vermə nadana, sirr vermə pişə; Sənin ona əl qaldırmağa ixtiyarın yoxdur; Söz vermişəm, yalan gəlməz dilimə.

Çalışma. Frazeoloji birləşmələrə uyğun gələn ümumişlək sözləri tapıb qarşı-qarşıya yazın:

a) üzü gülmək; əl altından; yada salmaq; yola düşmək; əldən düşmək; dabanına tüpürmək; ürəyi ağzına gəlmək; ağzına su almaq; dilotu yemək; başa düşmək; göz verib, işıq verməmək; yola salmaq;

b) qorxmaq, qaçmaq, susmaq, yorulmaq, çox danışmaq, getmək, anlamaq, xatırlamaq, ötürmək, gizli, sevinmək, incitmək.

Çalışma. Səslənməsinə və yazılışına görə eyni olan, mənalı arasında heç bir əlaqə olmayan omonim sözlərin məna-larını tapın, hansı nitq hissələrinə aid olduğunu qarşısında gös-tərin: axmaq, divan, dava, əlli, alıcı, düz, başlıq.

Çalışma. İsimlə felin kökünü omonim saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın: bit-bitmək, az-azmaq, çat-çatmaq, yol-yolmaq, saç-saçmaq, tut-tutmaq, sol-solmaq, sağ-sağmaq, üz-üzmək, qırx-qırxmaq, ağrı-ağırmaq, gül-gülmək, yay-yaymaq, say-saymaq, qız-qızmaq, yaz-yazmaq, aş-aşmaq, qır-qırmaq, inci-incimək.

Çalışma. İndiyə qədər gördüyünüz afişaları xatırlayaraq bir konsert **afişası** tərtib edin.

Çalışma. Elan ilə **bildiriş** arasında fərq varmı? Bir **bil-diriş** yazın.

NİTQİN NÖVLƏRİ

Dilin mövcudluq forması olan nitq fəaliyyəti danışma, dinləmə, yazı və oxu proseslərini birləşdirir. Buna görə də nitq daha çox şifahi və yazılı, monoloji və dialoji, zahiri və daxili (lal) növlərinə bölünür.

Şifahi nitq

Xalq danışığı dilinin cilalanmış forması olan şifahi ədəbi dil ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalar əsasında təzahür edir. Bu normalarla dialektlərdən və danışığı dillərdən fərqlənən ədəbi dilin şifahi forması qədim dövrlərdən, hələ əlifba və yazı meydana gəlməmişdən xalq yaradıcılığı dili kimi insanlar arasında holavarlar, sayaçı sözləri, ağıllar, atalar sözləri, zərb-məsəllər, qaravəlli, tapmaca, nağıllar, bayatılar, mahnılar, xalq oyun-tamaşaları şəklində yayılmışdır. Bugünkü şifahi ədəbi dil ali və orta məktəb müəllimlərinin, səhnədə aktyorların, söz ustalarının, radio və televiziya verilişlərində diktorların, aparıcıların, müəyyən məsələlərlə ekrana çıxan jurnalistlərin, şair və yazıçıların, ümumiyyətlə, həqiqi mənada ziyalıların dilidir ki, daima forma və məzmunca, intonasiya qaydalarına uyğun olaraq səlisləşir və zənginləşir. Şifahi nitqi xarakterizə edən başlıca cəhət onun eşidilməsidir. Bu nitq danışılan, söylənilən, səslənən nitqdır. O, əl-qol, bədən hərəkətləri, üz, göz, qas, dodaq-mimika hərəkətləri və səsin ahəngi ilə müşayiət olunur, başqa cür desək, şifahi nitqdə danışan intonasiyadan (avaz, vuruğu, fasilə, ritm, temp, intensivlik və s.), mimika, pantomim elementlərindən və jestikulyasiyadan istifadə edə bilər. Şifahi nitqin ayrılmaz hissəsi olan səsin ahəngi və bədən üzvlərinin hərəkətləri söylənilən fikri müxtəlif çalarda çat-

dırmağa yardımçı olur. Məsələn: “Bu tələbə əla oğlandır” – cümləsini biz hiss-həyəcanla, ahəngdar səs tonu ilə səsləndirib sağ əlimizi azacıq qaldıraraq və baş barmağımızı yuxarı tutaraq bu tələbənin əla, başqalarından mənəvi cəhətdən çox seçilən ağıllı, hər şeyin yerini bilən, ətrafdakılara dost əli uzatmağa həmişə hazır olan bir insan olmasına öz münasibətimizi bildirmiş oluruq. Əgər həmin cümləni biz sual intonasiyası ilə deyərək üst dodağımızı burnumuza tərəf qaldırıb, yaxud üzgözümüzü turşudub əl barmaqlarımızı azca yuxarı qaldırıb, ani tərzdə aşağı salmaqla həmin tələbəyə mənfi münasibətimizi bildirmiş olarıq, həm də onun yaxşı tələbə olmasını şübhə altına alarıq. Biz bu cümləni adi, nəqli cümlə intonasiyası ilə deyib fikri təsdiqləyiriksə, onda başımızı hörmətlə endirib qaldırırıq. Əgər oğlanın əla tələbə olması ilə razılaşmırıqsa, başımızı qismən arxaya aparıb gətiririk, bəzən də dilimizdə mənfi münasibət bildirən və “yox” anlamında işlədilən “cık” vokativ səs-sözdən istifadə edirik.

Eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan şifahi nitqin baş vermə səbəbi insanın beyin fəaliyyəti, düşünmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Danışan dinləyicilərinə təsir mexanizmi kimi intonasiyaya böyük məsuliyyətlə yanaşır. Əgər səsin ahəngində elə bir ciddi dəyişiklik yoxdursa, nitq adi nəqli cümlə intonasiyasından kənara çıxmırsa, danışan gözlərini dinləyicisinə (dinləyicilərə) yox, başı aşağı yerə və ya hər hansı bir naməlum nöqtəyə dikirsə, pantomim elementlərindən istifadə etmirsə, belə nitq onun özünə də, dinləyənlərə də lazımsız və sönük görünəcək, cansızlıq yaradacaqdır. Belə məqamlarda intonasiyanın tərkib hissələri olan avazlanma, vurğu, fasilə, temp şifahi nitqin xüsusiyyətləri kimi necə də əhəmiyyətli və lazımlıdır.

Nitq zamanı dinləyici danışana baxıb onun mimika və jestlərini görmürsə, səsinin ahəngində hansı hissələri yaşamasını duymursa, təkcə nitqin məzmununu tutursa, bu, artıq canlı danışmaq olmadığı kimi, həvəslə dinləmə də deyil, məcburiyyət

üzündən oturub qalmaq, yazılı nitqi gözlə oxumaq prosesinə bənzər bir şeydir. Oxucu yazıda müəllifin monoloqunu oxuyub onun keçirdiyi hissləri duymağa, edə biləcəyi pantomim hərəkətləri özünün düşündüyü, anladığı şəkildə təsəvvür edir ki, bu da artıq şifahi nitqlə yox, yazılı nitqlə bağlı xüsusiyyətdir.

Şifahi nitqin xüsusiyyətlərini belə qruplaşdırırlar: 1) Şifahi nitq söylənilir və eşidilir; 2) Şifahi nitqdə dinləyicilərin kimliyi nəzərə alınmaqla dilin leksikasıdan hamıya aydın, ümumişlək sözlərə üstünlük verilir. Bu nitq ailə-məişət üslubundakı nitqdən yalnız məzmununa görə fərqlənir; 3) Şifahi nitqdə cümlələr, əsasən, qısa və sadə olur, yarımçıq və elliptik, yaxud sözcümlər, qısa replikalar üstün yer tutur; 4) Şifahi nitqdə danışığın dilinin xüsusiyyətləri gözlənilir; 5) Şifahi nitqdə intonasiya, avazlanma, fasilə, vurğu və s. kimi vasitələrdən geniş istifadə olunur; 6) Tələb olunan məqamlarda mimika və jestikulyasiyaya yer verilir; 7) Şifahi nitq axını sürətli olur (35, səh.43). Danışılan mövzudan, şəraitdən, nitqin məqsədindən, danışanın yaşından, tutduğu vəzifədən, mövzunun məcburi və məsləhət xarakterli olmasından asılı olaraq danışığın sürəti, söz işlətmə tempi, intensivlik, fasilə həmişə gözlənilir. Şifahi nitqin ən ümdə xüsusiyyəti ailə-məişət üslubundan fərqli olaraq, müəyyən məsələ haqqında xüsusi hazırlaşmadan sərbəst danışmaqdır. Əlbəttə, qeydsiz-filansız müəyyən məsələ barəsində nitq söyləmək, çıxış etmək böyük hünər, istedad tələb etməsə də, danışanın anlama, nəticə çıxarma, məsələnin mahiyyətinə uyğun danışığı bacarığı olmalıdır.

Çalışma. Suallara cavab verin:

1. Mədəniyyət və nitq mədəniyyəti terminlərini necə başa düşürsünüz?

2. Düzgün nitq nədir? Hansı nitq forması düzgün hesab olunur?

3. Kim öz fikrini elmi və məntiqi cəhətdən düzgün qura bilər?

4. Dəqiq nitq dedikdə nə başa düşülür? Kimin nitqi dəqiq olur?

5. Savadlı yazmaq şifahi, yoxsa yazılı nitq mədəniyyəti ilə bağlıdır?

Çalışma. Şifahi xalq ədəbiyyatının lirik janrına aid nümunələri oxuyun, onların özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərin:

a) Cütçülüklə, əkinçiliklə bağlı olan **holavar**:

Qara kəlim aranda,
Çıxar gün qızaranda.
Xodaq murada çatar,
Kəлиндən bar alanda.

b) Qoyunçuluqla bağlı yaranan **sayaçı sözləri**:

Nənəm, a narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Bulamanı bol eylə,
Çobanla barış qoyun.

Nənəm, a nazlı qoyun.
Qırqovul gözlü qoyun.
Pendiri kəsmə-kəsmə,
Qatığı üzlü qoyun.

c) İnsanların məişəti və dünyagörüşü ilə bağlı **mərasim nəğmələri**:

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə.
Gün özünü yetirəcək,
Qarı yerdən götürəcək,
Keçəl qızı ötürəcək,
Saçlı qızı gətirəcək.

Su gəley lülə-lülə,
Yar gəley gülə-gülə.

Əlində güllü dəsmal,
Qan-tərin silə-silə.
Nar, nar, nar gilə,
Gedəy, gedəy yar gilə.

ç) Qışın bitməsi və Novruz bayramının gəlişi ilə bağlı **mövsüm nəğmələri**:

Novruz gəlir, yaz gəlir,
Nəğmə gəlir, saz gəlir.
Bağçalarda gül olsun,
Gül üstə bülbül olsun.

d) Misraların əvvəlində və ya sonunda təkrar olunan **nəqarətli mahnılar**:

Hey yar əli, iynə taxdım divarə.
Hey yar əli, elçi göndərdim yarə.
Hey yar əli, elçi cavabsız oldi.
Hey yar əli, özüm elçiyəm yarə.

Evləri köndələn yar,
Əşrəfidən şənəsi var gəlünün.
Bizə gül göndərən yar,
Əşrəfidən şənəsi var gəlünün.

Gülün yarpıza dönsün,
Əşrəfidən şənəsi var gəlünün.
Bizdən üz döndərən yar,
Əşrəfidən şənəsi var gəlünün.

e) Məzmunca qəmli, kədərli və həzin olan **bayatılarda** ayrılıq hissləri üstünlük təşkil edir:

Mən aşiq, gedər qalmaz,
Su axar gedər, qalmaz.

Bafalıya can qurban,
Bibafa gedər, qalmaz.

Aşıq, vətən yaxşıdı,
Köynək kətan yaxşıdı.
Qürbət cənnət olsa da
Yenə vətən yaxşıdı.

Birdən bir atlı getdi,
Atın oynatdı getdi.
Gün kimi işıq saçıdı,
Ay kimi batdı getdi.

Dağ başında quzu var,
Ahu kimi gözü var.
İki könül bir olsa,
Kimin ona sözü var?

Əzizim, dəyməmişəm,
Baş yerə qoyməmişəm.
Yarı gücnən ayırıblər,
Mən onnan doyməmişəm.

ə) Yas mərasimində ifa olunan ağılarda qəm, kədər hissləri
üstünlük təşkil edir:

Mən aşiq binə qaldı,
El köçdü, binə qaldı.
Bir-birimizi görmək,
Qiyamət günə qaldı.

Bir at mindim başı yox,
Bir çay keçdim daşı yox,
Bırda bir cavan ölüb,
Bacısı, qardaşı yox.

f) Ana öz övladına olan məhəbbətini onun beşiyi başında oxuduğu laylalarda bildirir:

Layla beşiyim, layla,
Evim, eşiyim, layla.
Sən get şirin yuxuya,
Mən çəkim keşiyin, layla.
Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!

Layla dedim yatasan,
Qızılgülə batasan.
Qızılgülün içində,
Şirin yuxu tapasan.

Balama can demişəm,
Ağlama, can demişəm.
Balam dil açan günə,
Quzu qurban demişəm.

g) Ana yuxudan oyanan körpə uşağını əzizləmək, nazlamaq məqsədilə oxşama-nazlama deyir:

Tüstüsüz damlar,
Sarı badamlar,
Tənbəl adamlar,
Bu balama qurban.

Mən çalım oyna,
Qurban boyuna,
El-oba gəlsin,
Bir gün toyuna.

Dağın maralı,
Gözü qaralı,
Dünyanın malı,
Bu balama qurban.

Dağda darılar,
Sünbülü sarılar,
Qoca qarılar,
Bu balama qurban.

ğ) Tapmacalar insanın zehni qabiliyyətini, aqlının çevikliyini yoxlamaq məqsədilə yaradılır:

Bir tabaq almaz,
Sabaha qalmaz (Ulduz).
Üstü zəmi biçərlər,
Altı bulaq içərlər (Qoyun).

h) Atalar sözləri xalqımızın həyatda sınıanmış, müdrik və nəsihətli fikirlərindən ibarət olur və böyük əxlaqi-təربiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Daha çox məcazi mənada işlənən atalar sözlərinin xüsusiyyəti hikmətli və nəsihətli olmasıdır: Tək əldən səs çıxmaz; El gözü tərəzidir; Yüz ölç, bir biç; Dövlətdə dəvə, övladda nəvə.

Yığcamlığına və hikmətli məzmununa görə atalar sözlərindən fərqlənən məsəllər (zərb-məsəllər) müəyyən hadisə ilə bağlı olur, müstəqil işlənə bilmir, məzmunu müəyyən izahatdan sonra aydınlaşır.

x) Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlı olanlar:

Sən çaldın; Qələt yağ küpəsindədir; Zülmətdə bir daş var, götürən də peşmandır, götürməyən də.

ı) “Koroğlu” dastanı ilə bağlı:

Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu.

i) Ü.Hacıbəylinin operettaları üzrə:

O olmasın, bu olsun; Heç hənanın yeridir?

j) Bunlardan başqa müəllifi bəlli olmayan atalar sözləri də vardır:

Doyan o rəhmətlik kimi olar; Mıxı mismara döndərən var; Karın könlündəki; Bir gül ilə bahar olmaz; Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar; Balığı at dəryaya, balıq bilməsə də, xaliq biləcək.

Epik növdə olan **əfsanələr** xalqımızın tarixini, dünyagörüşünü, xəyal və arzularını özündə əks etdirir. “Pərvanə və od”, “Turac”, “Hut-hut quşu”, “Yusif – Nəsib quşu”, “Daş gəlin”, “Gəlin qayası”, “Kəklik”, “Şirin qala” ən məşhur əfsanələrdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən qədim və daha çox yayılmış janrı **nağıllardır**. Nağıllarda xalqın həyatı və məişəti, dünyagörüşü və inancları, arzu və xəyəlləri əks olunur. Nağıllarda haqqın haqsızlıqla, xeyirin şərle mübarizəsinin təsviri əsas yer tutur. Mövzusuna və məzmununa görə nağıllar əfsanəvi (sehrli) və realist nağıllara bölünür. Sehrli nağıllarda uçan xalça, sehirli papaq, sehirli tütək, divlər, yeddibaşlı əjdahalar, əfsanəvi quşlar (Zümrüd quşu) və s. iştirak edir. Belə nağıllara “Məlikməmməd”, “Sehirli üzük”, “Uçan xalça”, “Ax-vax”, “Ağ atlı oğlan”, “Cırtan” və s. daxildir. Belə nağıllarda xalçalar uçur, heyvanlar dil açıb danışır, qəhrəmanlar divlər və əjdahalarla vuruşur, simurq quşları, göyərçinlər, sehirli üzüklər qəhrəmanlara kömək olur, alma qocaları cavanlaşdırır və s. Sehrli nağıllardakı cadu, tilsim, əfsun dini, mövhumi xarakter daşıyır, nağılın sonunda xeyir qüvvələr şər qüvvələr üzərində qələbə çalır, beləliklə də haqq, ədalət qalib gəlir.

Realist nağılları sehrli nağıllardan fərqləndirən cəhət onların real ictimai həyatla, xalqın məişəti ilə bağlı olmasıdır. “Saleh və Valeh”, “Daşdəmirin nağılı”, “Göygöz kosa”, “Usta Abdulla”, “Nuşpəri xanım”, “Dərzi şagirdi Əhməd”, “Gülнар” və s. kimi nağıllarda xalqın içərisindən çıxmış zəhmət adamları – naxırçılar, keçəllər, kosalar, çobanlar, muzdurlar, ağıllı, fərasətli qadınlar xalq mənafeyini müdafiə edir, zülmkarlara qarşı mübarizə aparır və qalib gəlirlər.

Nağılların başlanğıcı “Badi-badi giriftar, hamam hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik eylər, köhnə hamam içində; Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin budu batdı; Hamamçının tası yox, baltaçının baltası yox, orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox; Biri var idi, biri yox idi, Allahdan başqa heç kim yox idi”....

Nağılların sonluğu: “Onlar keflə-damaqla gün keçirdilər, dövrən sürdülər, sizin də kefiniz çağ olsun, oğul-qızınız sağ olsun”. “Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyəninin: siz deyin, insafla böldüm ya yox?.....

Dastanlar əsasən qəhrəmanlıq və məhəbbət mövzusunda olur. Qəhrəmanlıq dastanlarına “Dədə-Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”; məhəbbət dastanlarına “Şah İsmayıl”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib və Şahsənəm”, “Abbas və Gülgəz”, “Tahir və Zöhrə”, “Novruz və Qəndab” və s. aiddir.

Aşıq yaradıcılığı Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyatla birləşdirən janrdır. Aşıq yaradıcılığının qoşma, gəraylı, təcnis, dodaqdəyməz, dildönməz, divani, cığalı təcnis və s. kimi müxtəlif janrları vardır. Ustad – yaradıcı aşıqlar – Aşıq Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Şəmşir, Aşıq Pənah və başqaları qoşma janrından sənətkarlıqla yararlanmışlar. Qoşmaların mövzuları məhəbbət və təbiət mənzərələrinin təsviri və tərənnümüdür. İctimai-siyasi və məişət mövzularını əhatə edən qoşmalarda ictimai ədalətsizliyə qarşı etiraz, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərin təbliği əsas yer tutur (M.Nağısoylu, R.Quliyev. Ədəbiyyat, Bakı, 2001, səh. 6-16).

Ay həzarət, bir zəmanə gəlibdir,
Ala qarğa şux tərlandı bəyənməz,
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənməz.

Adam var, dəstinə verəsən güllər,
Adam var, gözüne çəkəsən millər.

Tufarqanlı Abbas, başına küllər,
Nə günə qalıbsa qarı bəyənmez
(Aşıq Abbas Tufarqanlı)

Tərlansan, ovlatma sarı, dur gedək,
Bu sınıq könlümü sarı, dur gedək.
Ələsgərəm, bizə sarı dur gedək,
Bu dərdimi əyləyibsən, Narın, üz.

“Can” deməklə candan can əskik olmaz,
Məhəbbət artırar, mehriban əylər.
Çor deməyin nəfi nədir dünyada,
Abad könülləri pərişan əylər.
(Aşıq Ələsgər)

Qədim dövrlərdə “ozan”, “dədə”, “yanşaq” kimi adlanan aşıqlar öz yaradıcılıqlarında musiqini, rəqsi və sözü – şeiri birləşdirən el sənətkarları şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin – nağılların, dastanların ifaçısı, söyləyəni və yayanı kimi tanınmışlar. Lakin onların içərisində yaradıcı ustad aşıqlar da var ki, onlar yeni-yeni havalar yaratmış, söz qoşmuş, xalqımızın toy-bayramını, şadlıq məclislərini öz mahnıları ilə rəvnəqləndirmişlər. Aşıq yaradıcılığı daha çox yazılı ədəbiyyatla bağlıdır.

Yazılı nitq

Nitqin ikinci əsas forması yazılı nitqdır. Yazılı nitq hərflər və durğu işarələri ilə (nöqtə, vergül, nida və sual işarələri, iki nöqtə, nöqtəli vergül və s.) düzəlir. Yazılı nitq şifahi nitqin əsasında, əlifbanın meydana gəlməsindən sonra yaranmışdır. Nitqin şifahi və yazılı qollarının inkişafı və formalaşması ümum-xalq danışq dili normalarının sabitləşməsi əsasında baş verir. Şifahi nitqdə sözlərin düzgün tələffüzü, vurğunun dəqiq müəyyənləşməsi əsasdırsa, yazılı nitqdə leksik və qrammatik nor-

malara ciddi əməl olunması başlıca şərtidir. Elmi, texniki, siyasi və s. sahələrə aid yazılı nitqdə terminlərə geniş yer verilir. Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşdığından orfoqrafik, leksik və qrammatik normalara uyğun qurulur, əhəmiyyətli yazılı məlumatlar saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülür.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri bədii əsərlərlə həyata vəsiqə almışdır. Yazılı nitq bilavasitə, əlifbamızın meydana gəlməsindən sonrakı dövrə aiddir, yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Nəzmlə, çox sonralar nəslə yazılmış bədii əsərlər, dövlət sənədləri, dövlət başçılarının məktubları, qəzet və jurnallar, elmi və publisistik yazılar, kitablar, müxtəlif məzmunlu elan və plakatlar yazılı ədəbi dil nümunələridir. Savadlı və mədəni yazılar yazılı nitq mədəniyyətinin təməlidir. Yazı mədəniyyəti nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları ilə sıx bağlıdır. Burada ədəbi dilimizin bütün üslubları təmsil olunur. Yazılı ədəbi dil əsasən, orfoqrafik normalar əsasında səlisləşir, rəvanlaşır. Şifahi ədəbi dil isə orfoepik normalarla tənzimlənir.

Şifahi nitqlə yazılı nitqin fərqli cəhətlərini belə xarakterizə etmək olar: 1) Şifahi nitq səslənmə və dinlənilmə üçün olduğundan ani şəkildə söylənilir və bitir, ona yenidən o formada qayıtmaq olmur, həm də təkrarçılıq heç vaxt yaxşı hal kimi qiymətləndirilmir. Yazılı nitq isə müəyyən vaxt ərzində (saat, gün və ya ay, ola bilsin ki, bir neçə il –məs.; Firdövsi “Şahnamə” əsərinin üzərində bütün ömrü boyu işləmişdir; Səməd Vurğun “Komsomol” poemasını 2 mərhələdə - keçən əsrin 30-40-cı illərində yazmış, lakin nəzərdə tutduğunu tamamlaya bilməmişdir; S.Rəhimov “Şamo” romanı üzərində 50 il çalışmışdır və s.) düşünülərək, yazı sürəti ilə icra edilir, yəni sonralar oxunmaq üçün yazılır və saxlanılır; 2. Şifahi nitqə düzəliş aparmaq olmur, səhv deyilmiş bir cümləyə bir an keçmiş qayıtmaq təsadüfi hallarda mümkündür. Yazılı nitq üzərində isə düzəliş aparıla bilər, nəşrə təqdim edilənə qədər yazanın istənilən düzəlişi aparmağa ixtiyarı vardır. Əsərin sonrakı nəşrlərində də o bu hüququ özündə saxlayır. Məs: S.Rəhimov “Şamo” romanı, İ.Hüseynov (Müğan-

na) “Məhşər” romanı üzərində dəfələrlə işləmişlər, əsərlərin birinci və son variantları mövcuddur. 3.Şifahi nitqdə fikrin ekspressivliyinin təminatında ritmik-melodik fasilələr (pauza) və intonasiya xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yazılı nitqdə isə bu missiyanı durğu işarələri öz üzərinə götürür, nitqin düzgün, dəqiq və təsirli dərk olunmasına kömək göstərir. 4. Şifahi nitqdə danışq üzləri, xüsusən dil fəaldır, yazılı nitqdə isə əl və gözlər yazının formalaşmasına nəzarət edir. Doğrudur, indi korlara da yazmaq və oxumaq üçün xüsusi əlifba vardır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğunu necə başa düşürsünüz?

2. Yazılı nitq mədəniyyəti nə deməkdir?

3. Şifahi və yazılı ədəbiyyatın hansı cəhətləri onları fərqləndirir?

4. İnsanlar öz fikirlərini hansı vasitələrlə çatdırırlar?

5. Nitqi fərdi, yoxsa ümumi hadisə adlandırmaq olar?

6. Nitqin ən çox hansı növlərindən istifadə edirsiniz?

7. Şifahi və yazılı nitqdə fəal olan bədən üzvlərinin adını deyən və fikrinizi əsaslandırın.

8. Şifahi nitq hansı vasitələrlə təmin edilir?

9. Şifahi və yazılı nitqin xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda söyləyin.

Çalışma. Mətni oxuyun, şifahi və yazılı nitqə aid ola bilən cümlələri və sözləri müəyyənləşdirin, onların arasındakı fərqi göstərin:

Onlar Məmmədin bərabərinə çatanda Baran üzünü Məmmədə tutub dedi:

- Ə, Mamed, kefin necədi, yaxşıdı?

-Kefimə nə olubdu ki?! Şükür! Bu gün lap yaxşıdı! Eşitməmişən, bizimkilər başlayıblar yavaş-yavaş düşmənlərimizin burnunu əzməyə..... – deyə Məmməd cavab verdi.

- Kim deyirdi ə?

- Kim deyəcək, sənin dədən – Qulaq!

Baran Məmmədə tərəf dartındı, Məmi Quloğlu onu saxladı:

-Gəl gedək, ə, hər qor-qoduğa baş qoşma!

-Görmürsən, dədəmə “Qulaq” deyir, köpək oğlu... Dədəmə Qulaq deyənin ağzını cırram...

Quloğlu Baranı özünə tərəf dartanda ayağı püştədə dişlənmək üçün qoyulmuş dəyirman daşına ilişdi və o, ağzı üsdə yıxıldı.....Baran onun əlindən çıxıb Məmmədə hücum çəkdi və ona bir şapalaq ilişdirdi, Məmmədin yumruğu vurmağı ilə Baranın yerə sərilməyi bir oldu. Məmi Quloğlu yerindən qalxıb Məmmədin üstünə cumdu. Məmməd tez qaçıb dəyirmanı girdi və qapını arxadan bağladı, sonra dəyirmanın qapısının üstündəki balaca pəncərədən Baranla Məminin üst-başlarının toztorpağını çırpı-çırpı yola düzəldiklərinə tamaşa etməyə başladı. Baran bir az gedib dayandı, arxaya çevrilib sağ əlinin şəhadət barmağını havada Məmmədə tərəf silkələyərək dedi:

- Köpək oğlu, bir dayan, gör sənin başına nə oyun açacağam?!

Məmməd daha cavab vermədi. Onlar uzaqlaşdılar. Məmi Baranı darta-darta aparırdı. Onlar gözdən itənə qədər Məmməd arxadan baxdı (Şamil Zaman. Qarabağları tərənnüm edirəm. Bakı, 2007, səh. 128-129).

Çalışma. Qrupunuzda aparılan milli-vətənpərvərlik işləri haqqında **hesabat** yazın. Əvvəlcə hesabatı verilən tələbləri və hesabatın formasını qeyd edin.

Monoloji və dialoji nitq

Şifahi nitqin iki forması vardır: monoloji nitq və dialoji nitq.

Danışq səsi formasında özünü göstərən monoloji nitq son dərəcə fəal və sərbəst şifahi nitq növüdür. Monoloji nitq iki formada – şifahi və yazılı şəkildə öz ifadəsini tapır. Şifahi monoloji nitq yazılı monoloji nitqdən əvvəl uzun əsrlərlə

fəaliyyət göstərüb, öz dövrünün nətiqləri tərəfindən nümunələr kimi eşidilib, insanlara ya informasiya verib, ya da onlara həyat hadisələrinin mahiyyətini izah edib, onları sözün qüdrəti ilə inandırır, nəyəsə təşviq edib, haraylayıb.

Şifahi monoloji nitq, əsasən qısa, yığcam və konkret, yazılı monoloji nitq isə həcminə görə geniş və böyükdür. Yazılı monoloji nitq yazıçının, şairin, alimin, publisistin kitabları şəklində meydana gəlir. “Sirlər xəzinəsi” Nizaminin, “Leyli və Məcnun” Füzulinin, “Hekayəti-mərdi-xəsis və yaxud Hacı Qara” M.F.Axundzadənin, “Ölülər” C.Məmmədquluzadənin, “Aygün” S.Vurğunun, “Böyük dayaq” M.İbrahimovun, “Bir gəncin manifesti” M.Cəlalin monoloqudur, yəni bu əsərlərin hər biri bir sənətkar tərəfindən yazılmışdır. Lakin bu əsərlərdə istənilən qədər monoloq da var, dialoq da. Həmin monoloq və dialoqlar əsərlərdə ayrı-ayrı personajların dilində səsləndirilir. Nitq üçün monoloji və dialoji formalar səciyyəvidir. Bu anlayışlar monoloq və dialoq sözlərindəndir.

Monoloq sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur, **mono** – bir, loqos – **nitq, nəzəriyyə, elm** sözləri mənasındadır, “bir şəxsin nitqi” deməkdir. Nəzm və nəsr əsərlərində müəllifin danışığı təhkiyə formasında, söylədiyi nitq isə monoloq formasındadır. Monoloq səhnə əsərlərində surətlərdən birinin, çox vaxt baş qəhrəmanın dilindən verilir, onun öz-özünə, tək danışığı və ya kimə, kimlərə, aktyorun tamaşaçılara xitabən söylədiyi qismən uzun müddətli nitq **monoloq** adlanır.

Monoloji nitqdə bir nəfər danışır, başqaları onu dinləyirlər. Monoloji nitq dinləyicilərlə ünsiyyət formasıdır. Bu nitq dinlənir, eşidilir, həzz mənbəyinə çevrilir, dinləyənlər və yazılı formada oxuyanlar düşünür, nəticə çıxarırlar. Bu nitq daha çox ailədə, məişətdə, elm və təhsil ocaqlarında, məhkəmə iclaslarında işlədilir. Monoloji nitq hər hansı bir müəyyən məsələ, fikir, ideya, xəbər və s. haqqında bir nəfərin rabitəli, ardıcıl, qismən geniş məlumatıdır. Bu nitqdə fasilə (pauza), ritm, ahəng, temp, intensivlik, ton danışanın istəyi və bacarığı

daxilində məzmunla bağlı bir-birini əvəzləyir. Bu nitq növü **mühazirə, məruzə, çıxış, məqalə, məktub, məlumat** və s. şəkillərində təzahür tapır. Monoloji nitq müxtəlif məqsəd və məzmununda olur. Burada danışma, dinləmə, oxuma proseslərində məlumat vermə, inandırma, öyrətmə, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında nəzəri, elmi bilikləri çatdırma, insanın daxili hiss və həyəcanını ifadə etmə və s. kimi hallar öz əksini tapır. Bu zaman danışan şəxs öz elmi, nəzəri, faktiki düşüncələrini də, mənimsədiyi məsələləri, həyat təcrübəsi əsasında gəldiyi nəticələri də şərh və ya izah edir. Deməli, şəxsin fikir və mülahizələri özünün fərdi düşüncələrinin, təfəkkürünün məhsulu da ola bilər, özünə qədər deyilmiş və ya yazılmışların, onun tərəfindən özünəməxsus tərzdə səsləndirilməsi aktı da ola bilər. Bu baxımdan monoloji nitqini quran şəxs özünün hansı missiyanı yerinə yetirdiyini, hansı vəzifə danışdığını nəzərə almaqla kimə, ya kimlərə ünvanlayacağını, harada çıxış edəcəyini və nitqinə nə qədər vaxt ayrıldığını bilməlidir. O, ifadə edəcəyi fikrin, mövzunun həcmi və xarakterini müəyyənləşdirməli, müraciət forması və dil materialını götür-qoy etməli, seçməli, dinləyicilərin səviyyəsini, eləcə də danışacağının onlara necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırmalı, dinləyicilərin reaksiyasına özünü hazırlamalıdır.

Monoloji nitq danışandan yüksək nitq mədəniyyəti, rabitəli və rəvan danışmaq qabiliyyəti tələb edir. Təlim-tədris müəssisələrində monoloji nitqin öyrənilməsində hər hansı bir mövzunun və ya mətnin nəql edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır, biliklərin möhkəmləndirilməsində ilkin mərhələdir. Mətnin oxunması, ardınca mövzu üzrə sual-cavab aparılması, sonra danışılması onun mənimsənilməsini başa çatdırır. Mövzunun belə öyrədilməsi onun uzun müddət və ya həmişəlik yadda qalmasına zəmin yaradır.

Şifahi monoloji nitqin bir forması da **spontan**, yəni xüsusi hazırlıq olmadan, **bədahətən** söylənilən nitqdır. Danışqıda improvizasiya kimi xatırlanan belə tez, sürətli, qabaqcadan

düşünülməmiş nitqə **ekspromt** da deyilir. Ekspromt nitq əvvəlcədən planlaşdırılmadığından çoxları üçün çətindir. Ani vaxt ərzində, elə danışiq məqamında öz fikrini cəmləşdirib nədən və necə danışacağını, öz mülahizə və fikirlərini hansı tərzdə çatdıracağını hər adam bacarmır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, müəyyən hadisə və məsələlərə bələdliyi böyük rol oynayır. Belə şəxs istənilən şəraitdə öz fikrini toplamağı, ona münasib söz, ifadə tapmağı, nitqini düzgün və dəqiq cümlələrlə çatdırmağı bacarır.

Monoloji nitq bədii əsərlərdə janr müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla məişət danışığından fərqlənir. Monoloji nitqin **nəqlətmə, təsviri, məlumatverici, daxili, inandırma və təbliği** növləri vardır. Dram əsərlərindəki monoloji nitqdə əksər hallarda danışan şəxs öz həyatını, daxili aləmini, həyata və hadisələrə baxışını ifadə edir. N.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasında Cəvahir xanımın, “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsində Fəxrəddin bəy və Səadət xanımın, Ə.Haqqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” faciəsində Rüstəm bəyin, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesində Şeyx Nəsrullah və kefli İsgəndərin, S.Vurğunun “Vaqif” dramında Vaqifin monoloqları məşhurdur.

Sual və tapşırıqlar:

1. Yazılı nitqdə şifahi nitq ünsürlərini əvəz edən vasitələr hansılardır?
2. Monoloji nitq özünü hansı formalarda göstərir?
3. Monoloji nitqin yazılı forması ilə şifahi forması arasında hansı fərqlər vardır?
4. Monoloji nitq nədir, onun əsas keyfiyyəti nədən ibarətdir?
5. Monoloji nitqin hansı növləri vardır?

Çalışma. Mətnləri oxuyun, onların monoloji, yaxud da dialoji nitqə aid olduğunu yazın.

- a) Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz

O bağa köçəydiniz.
Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,
Sizə qonşu olaydıq.
Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim,
Qələmə söz verəydim.
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham....
Yazaydım səhər-axşam.
Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?
Söylə, ürəyincəmi?

Yenə o bağ olaydı, yenə sizə gələydik,
Danışaydıq, güləydik.
Ürəkə baxışlarınla ruhumu dindirəydin,
Məni sevindirəydin.
Gizli söhbət açaydın ruhun ehtiyacından,
Qardaşından, bacından.
Çəkinərək çox zaman söhbəti dəyişəydin,
Mənimlə əyişəydin.
Yenə də bir vuraydı qəlbimiz gizli-gizli,
Sən ey əsmər bənizli! (*M.Müşfiq. "Yenə o bağ olaydı"*)

b) **Qəzənfərin səsi:** Axır bir gün mən olmayacağam. Bax sənə bircə əmanətim bu uşaqlardır. Ömür vəfa eləsə, hamısını özüm böyüdüb başa çatdıracam. Yox, işdi....onda, bax, bunları sənə tapşırıram. Demirəm ki, hamısına ali təhsil ver. Demirəm, hamısını doktor elə, inciner elə, alim elə. Yox, kim olurlar – olsunlar, alim, fəhlə, həkim. Amma adam olsunlar, yaxşı adam olsunlar. Sonra, Həmidə, bir gün gələcək, hamısı böyüyəcək, boya-başa çatacaq və yuvasını tərk eləyən quşlar kimi bir-bir uçub gedəcəklər. Bax, onda onlara vəfasız demə ha! Onu bil ki, hara getsələr, hansı ailəyə düşsələr, səndən də, məndən də nə isə aparacaqlar. Necə ki, biz də bir-birimizlə görüşəndə hərə-miz öz ata-babalarımızdan nə isə bir şey gətirmişdik. Deyəcəksən, Qəzənfər yenə də filosofluq eləyir. Amma bax, mən belə fikirləşirəm. Adamlar hamısı nəsil-dən-nəslə bir-birinə bir

şey verirlər. O şeyi ki, biri başlayır, amma qurtata bilmir, o şey itmir, batmır, sonrakı nəslə qalır, onu sonra gələnlər tamamlayırlar. Dünyada heç nə itmir, batmır..... yaxşı da, pis də keçir, nəsil-nəsil keçir..... Biz, mən biləni, yaxşı yaşamış, əlimizin zəhməti ilə çörək qazanmış. Qoy, bizim həyatımızda yaxşı nə olubsa, uşaqlarımız özləri ilə təzə həyatlarına, təzə nəsillərə aparsınlar. Həyat da elə budur da. Bax belə..... (Anar. “Keçən ilin son gecəsi” pyesindən).

c) Vaqif – Ey Vidadi, sənin bu puç dünyada,
Nə dərdin var ki, zar-zar ağlarsan?

Ağlamalı günün axırıtdədir,
Hələ indi səndə nə var, ağlarsan?

Vidadi – Vaqif, nə çox yan baş-ayaq atarsan,
Mənə dersən nə bu qədər ağlarsan?

Sənin də başında məhəbbət beyni,
Əgər olsa, eylər əsər, ağlarsan!

Vaqif – Ta cəsədin cida olmayıb candan,
Bil özünü artıq sultandan, xandan.

Qəriblik, ayrılıq nədir ki, ondan,
Bu qədər çəkibən azar, ağlarsan?

Vidadi – Ağlamaq ki, vardır məhəbbətdəndir,
Şikəstə xatirlik mərhəmətdəndir.

Əsli bunlar cümlə mürüvvətdəndir,
Olsa ürəyində betər ağlarsan!

(Molla Pənah Vaqiflə Molla Vəli Vidadinin deyişməsindən)

Dialogi nitq

Dialog sözü yunan mənşəli olub, **dia**–“iki” və **loqos** “elm, nəzəriyyə” sözlərindən yaranmışdır. Dialog, ümumiyyətlə, “iki və ya daha artıq şəxs arasında gedən söhbət” deməkdir, ədəbi əsərlərdə **“İki şəxsin söhbəti şəklində yazılmış hissə”** mənə-sındadır. Deməli, əsərlər – faciə, pyes və komediyalar dialoglar şəklində qurulur.

Dialoji nitqdə əsas yeri iki və daha çox şəxsin qarşılıqlı söhbəti, fikir mübadiləsi tutur. İnsanlar bir araya gələrək mədəni ölçülər çərçivəsində bir-biri ilə mükəmilə qurur, müəyyən məsələləri müzakirə edib öz rəylərini bildirirlər. Dialoji nitqdə, **birincisi**, hər replika birbaşa reaksiya – cavab tələb edir. **İkincisi**, dialoq rəbitəsi nitq şəraitində gedir. **Üçüncüsü**, dialoq müəyyən konkret şərait və ya obyektə bağlı olur və bu zaman ünsiyyət ikitərəfli canlı prosesə çevrilir.

Məlumdur ki, dialoq replikalardan təşkil olunur. Dialoqun ilkin ünsürü olan replikalar xüsusi tərzdə hazırlanır. Əsərdə cərrəyan edən ümumi situasiya ilə əlaqədar olan replikalar özündən əvvəl və sonra deyilənlərə cavab reaksiyası kimi təzahür tapır.

Dialoqda ifadəlilik intonasiyanın fərqli formaları ilə (sual, nida, fasilə və s.), mimika və jest vasitələri, plastik əl hərəkət siqnalları ilə ifadə olunur, nitqin təsirlilik, ekspressiv-emosional çalar qazanmasında xüsusi yer tutur.

Dialoq ifadələrin qısa və yığcamlığı, cümlələrin sintaktik quruluşunun sadəliyi, elliptik cümlələrin çoxluğu ilə səciyyələnilir. Dialoji nitqin sual-cavab forması ən çox dram janrında özünü göstərir. Nitqin bu növündə cümlələrin əksəriyyəti yarımcıq, bitməmiş, sətiraltı mənalı olur. İnsanlar ictimai yerlərdə, iclaslarda, konfranslarda, tədris ocaqlarında, radio və televiziya verilişlərində normal fikir mübadiləsi üçün müəyyən qaydalara, etik normalara əməl edirlər.

Dialoqun **mikrodialoq** və **makrodialoq** formaları da vardır. **Mikrodialoq** bir neçə şəxsin qısa mükəlimələrindən ibarət olur. Mikrodialoqlara bədii əsərlərdə, epik növə daxil olan şifahi ədəbiyyat nümunələrində - təmsil, nağıl, əfsanə, lətifə və dastanlarda, eləcə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində - xatirə, oçerk, hekayə, novella, povest və romanlarda rast gəlirik.

Makrodialoq bədii əsərlərin bütün quruluşunu əhatə edir. Dram əsərləri makrodialoq əsasında yaradılır.

Dialoji nitqin 5 dialoq forması qeyd edilir: 1) monoloji dialoq; 2) söhbət və ya danışiq dialoqu; 3) sual-cavab dialoqu; 4) müsahibə dialoqu; 5) müzakirə dialoqu.

Monoloji dialoqun iştirakçıları söhbət gedən hadisəni, məsələni, şəxsi və ya hər hansı əşyanı bütün təfərrüatı ilə söyləyir, onlara öz mənfəi və ya müsbət münasibətini bildirir, haqqında danışılan şəxsi, əşya və hadisəni öz müsahibinə - qulaq asana müxtəlif sübut və dəlillərlə çatdırırlar.

Dialoji dialoqda intonasiyanın tez-tez dəyişməsi bədii vasitə kimi, əlavə sözlərə müraciət olunmadan danışığın emosionallığını, təsir gücünü artırır. Dialoji nitqin sual-cavab dialoqunda fikrin dinləyiciyə aydın çatdırılmasında danışanın zəngin söz ehtiyatına malik olması və dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi başlıca məsələdir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Dialoq nədir və nələrdən təşkil olunur?
2. Dialoji nitqin formaları hansılardır?
3. Dialoji nitq hansı şəkillərdə olur?
4. Mikrodialoq nələrdən təşkil olunur və bədii əsərlərin hansı janrlarında işlədilir?

Çalışma. Mətni oxuyun, onun monoloji, yoxsa dialoji nitqə aid olduğunu müəyyənəldirin. Dialoji nitqdirsə, dialoq formasını göstərin:

Osman bəy:

- Hörmətli yurddaşlar, - dedi. Biz bu gün buraya sizin dərdlərinizi, şikayətlərinizi dinləmək üçün gəldik.

Bir qadın yerindən atıldı:

- Bu nə deməkdir? Nə şikayət? Nə dərd? Siz nə danışırırsınız?

Osman bəy çaşıb qaldı.

- Yəni, - dedi. Heç bir şikayətiniz yoxdur?

Bir kişi:

- Yooox – dedi, - Şükür olsun, hamımız yaxşıyıq. Güzəranımız qaydasında, qazancımız çox yaxşı....

- Allah.....Allah.....Biz özümüz axı.....

- Xeyr, əfəndim. Biz çox əntiqəyik. Gələcəyimiz parlaqdır. Şükürlər olsun.

- Ağ eləmə də.....elə də deyil axı.....yəni, şey düz deyirsən, əlbəttə. Amma lap elə də deyil axı.....ağ eləmə də.....(Əziz Nesin. “Ağ eləmə” hekayəsindən).

Çalışma. Oxuyun, dialoji nitqin xüsusiyyətlərini xatırlayıb deyin, mikrodialoq haqqında fikirlərinizi izah edin:

Təbrizdə, yoxsul Musanın evi, Nəbi yaralıdır. Yataqda uzanmışdır. (Qapı döyülür. Qasım dayı kiçik səbətdə Nəbiyə üzüm gətirir).

Nəbi: - Aha, Qasım dayı, xoş gördük səni.

Qasım: - Vəfasız düşünmə o qədər məni.

Musa: - Qasım, nə xəbərlə gəlmisən?

Qasım: - İş var.....

Düşmənlər Nəbiyə quyu qazırlar.

Musa: - Bəs niyə gecikdin?

Qasım: - Bir səbəb oldu.

Nəbi: - Tez danış, ürəyim şübhəylə doldu.

Qasım: - Təbriz hakiminə Tiflis hakimi

Haqqında yazıbdır belə bir fərman:

“Gərək təslim etsin Nəbini İran”.

...Odur ki, bu saat Paşa bəy, divan,

Səni axtarırlar, səni, Nəbi can.

Nəbi: - Deyirsən, buradan çəkilmək geri!

Qasım: - Deyəsən, duyublar olduğun yeri.

Nəbi:- Kim verdi sənə bu qara xəbəri?

Qasım: - Haman Paşa bəyin qoca nökrəri.

Musa: - Nəbi, biz onunla qohumuq bir az.

O bizim adamdır, yalan danışmaz.

Qasım (xatirinə salaraq): - Hə.....bir də deyir ki, dəstədən kimsə,

Bu işə qol qoyub.....

Nəbi (həyəcanla): - Necə?

Qasım: - Nə isə.....

Bir az ehtiyatlı olsan nə olar?

Göz-qulaq olmağın nə zərəri var?

Nəbi: - Dəstəmdə Kərimdir Təbrizdən ancaq (fikirləşir).

Qasım: - O, yalan danışmaz, ayıq ol, Nəbi!

Hər tərəf cəsusdur, sayıq ol, Nəbi!

(Qapı üç dəfə döyülür. Qurd Kərim gəlir, həyəcanlanır)

Qurd Kərim (Nəbiyə): - Qardaşım, necəsən?

Nəbi: - Yaxşıyıq bir az.

Qurd Kərim: - Dolub dilənçiyə küçə və meydan

İlan oynadanla meymun oynadan

Bütün camaatı yığır başına....

Musa (kinayə ilə): - Yaman darıxırsan deyəsən, aşna!

Küçədən bir neçə güllə səsi eşidilir. Hamı bir an qulaq asır. (Süleyman Rüstəm. "Qaçaq Nəbi" pyesindən)

Çalışma. Oxuyun, sözlərin vurğusunun yerini göstərin, səbəbini deyin:

Hakimiyyət, başqa, mehmanxana, spartakiada, atletika, göstərmək, tennis, marşrut, qıpqırmızı, gömgöy, sessiya, yarış, problem, yeddi, doqquz, kommersiya, kənarlaşdırmaq, hakimdir, voleybol, göndərmə.

Çalışma. Aşağıdakı sözləri söz birləşmələri daxilində elə işlədin ki, vurğunun yeri dəyişərkən məna da dəyişsin:

Alma, asma, bağlama, basdırma, burun, çəkmə, əyin, dolma, dondurma, gəlin, süzmə, biçin.

Çalışma. Mətni tələffüz qaydalarına uyğun oxuyun, sözlərin orfoepik şəklini mötərizədə qeyd edin, ədəbi dildə danışq üslubuna aid məqamları göstərin:

Koroğlunun bir bəzirgan dostu var idi. Adı Xoca Əziz idi. Xoca Əziz neçə illər Koroğlu ilə dostluq eləmişdi. İndi Eyvazgil tutulan vaxtda o da mallarını satmaq üçün Bağdada gəlmişdi. Qoşun elə ki, Eyvazgili tutub şəhərə tərəf gəlməyə üz qoydu, bazara səs düşdü ki, bəs üç nəfər quldur tutublar, asmağa aparırlar. Bazar adamı hamısı çıxdı onların tamaşasına.

Xoca Əziz də bu adamların içində idi. Gözlə ha gözlə, axırda dəstənin ucu açıldı. Aslan paşa keçdi, qoşun böyükləri keçdi, atlılar keçdi. Bir də baxdılar ki, budur bir bölük qoşun dustaqları ortalığa alıb gətirir. Xoca Əziz gördü nə? Tutulan Eyvazdı, Dəmirçioğludu, bir də Bəlli Əhməddi. Dünya-aləm Xoca Əzizin gözündə qaraldı. Dedi: “Ey dadi-bidad!.....Bu zalım oğlu zalım uşaqları öldürəcək”. Qaldı mat-məətəl ki: “Nə təhər eləyim? Mənim burda əlimdən bir iş gəlməyəcək. Burada qılınc vurmaq lazımdır. Xəbərə getsəm də buradan Çənlibelə azı bir həftəlik yoldu” (“Koroğlu” dastanından).

Çalışma. İmtahana gəlməmişsiniz. Dekana izahat yazın. **İzahata** verilən tələbləri göstərməklə onun yazılış formasını qı-saca qeyd edin.

Monoloji nitqin növləri

Monoloji nitqin natiqlik üslubunda ən çox yayılmış növləri **çıxış, mühazirə və məruzədir.**

Çıxış məişət üslubunun ən geniş yayılmış növüdür. Monoloji nitqin bu növü daha çox prezident yanında ilin yekunları və ya istehsalatın hər hansı bir sahəsinə aid toplantıda, nazirlərin hesabatında, yığıncaqlarda və iclaslarda səsləndirilir.

Məsul şəxs qarşısında başqalarının monoloji nitqi **çıxış** adlanır. Ali məktəb rəhbərliyinin səlahiyyətli nümayəndələrinin (rektor, prorektor, tədris hissə müdiri, dekan, dekan müavini, kafedra müdiri və b.), orta və peşə məktəblərinin, lisey və kolleclərin, mənzil-istismar sahələrinin, idarə, müəssisə və təşkilatların başçılarının sinifdə, auditoriyada, iclas zalında, kabinetdə ümumiyyətlə danışması, toy məclisində masabəyi və qonaqların təbrik üçün söz deməsi, mərasimlərdə, mitinqlərdə, bir tikilinin, qurğunun açılışında, hər hansı bir görüşdə deyilən qısa, yığcam, bəzi hallarda geniş fikirlər toplusu **çıxışdır.**

Çıxışda söz alıb danışanın nitqi hansı münasibətlə deyilməsindən çox asılıdır. Söz sahibinin mövqeyi, həyatda tutduğu

yer, yaxınlıq, dostluq münasibəti, harada kimin və ya kimlərin qarşısında söz deməsi kimi məsələlər çıxışın ahənginə, tonuna ciddi təsir göstərir. Natiq qəmli, kədərli hadisələrdən kəsik-kəsik, fasilələrlə danışır, sözlərində, cümlələrində ləngiyir, amma təntənəli, bayram görüşlərində, ad günləri və yubileylərdə sürətli ritmlə danışır, bəlağətli və fəşahətli çıxışı ilə məclisi şənləndirir, adamlarda yaxşı əhval-ruhiyyə, xoş ovqat yaratmağa çalışır. Üç hissədən – **giriş, əsas hissə və sonluqdan** ibarət çıxış o vaxt razılıqla qarşılanır ki, natiq özündən əvvəl çıxış edənlərin dediklərini təkrarlamadan, dilin fonetik, leksik vasitələrindən qrammatik normalar daxilində fikrini orijinal şəkildə ifadə edə bilər.

Çıxış kiçik vaxt kəsiyində, 2-3 dəqiqə ərzində, adətən, plansız, konspektsiz söylənilir. Lakin elmi konfranslarda hansısa fakta, cədvəl, düstur və rəqəmlərə ehtiyac olarsa, çıxış edən şərh edəcəyi məsələni müəyyən plan üzrə qeydlər əsasında apara bilər.

Natiq üçün əsas keyfiyyət onun **yaddaşdır**. Yaddaşı güclü olan savadlı adamın həmişə deməyə sözü olur, çıxışını maraqlı qurur, faktlardan yerli-yerində, məqamında istifadə etməyi bacarır. Açıq havada, izdihamlı kütlə qarşısında və ya böyük auditoriyada canlı təmas şəraitində çıxış edənlər yeri gəldikcə əl-qol hərəkətlərindən, mimikadan da faydalana bilər. İfadəli hərəkətlər sözlə ifadə olunan mənanı nəzərə çatdırarkən mənaya ekspressivlik verir, nitqi daha təsirli edir.

Mimika yunanca “təqlid” mənasında olub üz hərəkətləri anlamında işlənir. Danışiq zamanı bədən hərəkətləri – qaşı oynatmaq (təcüb, maraq anlamında), göz vurmaq (öz aramızda, razılıq), başı aşağı salmaq və ya yuxarı qaldırmaq (razılıq və ya narazılıq), şəhadət barmağı silkələmək (hədə-qorxu), üz-gözü turşutmaq (narazılıq), əlini boğazına aparmaq (yalvarmaq), əlini sinəsinə və gözünün üstünə qoymaq (razılıq) və s. müəyyən mənaya sözün iştirakı olmadan əlavə çalar verir. Belə mimika və jestikulyasiya söylənilən fikrə uyğun olmalıdır. Da-

nışanın əl-qol hərəkətlərindən istifadə etməsi, üz, qaş hərəkətlərini icra etməsi, dodaqlarını çeynəməsi, göz eləməsi, dodağını dişləməsi, ağzını marçıldatması (şirin və ya turş, acı nəyəsə işarə etməsi) və s. şifahi nitqdə əlavə emosiya, təsir vasitəsidir və məqamında şəraitdən asılı olaraq müsbət sayılsa da, ciddi məsələlər barədə danışarkən bunlar yol verilməzdir. Siserona görə “səsin, nəfəsin, bədən üzvlərinin, nəhayət, dilin məşqi üçün zəhmət çəkib öz üzərində yorulmadan işləmək-məşq etmək lazımdır. Yumşaq səs, uzun təvazökar görünüşü, ruhu oxşayan nitq natiqin dadına çatır. Natiq qəzəbli məqamlarda gərgin səs-lə, sakit axında yumşaq səs-lə, tərəddüd göstərəndə ona uyğun intonasiya ilə öz fikrini ifadə etməyi bacarmalıdır (K.Əliyev. Natiqlik sənəti, Bakı, 1994, səh. 51).

Monoloji nitqdə ifadəli hərəkətlərdə müəyyən ölçü gözlənilməli, lüzumsuz mimika və jestlərdən istifadə olunmamalıdır. Ekran və efir şəraitində natiq mimika və jestlərdən deyil, fonetik normalar daxilində intonasiya vasitələrindən istifadə etməklə öz çıxışının təsirli olması qayğısına qalmalıdır. O, çıxışlarında ədəbi dilin gözəlliyini nümayiş etdirib dinləyicilərə estetik zövq verməli, onların şüurunu, hisslərini oyatmalı, igidlərini-zin qəhrəmanlığının, vətənpərvərliyinin təbliğinə çalışmalıdır.

Məruzə: Məruzə ərəb mənşəli sözdür, bir şeyə **düçar olan, uğrayan, məruz qalan** anlamındadır. **Məruzə bir mövzu haqqında irəlicədən hazırlanıb, söylənilən monoloji nitqdır.** Məruzə görülmüş iş (işlər) haqqında ona cavabdeh olan şəxsin, ali orqan və ya vəzifəli şəxs (şəxslər) qarşısında, bir növ, hesabat çıxışıdır.

Çıxışdan fərqli olaraq məruzə iştirakçılar arasında geniş müzakirə olunur, ətrafında çıxışlar edilir və yekunda müvafiq qərar qəbul olunur. Faktlar, rəqəmlər, görülən işlər yazılı formada, həcmi qısa və ya geniş, **struktur**u isə **giriş, əsas və son hissədən** ibarət olur. Məruzə ədəbi dildə, əsasən, elmi, bəzən də publisistik üslubda yazılır. Məruzədə sahə terminlərinə yer verilir, amma bədii ifadə vasitələrinə yol verilmir.

Məruzələrin ən çox üç növü qeyd olunur:

1) **planlaşdırılmış məruzə**; İlin yekunlarına həsr olunmuş məruzə; hər hansı bir sahə üzrə hesabat – məruzə;

2) **yubiley məruzəsi**. İstər bir şəxsin – alimin, şair və ya yazıçının, ölkə həyatında önəmli yer tutan hadisənin, dövlət xadiminin və s. yubileyinə, ildönümünə həsr olunan məruzə. Bu tipli məruzələr təntənəli xarakter daşıdığından mərasimlərdə tənqiddə yer verilmir.

3) **Məlumat-hesabat xarakterli məruzə**. Dövlət qurumlarının, partiya, idarə, müəssisə və təşkilatların hesabat dövründə görülən işlər haqqında məruzəsi.

Mühazirə. **Mühazirə** ərəb mənşəli söz olub “**hazırlanma**” mənasındadır. Mühazirə nətiqlik üslubunun çətin, lakin ən geniş yayılmış növüdür. Mənası “ali məktəbdə hər hansı bir fənnin bir bölməsi və ya mövzusu haqqında professorun, müəllimin oxuduğu “geniş məlumat” və “hər hansı bir ictimai, siyasi və ya elmi mövzuya aid geniş məlumatlar toplusu” kimi anlaşılr. Tədris mühazirələri problem xarakterində olduğu üçün müəllim (professor və ya dosent) fikirlərini elmi ədəbiyyata əsaslanaraq qurur, mühazirənin sonunda isə istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı olur. Tələbələr mühazirəni müzakirə etmirlər, amma mühazirəni oxuyan müəllimə, kütləvi mühazirədə mühazirəçiyə suallar verilə bilər.

Mühazirəçi oxuyacağı mövzunu əvvəlcə müəyyən plan üzrə qeydlərlə hazırlayır, mühazirəni oxuyarkən ondan bəhrələnir. Həm ali məktəb mühazirələri, həm də müəyyən mövzularda, xüsusən ölkə həyatına və ya beynəlxalq münasibətlərə, ölkə prezidentinin əməli siyasətinə aid mühazirələr konkret faktlara əsaslandığı üçün mühazirəçinin ustalığı nəticəsində maraqla qarşılanır, ümumi işimizin xeyrinə olur. Belə mühazirələrdə dialoji nitq elementlərinə də ara-sıra yer verilir.

Məruzə və mühazirə arasında müəyyən fərqlər vardır:

1) Məruzəçi çıxış edərkən adamlar qarşısında mövzusunə görə məsuliyyət daşıyır, mühazirəçi isə mövzu seçimində sərbəstdir.

O, mövzunu da, şərh üslubunu da seçməkdə azaddır. Mühazirə də, məruzə də elmi mövzuda ola bilər; 2) Məruzə fərdi xarakter daşıyır, buna görə də mühazirəçi dinləyicilərindən daha hazırlıqlı olur, mövzunu dinləyicilərə nisbətən dərinlən və hərtərəfli bilir. Mühazirə ümumi xarakterli olur, mühazirəçi mövzunu, demək olmaz ki, dinləyicilərin hamısından yaxşı bilir, üstünlük müəyyən fakt və rəqəmlərin əqli nəticələrlə əlaqələndirilməsində ola bilər. 3) Məruzə müzakirə olunur, onun əsasında qərar qəbul edilir. Əgər bu, ali məktəbdədirsə, məruzənin ya özünün bütöv şəkildə, ya da tezisnin nəşri tövsiyyə oluna bilər. Mühazirə isə müzakirə obyektı deyil, haqqında da qərar qəbul olunmur. Mühazirə oxunur və dinlənilir, ona aid suallar da verilə bilər. 4) Ali məktəb mühazirələri növündən asılı olaraq bir fənnin hər hansı bir mövzusuna, kütləvi mühazirə isə sosial və siyasi həyatla bağlı hər hansı bir mövzuya həsr olunur. Məruzə, adətən, elmi və siyasi olmaqla bir problemin həzül-məsini qarşıya qoyur. 5) Mühazirədə mühazirəçi öz mövqeyini, siyasi baxışını ifadə etməkdə azaddır, məruzədə isə mövzu daxilində müəyyən ölçü gözlənilir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Monoloji nitqin ən çox yayılmış növləri hansılardır?
2. Məsul şəxs qarşısında monoloji nitqlə çıxış necə adlanır?
3. Natiqin çıxışında səsinin tonu, intonasiyası hansı hallarla bağlıdır?
4. Çıxışın tərkib hissələri hansılardır?
5. İfadəli hərəkətlər hansılardır və onlardan nə üçün istifadə olunur?
6. İfadəli hərəkətlərdən harada istifadə olunmur? Belə vaxtlarda bəs hansı vasitələr onları əvəz edir?
7. Məruzə nədir və onun çıxışdan fərqi nədədir?
8. Məruzə hansı üslubda yazılır, səbəbi nədir?
9. Məruzələrin növlərini göstərin və misallar gətirin.

10.Mühazirə ilə məruzə və çıxış arasındakı fərqləri göstərin.

Çalışma. Bir hadisə baş vermişdir. Siz də orada olduğunuz üçün bu haqda **məlumat** yazın.

Çalışma. Mətni oxuyun, monoloji nitqin hansı növlərini əks etdirdiyini izah edin, mövzuya ad verin:

Tədbiri giriş sözü ilə açan məktəbin direktoru nitqinə belə başladı:

- Bu bayramın çox qədim tarixi vardır. O bizə ulu keçmişimizdən – Zərdüştlük dövründən yadigar qalıb. Məlumdur ki, xalqımız vaxtilə zərdüştlük dininə sitayiş etmiş, odu müqəddəs saymışdır. Bayram ərəfəsində ilaxır çərşənbələrində qalanan tonqallar buna əyani sübutdur. “Ağırlığım, uğurluğum odda yansın” – deyib tonqalın üzərindən tullanan insanlar bununla bəd nəzərləri, pislilikləri, şər qüvvələri odda, alovda yandırdıqlarına və yeni, pak həyata qovuşduqlarına inanclarını ifadə etmiş olurlar.

Sonra söz əvvəlcə valideynlərə verildi.

Akif Kərimov, “Kür-Xəzər xeyriyyə cəmiyyəti”nin sədri:

- Xalqımızı, bütün türk dünyasını bu bayram münasibəti ilə təbrik edir, insanlara sülh, əmin-amanlıq, gənclərimizə vətən torpaqlarını geri almaqda mübariz ruh, qətiyyət, prezidentimizə güclü dövlət və ordu yaratmaqda, Qarabağ probleminin tez bir zamanda həll olunması yolunda uğurlar arzulayıram.

Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin nümayəndəsi Nadirə Orucova çıxışına belə başladı:

-Bu bayram xalqımızın yaddaşında bərkət, bolluq rəmzi kimi ad qazanmışdır. Elə bu bayramın əsas rəmzlərindən sayılan yaşıl səməni də bunun bariz ifadəsidir. Evində səməni göyərdən vətəndaşlarımız bununla yeni ildə məhsullarının bol olacağına inanırlar. Bayram süfrəsi də bol olmalıdır. Bütün ailələrdə bayram süfrəsi açılır. Ləziz yeməklər bişirilir, yumurta boyanılır, süfrələrə yeddi növ çərəz, mer-meyvə düzülür, ailə üzvlərinin sayına görə şamlar yandırılır. Mən sizin hamınıza xalqımızın bu ən əziz bayramında əmin-amanlıq, ailə səadəti, cansağlığı, işıqlı xoşbəxt gələcək arzulayıram.

Məktəbin ağsaqqal biologiya müəllimlərindən biri, indi pensiyada olan Əziz Rəhimov iclas zalına belə müraciət etdi:

-Bu bayram ərəfəsində ev-eşikdə, həyat-bacada təmizlik işləri görülüb, abadlıq yaradılmışdır, hər yanda səliqə-sahman göz oxşayır. Bağbanlar bağ-bağata əl gəzdiriblər, ağacları budayır, onlara qulluq göstərir, yeni tinglər əkirlər. Mən sizin hamınızı bu gözəllik, xeyirxahlıq, ümidlər və arzular dolu bayram münasibəti ilə təbrik edirəm.

Çalışma. Bir nəfəri vəzifəyə irəli çəkmək üçün səlahiyyətli orqana **təqdimat** hazırlayın.

Daxili və zahirı nitq

Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq şifahi monoloji nitq zahirı və daxili formalarda təzahür edir. **Zahiri nitq** danışmaq səsləri ilə ifadə olunan, başqalarına ünvalanan və eşidilmək üçün nəzərdə tutulan nitqdır. Bu nitqə aydınlıq, səlislik, təsirlilik, ahəngdarlıq kimi keyfiyyətlər xasdır. Nitqin bu şərtləri normal, nitq qüsuru olmayan şəxslərə aiddir.

İnsan öz zahirı nitqində əhatə olunduğu adamlarla-cəmiyyətlə ünsiyyətdə olur, onun sosial həyatı, siyasi baxışı, etik və əxlaq normaları burada özünü aydın büruzə verir. Şəxs şəraitindən, harada olmasından, kiminlə və ya kimlərlə danışmasından asılı olaraq öz nitqinə düzəliş edə bilər. Onun ailədə, yaxın ətrafı arasında olan nitqi ictimai yerdə, başqaları ilə danışığından ideya və məzmun cəhətdən fərqləndiyi kimi, strukturuna görə də fərqlənir. Eyni zamanda, zahirı nitq insandan öz fikrini dilə gətirərkən məsuliyyət hissi saxlamağı, ədəb-ərkan qaydalarını unutmamağı tələb edir.

Daxili (lal) nitq insanın öz-özünə danışması prosesidir. Bu, tələffüz olunmayan, başqasının eşitmədiyi səssiz nitqdır. Daxili nitq zahirı nitqin yaranmasına hazırlıqdır, eşidilə də bilər, eşidilməyə də. İnsan əvvəlcə düşünür, fikirlərini götür-

qoy edir, nizama salır, daxili nitqini hazırlayır, nəyi demək olar, nəyi demək olmaz haqqında özü ilə həsbihal edir, yalnız bundan sonra zahiri nitqə keçir. Beləliklə, insanın daxili, öz-özünə, lal nitqi yaranır. Təfəkkürlə bağlı olduğundan onu **intellektual nitq** də adlandırırlar.

İnsan daxili nitqinin köməyi ilə olmuş hadisələri fikrinə, xəyalən göz önünə gətirir, nəyəsə təəssüflənir, nəyisə qürurla yad edir, köks ötürür, bəzən də ah çəkir, onlara öz münasibətini bildirir, yeri gəldikcə özünü günahlandırır, “indiki ağılım olsaydı” deyər peşmançılığını bildirir, “belə olsaydı, daha yaxşı olardı” – fikrinin üstündə ani olaraq dayanır, fərziyyələr yürüdür. Daxili nitq zamanı insan özü ilə dialoqa girir, səssiz halda düşüncələr aləmində monoloqunu davam etdirir. Deməli, fikir daxili nitqdə formalaşır, dilə gətirilir, sözlər, cümlələrlə hazır şəkildə zahiri nitqə çevrilir. Zahiri nitqdə təfəkkür fəaliyyətdə olub müəyyən məqsədə xidmət edir, monoloji formada şifahi və yazılı nitqdə təzahür tapır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda daxili nitq zəifdir. Onlar fikirləşdiklərini kiməsə, nəyəsə (kuklaya, maşına, oyuncağa, heyvana, quşa və s.) yaxud özü-özünə deyir, sual verir, sual verdiyinin əvəzinə cavabını da verir, analiz – sintez etməyə çalışır, lakin bunları az-az hallarda ucadan söyləyir, əksinə, alçaq səslə, pıçıltı ilə deməyə səy göstərir, kiməsə eşitdirmək istəmir, sözünü gizli saxlamağa çalışır. Kiçik yaşlardan ev quran, şəkil çəkən, əşyalarla oynayan, təkbəşinə domino, dama, nərd oynayan (əgər ailədə lazımı fiqurlar, daşlar varsa) uşaqlar sorğu-sual olmadan ucadan, səslə danışığa girib kiminləsə həmsöhbət olmamışdan öncə daxili nitqlə düşünməyi, düşündüklərini fikrinə gətirərək sözləri dilə, ünsiyyət vasitəsinə çevirməyi lazımınca bacarmırlar. Bu halı kiçik yaşlı uşaqların ümumi inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi, əqli, zehni düşüncənin zəif formalaşması kimi də yozmaq olar.

Daxili nitq, əsasən, söz sənətkarlarında – şair və yazıçılarda, bəstəkarlarda güclüdür. Şeir yazanlarda daxili nitq hə-

mişə zahiri yazılı nitqdən qabağa keçir və yazıçılara nisbətən daha erkən yaşlardan başlanır. Şeirin nə olduğunu biləndən, heca, qafiyə, rədif haqqında düzgün fikir formalaşandan sonra onlar məktəb illərində (kimsə lap kiçik, kimsə yeniyetmə yaşlarında) qəlblərindən keçənləri ipə-sapa düzməyə, dilə gətirməyə, səslə, zahiri nitqə keçməyə can atırlar. Burada ailənin, bağçanın da rolu böyük önəm daşıyır. Söz deməyi, söz incilərini qiymətləndirməyi bacaran, şeiri, nəğmə, mahnı, bayatıları mələhətlə söyləyən-oxuyan, kitablardan uca səslə oxuduqlarını eşitdirməyi xoşlayanların əhatəsində olanlarda bu proses daha güclü gedir. Əlbəttə, məqalə yazmağı bacarmayanlar hekayə, esse yazmağa girişməzlər. Alimlərə gəldikdə isə nəticələr bilavasitə dərin aqlın, təfəkkürün məhsulu olduğu üçün onlar öz növbəsini hələ ali məktəb skamyalarında əyləşəndən sonra işə girişlər. Axı onlar elmi axtarışların nəticələrini ümumiləşdirib, mülahizələrini ardıcıl, sistemli, terminlər, düsturlar, sxemlər, diaqram və müxtəlif rəqəmlərlə formalaşdırmalı olurlar.

Daxili nitqi siyasətdən, etik normalardan uzaq nitq kimi xarakterizə edənlər də vardır. Bu fikir hər məqamda özünü doğrultmur, xüsusən dövlət aparatında yüksək vəzifə tutanların həm daxili, həm də zahiri nitqi məhz siyasətlə bağlıdır.

Daxili nitq eşidilmək üçün olmadığından bəzi insanlar özündə sərbəstlik hiss edir, fikrindən keçən vulqar, loru sözləri, arqo və jarqonları, dialektizmləri, məhəlli sözləri düşünməkdə, işlətməkdə ixtiyar sahibləridirlər, çünki başqalarının yanında deyilməyən söz və ifadələr, söyüşlər, qarğışlar onsuz da dildə mövcuddur və nitq sahibi onların mənasını başqaları kimi yaxşı dərk edir. Şair və yazıçılara, elm adamlarına, daxili nitqi sonda zahiri nitqə çevrilənlərə gəldikdə isə, bu, sadəcə olaraq qəbul edilməzdir. Bu çox ciddi məsələdir, amma ciddi olan, öz mənliliyini uca tutan, nitq mədəniyyətinin, əxlaq normalarının sirlərini bilən mədəni adam heç vaxt öz daxili nitqində deyilməsi məqbul sayılmayan söz və ifadələri, hətta öz ailəsinin yanında, yaxud təkliyində belə işlətməz (12, səh. 142).

Daxili nitqə ədəbi bədii əsərlər içərisində ən çox dramatik növlərdə rast gəlik. Bu nitq manerasına, quruluşuna və dil vahidlərindən istifadəsinə görə bədii priyom kimi seçilir. Dram əsərlərində daxili nitq personajları müşayiət edir, gah obrazın replikasından əvvəl, gah da sonra gələrək müəllifin münasibətini, personajın daxili münasibətini əks etdirməyə yönəlir, oxucuları (tamaşaçıları) obrazın daxili aləmini dərk etməyə hazırlayır. Müəllif replikalardan əvvəl, yaxud surətin adından sonra mötərizədə “öz-özünə”, “öz-özünə yavaşca”, “öz-özünə mırıldanır” (deyinir, donquldanır), “fıkrə gedir”, “öz-özündən soruşmuş kimi” və s. söz birləşmələrini, elliptik cümlələri işlədir.

Daxili nitq müəllif baxışının, müəllif münasibətinin təzahürü kimi verilir. Daxili nitq şəxsin özü üçün nitq olsa da, sözsüzdür. Söz nəzərdə tutulur, lakin səsləndirilmir, fikri formalaşdırır.

Zahiri nitqlə daxili nitqi qarşılaşdırsaq nəticə kimi demək olar: 1. Daxili nitq tələffüz edilməyən, səssiz (lal) nitqdır, zahiri nitq isə səslə, eşidilən nitqdır; 2. Zahiri nitq şifahi və yazılı formada, daxili nitq isə ancaq şifahi formadadır; 3. Zahiri nitqi bütün dil vasitələri ilə bütün üslublarda səsləndirmək mümkündür, daxili nitqdə isə sürətlik, subyektivlik, yığcamlıq, elliptivlik səciyyəvidir, cümlə üzvləri yerli-yerində, dilin sintaktik quruluşuna uyğun işlənmir və s. (35, səh 52)

Sual və tapşırıqlar:

1. Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nitqin növləri hansılardır?
2. Zahiri nitq və onun əsas şərtləri hansılardır?
3. Ədəbi dil normaları hansı nitqdə tam gözlənilir?
4. Daxili nitq nədir, necə prosesdir?
5. Tələffüz olunmayan səssiz nitq necə təzahür edir və hansı formalarda özünü göstərir?
6. Kiçik yaşlı uşaqlarda daxili nitq hansı formada gedir?
7. Daxili nitq hansı əsərlər üçün səciyyəvidir? Daxili nitqi bədii üsul kimi götürmək olarmı?

8. Zahirî nitqin hansı formaları vardır? Bəs daxili nitq hansı formada olur?

9. Daxili nitq zahirî nitqdən nə ilə fərqlənir?

10. Zahirî və daxili nitqin xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda sadalayın və onları müqayisə edin.

Çalışma. Mətni oxuyun, nitqin növlərini aydınlaşdırın:

.....Oğlan gözlərini ayaq üstə dayanmış qızdan çəkməyərək iki nəfərlik oturacaqdan nə vaxt ayağa qalxdığını bəlkə özü də hiss etmədi.

- Buyurun, əyləşin, xanım qız!

Qız birdən-birə ona edilən təklifdən azacıq tutuldu. Əvvəlcə nə cavab verəcəyini kəsdirə bilmədi. Nəhayət: - Sağ olun! Mənə belə də yaxşıdır, - deyərək dilucu cavab verdi.

- Oo....Dəyməz. buyurun əyləşin. Borcumuzdur.

Oğlan son cümləsini elə yavaşca dedi ki, bəlkə də onunla yanaşı oturmuş qadın bunu eşitmədi. Sonra o, gözü ayaq üstəki qoca kişiylə tərəf baxdı. Sol əlini cibinə salıb bir addım kənara çəkildi, əks tərəfə baxan pəncərəyə yanaşdı, başı üzərində avtobus boyu uzanmış atqıdan yapışdı. Pəncərədən baxıb baxa ürəyində danışmağa başladı: - Canı yanmış nə qızıdır! Bunu evdən çıxmağa niyə qoyublar? Özü də bu formada. Az qala yarı çılpaq. Həə-ə, yerini verəndə də gərək beləsinə verəsən, daha uşaqlı qadına yox.

Hədsiz bir sevincin işartısı gözlərində oynayırdı. "Hörmət, bax budur!". Sonra "hımm....." edərək dodaqlarına çatmayan səslə öz-özünə dedi: "Hörmət? Mən ona hörmət nəminəmi yer verdim?". O, alnını barmaqları ilə yavaşca ovuşdurdu. Gözlərini yumub yenə beynindən keçirdi, öz-özünə eşidilməyəcək cümlələri xəyalən dedi: "Yaxşı, bəs buna nə ad verək? Hörməti, deyəsən, o qoca əbləh elədi axı. Yerini uşaqlı qadına verdi. Görəsən niyə? Qadın uşaqlıdır. Deməli, əri var. Bəs qoca yerini ona niyə verdi? Yəqin onun da arvadı var. Bəlkə ölüb? (Süleyman Hüseynov "Manana", Bakı, 2002, səh 41).

Çalışma. Verilmiş sözlərin leksik mənasını izah edin, onların 20-25 il bundan əvvəl necə ifadə olunduğunu, sinonimlərinin dilimizə məxsus olub-olmadığını aydınlaşdırın:

İldönümü, çimərlik, duracaq, saxlanc, əyləc, dönəm, qaynaq, yüzillik, özəlləşmə, nəfəslik, açıqca, bölgə, soy, soyqırım, yarlıq, ulu, dürlü, araşdırma, hərbişmə, köçkün, yetərsay.

Çalışma. Aşağıdakı sözlərin hansı alınmaların hesabına meydana gəlməsini araşdırın:

öndər, soykökü, bilgisayar, başqan, istilikölçən, bilgi, soyad, soydaş, cangüdən, çağ, ömürlük, toplum, bağımsız, çağdaş, duyum, durum.

Çalışma. Mətnə özləşmə nəticəsində yaranan, yaxud işlənməyə başlayan sözləri müəyyənləşdirin, mənalarını izah edin:

Azərbaycan toplumunun qarşısına çıxan hər dürlü iqtisadi ilişkilər nə qədər çox olsa da, soydaşlarımız özünü itirmir və dönmədən həmin ilişkiləri aradan qaldırırlar. XXI yüzilliyin girəcəyində dünyanın çağdaş uluslarından biri olmaq üçün ölkəmizin hər dürlü imkanlarının varlığını hamı söyləyir. Çox çalışmaq və saxlancımızın çiçəklənməsi naminə durumumuzu yaxşılaşdırmaq, çağdaş ölkələrdən biri olmaq istəyimizdir.

Bu gün belə bir dövəmdə yaşayırıq ki, dövlətimizin bağımsızlığı uğrunda çarpışmaqdan özge yolumuz yoxdur. Tarix soydaşlarımızı sınağa çəkir. Bu sınaqdan üzəə çıxmaq üçün biz hamımız öndərimizin siyasətini dəstəkləməliyik. Başqanıımız da, əsgərimiz, çavuşumuz, gizirimiz də cangüdənlər kimi bütün bölgələrimizin sınırlarının keşiyində durmalıdırlar.

Çalışma. İdman cəmiyyətində şöbə müdiri işləyirsiniz. Müəyyən qədər idman ləvazimatı almaq üçün direktorunuza **tələbnamə** yazın.

Çalışma. Cümlə tiplərini fərqləndirməyə çalışın, onların növlərini göstərin:

- 1) Mən istəyirdim bütün tələbələr mənimlə hesablaşsın.
- 2) Onları başa sal ki, ölkənin yeraltı və yerüstü nemətləri bütün

xalqımızdır, çünki hər neməti xalq yaradır; 3) Alimlər aləmi necə öyrənir, necə qiymətləndirir, onu bilmirəm. onu bilirəm ki, bu aləm kainat qədər böyük, təbiət qədər zəngin və əlvandır. 4) O güman etməzdi ki, qardaşı belə bir qəti tədbirə əl atsın; 5) Bu həmin oğlandır ki, ali məktəbi qurtarandan sonra şadlıq sarayına ofisiant düzəlmişdi. 6) Ana heç vaxt bugünkü qədər şad, bugünkü qədər fərəhli olmamışdı. 7) Birincinin qardaşı yuxarı kursda tələbə, ikincinin qardaşı həmin universitetdə müəllim idi. 8) O öz xəyalına, öz daxili aləminə elə qapılmışdı ki, ətrafdan xəbərsiz idi. 9) İndi Mədinənin bircə arzusu vardı; nahar tez qurtarsın, çay tez içilsin, Rasim tez çıxıb getsin; 10) Oğlan əl çəkmir, qız isə fikrindən dönmək istəmir. 11) Mən qorxuram ki, bugünkü qonaqlıq dava-dalaşla qurtarsın. 12) Bir az keçməmişdi ki, şirin söhbətə başladılar.

ƏDƏBİ DİLİN NORMALARI

Nitq mədəniyyətinin əlaqədar olduğu cəhətlərdən biri də ədəbi dilin normalarıdır. Dil və norma bir-biri ilə bağlıdır. Sabit normalara malik ədəbi dil dialekt və şivələr hesabına müasir səviyyəyə gəlib çatsa da, dialekt, şivə və canlı danışiq dilinin mükəmməl olmayan qaydalarını olduğu kimi qəbul etməmiş, bütün xalqımız üçün anlaşıqlı olmaqla tarixi inkişaf nəticəsində müştərək bir şəkklə salınmış və müvəffəqiyyətlə işlənən formalara üstünlük vermişdir. Məhz ədəbi dilimizin normalalarının hamı tərəfindən vahid şəkildə qəbul edilməsinin nəticəsində də nitq mədəniyyətinin formalaşib yaranması mərhələsi başa çatmışdır.

"Norma" sözü latın dilindən alınmış termin olub mənası **qayda, əsas, nümunə** deməkdir. Nitq mədəniyyətinin elm və tədris fənni kimi mövcudluğu dilimizin strukturunun bütün səviyyələrdəki normalalarının formalaşması ilə əlaqədardır. Əgər dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları formalaşmasa idi,

təbii ki, bu gün ədəbi dilimizdən və nitq mədəniyyətindən danışa bilməzdik. Deməli, dilin normaları olmadan ədəbi dil, ədəbi dil olmadan nitq mədəniyyəti yoxdur. Nitq mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, dilin qanunauyğunluqları ilə tənzimlənən sabitləşmiş qaydalar sisteminə əsaslanır. Nitq mədəniyyətinin normaları yazılı və şifahi nitqin qaydalarından törəmişdir. ümumxalq danışığı dilində, dialekt və şivələrdə normalar sabit qalmır. Ədəbi dilimizdə isə dialekit və şivələrdən, eləcə də onların əsasında formalaşmış təşəkkül tapmış xalq danışığı dilindəkindən fərqli olaraq hamının qəbul etdiyi nümunəvi normalar vardır. Ümumxalq dilində bəzən bir anlayışın ifadəsi üçün qəbul edilmiş sözün bir neçə variantına rast gəlirik. Məsələn "qaçmaq" mənasında "götürülmək", "daban almaq", "mıx" əvəzinə "mismar", "qadax" və başqa sözlərin bir neçə adla işlənməsi mövcuddur. Amma ədəbi dildə onlardan biri, daha doğrusu, fonetik prinsipə uyğun olmaqla ölkəmizin əksər yerlərində işlənən forma əsas götürülmüşdür, qalanları dialekt sözləri kimi yaşayır, aid olduğu yerlərdə ədəbi dildəki variantı ilə paralel işlənir, dialektoloji lüğətlərdə təsbit olunur. Nitq o zaman düzgün, gözəl, təsirli olur ki, işlədilən sözlər fonetik normalar daxilində yazıya və tələffüzə yararlı olur, cümlələr qrammatik normalara cavab verir. Normalar isə təkcə bədii, elmi, publisistik və rəsmi-kargüzarlıq üslublarında möhkəm nümunəvi dil qaydalarını deyil, dilin lüğət tərkibini, sözlərin leksik-semantik mənasını, onların tələffüz və yazılışını formalaşdırır, dilin özünün strukturu və sistemindəki obyektiv qanunauyğunluqları da tənzimləyir. Norma təkcə təbiətdə və cəmiyyətdə deyil, eləcə də dildə mövcuddur. Norma qanuna salınmış və hamı tərəfindən qəbul edilmiş məcburi qaydalardır. Əlbəttə, dil ictimai hadisə kimi dəyişib inkişaf etdiyi kimi, dil normaları da dəyişir və təkmilləşir. Norma əslində dilin özündə mövcuddur. Belə olmasaydı, insanlar bir-birini başa düşməz, bir-biri ilə ünsiyyət yarada bilməzdilər. Normanın inkişafı danışığı dilində kortəbii, ədəbi dildə isə şüurlu şəkildə olmuşdur.

Ədəbi dil normaları müəyyənləşdirilərkən təbiilik, işləklik, sabitlik, davamlılıq kimi amillər əsas götürülmüşdür. Dil vahidləri dəyişdikcə onun normaları da dəyişmiş, inkişaf edib təkmilləşmişdir. Ədəbi dil normaları öz tətbiqini yazılı ədəbiyyatda tapır. Görkəmli yazıçılar, şairlər, alimlər, jurnalistlər (İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli və b.) öz ustalığı, məharəti, milli şüur, ürəkdə milli qeyrət və ana dilimizə böyük qayğı ilə dil normalarının formalaşması və inkişafında əvəzolunmaz xidmət göstərmişlər. Dilin daxili quruluşunu onun fonetikas, leksikas (lüğət tərkibi) və qrammatikas təşkil edir. Azərbaycan ədəbi dilinin normaları da dili bütün səviyyələrdə əhatə edir.

FONETİK NORMA

"Fonetika" yunanca "phonetike" sözündən olub, "səsə aid" deməkdir, "dilin səs quruluşu", "səs tərkibi" mənasındadır. Dilçiliyin bir bölməsi olan fonetika dilin səs sistemini, səs qanunlarını öyrənir. Bir az da əhatəli desək, fonetika dil səslərinin dəyişməsinə, səs-fonem problemini, heca, vurğu, intonasiyanı, fonetik qanun və hadisələri araşdırır, nizama salır. Ədəbi dilin səs sistemi müəyyən normalar əsasında tənzimlənir. Sözlər ümumxalq dilində müxtəlif şəkildə deyilsə də, ədəbi dildə ancaq bir variantda tələffüz olunur və yazılır. Sözün ədəbi dildəki tələffüz qaydası **orfoepik norma**, yazılış qaydası isə **orfoqrafik norma** adlanır. Orfoepik və orfoqrafik normalar birlikdə dilin fonetik quruluşu ilə müəyyənləşir və **fonetik normanı** təşkil edir. Deməli, sözün düzgün tələffüzü və düzgün yazılışı fonetik norma daxilindədir. Qrammatik normalar orfoqrafiyanın orfoepiya ilə əlaqəli öyrənilməsində bir vəsiyyətdir, sözlərin düzgün yazılışına və tələffüzünə yardımçıdır. Orfoqrafiya qaydaları hamı, hər kəs üçün vahiddir. Orfoqrafiya

yazıda ikiliyin (müxtəlifliyin) qarşısını alır. Orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında fərqi aradan qaldıran, onları bir-birinə yaxınlaşdıran fonetik prinsipdir. Dilimizdə bir sıra sözlərin tələffüzü ilə yazılışı arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Elə sözlər vardır ki, onları tələffüz edildiyi kimi yazmaq, yaxud yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir. Beləliklə, fonetik norma iki formada özünü göstərir: sözün düzgün tələffüz forması (orfoepiyanı) və düzgün yazılış forması (orfoqrafiyanı).

"Orfoepiya" sözü yunan mənşəli olub, "orthos" "düzgün" və "epos" **"nitq"** sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, "düzgün ədəbi tələffüzü müəyyənləşdirən qaydalar sistemi", "tələffüz qaydalarını gözləmə" anlamındadır. **"Orfoqrafiya"** sözü də yunanca "orthos" "düzgün" və "qrapho" "yazıram" sözlərindən yaranmışdır, "dildəki sözlərin qəbul edilmiş düzgün yazılış qaydaları sistemi", "yazı qaydalarının öyrənilməsi" mənasında işlənir. Orfoepik yaxud orfoqrafik norma pozulursa, nəticədə fonetik norma pozulmuş olur. "Danışdığımız kimi yazmalı", yoxsa "yazdığımız kimi danışmalı" sualı ədəbi dilimizin formalaşması və inkişafını düşünən bütün yazıçılarımızı, dilçilərimizi, maarifpərvər ziyalılarımızı daim düşündürmüş və XX əsrin 20-30-cu illərindən bu suala aydınlıq gətirilmişdir. B.Çobanzadə, V.Xulufu, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Əfəndizadə, N.Abdullayev bu sahədə böyük əməyi olmuş dilçi alimlərimizdir. Bir fikir qəti şəkildə aydınlaşdırılmışdır ki, danışdığımız kimi yazmaq yazıda hərc-mərclik yaratdığı kimi, yazdığımız kimi danışmaq da nitqimizdə bəyəliyə, "quruluğa" gətirib çıxarır. Bunların heç biri mütləq götürülməməlidir. Buna görə də onların hər ikisindən yazımız və tələffüzümüz üçün ən optimal variant qəbul edilmişdir. Hazırda yazımız da, tələffüzümüz də bu aspektdə qurulur, hər iki forma ədəbi dilimizin həm şifahi, həm də yazılı formalarının xeyrinə olmaqla inkişafı edib təkmilləşir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİKASI. DANIŞIQ SƏSLƏRİ

Fonetika danışiq səslərinin xüsusiyyətlərini öyrənir. Danışiq səsi nitqin ən kiçik vahididir. Təbiətdə eşitdiyimiz səs-lərdən (küləyin səsi, avtomobil səsi, addım səsleri və s.) fərqli olaraq danışiq səsleri insanların ünsiyyət prosesində işlətdiyi səslerdir ki, onlar sözlərin yaranmasında iştirak edir. Danışiq səslerini yazıya çevirən şərti işarələr hərf adlanır (məs.; be, ce, çə, de və s.). Səsi deyir və eşidirik, hərfi isə yazır və görürük.

Bəzən bir hərf bir neçə səsi ifadə edir Məs.: qonaq [qo-nax], nöqtə [nök'tə], bəzən də eyni səs bir neçə hərflə göstərilə bilir: təndir [təndi], Mehdi [Mehti].

Dilimizdə iki saitlə yazılıb bir səsle tələffüz olunan sözlərə də (saat [sāt], təəccüb [tə:cüb], təəssüf [tə:süf], maarif [mā:rif]), iki eyni samitlə yazılıb müxtəlif cür tələffüz olunan sözlərə də rast gəlirik (yeddi [yetdi], səkkiz [səkgiz], toqqa [tok-qa]) və s. Ümumiyyətlə, səs və hərf tərkibinə görə fərqlənən sözlər dilimizdə kifayət qədər çoxdur, öz səsini ifadə edən, yəni səs və hərf baxımından bir-biri ilə düz gələn sözlərə rast gəldiyimiz kimi (zərbə, qapı, oyunçu və s.), səslemlə hərflərinin sayı bərabər olan, lakin hərfləri başqa səsi verən sözlər də (hətta [hətə], haqqında [hak'qında], məndən [mənnən] və s.), səsle-rinin sayı hərflərinin sayından və ya əksinə - hərflərinin sayı səsle-rinin sayından çox olan sözlərə də rast gəlirik (ailə [ayilə], poeziya [payeziya], neftçi [nefçi], dostlar [doslar]) və s.

Tələffüz zamanı ağız boşluğunun və danışiq üzvlərinin aldığı vəziyyətə görə formalaşan səsler hava axınının maneəsiz çıxması ilə **sait səsler**, maneyə rast gələndə isə **samit səsler** yaranır.

Dilimizdə elə sözlər var ki, tərkibindəki saitlərdən biri öz səs məxrəcində deyil, uzun tələffüz olunur. Məs.: əla [ə:la], Rə-

na [Rə:na], emal [e:mal], mötərizə [mö:tərizə] və s. a, e, ö, u saitlərinin iştirak etdiyi bu kimi alınma sözlər ibtidai siniflərdə apostrof işarəsi ilə yazılır. Əlifbamızda apostrof işarəsi olmadığından sonrakı siniflərdə və ümumiyyətlə, yazımızda bu işarə yoxdur, amma kiçik yaşlı məktəblilərə bu kimi sözlərin tələffüzü öyrədilir.

Bəzi sözlərdə iki eyni sait yanaşı gəlir, ancaq uzun səs kimi tələffüz edilir: camaat [cama:t], mətbəə [mətbə:], təbii[təbi:] və s.

Eyni zamanda söz iki yanaşı, lakin müxtəlif saitlə yazıldığı halda bir uzun səs kimi deyilir: müalicə [ma:licə], müəllim [mə:llim].

Dilimizdə bir sıra ərəb və fars mənşəli sözlər də vardır ki, tərkibindəki saitlərdən biri uzun tələffüz olunur. Məs.: Arif, Sabir, qadir, nazir, adət, sakit, Təranə, Səxavət, Ədalət, həqiqət, Səlimə, hökumət, təsir, tacir, namus, Kamil, maneə, nümunə və s. Bu tip sözlərdə saitlərin uzun və ya qısa tələffüz edilməsi sözün mənasını dəyişdirmir, lakin bu bizə əsas vermir ki, həmin sözləri işlədərkən uzun tələffüz olunmalı səsləri qısa deyək. Belə hallara təsadüf olunarsa, qulaq asanlarda belə qənaət hasil olunacaq ki, danışan ya savadsızdır, ya da başqa xalqın nümayəndəsi.

Dilimizdə birinci hecasında qapalı sait olan sözlər qısa tələffüz olunur. Məs.: qıfıl, qızdırma, kişi, piti, bulaq, buzov, tufəng, bütün və s.

Birincisi saitlə bitib, ikincisi də saitlə başlayan iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərdə birinci sözün son saiti tələffüz edilmir, xüsusi isimlərdə isə həm də yazılır: Ağa Əli [Ağəli], Əli Ağa [Əlağa], bibioğlu [bibioğlu], Əli Əsgər [Ələsgər] və s.

Dilimizdə qoşa və ya iki müxtəlif saitli sözlər olduğu kimi (camaat, ailə, müəllim və s.), qoşa samitlə yazılan sözlər də vardır: 1) Söz artasında gələn kk, pp, tt samitlərindən ikincisi tələffüz zamanı özünün cingiltili qarşılığı ilə əvəz olunur: Mək-

kə [məkgə], səkkiz [səkgiz], tappıltı [tapbıltı], hoppanmaq [hopbanmaq], hətta [hətta], Səttar [Sətdar] və s.

2) Söz ortasında gələn qq samitlərindən birincisi özünün kar qarşılığı kimi tələffüz edilir: saqqal [sak'qal], doqquz [dok'quz], rəqqas [rək'qas] və s.

3) c, d, g, z samitləri ilə qurtaran iki və daha artıq hecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıqda və ya samitlə başlayan söz işləndikdə həmin samitlər [ç], [t], [k], [s] kimi tələffüz olunur. Məs.: sənəd – sənədlər [sənətlər], almaz –almazdan [almasdan], çəkil – çəkil vurmaq [çəkiç vurmaq], tufəng – tufəngsiz [tufəngsiz] və s.

4) Çoxhecalı sözlərin sonunda q samiti [x] kimi tələffüz edilir: bayraq [bayrax], qonaq [qonax], [qarmaq [qarmax] və s.

5) İki müxtəlif cinsli kar samit yanaşı işləndikdə ikinci samit cingiltilər: dəftər [dəfdər], əskər [əsgər], asfalt [asvalt] və s.

ORFOEPİK NORMALAR

Ayrı-ayrı sözün, qrammatik forma və sintaktik quruluşun dildə istənilən sabit və vahid qaydaları orfoepik normaları təşkil edir. Orfoepiyaya dilin fonetik sistemi ilə bağlı olub hər hansı bir səsin müəyyən fonetik şəraitdə, yəni sözün əvvəlində, ortasında, yaxud sonunda gəldikdə, qrammatik formalarda, söz birləşmələrində işləndikdə özünü göstərən, tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar daxildir (3, səh.171). Orfoepiya normalarını müəyyənləşdirərkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür: 1) tələffüzün asanlıq; 2) danışığın təbiiliyinin qorunması; 3)şəkilçilərin qısa variantda saxlanması; 4) tələffüzü çətin, yazılışı deyilişindən fərqlənən sözlərin xalq danışığı dilinə uyğun variantının qəbul edilməsi; 5) fonetik hadisələrin tətbiq olunmasının qarşısının alınması; 6) dilimizin təbiəti, səs və heca sistemi nəzərə alınmaqla bir sıra sözlərin tələffüz formalarının dəqiqləşdirilməsi; 7) alınma sözlərin tələffüzü ilə əlaqədar

fonetik normaların qətiləşdirilməsi; 8) ahəng qanununun gözlənilməsi (35, səh.122). Şifahi ədəbi dilin zəngin imkanlarından məharətlə bəhrələnən hər bir şəxs tələffüz normalarına düzgün əməl etməklə nitq prosesində dilimizin daxili qanunlarını qorumuş olur, bu nitq dinləyicilər tərəfindən asan qavranılır, estetik təsiri ilə seçilir.

Nitq də mədəniyyət kimi saflıq, təmizlik sevir. Lakin həmişə bu təmizliyi qorumaq mümkün olmur. Nitq prosesində ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlarla rastlaşırıq.

1) Nitqdə yerli dialekt və şivələr hesabına söz və qrammatik formalarda ədəbi tələffüz normaları pozulur: **həlbəttə, hasand, ahali, haçar//xaçar, cuma**(cümə), **dəyşət** (dəhşət), **nöş** (nə üçün), **Ukranya, tilvizor, döyül, həmməşə, müsəlmançılıq, məsəlçün, belənçik** (belə), **girdəkan** (qoz), **sələk** (ağılsız), **örüş** (çöl), **döşəkağı** (mələfə) və s. Bu sözlərdə ədəbi dilin tək-cə fonetik norması yox, həm də leksik norması pozulmuşdur.

Leksik norma sözlərin ümumişlək olmasını, mənasının asan dərk edilməsini və ədəbi dilə gətirilə bilməsini nəzərdə tutur. Lakin yerli şivə və dialektlərdə işlənən və ümumi xalq tərəfindən az anlaşılan sözlər ədəbi dil normasına cavab vermədiyinə görə qəbul edilmir, ən düzgün variant ümumiləşdirilib götürülür.

2) **Qrafik prinsipə** görə dildə sözün iki tələffüz şəklindən daha tipik olanı orfoepiya üçün əsasdır. Məsələn: **darvaza, xalça, pencək, pendir, xəmir, rahat, pəncərə, qəbul, kənar** sözləri həm orfoqrafiya, həm də orfoepiyada düzgün sayılır, amma **dərvaza, xələ, pəncək, pəndir, xamır, rahat, pəncərə, qabul, kənar** şəklində deyiliş dialekt xüsusiyyəti hesab olunur və ədəbi tələffüzə yaramır. Orfoepik qüsurların bir qismi nitq prosesində bəzi saitlərin uzun və ya qısa tələffüzü, vurğunun düzgün qoyulmamasının nəticəsidir: **başqa, bütün, büro, sifət, ədat, daha, oxu, müxtəlif, əsasən, günorta** sözlərində vurğunun ilk hecaya salınması belə qüsurlardandır. Ədəbi tələffüz normalarının pozulması bir sıra alınma sözlərin kitab tələffüzü

ilə (hərfi tələffüzlə) bağlı olması hesabınadır. Məsələn: [Maskva], [intanasiya], [arfaepiya], [kankret], [fanetika], [arfa-qrafiya] və s. kimi deyilməli olan sözlər elə yazıldığı kimi – Moskva, intonasiya, orfoepiya, kontakt, konkret, konfet, fonetika, orfoqrafiya və s. şəklində səhv tələffüz olunur.

Dilimizə məxsus söz və şəkilçilərin deyilişində də qüsurlar vardır: vicdan-[vijdan], uşaq-[uşax], məqsəd-[məksət], işləyir-[işdiyir], getsə idi-[getseydi] və s. Uşaqlar ailədən, radio və televiziya verilişlərindən, bağçada tərbiyəçilərdən, məktəbdə müəllimlərdən ədəbi tələffüz normalarını eşidib mənimsəməli, mədəni nitqə verilən tələbləri öyrənməli, danışq və yazıda öz aydınlığı, səlisliyi, intonasiya düzgünlüyü, lüğət tərkibinə görə zənginliyi ilə seçilən formalara yiyələnməlidirlər. Beləliklə, gənc nəşildə ədəbi tələffüz normaları əsasında danışmaq, oxumaq vərdişi yaranmalıdır. Bunun üçün valideynlər, tərbiyəçilər, müəllimlər uşaqların, şagirdlərin nitqi üzərində birgə, mün-təzəm işləməli, nitqdəki qüsurların başvermə səbəblərini tapıb izah etməli, səhvləri müxtəlif üsul və vasitələrlə düzəltməlidirlər. Valideynlərin, tərbiyəçilərin və istisnasız olaraq hər fənn üzrə müəllimlərin, diktör, aparıcı və aktyorların düzgün danışq və ifadəli oxusu etalon, nümunə kimi təqdim olunmalı, kitab (hərfi) oxusu və dialekt, şivə xüsusiyyətləri, danışq dili tələffüzü daim düzəlişə məruz qalmalı, nitqin intonasiyasının zənginlik və rəngarəngliyi nəzərdə saxlanılmalıdır. Ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnmək nöqtəyi-nəzərindən bu formalar çox əhəmiyyətlidir. Orfoepik qaydaların müəyyənləşdirilməsində, əsasən, fonetik prinsipə üstünlük verilir. Bu prinsipə görə orfoepik norma xalq danışq dilinin ən işlək və daha çox yayılmış formasına əsaslanır. Məsələn: felin mürəkkəb şərt şəklinin he-kayəsinə iki variantda rast gəlirik: alsa idi- **[alsaydı]**, **[alseydi]**; gəlsə idi **[gəlsəydi]**, **[gəlseydi]** və s. Amma bu formaların respublikamızın əhalisinin böyük əksəriyyətinin işlətdiyi **eydi** variantı - [alseydi], [gəlseydi] orfoepiyada norma kimi əsas götürülmüşdür. Başqa bir misal. Sonu **a, ə** saitləri ilə bitən çox-

hecalı sözlərə saitlə başlanan şəkilçilər artırıldıqda sözün sonundakı sait ahəng qanununa uyğun qapalı saitlərdən birinə keçir: meşəyə [meşiyə], alçaya-[alçıya], işləyir-[işliyir], başlayır-[başlıyır], gözləyəcək-[gözlüyəcək] və s. Xalqın böyük əksəriyyətinin işlətdiyi bu tələffüz şəkli orfoepiya baxımından məqbul sayılır və norma kimi götürülür. Nitqin axıcılıq və rəvanlıq tələbinə görə bu halda səslər bir-birinə tələffüzçə yaxınlaşır. Müəyyən fonetik məqam və şəraitdən asılı olaraq sait və samit səslərin deyilişi ilə bağlı tələffüz normaları nitq prosesində özünü biruzə verir. Xüsusən, samitlərin cingiltiləşməsi, karlaşması, əvəzlənməsi və tələffüzdən düşməsi ədəbi tələffüz baxımından məqbul sayılır. Dilimizin orfoepiya və orfoqrafiya qaydaları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Sözlərin bir qisminin yazılışı ilə tələffüzü fərqlənmədiyi halda başqa bir hissəsinin yazılışı ilə tələffüzü uyğun gəlmir.

Çalışma. Oxuyun, uzun tələffüz olunan saitləri və sonor samitləri tapın, onların şeirin rəvan və axıcı oxunmasına necə təsir göstərdiyini deyin:

Ay üzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan?
 Bir söylə, kimin şəninə şayan olacaqsan?
 Şahlıq çətiri var başın üstündə bu axşam,
 Ənbər çətinlə kimə sultan olacaqsan?
 Şəkər demərəm mən sənə, ondan da şirinsən,
 Dilbər, necə bir bəxtəvərə can olacaqsan?
 Zülmət gecə, sən nurlu çıraq, bəd gözə gəlmə,
 Ey abi-həyat, sən kimə canan olacaqsan?

Çalışma. Qoşa səsləli sözləri müəyyənləşdirin, onların tələffüz formasını yazılı forması ilə müqayisə etmək üçün orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazın, hansı halda düzgün səsləndiyini bildirin.

Cəfər Cabarlı min səkiz yüz doxsan doquzuncu ildə anadan olmuş, ilk təhsilini mola yanında almışdır. Kiçik yaşla-

rından bədi ədəbiyata həvəs göstərmiş, gənclik ilərindən cəmiyyətdə baş verən hadisələri diqqətlə izləmiş, təəcüblü halara, öz dərin təsüfünü yedi-səkkiz yaşlarından ağbırçək qadınlara da, ağsaqal, qarasaqal kişilərə də çatdırmış, təmiz, saf məhəbbəti də, munis hisləri də rəsam kimi daima parlaq boyalarla vermiş, tərənüm etmişdir. “Vəfalı Səriyə” pyesində cəmiyyəti düşündürən qadın problemlərini, onların taleinin səciyəvi cəhətlərini səhnədə canlandırırmışdır. Müəlim kimi izah etmiş, camata çatdırmış, şayələrə inanmamağa çağırırmışdır.

Çalışma. Gəl, qaz və tap sözlərində samitləri cingiltili və ya kar samitlərlə əvəzləməklə yeni sözlər yaradın. Cingiltili, sonor və kar samitləri nəzərdən keçirin, hansı samitlə daha çox söz yarandığını söyləyin.

Çalışma. Ud, üz, üzüm, ütü, süz sözlərində əvvəlcə qapalı saitləri açıq saitlərlə, sonra dodaqlanan və incə saitlərlə elə əvəz edin ki, başqa sözlər alınsın.

Çalışma. Sözləri tələffüz edin. Hansı açıq saitlərin qapalı deyildiyinə diqqət yetirin: ataya, başlayır, dəvəyə, səsləyir, nəvəyə, xalaya,

Çalışma. Hansı sözlərdə saitlərin uzun tələffüz edildiyini göstərin, səbəbini izah edin, uzanan saitlərin altından xətt çəkin. Onların yanlış tələffüz formasını göstərin: əla, mahiyyət, emal, Rəna, mötərizə, ecazkar, ehtiram, etibar, Balaxanı, mömin, məcaz, möhkəm, məkan, qəbul, yəqin, yəni, Novxanı, şölə, camaat, müalicə, mətbəə, müayinə, təbii, müəllim, Arif, maneə, nümunə, Sabir, Kamil, Ədalət, Səxavət, təsir, hökumət, Təranə, Səlimə, namus, sakit, tacir, adət, mənə, nazir, kabus, qadir.

Çalışma. Tələffüzü verilmiş sözləri düzgün şəkildə yazın:

[e:tibar], [sa:t], [vaqonnan], [ma:yinə], [lo:ğa], [sakqal], [No:xanı], [işliyi], [nöktə], [buzo:], [tüsdu], [biboglu], [nəniyə], [hopbanmax], [hətda], [rək'qas], [çəkiç], [bıçax], [əlcəy], [asvalt].

Çalışma. Deyilişi ilə yazılışı fərqlənən samitləri və sözləri tapın, şairin nə üçün belə yazdığını izah edin:

Heydərbaba, gəldim səni yoxluyam,
Bir də yatam qucağında yuxluyam,
Ömrü qovam, bəlkə birdə haxlıyam.
Uşağığa deyəm bizə gəlsin bir,
Aydın günlər ağlar üzə gülsün bir.

Mən gördüyüm karvan köçün çatıbdı,
Ayruluğun şərbətini içibdi,
Ömrümüzün köçü birdən keçibdi,
Köçüb gedib gedər-gəlməz yollara,
Tozu qonub bu daşlara, kollara.

Burda şirin xatirələr yatıblar,
Daşlar ilə başı başa çatıblar.
Aşnalığın daşın bizdən atıblar,
Mən baxanda qovzanırlar, baxırlar
Bir də yatıb yandırırırlar yaxırlar. (*M.Şəhriyar*)

SAİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ İLƏ BAĞLI QAYDALAR

Məlum olduğu kimi səslər dilin maddi əsasıdır. Dil iki cür təzahür edir və iki cür dərk olunur: danışılır və deyilir, yazılır və oxunur. Danışarkən səslər tələffüz olunur.

Orfoepik normalara uyğun olaraq saitlər aşağıdakı şəkillərdə tələffüz edilir:

1. a saiti.

a) a saiti bir sıra sözlərdə uzun tələffüz olunur: **alim, Arif, Qabil, kabel, zalım, namus, katib, zabit, əmanət** və s. Ahəng qanununa tabe olmayan ərəb-fars mənşəli sözlərdə bu halla çox rastlaşırıq. Milli sözlərimizin tərkibində uzun tələffüz olunan sait səsləli sözlər yoxdur. Uzun tələffüz olunan sait səsləli sözlər alınmalardır.

b) Qoşa **a** saitləri iki vahiddə yox, bir uzun **[a:]** kimi tələffüz olunur: saat -[sa:t], camaat-[cama:t], inşaat-[inşa:t], maarif-[ma:rif].

c) Öz dilimizə məxsus **barı** (ədat), **sarı** (qoşma), **narın** (xırda, sifət), **qarı** (qoca, sifət) sözlərindəki **a** səsi də uzadılır.

2. e saiti.

a) **e** saiti bəzi alınma sözlərdə bir qədər uzun tələffüz olunur. Bu sözlərin bir qismi latın qrafikalı əlifbaya qədər apostrof işarəsi ilə yazılan sözlərdir: **emal, elan, edam, nemət, memar, istedad, istefa** və s.

b) Avropa mənşəli bir qrup söz də mənbə dildə olduğu kimi müəyyən qədər uzun tələffüz olunur: **era, epos, etika, estetika, fonetika.**

c) **ea, eo** sait birləşməli sözlərdə **e** saiti **i** ilə əvəzlənir, qoşalıq **iy, iya, iyo** çalarında tələffüz olunur: teatr-**[tiyatr]**, okean-**[akiyan]**, realizm-**[riyalizm]**, teorem-**[tiyarem]**, frazeologiya -**[fraziyalogiya]** və s.

3. ə saiti.

a) **ə** saiti bir sıra ərəb-fars mənşəli, eləcə də vaxtilə apostrofla yazılan sözlərin ilk hecasında uzun tələffüz olunur: **Rəna, məşuqə, qəbul, təmin, təmir, təlim, mənə, dəvət, mədən, təsir** və s.

b) Qoşa **ə** ilə yazılan sözlər bir uzun sait kimi tələffüz olunur: mənfəət-[mənfə:t], mətəl-[mə:təl], təəccüb-[tə:cüb], təəssüf-[tə:süf] və s.

4. ı saiti.

a) çoxhecalı sözlərin ilk hecasında **ı** saiti eşidilməz dərəcədə zəif tələffüz olunur: qıl-[qıl], qızartı-[qzartı].

b) Cümlədə sual ədatları işlənmədikdə sual məqamındakı sözlərdə **ı** saiti bir qədər uzanır: Kitablari **aldın**? İşdən qayıtdın? Yenə qalır? Çox qazanır? Qardaşı?

5. i saiti.

a) **i** saiti alınma sözlərdə uzun tələffüz olunur: İran, şivə, nizə, əqidə, zinət, mərifət və s.

b) Azərbaycan dilinə məxsus bir neçə köməkçi söz azacıq uzun tələffüz olunur: **idi**, **imiş**, **isə**, **ikən**, **ilə**.

c) Bir sıra sözlərdə qısa tələffüz olunur: kitab, inqilab, iş-tirak, ikisi, məktəbimiz, dirijor, seminar, orijinal, universitet, univermaq və s. Təsadüfi deyildir ki, tələbələrımız bu sözləri - [məktəbmiz], [seminar], [orjinal], [unverstet], [inkşaf] və s. şək-lində deməyə və yazmağa üstünlük verirlər.

ç) Qoşa **i** saiti ilə yazılan sözlərdə **i** bir uzun sait kimi tə-ləffüz olunur: bədii-[bədi:], təbii-təbi:]

d) Fars dilindən alınmış **bi-** ön şəkilçili sözlərdə **i** uzun tələffüz olunur: biçarə, biar, bixəbər, bisavad və s.

e) **ı**, **i**, **u** saitləri bir sıra sözlərin vurğusuz hecasında zəif (qısa) tələffüz olunduğuna görə şagirdlər və tələbələrımız ya-zıda da çox vaxt onları buraxırlar: hamısı- [hamsı], qızmar-[qz-mar], ərizə-[ərzə], əsəbiləşmək-[əsəbləşmək], yubiley-[yubley], özünü-[öznü], məktəbimiz-[məktəbmiz] və s.

6. o saiti.

a) **o** saiti alınma sözlərdə bir qədər uzun tələffüz olunur: filoloq, texnoloq, geoloq və s.

b) Qoşa **o** saitli sözlər bir uzun **o** ilə tələffüz olunur: zooloq-[zo:loq], zoopark-[zo:park].

c) **ov** səs birləşməsi ilə işlənən sözlərdə **v** samiti deyilişdə düşür və **o** saiti bir qədər uzun deyilir: buzov-[buzo], Buzovna-[Buzo:na], buxov-[buxo:], dovğa-[do:ğa], dovşan-[do:şan], qo-vun- [qoun], ovuc-[ouc], oxlov-[oxlo], novruz-[noruz], alov-[alo:], yovşan-[yo:şan], Novxanı-[No:xanı] və s. Alınma sözlə-rin orfoqrafiyasını qismən yaxşı mənimsəməyən şagird və tələbələr həmin sözləri ya yazıldığı kimi tələffüz edir, ya da tələffüz etdikləri kimi yazırlar. Onlar belə sözlərin həm or-fografiyasını, həm də orfoepiyasını mükəmməl öyrənməklə or-foepiya normalarına düzgün əməl etmiş olarlar.

c) Rus dilindən və rus dili vasitəsilə alınmış sözlərin vur-ğusuz hecasında **o** saiti **a** kimi tələffüz olunur: komanda-[kamanda], komediya-[kamedya], orkestr-[arkestr], problem-

[prablem], proqram-[praqram], konsert-[kansert], olimpiya-[alimpiya], fontan-[fantan], prokuror-[prakror], mikroskop-[mikraskop] və s.

7. ö saiti.

a) **ö** saiti **v** samitindən əvvəl gəldikdə **v** samitinin düşməsi hesabına uzun tələffüz olunur: mövsüm-[mö:süm], növbə-[nö:-bə], tövbə-[tö:bə], lövbər-[lö:bər], Şövkət-[Şo:kət], kövrək-[kö:rək] və s.

b) Yeni əlifba islahatından sonra əvvəllər apostrofla yazılan ərəb mənşəli sözlərdə **ö** səsi uzanır: [şö:bə], [şö:lə], [mö:-təbər].

8. u saiti.

a) **u** saiti alınma sözlərdə uzun tələffüz olunur: aludə, asudə, Füzuli, Səbuhi, ümumi və s.

b) Bəzi sözlərdə ötəri, çox qısa tələffüz olunur: quruluş-[qurluş], qurultay-[qrultay], burun-[brun] və s.

9. ü saiti.

a) **ü** saiti sual bildirən sözlərdə sual ədatı işlənmədikdə uzanır: Sən gördün? Özün götürdün? Qonaqları ötürdün?

b) Bir sıra sözlərdə qısa tələffüz olunur: tüfəng, bütün, qüsur, mürəkkəb.

c) ərəb-fars mənşəli sözlərin ilk hecasındakı **ü** saiti ikinci hecədə işlənən **i** saitinə təsir edərək onu öz səs məxrəcinə gətirir: mühit-[mühüt], münbit- [münbüt], müdir-[müdür] və s.

YANAŞI GƏLƏN SAİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

1) Sözüün tərkibində yanaşı gələn saitlər aşağıdakı kimi tələffüz olunur:

a) **üa, üə** səs birləşmələrində **ü** saitinin tələffüzdən düşməsi hesabına **a,ə** saitləri uzun tələffüz olunur: müasir-[ma:sir], müalicə-[ma:licə], müavin-[ma:vin], müayinə-[ma:yinə], müamilə-[ma:milə], müəllif-[mə:llif], müəllim-[mə:llim], müəssisə-[mə:ssisə], müəyyən-[mə:yyən].

b) **ai, əi, oe, ue** səs birləşmələri ilə yazılan sözlər tələffüz zamanı yanaşı gələn saitlərin arasına **y** samitinin artırılması ilə deyilir: ailə-[ayılə], bais-[bayis], dairə-[dayirə], daima-[dayima], dair-[dayir], Nailə-[Nayılə], zəif-[zəyif], məişət-[məyişət], poema-[payema], duet-[duyet] və s. Şagird və tələbələr orfoepik tələffüzün təsiri altında belə sözlərin yazılışını da orfoepik tələffüzlə yazaraq orfoqrafik səhvə yol verirlər.

2. Açıq saitlə bitən çoxhecalı isimlərə yönük hal şəkilçisi artırıldıqda bitişdirici **y** samitindən əvvəlki açıq sait qapalı saitə keçir: anaya-[anıya], babaya-[babıya], nənəyə-[nəniyə], tələbəyə-[tələbiyə] və s. Bu hal dialektlərdə təsirlik hal şəkilçini qəbul edərkən də müşahidə edilir: ananı-[anıyı], nənəni-[nəniyi], xalanı-[xalıyı] və s.

Sual və tapşırıqlar:

1. Ədəbi dilin normaları hansı əsasda formalaşmışdır? Bu proses indi də davam etməkdədirmi?

2. Nitq mədəniyyətinin ədəbi dil normalarına bağlılığını necə başa düşürsünüz?

3. Fonetik norma nəyə əsaslanır?

4. Orfoqrafiya və orfoepiya anlayışını necə başa düşürsünüz?

5. Orfoepiya prinsipəri hansılardır?

6. Orfoepik qüsurların əmələ gəlmə səbəblərini sadalayın.

7. Eyni cinsli qoşa saitlərin və yanaşı gələn müxtəlif cinsli saitlərin orfoepiyasında hansı prinsip əsas götürülür? Nümunələrlə fikrinizi izah edin.

8. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın tədqiqat obyektləri hansılardır?

9. Şifahi nitqdə hansı vasitələrdən istifadə olunur?

10. Nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğunu necə izah edərsiniz?

Çalışma. Mətnə yazılışı tələffüzündən fərqli sözləri tapın, altından xətt çəkin, sözün tələffüz şəklini deyin:

- Yox, mən heç yerə getməyəcəyəm! - Südabə ananın üzünə baxmadan cavab verdi.

- Heyfsiniz, müəllim xanım! Deyirlər onlar arvadlara, uşaqlara da rəhm eləmirlər. Kimdən bir az şübhələnirlər, boğazından asırlar.....

Müəllim sakit və soyuqqanlı səslə:

- Gör kimdir?- deyə oğlana müraciət etdi. İldırım yüyürüb qapını açdı. Çadraya bürünmüş bir qadın içəri keçdi, o, üzünü açıqda müəllim analığı Zərintac xanımı gördü. Qadın göz yaşları içində qızlığına dedi:

- Səhər tezdən gərək buradan çıxasan, özünə yazıqın gəlsin. Deyir, onlar sənin kimilərini sorğusuz-sualsız asırlar. İldırım iri-iri açılmış gözləri ilə müəllimə baxırdı.

Birdən müəllim:

- Yox!-dedi. - Bu mümkün deyil! Mən heç yerə getməyəcəyəm!

- Deyən, Azərbaycan haqqında nəğmə öyrədirsiniz, xanım?

- Bəli, ağa! Bəs siz niyə sinif otağına silahlı əsgərlə girirsiniz?.....

- Sağ olun, uşaqlar! Məni yadınızdan çıxarmayın. Böyük oğlanlar olanda vətənimizin səadəti uğrunda mübarizə edin.

- Bu, hansı Məşədi Tağının qızıdır?

Bu qərribə sual hamını təəccübə saldı.

- Şikayətin kimdəndir?

- Bax, o müəllimdən. (İlyas Əfəndiyev "Xəncər" hekayəsindən)

Çalışma. Verilmiş sözləri cümlələr daxilində antonim kimi işlədin: ağa-nökər, varlı-yoxsul, yaxşı-pis, gözəl-çirkin, az-çox, hamı- heç kim, gəlmək-getmək, oturmaq-durmaq, ağlamaq-gülmək, irəli-geri, aşağı-yuxarı.

Çalışma. Bakı şəhər Təhsil İdarəsinin əmrinə əsaslanaraq bir müəllimi direktor müavini vəzifəsinə təyin etmək haqqında **sərəncam** verin.

SAMİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ İLƏ BAĞLI QAYDALAR

Samitlərin müəyyən fonetik məqam və şəraitdə öz məxrəcindən fərqli şəkildə tələffüzü normativ üslubla əlaqədardır. Azərbaycan dilində kar və cingiltili samitlərin bir qismi heç də həmişə yazıldığı kimi tələffüz olunmur.

1. **b samiti.**

a) **b** samiti çoxhecalı sözlərin sonunda karlaşır: kitab-[kitap], corab-[corap], doşab-[doşap], məktəb-[məktəp] və s.

b) Alınma sözlərin ortasında dominant samitlərdən birincisi karlaşır: Abbas-[Apbas], Cabbar-[Capbar], təşəbbüs-[təşəpbüs] və s.

2. **c samiti.**

a) **c** samiti sözün sonunda karlaşır: çəkil, dinc, sinc, kərpic və s.

b) cingiltili samitin qarşısında **c** samiti **j** kimi tələffüz olunur: əcdad-[əjdad], gecdir-[gejdır], səcdə-[səjdə], vicdan-[vijdan] və s.

c) **c** samiti "bacarmaq" sözündə **ş** kimi -[başarmax] tələffüz edilir.

3. **ç samiti.**

ç samiti ilə bitən təkhecalı sözlərdən sonra **d, t, z, s, n** samitləri ilə başlayan şəkilçi və ya söz gəldikdə **ç** əvəzinə **ş** deyilir: qaçdı-[qaşdı], keçdi-[keşdi], içdi-[işdi], biçdi-[bişdi], uçdu-[uşdu], üçtəpə-[üştəpə], üç dənə-[üş dənə], heç zaman-[heş zaman], heç nə-[heş nə] və s.

4. **d samiti.**

a) **d** samiti sözlərin sonunda karlaşır: ad, dad, yad, od, qanad, həsəd, məqsəd, armud, bulud və s.

b) təkhecalı sözlərdə karlaşır: dörd-[dört], kənd-[kənt], qənd-[qənt].

5. f samiti.

f samiti söz ortasında kar samitdən sonra cingiltilər: məxfi [məxvi], lütfən-[lütvən], lütfkar-[lütvkar], Lütfi-[Lütvi].

6. g samiti.

a) **g** samiti sözün ortasında iki sait arasında y kimi tələffüz olunur: əgər-[əyər], igid-[iyit], məgər-[məyər], Nigar-[niyar].

b) **g** samiti sözün sonunda karlaşır: qəşəng-[qəşə(n)k], pələng-[pələ(n)k], tufəng-[tufə(n)k], əhəng-[əhə(n)k], zəng-[zə(n)k] və s.

7. ğ samiti.

ğ samiti sözün ortasında kar samitdən əvvəl **x** səsinə keçir: bağça-[baxça], sağsağan-[saxsağan], ağça-[axça] və s.

8. k samiti.

a) **k (ke)** samiti sözün ortasında kar samitdən sonra cingiltilər: küskün-[küsgün], məskun-[məsgun], yetkin-[yetgin], əskər-[əsgər], seçki-[seçgi], ötkün-[ötgün], təşkil-[təşgil] və s.

b) **k (ke)** samiti sözün sonunda y səsi kimi tələffüz olunur: çürük-[çürüy], köpük-[köpüy], çörək-[çörəy] və s.

c) **k (ke)** samiti ilə bitən sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və ya söz gəldikdə həmin səs y samitinin kar qarşılığı kimi tələffüz olunur (yazıda x' işarəsi ilə göstərilir): küləklər-[küləx'lər], ipəkdən-[ipəx'dən], kötəkdən-[kötəx'də], köpüklü-[köpəx'lü].

ç) Söz ortasında gələn qoşa **k** samitlərindən ikincisi cingiltilər: Məkkə-[Məkgə], mütəkkə-[mütəkgə], səkkiz-[səkgiz], sikkə-[sikgə], təşəkkür-[təşəkgür].

d) **k (ka)** samiti alınma sözlərdə q kimi tələffüz olunur: kadr, tank, kombayn, yarmarka, kommunist, mikrob, klub, kran, konfet. Qalın sait qarşısında k dılarxası, partlayan və kar vəziyyətdə müəyyən şərait və məqam daxilində yazılışından fərqli tələffüz olunur.

9. q samiti.

a) söz ortasında işlənən qoşa **q** samitlərindən birincisi **k** kimi -kar tələffüz edilir: baqqal-[bakqal], çaqqal-[çakqal],

diqqət-[dikqət], doqquz-[dokquz], haqqında-[hakqında], naqqal-[nakqal], saqqız-[sakqız], saqqal-[sakqal], şaqqa-[şakqa], toqqa-[tokqa] və s. Bu sözlərin tələffüzündə birinci samit qüvvətli, ikincisi isə nisbətən zəif səslənir. Şagird və tələbələr bu sözlərin tələffüz şəklini orfoqrafiyada da saxlayırlar və nəticədə sözləri səhv yazırlar.

b) sözlərin ortasında kar samitdən əvvəl gələn q samiti kar tələffüz olunur: nöqtə-[nöktə], məqsəd [məksəd], nöqsan-[nöksan], iqtidar-[iktidar], Oqtay-[oktay], rəqs-[rəks], rəqqasə-[rəqqasə], iqtisadi-[iktisadi] və s.

c) sözlərin sonunda gələn q samiti karlaşır: dodaq-[dodak], qonaq-[qonak], fərq-[fərk], məşq-[məşk], xalq-[xalk], aşiq-[aşık], məxluq-[məxluk] və s.

10. p samiti.

a) söz ortasında yanaşı işlənən qoşa p samitlərindən ikincisi cingiltilər: ağappaq-[ağapbağ], hoppanmaq-[hopbanmağ], guppultu-[gupbultu], tappıltı-[tapbıltı] və s.

b) p samiti alınma sözlərdə kar samitlə yanaşı gəldikdə cingiltili tələffüz olunur: respublika-[respublika], ekspert-[eksbert], aspirant-[asbirant] və s.

11. t samiti.

a) t samiti kar samitdən sonra gələndə cingiltili tələffüz olunur: dəftər-[dəfdər], dəstə-[dəsdə], apostrof-[apasdrof], ixtiyar-[ixdiyar], iştirak-[işdirak], məftil-[məfdil], taxta-[taxda] və s.

b) Söz ortasında qoşa işlənən t samitlərindən ikincisi cingiltilər: əlbəttə-[əlbətdə], Fəttah-[Fətda], həttə-[hətda], Səttar-[Sətdar] və s.

c) t samiti sözün sonunda tələffüzdən düşür: dost-[dos], neft-[nəf], resept-[resep], sərbəst-[sərbəs], manifest-[manifes] və s.

ç) son hecası **st**, **ft**, **şt** samitləri ilə bitən sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə həmin samitlərdən ikincisi düşür: dostlar-[doslar], sərbəstlik-[sərbəslik], güzəştisiz-[güzəşsiz], təştdə-[teşdə], üstən-[üsdən], neftçi-[nəfçi], növbətçi-[nö:bəçi], xoşbəxt tələbə-[xoşbəx tələbə] və s.

Vurğulu qoşa samitlərdən sonra gələn bir sıra alınma sözlərdə samitlərdən biri tələffüzdən düşür, bəzi şagird və tələbələr belə sözlərin yazılışında həmin hərfi buraxırlar: attestat-[ates-tat], akkord-[akord], kollektiv-[kallektiv], effekt-[effekt], korrektor-[karektor], qrammatika-[qramatika], terror-[teror], immunitet-[imunitet] və s. İki kar samitlə bitən sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda həmin samitlərdən biri deyilmir. Bu tələffüz qaydasının təsiri altında olan şagird və tələbələr yazıda da bu qayda ilə bağlı səhvə yol verir, həmin hərfi yazmırlar. Ümumiyyətlə, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını düzgün mənimsəməyən şagird və tələbələr kar samitləri cingiltili samitlərlə (astar-[asdar], şaftalı-[şafdalı], Müşfiq-[Müşvik], bitki-[-bitgi], kəşfiyyat-[kəşviyat]), cingiltili samitləri də kar samitlərlə (əhəng-[əhənk], avtomat-[aftamat], şübhəsiz-[şüphəsiz]) əvəzləyirlər.

12. v samiti.

a) v samiti alınma sözlərdə kar samitdən əvvəl gəldikdə karlaşır: avtobus-[aftobus], avtomobil-[aftamabil], avtomat-[aftamat], Avstraliya-[Afstraliya] və s.

b) -ov səs birləşməsi ilə işlənən sözlərdə v samiti deyilişdə düşür və o saiti bir qədər uzun tələffüz olunur: Buzovna-[Buzo:na], buzov-[buzo:], buxov-[buxo:], dovşan-[do:şan], dovğa-[do:ğa], Novxanı-[No:xanı], novruz-[no:ruz], qovun-[qo:un], oxlov-[oxlo:], ovuc-[o:uc] və s.

c) Soyadların sonunda gələn -ov, -yev şəkilçilərində v samiti karlaşır: Əhmədov-[əhmədof], Əliyev-[əliyef], Məmmədov-[məmmədof], Güləliyev-[güləliyef].

13. y samiti. Sözlərdə qoşa y samitinə, əsasən, alınma sözlərdə, cəmlilik bildirən -iyyat/-iyyət şəkilçisində rast gəlirik. Şagird və tələbələrimizin bir qismi bu şəkilçi ilə işlənən sözləri tələffüz etdikləri şəkildə, yəni bir y ilə yazmağa üstünlük verirlər: ədəbiyyat-[ədəbiyat], kəşfiyyat-[kəşviyat], əbədiyyət-[əbədiyət], qabiliyyət-[qabiliyət] və s.

14. z samiti.

a) z samiti təkhecalı sözlərin sonunda kar samitdən sonra gəldikdə karlaşır: ləfz-[ləfs], məhz-[məhs].

b) z samiti çoxhecalı sözlərin sonunda da kar tələffüz olunur: almaz-[almas], dəryaz-[dəryas], kələkbaz-[kələkbəs], nərgiz-[nərgis], nüfuz-[nüfus], Qorxmaz-[Qorxmas], saqqız-[sakqıs] və s.

Müxtəlif samit qoşalığının tələffüzündə də orfoepik normalar özünü göstərir.

1) **nb** samit birləşməli sözlərin deyilişi zamanı **n** səsi **m** səsi ilə əvəz olunur: anbar-[ambar], ənbər-[əmbər], günbəz-[gümbəz], mənbə-[məmbə], minbər-[mimbər], Qənbər-[Qəmbər], münbit-[mümbit], sanbal-[sambal], sünbül-[sümbül], şənbə-[şəmbə], tənbeh-[təmbəh], tənbel-[təmbəl], zanbaq-[zambaq], zənbil-[zəmbil] və s.

2) **mb** samit qoşalığı ilə yazılan sözlər isə, əksinə **nb** kimi tələffüz olunur: omba-[onba], bomba-[bonba], hambal-[hanbal], kömbə-[könbə], kombayn-[konbayn], pambıq-[panbıq], sambo-[sanbo], ansambl-[ansambl] və s. Bəzi dilçilər bu sözlərin yazılışı ilə tələffüzünün fərqlənmədiyini fikrindədirlər.

BƏZİ QRAMMATİK FORMALARIN TƏLƏFFÜZÜ

Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçilərin bir qismi yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Onlarla aşağıdakı hallarda qarşılaşırıq:

1. İkinci şəxsin cəm (xəbərlik) şəkilçisi **-sınız**⁴ bir hecalı **-sız**⁴ şəklində tələffüz olunur: tələbəsiniz-[tələbəsisiz], məşqçisiniz-[məşqçisiz], yazırsınız-[yazırsız], işləyirsiniz-[işliyirsiniz], oturursunuz-[oturursuz] və s.

2. üçüncü şəxsin xəbər şəkilçisi **-dır**⁴ tələffüz zamanı **r** samitini itirir, şəkilçi **-di**⁴ formasında tələffüz olunur: məşqçidir-[məşqçidi], qırmızıdır-[qırmızıdı], ondur-[ondu], gedibdir-[gedibdi] və s. Xəbərlik kateqoriyasına məxsus qrammatik

ələmətin – xəbər şəkilçisinin ixtisarı nitqin həm yazılı, həm də şifahi formasında ahəngdarlıq yaradır.

3. İsmın çıxışlıq hal şəkilçisi **-dan/dən n** və **m** samitləri ilə qurtaran sözlərə artırılarkən **-nan/nən** şəklində tələffüz olunur. adamdan-[adamnan], alimdən-[alimnən], anamdan-[anamnan], atandan-[atannan], balondan-[balonnan], diplomdan-[diplomnan], Dilqəmədən-[Dilqəmnən], məndən-[mənnən], milyondan-[milyonnan] və s.

4. Saitlə bitən sözlərə **idi, imiş** köməkçi fel-hissəcikləri qoşulduqda sözün son saiti **e** və ya **i** düşür, son sait bitişdirici **y** samitinin təsiri ilə müvafiq qapalı saitə çevrilərək tələffüz olunur: taxta imiş-[taxdeymiş], ata idi-[ateydi], acı imiş-[acıymış], incə imiş-[incəymiş], əlsə idi-[əlseydi], əlsə imiş-[əlseymiş], qala idi-[qaleydi] və s.

5. İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarda III şəxsin cəminə işlənən fellərdə zaman şəkilçisi **-ır⁴, -ar² -ıl⁴, -al²** şəklində tələffüz olunur: alırlar-[alılırlar], gedirlər-[gedillər], bilirlər-[biləllər], alarlar-[alallər], oynayırlar-[oynuyullar] və s.

Orfoepiyada bu qaydalar **normativ üslubu** təşkil etdiyinə görə bu hal **normativ üslub** adlandırılır. Şagird və tələbələrimizin bir qismi az eşitdikləri, əla bilsin ki, valideynlərinin, tərbiyəçilərinin, müəllimlərinin danışığını, radio və televiziya verilişlərində diktərlərin, aparıcıların nitqini diqqətlə izləmədiklərinə görə sözləri yazıldığı kimi oxumağa, deməyə çalışırlar, sözlərin yazılışını, hərflərkibini əsas götürür və belə hesab edirlər ki, sözlər necə yazılmışsa ələ o şəkildə də oxunmalı, deyilməlidir. Sözlərin yazıldığı kimi deyilməsi ədəbi tələffüz baxımından qüsurludur, gənc nəsil, ümumiyyətlə, bütün insanlar orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqlənən sözləri və qrammatik formaları ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun oxumalı və söyləməlidirlər.

6. Cəm şəkilçisi **-lar,-lər** qoşulduğu sözün son samitindən əslilə olaraq **-nar², -dar², -rar²** şəklində tələffüz olunur: xanlar-[xannar], oğlanlar-[oğlannar], atlar-[atdar], işlər-[işdər], qərarlar-[qərrarlar], təkərlər-[təkərrər] və s.

7. İsim düzəldən **-lıq**⁴, sifət düzəldən **-lı**⁴ şəkilçiləri qoşulduqları sözün son samitinin təsiri ilə ilk samitini **d, n, r** səslərindən biri ilə əvəz edir: aydınlıq-[aydınnıx], qanlı-[qannı], qarlı-[qarrı], atlı-[atdı], ətli-[ətdi], dadlı-[daddı], varlı-[varrı], ətirli-[ətirri], unlu-[unnu], bulanlıq-[bulannıx] və s.

8. Ümumiyyətlə **d, t, z, s, ş** samitləri ilə bitən sözlərə **l** samiti ilə başlayan şəkilçilər qoşulanda tələffüzdə **l** səsi **d** ilə əvəzlənir: rahatlıq-[rahatdıx], südlü-[sütdü], otluq-[otdux], səslər-[səsdər], qızlar-[qızdar], işlə-[işdə], gözlə-[gözdə] və s.

9. Adlıq halda qoşa samitli təkhecalı alınma sözlərə samitlə başlanan şəkilçilər artırıldıqda qoşa samitlərdən biri düşür: fənn-fənlər, sirr-sirli, xətt-xətkeş, haqq-haqsız, hiss-hissiz.

Bu qaydanı yaxşı mənimsəməyən şagird və tələbələr qoşa samitləri saxlamağa çalışdıqları kimi (fənnlər, sirri, haqqsız), həmin sözləri tək samitlə yazanlar da vardır. "sirr" əvəzinə "**sir**", "hiss" əvəzinə "**his**", "xətt" əvəzinə "**xət**", "zidd" əvəzinə "**zid**", "fənn" əvəzinə "**fən**", "haqq" əvəzinə "**haq**" və s.

10. **a, ə** saitləri ilə bitən fellərə, feli sifət və feli bağlamalara saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda sözün sonundakı həmin saitlər ahəng qanununa uyğun olaraq müvafiq qapalı saitlə əvəzlənərək tələffüz olunur: başlayır-[başlıyır], oynayır-[oynuyur], işləyər-[işliyə], gözləyən-[gözlüyən], ovlayar-[ovluyar], oynayanda-[oynuyanda] və s.

11. Feli indiki və qeyri-qəti gələcək zaman formalarının inkarı ədəbi dilin qaydalarına uyğun formada yox, şifahi nitqin tələbinə uyğun tələffüz olunur və yazılır: yazmayır-yazmır, oxumayar-oxumaz, gəlməyir-gəlmir, getməyər-getməz və s.

12. Nəqli keçmiş zamanda II şəxsin təkində **-mı**⁴ şəkilçisinin **ş** səsi deyilmir, cəmində isə **ş** samiti düşməklə yanaşı həm də şəxs sonluğu **-sınız**⁴ qısaldılmış **-sız**⁴ şəklində tələffüz olunur: almıssan-[almısan], gəlmişsən-[gəlmisən], oxumuşsunuz-[oxumusuz], getmişsiniz-[getmisiz], oynamışsan-[oynamısan], oynamışsınız-[oynamısız] və s.

13. -ma/mə şəkilçisindən sonra saitlə başlanan şəkilçi gəldikdə inkarlıq bildirən şəkilçilərin saiti söz kökünün ahənginə uyğun olaraq qapalı saitlə əvəzlənərək tələffüz olunur: gəlməyim-[gəlməyim], almayasan-[almıyasan], oxumaya-[oxumuya], görməyim-[görmüyüm] və s.

14. ilə qoşması samitlə bitən sözlərdə -nan/nən şəklində tələffüz olunur: müəllimlə-[müəllimnən], dostunla-[dostun-nan], anamla-[anamnan], Arzu ilə-[Arzuynan], ata ilə-[atay-nan], [ateynən] və s.

15. üçün qoşması tələffüzdə ahəng qanununa tabe olaraq əvvəlinci saitin düşməsi hesabına -çın⁴ şəklində tələffüz olunur: atamız üçün-[atamızçın], vətən üçün-[vətənçün], onun üçün-[onunçun] və s. Bu qoşma sonu açıq saitlə bitən sözlərdən sonra gəldikdə həmin sait bitişdirici y samiti qarşısında e səsi ilə tələffüz olunur: ana üçün-[aneyçün], nənə üçün-[nəneyçün], idarə üçün-[idareyçün] və s. **üçün** qoşması qapalı saitlər qarşısında bitişdirici y samitindən sonra yalnız ilk saitinə itirir: qutu üçün-[qutuyçun], ütü üçün-[ütüyçün], su üçün-[suyçun], inəyin südü üçün-[inəyin südüçün] və s. Haqqında danışdığımız bütün bu fonetik qanun və hadisələr, səslərin yer dəyişməsi və əvəzlənməsi saitlərin çox işlənməsi ilə bağlıdır. Nitq axını zamanı müxtəlif məxrəcli səsləri tələffüz etmək üçün danışq üzləri daha asan, səlis, rəvan tələffüzə meylli olduğundan səs təhrifləri - fonetik hadisələr meydana çıxır.

ABBREVIATÜRLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ İLƏ BAĞLI QAYDALAR

Baş hərfərdən ibarət mürəkkəb qısaltmalar aşağıdakı şəkildə yazılır və tələffüz olunur:

1) səslərin adı ilə: YAP–Yeni Azərbaycan Partiyası, ABŞ–Amerika Birləşmiş Ştatları, ATƏT–Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, AŞPA–Avropa Şurası Parlament Assambleyası və s.

k - [əhə(n)k] k - [kitap]

g - [seçgi] y - [çürüy]

Çalışma. Verilmiş sözlərdə **t** samitinin tələffüzünü fərqləndirin; nə üçün karlaşdığını və ya düşdüyünü izah edin: *dəstə, Fəttah, dost, üstdən, məftil, Səttar, neft, dostlar, taxta, katta, sərbəst, növbətçi*.

Çalışma. Cümlələrdə hərflər və səs tərkibinə görə fərqlənən sözlərin altından xətt çəkin, onları transkripsiyada yazın:

1) Səadət heç də əbədi deyildir; 2) Yazın gəlişi ilə təbiət qış yuxusundan oyanmışdır; 3) Çiçəklərin ətrini iyləmək, quşların nəغمəsinə qulaq kəsilmək, qızların gülüşünə heyran olmaq istəyirsiniz; 4) Siz məndən - müəllimdən inciməkdə haqlı deyilsiniz.; 5) Əgər yüksək kredit balları toplasa idiniz, qrupunuzun oğlanları da, qızları da sizinlə fəxr edər, hələ dadlı, südlü şokolada da qonaq edərdilər.; 6) Ana ilə mənə nə almışsan?; 7) Bizim qrup güclü çətinliklərə səbrli oldu, uşaqların hamısı tamamilə sərbəstlik istəyirdilər, onlara daha heç nə lazım deyildi.

Çalışma. Cüdo üzrə beynəlxalq yarışda uğurla çıxış etdiklərinə və Azərb.DBTİA-nın 85 illiyi münasibəti ilə 3 nəfər tələbəyə rektorun əmri ilə **təşəkkür** elan edin.

Çalışma. Misralardakı sözləri diqqətlə oxuyun, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının tez-tez əvəzlənməsinə fikir verin, bu halın nə üçün baş verdiyini izah edin:

a)Yenə yaz olaydı, yollar, yoxuşlar,
Al-əlvan güllərdən naxışlanaydı.
O köçəri quşlar, nəغمəli quşlar
Yenə eyvanıma uçub qonaydı.

Yenə Əhrabdakı evmiz olaydı,
Sərdar küçəsindən dönəydin bizə
Ay ana, nə qədər gör ildi, aydı
Sən bizə gəlmirsən, mənə Təbrizə.

Sən Təbrizdən ayrı, uzaq sürgündə
Mən dost torpağında səni anmışam
Bu həsrətli ayda, həsrətli gündə
Bu böyük dostluğa arxalanmışam
(*Mədinə Gülgün. "Yenə yaz olaydı" şeirindən*)

b) İnsana xas olan gözəl, nəcib sifətlərdən biri də sadəlik və təvazökarlıqdır. Sadə və təvazökar adamı hamı sevir və hörmət edir. Çünki o heç vaxt özünü başqalarından üstün tutmur, müvəffəqiyyətləri ilə, qazandığı nailiyyətləri ilə, göstərdiyi xidmətlərlə öyünmür. Sadə və təvazökar adam hamı ilə səmimi, mehriban davranır. Lovğalıq, özünü öymək, hamıya yuxarıdan aşağı baxmaq meyli insanı fəallıq və təşəbbüskarlıqdan məhrum edir, onun kollektiv qarşısında gözdən düşməsinə səbəb olur.

Sadə insan paxılın düşmənidir, çünki hamı sadə, humanist, ürəyi yumşaq insanı sevir, paxılı, eqoisti yox. Eqoist təkcə özünü düşünənə deyilir, həm də eqoistin ilan kimi haçalılıq dili var. O gah ilan kimi çalır, gah da əqrəb kimi sancır. Əlhəzər belələrindən! (Abdullayev N., Qurbanov V., Azərbaycan dili. Təlimi rus dilində olan məktəblərin 9-cu sinfi üçün dərslik. Bakı, 2005, səh 41.)

Çalışma. Diqqətlə oxuyun, əvvəlcə hərflərinin sayı səslərdən, sonra isə səslərinin sayı hərflərdən çox olan sözləri ayrıca yazın: inşaat, teorem, teatr, mənfəət, zəif, qıfıl, univermaq, təbii, ərizə, zoopark, Şövkət, quruluş, müasir, müəyyən, duet, Nailə, məşqçisiniz, almışsan, müəllimlə, quzu üçün, qram.

Çalışma. Cümlələrdəki antonimləri tapın və qarşı-qarşıya yazın:

Qarı düşmən dost olmaz.
Yata-yata yanımız ağrıdı, dura-dura belimiz qurudu.
Yeddi gün, yeddi gecə yemə-içmə oldu.
Gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır.
Ağlasan-ağlaram, gülsən-gülərim,
Yaşasan-yaşaram, ölsən-ölərim.

Çalışma. Yaşadığınız binanın ətrafı tez-tez zibillənir. Təmizliyi təmin etmək üçün mənzil-istismar idarəsinə sakinlər adından **təliqə** yazın.

FONETİK HADİSƏLƏR

Sözlərin tələffüzü prosesində danışığ üzləri bəzi sözləri yazıda olduğu kimi saxlaya bilmir, rəvanlıq və rahatlıq naminə təhriflərə yol verilir. Belə təhriflər xalq danışığ dilində təbiilik hesab olunsa da, ədəbi dilimizdə onları saxlamaq və yazıya gətirmək orfoqrafik və leksik normalar baxımından qəbuledilməzdir. Fonetik hadisələr məhz belə təhriflər hesabına yaranır.

Assimilyasiya. Sözdə bir səs qonşuluğunda olan başqa bir səsə təsir edərək onu ya tam öz səs məxrəcinə, ya da qismən özünə yaxın səs məxrəcinə gətirir. Belə təsir irəli və ya geri ola bilər. Əgər bir səs özündən sonra gələn səsə təsir edib onu öz məxrəcinə gətirirsə, buna irəli assimilyasiya, əgər özündən əvvəlki səsə təsir edib onu öz məxrəcinə salırsa, buna geri assimilyasiya deyilir. Məs: **oğlandan, danlamaq, oynayanlar** sözlərində **n** səsi **d, l** səslərini tam özünə çevirir: [oğlannan], [dannamax], [oynuyannar]. Bu misallarda assimilyasiyanın istiqaməti irəli, keyfiyyəti isə tamdır. **Alırlar, gedərlər** sözlərində isə assimilyasiyanın istiqaməti geriyədir: yəni -lar\lər şəkilçisinin **l** samiti indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarda -ır, -ər şəkilçilərindəki **r** samitini **l** samiti məxrəcinə gətirir: [alıllar], [gedəllər].

Assimilyasiyanın tam və natamam növləri vardır. Əgər bir səs qonşuluğundakı səsə təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə salırsa, bu zaman tam assimilyasiya yaranır: oynayırlar [oynuyullar], öyrənmək [öyrəmmək], danladı [dannadı] və s.

Sözdə bir səsin qonşuluğunda olan səsə təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə yox, özünə yaxın məxrəcə gətirirsə, bu zaman natamam assimilyasiya yaranmış olur. Məs: adamdan[adamnan], üzümdən[üzümnən], Dilqəmlə [Dilqəmnən].

Çalışma. Cümlələri oxuyun, assimilyativ səhvləri düzəldin:

Adamnar idmannan ona görə məşğul olullar ki, rekoddar qazansınar. Amma idman adamnan ciddi və ehtiyatdı olmağı tələb edir. Məşq prosesində rejimi gözdəməyənnər yüksək uğurrar qazana bilməzdir. Buna görə də ümumi fiziki hazırlıq bütün vasitələrnən gücləndirilməlidir. Lazımı fiziki keyfiyyətdər və vərdişdər qazanmaq istəyənnər mütləq hazırlıq səviyyələrini artırılar, məşqlərə ciddi hazırlaşılar. Yarışdarı aylarnan, gün-nərnən gözdüyən idmançılar özzərini, öz imkannarını mütləq nəzərə alıllar.

Dissimilyasiya. Mahiyyətə assimilyasiyanın tam əksinə olan fonetik hadisədir. Bu vaxt sözdəki bir səs özünə yaxın və ya qismən uzaq səsə təsirindən başqa səsə keçir. Məs: qərar [qəral] , isti [issi] , həttə[hətdə] , küftə [küfdə], qararmaq [qaralmaq], sararmaq [saralmaq], fontan [fantal], hammal [hambal] və s.

Proteza (səs artımı) – sözlərə əlavə səslərin artırılması deməkdir. Azərbaycan dilində **r** səsi və ya **st**, **şk** səs birləşmələri ilə başlayan milli sözlərimiz olmadığından, eləcə də sözün birinci hecasında iki samit yanaşı işlənmədiyindən belə sözlərə tələffüzdə bir **i** saiti artırılır. Məs: Rəsul- İrəsul, Rza- İrza, stəkan – istəkan, stansiya –istansiya, ş kaf – işkaf, rayon – irayon, qrup-qurup, qram-qıram, klub-kulub, stol-ustol, Reyhan – İreyhan və s.

Eliziya (səs düşümü) – sözün tərkibindən müəyyən səsin, xüsusən də qapalı səsin tələffüzdən düşməsinə deyilir. Məs: oğul – onun oğlu, əsil - əslinə uyğun, ömür- ömrüm keçir, şəkil – sənin şəklin və s. Eləcə də “çevriliş” sözü “çevirmək” sözündən, “yanlış” sözü “yanılmaq”dan, “ayrılıq” sözü “ayırmaq”dandır. Bu hadisə orfoqrafiyada təsbit olunub, yazılışda qanuniləşibdir.

Metateza (yerdəyişmə) – sözdə səslərin bir-biri ilə yerlərini dəyişməsinə deyilir. Məs: külfət – küflət, İbrahim – İrbahım, məşhur-məhşur, yanlış-yalnış, doğru-dorğu, nəlbəki-lənbəki, süfrə - sürfə və s.

Bir sıra sözlər metotetik səslər hesabına bəzən dildə qanuniləşə bilir. Məs: torpaq – topraq, yarpaq – yapraq, körpü – köprü, kirpik – kiprik, layihə - lahiyə, göstərmək – görsətmək və s. Bir-birindən ancaq səslərin yerdəyişməsi hadisəsi ilə fərqlənən belə sözlər müasir türk dilində tarixən olduğu kimi yazılır.

Çalışma. Fonetik hadisələrin baş verdiyi halları tapıb izah edin.

Seyrə çıxıb dəstə-dəstə gözəllər,
Çiçək dərib tər buxağa düzəllər.
Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa gəzəllər,
Canlar alan sövti-sədaya bir bax. (*Q.Zakir*)

Maralın dizi qannı,
Gözü qan, üzü qannı.
Yar özü qan eyləyib,
Tutubdu bizi qannı.

Yaralandım yanımnan,
Quşlar doymaz qanımnan.
Bir bəlaya düşdüm ki,
Bezar oldum canımnan. (*Bayatı*)

Bizim evdə baxsan hər tərəfə
Taxçaya, boğçaya, ya kim, irəfə
Görəcəksən bütün işqabda kağız
Kasada, nimçədə, boşqabda kağız.
Durma, yıxıl yat hələ, Fəhrrat kişi!
Əsri görüb qalma belə mat, kişi! (*M.Ə.Sabir*)

AHƏNG QANUNU

Sözdə eyni cinsli saitlərin bir-birini izləməsi **ahəng qanunu** adlanır. Bu qanuna görə, sözün birinci hecasında əgər qalın sait işlənmişsə sonrakı hecalarda da qalın saitlər, əgər incə sait işlənmişsə sonrakı hecalarda da incə saitlər işlənir. Ahəng qanunu Azərbaycan dilinin özünəməxsus əlamətlərindəndir. Azərbaycan dilinin öz milli sözlərində ahəng qanunu pozulmur (**İlq, ilxı, ildırım, ilan** kimi bir neçə söz istisnadır, bunlar tarixən **yılıq, ılxı, ıldırım, yılan** kimi işlənmişdir). Deməli, ahəng qanununa tabe olan sözlər Azərbaycan mənşəlidir. Dili-mizin fonetik qanunlarının təsiri ilə başqa dillərdən alınmış sözlər çox vaxt ahəng qanununa tabe olur. Məs: adam, arvad, zalım, axır və s.

Ahəng qanunu təkcə söz köklərində yox, sözlərə şəkilçilər artırılarkən də özünü göstərir. Azərbaycan mənşəli şəkilçilər ahəngə uyğunlaşaraq iki (qalın və incəliyə görə) və dörd cür (qalın-incə, dodaqlanan-dodaqlanmayan olmasına görə) yazılır. Mürəkkəb sözlərdə isə ahəng qanunu az-az hallarda saxlanmır (gündoğan, günəbaxan, əlüzyuyan, qəlyanaltı, lüləkəbab) və s.

Ahəng qanununun 3 növü vardır: 1) saitlərin ahəngi; 2) samitlərin ahəngi; 3) saitlərlə samitlərin ahəngi:

Saitlərin ahəngi dedikdə sözdə qalın saitlərin öz cinsindən olanları, incə saitlərin də özündən sonra incə saitləri tələb etməsidir. Məs: uzaqlaşdıqca, cərgələrin, tapmamışdılar, başlanmasına, yaxınlaşdığına, tamaşaçılar, fikirlərdə, odunçu, sayıqlamaq, üzümçülük.

Samitlərin ahəngi dedikdə cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə, kar samitlərin kar samitlərlə ahəngdarlığı nəzərdə tutulur. Məs: tələskənlik, düzənlik, bayaqdan, dayandılar, bağcadakılar, göyərti, hənirti.

Saitlərlə samitlərin ahəngi saitlərin incə və qalınlığına, samitlərin isə sədalığına görə olur. Bəzən kar samit iki sait arasında cingiltilər. Məs: utmaq – udur, külək – küləyin, küləyə – küləyi, qarmaq – qarmağın – qarmağa və s.

ALLİTERASIYA

Nitqdə ahəngdarlıq yaradan vasitələrdən biri alliterasiyaadır. Bədii əsərlərdə söz birləşmələrində, ifadələrdə, misra və ya cümlələrdə sözlərin əvvəlində və ya axırında eyni cinsli samitlərin təkrarına **alliterasiya** deyilir. Alliterasiya misra və cümlələrdə müəyyən ahəngdarlıq, musiqilik yaratmağa, ifadə və ya fikrə diqqəti artırmağa xidmət edir. Belə səs düzümü söz birləşmələrini, cümlə, beyt və bəndləri musiqili, ahəngdar edir, öyrənilməyə, yadda saxlanmağa böyük kömək olur. Bu gün də uşaqların müəyyən samitləri düzgün tələffüz etməsinə, şeirlərdə misraların musiqi, avaz üstündə köklənməsinə, kiçik yaşlı uşaqların, ibtidai sinif şagirdlərinin rəvan, rabitəli və ifadəli oxusuna, danışığına vasitə olan alliterasiya atalar sözlərini, frazeoloji ifadələri, nəğmələri, mahnıları, nəzm parçalarını, mənsur şeirləri və bəhri-təvilləri cazibəli, oynaq və axıcı edir.

Ahəngdar sözlərin münasibliyi, cingiltili samitlərin, xüsusi sənə sonorların və dodaqlanmayan saitlərin yaratdığı incə səslənmə və axıcı düzülüş qulağa xoş gəlir. Alliterasiya poetik üslubi vasitə kimi şifahi xalq yaradıcılığında – laylalarda, nazlamalar, cıratmalar, öcəşmələr, sanamalar, holavarlar, sayacı sözləri, qaravəllilər, yanıltmacılarda (Yetişmiş yemiş yetim yemiş; Ağırılığım-uğurluğum odlara, azar-bezar yadlara; Ağırılığım od olsun, odda yanan yad olsun və s.) geniş istifadə olunur: Qurddan qorxan qoyun saxlamaz; Qardaşına quzu qurban; Samana qatsan at yeməz, sümüyü qatsan it; Qaz vur, qazan doldur; Yanan da mən, yaman da mən; Dili varsa, dilçəyi də var; Zəri varsa, zoru da var; Su sənəyi suda sınar; Bacarana

baş qurban; Bal tutan barmaq yalar; Qudurasan qurbağa, gəldi bizi vurmağa; Qız ağacı, qöz ağacı; Dəvə durdu, dam yıxdı; Bəy dediyin nədir, bəyənmədiyən nədir? və s.

Yarıltmaclar alliterasiya əsasında qurulur: Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor kürkü yırtıq kirpi var.....; Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul; Kəklik, kəpənək, gəlin gedək, kölgəliyə gəlin gətirək; Bu mis nə pis mis imiş, bu mis Kaşan misiymiş; Aşbaz Abbas bozbaş asar, o başda, bu başda; Qatığı sarımsaqlasan da yemək olar, sarımsaqlamasan da və s.

Klassik və müasir poeziyamızda alliterasiya üzərində qurulan şeir parçaları başdan-başa axıcılıq, rəvanlıq, avazlılıq nümunələri kimi səslənir. Qoşmalar, gəraylılar, cığalı təcnislər məhz bu baxımdan gözəldir.

Səs düzümündən məharətlə istifadə obrazlıq, ahəngdarlıq yaratmağa hesablanır. Nitqdə ahəngdarlıq törədən vasitələrdən yalnız şərait və məqamdan asılı olaraq istifadə xoş avazlanmaya səbəb olur.

Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın. (*M.Füzuli*)

Yumru-yumru qayalar yumruğudur çobanın,
Yastı-yastı təpələr yastığıdır çobanın. (*A.Şaiq*)

Fonetik səviyyədə obrazlılıq və emosionallığın ifadə olunmasına ritm yaradan əsas vasitələrdən – saitlərin uzun tələffüzü, səs düşümü, səs əvəzlənməsi, səs artımı, eyni cinsli sait və samit səslərin və hecaların təkrarlanması hesabına nəzm və nəsr əsərlərində, xüsusən dram janrında alliterasiya və assonans yaradılır. Anafora, epifora və fonetik təkrarlar ustalıqla verilsə bədii əsərin dili daha da qüvvətləndirilmiş olur. Dilimizdə **qapqara qaralmaq, sapsarı saralmaq, ağappaq ağarmaq, gömgöy göyərmək, qıpqırmızı qızarmaq, uzun-uzun uzun-**

çuluq etmək, qupquru qurumaq, gur-gur guruldamaq, gününü göy əsgiyə bükmək, gedər-gəlməzə göndərmək; Mən qaçıram qadadan, qada çıxır qabaqdan; San sanı, qan da qanı çəkər; Cavan canına canım qurban; Günün günorta çağında; Günlərin bir günü və s. kimi ifadələrdə alliterasiya onların mənalı ilə səslənmələri arasında ahəngdarlıq yaratmağa xidmət edir.

Ahəngdarlığın artırılmasında anafora və epiforlardan da geniş istifadə olunur:

Ələsgərəm, hər elmidən həliyəm,
Dedim: - Sən təbibəsən, mən yaralıyam.
Dedi: - Nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım yanıma düşdü. (*A.Ələsgər*)

“Doqquz qara gözlü, xub üzli, saçı ardına örtülü, köksü qızıl düyməli, əlləri biləyindən xınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafir qızları qalın Oğuz bəylərinə sığrab süzüb içirərlər” (“Kitabi Dədə-Qorqud”-dan). Bu nümunədə - lı⁴ leksik şəkilçisinin təkrarı ilə yanaşı mənsubiyyət şəkilçilərinin zənginliyi də təkrara xidmət edir.

Morfoloji anaforada təkrar olunan morfemlər misraların və ya cümlələrin əvvəlində işlənir. Məs.:

Tut ağacı boyunca
Tut yemədim doyunca.
Yarı xəlvətdə gördüm,
Danışmadım doyunca.

Birinci misradakı “tut” qeyri-müəyyən yiyəlik, ikinci misradakı “tut” isə qeyri-müəyyən təsirlik haldadır.

Bədii əsərlərdə ən çox istifadə olunan sintaktik fiqurlar içərisində **təkrirlər** bədii dili daha da zənginləşdirir, fikri ifadəli, emosional, təsirli edir. Təkrir bədii əsərlərdə söz, ifadə və

cümlənin təkrarı olub bu və ya digər hadisəni, prosesi diqqət mərkəzinə gətirməklə nəzərə tez çatdırır. Yazıçı təkrarlardan məharətlə və düzgün istifadə edərkən fikrin təsirli bir şəkildə oxucuya çatdırılmasına nail olur. **Anaforalar** da təkririn bir növüdür ki, misrada, cümlədə, mətndə eyni bir söz, söz birləşməsi və ya tərkib təkrar olunur.

Sevir insanları, **sevir** torpağı,
Sevir qarlı qışı, baharı, yazı
Sevir yaratmağı, **sevir** qurmağı
Sevir sədaqətlə gözəl bir qızı. (Ə.Kürçaylı)

Təkririn bir növü də **epiforadır** ki, nitq parçalarının sonunda eyni söz, söz birləşməsi və ya tərkib təkrarlanır. Məs.: **Öz** kəndim **deyil**, öz evim **deyil**, bura böyük şəhərdir, yerim **yox**, adamım **yox**, yaxşı pulum **yox**.

Bəzən sadə cümlə, söz-cümlə, elliptik cümlə də müəyyən məqsədlə təkrar olunur. Məs.: - **Mən də oynayıram, mən də oynayıram**, - ona tərəf baxan olmadığını görüb dostunu çağırırdı: - Vaqif, **mən də oynayıram**.

Bədii əsərə qiymət verilərkən onun ideya-siyasi cəhəti ilə yanaşı bədiiliyi nəzərə alınır. Məzmunca yüksək olan əsər bədii cəhətdən də yüksək sənətkarlıqla qələmə alındıqda öz obrazlılığı, obrazlı dili ilə oxucularda xoş ovqat yaradır. Obrazlığın yaranmasında məcazlaşma və intonasiya ilə yanaşı müxtəlif bədii təsvir vasitələrindən və sintaktik fiqurlardan da istifadə olunur. Nitqin dili axıcı və cəlbedici, estetik cəhətdən yüksək keyfiyyətli olmalıdır. Gözəl nitq dinləyici və oxucuda estetik hisslər oyadır, gözəlliyi dərk etmək üçün vərdiş yaradır.

Bədii ədəbiyyatda personajlar iştirak edir, surətlərin isə özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri, fərdi dili və ona uyğun fərdi üslubu, manerası olur. Surətlərin xarakteri, dünyagörüşü isə nitqlərində müəyyənləşir. Təbii ki, onların dili də xarakterinə, dünyagörüşünə, savad dərəcəsinə uyğun olur. Çox vaxt danışq

dili ünsürləri ilə zəngin olur, dialoqlara daha çox yer verilir, sözcümlə, elliptik cümlə və yarımçıq cümlələr üstünlük təşkil edir.

Bədii lövhə yaratmaq, hadisələri bədii şəkildə bütün təfərrüatı ilə təsvir etmək, obrazların daxili aləmini açmaq, əsərin oxunuşunda axıcılığı, ahəngdarlığı yaratmaq kimi tələblər bədii dilin lüğət tərkibini ədəbi dilin digər sahələrindən (elmi və publisistik əsərlərdən) fərqləndirir.

Bədii əsərlərdə təsvir olunan surətlərin xarakteri, daxili aləmi, hərəkətləri, davranışı, dünyagörüşü müəyyən zaman, məkan, şərait daxilində açılır, hadisələr yerli-yerində təsvir olunur, sözlərin düzülüşü, forması, qrammatik qayda-qanunları öz yerində ədəbi dildən tələb olunan kimidir. Fikir sadə və aydın ifadəsini tapır, jarqonlardan, az anlaşılan şivə sözlərindən istifadə edilmir, ədəbi dil dairəsində hərəkət edilir.

Yazıçıların əsərlərində olduğu kimi şifahi xalq yaradıcılığında da nitqdə hansı sözü necə, harada, nə şəkildə, hansı mənada işlətmək diqqət mərkəzində olur.

Morfoloji anafora formasında olan söz və ifadələrə, atalar sözlərinə, müxtəlif mənalı söz birləşmələrinə bədii ədəbiyyatda çox rast gəlik: Baybecan, Baybura, xanlar xanı xan Bayandur, Qaragünə oğlu Qarabudaq (Kitabi-Dədə Qorqud)

Dərd əlindən can durmaz,
Yaram çoxdur, qan durmaz.
Yar elə yandırdı ki,
Od da belə yandırmaz (*Bayatı*)

Üçü bizə yağdı,
Üçü cənnət bağdı.
Üçü yığır gətirir,
Üçü vurur dağıdır (*Tapmaca*)

Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz,
Gözəl olmaz sən tək olsa gözəl yüz.

Gözəl canı munca yetər, gözəl üz,
Gözəl deyil, etmə, gözəl, alı sən (*M.P.Vaqif*)

Söz var gələr keçər, Söz var dələr keçər; Hirs gəlir, göz qaralır, Hirs gedir, üz qaralır; Xəbərçi yalançı olar, yalançı xəbərçi; Eyb eləmə eybəcərin eybinə, Eyb edirsən öz eybinə - eybi yox (*Atalar sözləri*)

Bəzi hallarda anafora və epiforalar bir-birini əvəzləyir, anaforik epiforalar yaradılır:

Bağ saldım, bağım ağlar,
Bostanım, tağım ağlar.
Sağam, özüm ağlaram,
Ölsəm, torpağım ağlar (*Bayatı*)

Dedim ki, ləbin? Dedi: Nə şirin söylər,
Dedim ki, belin? Dedi: Nə narın söylər.
Dedim ki, canım cümlə fədadır saçına.
Dedi ki, bu miskin hələ varın söylər (*Qazi Bürhanəddin*)

Leyli demə - cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə - zülmət içrə bir nur.
Leyli demə - övci-hüsnə bir mah
Məcnun demə mülki – eşqə bir şah (*M.Füzuli*)

Ahəngdarlıq tələbi sözlərdə qonşuluqda gələn səsləri həmcinsləşdirir ki, bu da ahəng qanunu kimi təzahür edir: Saitlərin ahəngi şeirin musiqiliyini təmin edən əlverişli vasitəyə çevrilir. Bayatılar, atalar sözləri ahəngdarlıq üzərində qurulduğundan eyni cinsli saitlər sözlərin tələffüzünü asanlaşdırır:

Əzizim, elə bəndəm
Bülbüləm, gülə bəndəm.
Neynirəm dünya malın,
Bir şirin dilə bəndəm.

Bulaq başı buz bağlar,
Dörd yanı yarpız bağlar
Güllə dəyən oğlanın
Yarasını qız bağlar

Tələffüzü asanlaşdıran, ahəngdarlaşdıran, mənası insan qəlbinə tez yol tapmaqla daxili təmizliyə, ülviliyə hesablanmış sənət nümunələri bu cəhətdən çox xarakterikdir.

Çay mənim, çeşmə mənim,
Çayımdan keçmə mənim.
Sən ki təbib deyilsən,
Yaramı deşmə mənim.

Mən aşiqəm üzüşür,
Ördək göldə üzüşür.
Meh əsir, tel tərpənir.
Kölgə düşür, üz üşür.

Göy üzü söküləndə,
Zülf üzə töküləndə.
Şeh düşmüş gülə bənzər,
Gül üzü öpüləndə.

Xalq ədəbiyyatında bir nəfərin – aşiqin dilindən verilən belə bayatılarda yüksək mənəviyyatla ahəngdarlıq və rəvanlığın qovuşması insanları, xüsusən gəncləri yaxşı, mənalı danışmağa, nitqi yüksək üslubi formada qurmağa həvəsləndirir. Xalq dilində verilmiş bu bayatıların məntiqi vurğusu intonasiya ilə bağlıdır, məhz intonasiya ritm və ahəng yaratmaqda əvəzsiz şifahi vasitədir. Tələffüz normalarını gözləyən radio-televiziya aparıcıları, diktörler, mühazirə oxuyan və məruzə söyləyənlər, xüsusən ali məktəb müəllimləri vurğudan, sözlər arasında məna bağlılığı və uyuşqanlıq xatirinə alliterasiya və assonansdan, cinas qafiyələrdən məharətlə istifadə etməlidirlər.

HECA

Danışarkən nitqimizdə müxtəlif fasilələrə yol veririk. Sözlər, cümlələr və abzaslar arasında fasilə etdiyimiz kimi, sözləri tələffüz edərkən də onlar müxtəlif hissələrə bölünür və bunlar **heca** adlanır. Hecalar sait səslər hesabına yaranır. Sözdə neçə sait varsa, o qədər də heca olur. Lakin sözlərin hecalara ayrılması mexaniki şəkildə deyil, müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında olur. Məs: ta-ek-van-do, gö-zə-ya-rı, sə-fər-bər-e-di-ci, şü-ur-lu, o-lim-pi-a-da və s.

Lakin sözün sətirdən-sətrə keçirilməsində həmişə bu qaydanı tətbiq etmək olmaz. Məs: ailə sözü **a-i-lə** kimi hecalara ayrılrsa da, onu **a-ilə** və **ai-lə** şəklində sətirdən sətrə keçirmək olmaz.

Eləcə də:

1) Rəqəmlə yazılan saylardan sonra gəlib, defislə ayrılan sıra sayı şəkilçisinin ixtisar formasını və ya hal şəkilçilərini rəqəmdən ayırır yeni sətrə keçirmək olmaz. Məs: 2015\-ci il, 8\1-də, 5\1-dən və s.

2) Ad və ata adının qısa forması sətrin sonunda qoyula bilməz. Məs: M.F.//Axundzadə, Ş.İ//Xətai, M.//Füzuli və s.

3) Mürəkkəb adların qısaltma formalarını sətirdən-sətrə keçirmək olmaz. Məs: AF//FA, Fİ//FA; Az.DB//TİA, A//DA və s.

4) Birinci tərəfi samitlə qurtaran, ikinci tərəfi saitlə başlayan mürəkkəb sözlər sətirdən-sətrə keçirilərkən hecalanma deyil, sözlərin bütövlüyü nəzərə alınır. Məs: kəklik – otu, onillik, beş-mərtəbəli, üç-telli, iki-başlı, elektrik-keçirmə və s.

Dilimizdə sadə heca, açıq heca, qapalı heca anlayışları da vardır. Çoxhecalı kök sözlər, habelə bir hecadan ibarət çoxsəslili sözlərə az təsadüf olunur. Məs: kər-tən-kə-lə, cır-cı-ra-ma, Şmidt, şpris, Çarlz və s. Nitq mədəniyyəti üçün sözlərin neçə hecalı olması ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünə bilər, lakin bu, şifahi nitq üçün, xüsusən sözlərin asan və rəvan tələffüzü baxımından heç də az əhəmiyyətli deyildir.

Çalışma. Mətni oxuyun, tələffüz baxımından asan səslənməyən çoxhecalı kök sözləri, habelə bir hecadan ibarət çoxsəsli sözləri fərqləndirin:

Lütfi Ələsgərzadə 1921-ci ildə Bakıda jurnalist – psixoloq ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, 1942-ci ildə Tehran Universitetində mühəndis –elektrik fakültəsini bitirmiş, sonra ABŞ-a getmişdir. Burada Massaçusets Texnologiya İnstitutunda oxumuşdur. 1949-cu ildə Nyu-Yorkdakı Kolumbiya Universitetində doktorluq elmi dərəcəsi almışdır. Böyük alim realılıqla fantastikanın, təxəyyülün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirini aşkarlamaqla qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsini yaratmış, dünya riyazi elm tarixinə ikinci bir şərəfli alim kimi daxil olmuşdur. “Beləliklə, əl-Xarəzm cəbri ilə yanaşı qeyri-səlis-cəbrzadə cəbri” meydana gəlmişdir.

XXI əsr – süni intellekt və yeni tip sistemlər üzrə biliklər haqqında ekspert sistemləri əsri” üçün olduqca güclü metodlar lazımdır. Lütfi Zadənin qeyri-aşkar məntiq və qeyri-aşkar çoxluqlar nəzəriyyəsi kibernetika, informatika, elektronika, riyaziyyat və kosmik texnikanın inkişafına yeni dövr açmışdır.

Özünüzü yoxlayın:

1) Nitq mədəniyyəti üçün fonetikanın əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

2) Fonetika nədir və nəyi öyrənir?

3) Fonetik transkripsiyadan nə üçün istifadə edirik?

4) Danışq səsi nədir və onlar necə yaranır?

5) Danışq üzvləri hansılardır?

6) Danışq səsləri nəyə əsasən sait və samitlərə bölünür?

7) Fonemlərin səslənmə fərqlərini necə başa düşürsünüz?

8) Saitlər dilin vəziyyətinə görə necə təsnif olunur?

9) Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin bölgüsünü deyin.

10) Alt çənənin vəziyyətinə görə saitlərin təsnifi necədir?

11) Samitlər səs tellərinə görə necə təsnif edilir?

12) Sonor samitlər hansılardır?

13) Fonetik hadisələr hansılardır?

14) Assimilyasiyanın səbəbini, tam və ya natamam, irəli və ya geri növlərini misallarla izah edin.

15) Dissimilyasiya nədir? Dissimilyasiyaya uğrayan sözləri tapın və səbəbini izah edin.

16) Proteza nədir? Proteza hadisəsinə uğramış sözləri tapın və bunun ədəbi dil üçün yararlı olub-olmadığını göstərin.

17) Eliziya nədir? Eliziya hadisəsinə uğramış sözləri tapın və onların dil mədəniyyəti üçün əhəmiyyətini göstərin, xarakterini və səbəbini izah edin.

18) Metateza hadisəsinə izah edin, misallar verin, ədəbi dildəki qarşılığını göstərin.

19) Ahəng qanunu nəyə deyilir və onun hansı növləri var?

20) Ahəng qanununun mahiyyəti nədən ibarətdir?

21) Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin bir-birini izlənməsinə aid misallar deyin.

22) Heca nəyə deyilir? Hecanın hansı növləri var?

Çalışma. Sözləri oxuyub hecalara ayırın, hecanın növünü göstərin, sətirdən-sətrə necə keçirilməsini izah edin: aerofotografiya, akrobatçılıq, biomorfologiya, sessiyalararası, mikrobiologiya, pantomima, intellektualizm, inkorporlaşan, nevropatoloq, paleozoologiya, radioelektronika, transkripsiya, fonolaboratoriya, ştatdankənar, altılampalı, irikalıbrlı, sessiyaqabağı.

İNTONASIYA

İntonasiya latın sözüdür, "*ucadan tələffüz etmək*" mənasında işlənir. İntonasiya modallıq bildirir. Məntiqi nitqdə fikrin, mövzunun məzmununu dəqiq və aydın şəkildə çatdırmaq üçün cümlələrin ekspressivliyini təmin etməyə yönəlmiş **intonasiya** diqqətdə saxlanılır. Nitqdə emosional boya kəsb etməklə dinləyicilərin hisslərinə təsir mexanizmi kimi intonasiya xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq

insanların qəlbinə tez yol tapır, onları darıxmağa, yorulmağa qoymur, xoş əhval-ruhiyyə yaradır, maraq oyadır.

Nitqin **ahəngi, melodik səs quruluşu, ritmi** (vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), **tempi** və ya **surəti** (müəyyən vaxt ərzində sürətli və ya yavaş tələffüzü), **intensivliyi** (nəfəsalmının güclənməsi və ya zəifləməsi), **məntiqi vurğusu, tembri** kimi xüsusiyyətləri - birlikdə **intonasiyanı** təşkil edir. Məhz intonasiya vasitəsilə nitqdə müxtəlif emosional vəziyyət yaradılır. Modallıq bildirən intonasiya cümlənin mənasını müəyyənləşdirir, cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir, cümlə daxilində **xıtbları, ara sözləri, ümumiləşdirici sözləri, əlavələri və xüsusiləşmələri** nəzərə çarpdırır. Dilimiz intonasiya cəhətdən zəngindir və bu hesaba nitq prosesində rəngarəng mənə çalarları yaratmaq olur. İntonasiya, qısa şəkildə desək, tələffüz hadisəsidir. ünsiyyət prosesində nitq öz məqsədinə uyğun tərzdə nitqini qurur. Yazılı nitqi oxuyan şəxs yazanın intonasiyasını eşitmir, amma yazı manerasından, durğu işarələrinə və dil vasitələrinə istinadən onun hansı hisslərlə cümlələri qurmasını təsəvvür edir. Fikrin məzmununu leksik, qrammatik və intonasiya vasitələrinin qarşılıqlı münasibətində öz ifadəsini tapır. Bir sıra hallarda intonasiyanın rolu o qədər böyük olur ki, o, fikrin əsasını təşkil edir, sözün əsas mənasını dəyişdirə bilər. Məsələn: **əyləşin, bağışlayın, üzr istəyirəm, xoş gəldiniz, bəli, əhsən, təşəkkür edirəm** və s. kimi söz və ifadələr intonasiyadan asılı olaraq həm nəzakət və hörmət mənalarını ifadə edir, həm də istehza, hiddət, qəzəb, kinayə məqamlarında işlədilir. İntonasiyanın yardımı ilə oxucu və ya dinləyici söylənilən fikrin məqsədini tam aydınlığı ilə dərk edə bilər: Əliqulu Baloğlanoviçin canı üçün! Yaşınızın keçməsinə nə baxırsınız? Sifətinizə yüngül bir əl gəzdirsəniz, bəsdir. Mən axırcı dəfə evlənəndə remonddan elə çıxmışdım ki, neçə gün özüm özümü tanımadım?! (S.Rəhman)

İntonasiya ilə bağlı qüsurlar həm sürətli, həm də asta danışığ və ya oxu zamanı üzə çıxır. Sürətin normaya uyğun deyil,

ondan aşağı və ya yuxarı avazlanması mənanın təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Avazlanmanın zəif nitq taktları, cümlələr arasındakı fasilə qədərindən artıq və ya əskik olması nəticəsində nitq gözəlliyini itirir. İntonasiyanın kasıblığı və ya çoxluğu danışanın mövzunu məzmununa uyğun forma ilə verə bilməməsi hesabınadır.

İntonasiya tələffüzün dörd elementini - **fasilə, vurğu, melodiya və tempi** özündə birləşdirir. Bu dörd element nitqin xarici komponentləridir və onlar birlikdə avazlanmanı yaradır, nitqdə ifadəliyin verilməsinə xidmət edir.

VURĞU

Sözlərdə hecalardan və ya cümlələrdə sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən daha güclü, ucadan, qüvvətli tələffüz olunmasına **vurğu** deyilir. Dilimizdə vurğunun üç növü vardır: **heca vurğusu, məntiqi vurğu** və **həyəcanlı vurğu**. Heca vurğusuna **söz vurğusu** da deyilir.

HECA VURĞUSU

Sözdəki hecalardan birinin digərinə (digərlərinə) nisbətən qüvvətli tələffüz olunması **heca vurğusu** adlanır. Söz vurgusu dilin lüğət tərkibi ilə əlaqədardır, sözün təbitəindən irəli gəlir. Heca vurğusu təkhecalı sözlərə aid deyil. Heca vurğusu sözlərdə tələffüz zamanı səslənmə gözəlliyi yaradır, bəzi hallarda isə yeni məna əmələ gətirir. Fonosemantik vəzifə daşıyan vurğu yerini dəyişərkən sözün leksik-semantik mənası da dəyişir. Məsələn: Mina (ad)- mina (partlayıcı maddə), Arif (ad)- arif (bilikli, hal bilən), Sima (ad)- sima (üz, sifət), Şura (ad)-şura (birlik və ya sovet), Aydın (ad)- aydın (aşkar, açıq), Qabil (ad)-qabil (bacarıqlı), Adil (ad)- adil (ədalətli) və s. Azərbaycan dilində vurğu, adətən, sözün son hecasının üzərinə düşür. Lakin

nitq prosesində bəzi milli və alınma sözlərdə vurğunu yeri bilməyərəkdən dəyişdiriləndə sözün mənası ya təhrif olunur, ya da dinləyicilər natiqi həmin sözü düzgün tələffüz etmədiyinə görə savadsız hesab edirlər. Məsələn: ismin xəbərlilik şəkilçisi (-dir⁴), felin şəxs şəkilçiləri (-am/-əm, -san/-sən və s.), felin inkar şəkilçisi (-ma/-mə) vurğu qəbul etmir. Asiya, Afrika, amma, ancaq, sanki, yenə, dünən, yalnız, digər opera, kafedra, lakin, lirika, kamera, Sabir, diktör, dollar, era, finiş, kompas, klinika, kodeks, kubok, lazer, marşrut, maksimum, norma, nota, orden, pasport, pauza, prinsip, taktika, tennis, texnika, titul, bəzən və s. sözlərdə vurğu birinci hecaya; analoq, diametr, monometr, müharibə, Füzuli, xüsusi, filosof, dinamo sözlərində ikinci, arzu, müxtəlif, sadəcə, İngiltərə sözlərində isə vurğu son hecaya düşür. Vurğunun yerini dəqiq bilməyənlər qərribə tələffüzə görə adamlarda gülüş doğurur. Bu baxımdan məktəblilər onlar üçün nəzərdə tutulmuş **orfoqrafiya-orfoepiya lüğətlərindən** faydalanmalıdırlar. (Abdullayev N., Məmmədov Z. Orfoqrafiya – orfoepiya lüğəti, Bakı, 2004; Quliyeva A., Soltanov M. Məktəblinin orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı. 2009) Müşahidələr göstərir ki, sözlərdə vurğunun yeri səhv salınanda təkcə sözün deyil, bəzən cümlənin də mənası dolaşlıq düşür: dəyməduşər- dəymə, düşər; düymə-düymə, dimdik- dimdik, görməmiş-görməmiş, bağla-bağla, yağsa-yağsa, qızıdır-qızıdır, azdır-azdır, qazdır-qazdır, gülün-gülün və s. kimi omoqraf sözlər yalnız vurğu vasitəsilə fərqlənir və məna dəyişikliyi baş verir, eləcə də vurğunun qüsurlu tələffüzü zamanı nitqin intonasiasında o andaca yaranan qeyri-adilik dərhal nəzərə çarpır, nitqin təsiri azalır, natiqin mədəni səviyyəsi və savadlı olması şübhə altına alınır. Heca vurğusu yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan sözləri də əhatə edir. Dildə **omofonlar, omoqraflar, omoformlar** kimi işlənən sözlərdə vurğu əsas rol oynayır. **Omoqraflar** müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, hər hansı bir morfoloji əlamət qəbul edərək və ya etməyərək eyni şəkildə yazılan, lakin vurğuya görə fərqlənən sözlərdir. Məsələn: çəkmə

(isim)-çəkmə (fel, əmr forması II şəxsin təkində), sərin (sifət)-sərin (fel, əmr forması, II şəxsin cəmi), alma, dondurma, qovurma (hamısı isim)-alma, dondurma, qovurma (hər üçü fel, əmr forması, inkarda, II şəxsin təkində) və s.

Mürəkkəb sözlərin vurğusu düzgün qoyulmadıqda məna pozğunluğuna gətirib çıxarır, tərkib qovuşmuş bir söz kimi deyilir, söz birləşməsinə oxşayır. Məs: **Ağdam, Ağdaş, Ağsu, öldünümü, sübhçağı, Göyçay** sözlərində vurğu birinci hecaya, **Qarabağ, dünyagörüşü** sözlərində vurğu ikinci hecaya, **alagöz, qaraqaş, Həsənoğlu, yadelli, əlyazması, boyunbağı, beşillik, ayaqqabı, ilanbalığı, qayınana** tipli mürəkkəb sözlərdə vurğu tərkibin ikinci tərəfinin üzərinə düşür. Birinci tərəfi saitlə bitib, ikinci tərəfi saitlə başlanan xüsusi mürəkkəb isimlərdə vurğu ikinci tərəfin üzərinə keçəndə birinci tərəfin son saiti ixtisar olunaraq tələffüzdən düşür: Əli Ağ- **Əlağa**, Əli Əsgər-**Ələsgər**, Vəli Ağ-**Vəlağa**, Əli Əkbər-**Ələkbər** və s. Tərkibində **qeyri** sözü olan sifətlərdə söz vurğusu **qeyri** sözünün üzərinə düşür: **qeyri-adi, qeyri-rəsmi, qeyri-məqbul, qeyri-müəyyən** və s. Tərkibi əvəzlilərdə vurğu ikinci tərkibin üzərinə keçir: **heç kəs, heç kim, hər kəs, heç biri, hər biri, nə cür?, nə vaxt?, nə zaman?** və s. Avazlanmanın ən vacib elementi olan vurğu düzgün işlədilmədikdə nitqin ümumi ahəngi pozulur, nitq yad, əcnəbi adamın danışığını xatırladır.

MƏNTİQİ VURĞU

Cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli deyilişi **məntiqi vurğu** adlanır. Məntiqi vurğu dil sistemi ilə deyil, nitq sistemi ilə bağlıdır. Məntiqi vurğu cümlənin məna yönümünü dəyişir. Cümlənin istənilən üzvünü məntiqi vurğu altına salmaq danışanın məqsədindən asılıdır. Məsələn: Dünən biz məşqçimizlə məşqə başladıq. Dünən biz məşqə məşqçimizlə başladıq. Dünən məşqə məşqçimizlə biz başladıq. Biz məşq-

çimizlə məşqə dünən başladıq. Göründüyü kimi, birinci cümlədə "məşqə" sözü, ikinci cümlədə "məşqçimizlə", üçüncü cümlədə "biz", dördüncü cümlədə "dünən" sözü vurğu altına düşmüşdür, qalan sözlər adi kəmiyyətdə tələffüz olunur. Beləliklə, məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərinə düşdükcə xüsusi məna çaları yaratmış olur. Məsələn: Vüqar Vəqifə futbol topu bağışladı. Vüqar **Vəqifə** futbol topu bağışladı. Vüqar Vəqifə **futbol** topu bağışladı. Nətiq cümlədə söz sırasını saxlamaqla məntiqi vurğunu istədiyi söz üzərində tətbiq edə bilər. Bəzən nitqdə xəbəri də məntiqi vurğu altına salmaq olur. Bu zaman cümlənin xəbəri şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edilir. Məsələn: Respublika yarışlarında birinci yeri tutan **mənəm**. Dərslərə mün-təzəm gələn **odur**. Yazılı nitqdə deyilənlərdən başqa daha bir sıra hallarda məntiqi vurğu özünü göstərir:

1) Müqayisə edilən sözlər vurğulu olur: - Güləşçilər şir kimi pəncələşirdilər. Valideyn xəstə balasına daha çox qayğı göstərir.

2) Qarşılaşdırılan zidd mənalı sözlər: - Biz uşağa da, qocaya da hörmətlə yanaşıırıq. Dünyada kədərlə sevinc, ölümlə həyat ekizdir.

3) Cümlədə həmcins üzvlər vurğulu olur: Topla oynayan uşaqlar bərkdən çıxırışır, sevinir, gülürdülər. Böyük həyətdə toyuqlar, ördəklər, qazlar bir-birinə qarışmışdı.

4) Ümumiləşdirici sözlər vurğu ilə deyilir: - Mənim arzum budur ki, hamı - müəllim də, tələbə də, məşqçi də vətənimizə layiqli vətəndaş olsunlar.

5) Cümlələrdə müəyyən sözlərin şüurlu olaraq müəllif priyomu kimi təkrarlanması vurğunun yerini müəyyənləşdirir, təkrar olunan sözün birinci tərəfi qüvvətli tələffüz edilir: Məsə-

lən: Günlər bircə-bircə keçir, məqsədimizə biz çatırıq yavaş-yavaş. Bir məqsədimiz olmuşdur: öyrənmək, öyrənmək, yenə də öyrənmək.

6) Kəskin etiraz, təşviq bildirən sözlərə vurğu düşür: Yox, belə olmayacaq. Xeyr, belə oxumaq olmaz. Haydı, iş başına.

7) Hiss, həyəcan bildirən nidaların üzərinə vurğu düşür: Məsələn: Aman, olmasın azar! Əfsus, günlər boş keçir. Heyhat, vaxt gözləmir.

8) Tərzi-hərəkət zərflərinə məntiqi vurğu düşür: Məsələn: O, otağa yavaşca keçdi. Külək birdən başladığı kimi, **qəflətən** sakitləşdi.

9) Xitablar, müraciət bildirən sözlər məntiqi vurğu qəbul edir: Məsələn: **Vaqif**, indi get. Əsmə, **ey külək**, yağma, **ey yağış**.

10) Sual cümlələrində sual əvəzlilikləri və sual ədatları ilə işlənən sözər: Məsələn: - Adın, soyadın **nədir?** Yolumuz **hayanadır?** **Harada** yaşayırsan? Sən dərsdən sonra stadionamı gedəcəksən?

11) -da/də bağlayıcıları ilə işlənən sözlər: - Mən idmançılara **da**, məşqçilərə **də** təşəkkür edirəm.

12) Qüvvətləndirici və məhdudlaşdırıcı ədatlardan (hətta, məhz, əksərən, ancaq, yalnız, bircə, tək-cə və s.) sonra gələn sözün üzərinə düşür: Hətta hakim də təəccüblə baxdı. Yalnız yaxşı oxumaq azdır, həm də yarışlarda yaxşı çıxış etmək lazımdır.

HƏYƏCANLI VURĞU

Nitqin emosionallığını artıran vasitələrdən biri də həyəcanlı vurğudur. Yüksək emosiya, hiss-həyəcan ifadə etmək məqsədilə cümlədə, abzasda sözün və ya ayrıca bir cümlənin yüksək intonasiya ilə deyilməsi **həyəcanlı vurğu adlanır**. Məntiqi vurğudan fərqli olaraq, həyəcanlı vurğu ən azı bir cümləni əhatə edir, iki, üç və daha çox cümlə, hətta bir abzas, beyt, bənd həyəcanlı vurğu altında deyilə bilər, danışanın nəzərdə tutduğu

məqsədi məharətlə əks etdirir. Deməli, cümlənin bütün üzvləri, yaxud iki, üç cümlə, bəzən də bir abzas xüsusi intonasiya ilə ifadə olunur, nitq axarında aktuallaşmış üzvə, hissəyə çevrilir, dinləyicilərin diqqətini özünə yönəldir. Məsələn:

- Bir qulağın məndə olsun, a Bəbir, gör sənə nə deyirəm. Qədiri də öldürüblər!

Bəbir bəy qaşlarını çatdı. Ona tərəf əyildi. Qəlyan əlindən düşdü:

- Necə?

- Qədiri ey!.. Qədir tərəfindən başın sağ olsun... Allah sənə səbir versin! Necə olsa nökrin idi!

- Belə bizim bu Qumrunun əri!..

- Özüdür, həmin Qumrunun əri!...

Məşədi Cahangir son sözlərini mənalı əda ilə bitirdi:

"Qu...mru...nun...əəəri!" (Mir Cəlal. "Dirilən adam" romanından).

Azərbaycan dilində qoşa sait və ya qoşa samitlərin işlənməsi təsadüfi xarakter daşıyır, amma həyəcanlı vurğu zamanı nitqdə belə hallara yol verilir: Məs: - Əccəb oldu, qoy ollsun! Danışşş!

Məni, məni, məni qəmzə oxilə öldürdü!

Sənin, sənin, sənin ol cadu gözlərin yeksər (*Nəsimi*).

A-a-a-al ki, yeridir kö-kö-kö-könlümü mənim,

Sa-sa-sa-sal ki, yeridir zü-zü-zü-zülfünə çini (*Nəsimi*).

Vurğunun bu növü danışanın daxili hissənin, həyəcanının səslərlə ifadəsidir. Bu zaman sözün bir səsi-saiti, yaxud samiti daha gərgin, daha güclü olur, səs uzadılır (3, səh,88); Ay, can, of, uf, tfu, vay və s. nidalarında sait və samitlər qoşalaşdırıldıqda, üçləşdirildikdə əmələ gələn mənə həyəcanlı vurğu hesabınadır.

- Vay (vayy), vay (vayy)! Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah (M.Ə.Sabir). Çox qəşəngdir (qəşşşəngdir)!

FASILƏ (PAUZA)

Nitq axını zamanı cümləyə fonosintaktik çalar verən fasilənin də xüsusi yeri vardır. Danışığda tənəffüs məqsədilə edilən fasilə fonetik-ritmik qrupun yaranmasında başlıca vasitədir. Tənəffüs nitq prosesi ilə bağlıdır və ona xidmət edir. Fasilə nitqi məntiqi məna daşıyan hissələrə bölməklə onun dəqiqliyinə, düzgünlüyünə, aydınlığına səbəb olur. Məsələn: Oxu, qardaşın kimi, tənbel olma - Oxu qardaşın kimi, tənbel olma; Gözəl qızın lenti hanı?- Gözəl, qızın lenti hanı? Əmiqızın yatmayıb ki, səni gözləyir - Əmi, qızın yatmayıb ki, səni gözləyir və.s. Bu cümlələrdə diqqəti çəkən fasilədir. Şifahi nitqdəki fasiləni yazıda durğu işarəsi (vergül) əvəz edir. Tənəffüs və durğu işarələri cümlənin mənasını dəyişdirə bilər. Cümlədə qarşılaşdırma bildirən **amma, ancaq, fəqət, lakin**, səbəb bildirən **çünki** bağlayıcılarından, bir sıra ədatlardan, **artıq, həтта, bəri, qabaq, əvvəl, sonra, ötrü, ilə** qoşmalarından, xitablardan sonra da fasilə edilir, yazıda onlardan əvvəl və ya sonra vergül işarəsi qoyulur. Əruz vəznində yazılmış əsərlərdə, xüsusən qəzəllərdə fasilə təfilələrini (təqtləri) gözləmək mütləq lazımdır. Hər bir təqtdən sonra edilən qısa və ya davamlı fasilə nitqdə xüsusi ritm yaradır. Məsələn:

Qamu bimarinə canan/dəvayi-dərd edər ehsan, //

Neçin qılmaz/mənə dərman/, məni bimar o sanmazmı? //

(Füzuli)

Kipriyin xəncərdir/, qaşların kaman, //

Yıxdığın acizə/ verməzsən aman, //

Dedilər//, cəlladsan/, etməzdim güman, //

Salacaqdır məni/ qana gözlərin, // (Ə.Vahid)

Nitq zamanı səsin müəyyən intervalda alçalıb yüksəlməsi **melodiklik** əmələ gətirir. Nitqin bu keyfiyyəti hissi halların ifadəsinə xidmət edir, emosional həssaslığın göstəricisinə çevrilir. Cümlənin melodiyası əvvəlcə yüksək olur, sona doğru al-

çalır. Səs tonunun ucalıb enməsi yazıda durğu işarələri ilə tənzimlənir. Sual və nida işarələri ilə işlənmiş cümlələr səs tonunun yüksəkliyi ilə seçilir: Məsələn: Haydı dəlilərim, bu gün də və günüdür! Dostum, bəs harada qalmışdın?

Monotonluq nitq üçün pis əlamətdir. Belə danışq təzi dinləyiciləri yorur. Amma səs tonunun dəyişməsi, gah sual, gah da nida cümlələrinin işlədilməsi (boş hay-küy deyilsə) rahat oturanları oyadır, silkələyir, dinləyicinin marağını artırır. İfadəliliyin incə vasitələrindən biri də səsin **tembridir**. Ümumiyyətlə, dilimizin fonetik siseminə aid qaydalar nitqin gözəl, ifadəli olmasını şərtləndirən vasitələrdir. Nitqdə ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl olunması, danışqda fasilə və durğu-intonasiya, vurğu, tembr, ritm kimi səs, tələffüz çaları nitqin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir, məzmunun aydın başa düşülməsinə köməklik göstərir, dinləyici və oxucuları maraqlandırır, düşündürür.

Sual və tapşırıqlar:

1. Dildəki hər bir yeniliyi özündə daha tez əks etdirib xalqa çatdıran kütləvi informasiya vasitələri nədir? Həyatınızda onların rolunu necə qiymətləndirirsiniz?

2. Nitqin ifadəliyinin üç əsas şərti hansılardır?

3. Nağıllar, əfsanə və fantastik əsərlərdə məntiqilik anlayışı nə dərəcədə gözlənilir?

4. Yiğcam nitqin əsas məziyyətləri hansılardır?

5. Nitqin sadəliyi üçün əsas şərtlər hansılardır?

6. Obrazlılıq və bədiiilik anlayışlarını necə başa düşürsünüz?

7. Poetik və potensial obrazlılıq nədir?

8. Nitq üçün emosionallıq nədir? Nitqin emosionallığı özünü necə göstərir?

9. Potensial obrazlığın bariz nümunələri hansı bədii formalarda özünü göstərir?

10. İntonasiyanın ünsürləri hansılardır?

Çalışma. Şifahi xalq ədəbiyyatında nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənəldirin. Məndə nitqin ümumi və xüsusi tələblərinin nə səviyyədə gözlənildiyini izah edin:

... Koroğlu Keçəl Həməzəni götürüb xanımların, dəlilərin yanına gəldi. Dəlilər Keçəl Həməzəni görüb dedilər:

- Koroğlu, muni hardan tapıb gətirdin? Keçəllər fənd olarlar, munun gözləri üçtəpə sağsağanının gözləri kimi qayır-qayır qaynayır. Heç sağ-əməlli adama oxşamır, rədd elə getsin.

Xanımlar da baxıb dedilər:

- Bu iyрэnci, keçəl xondunu hardan gətirdin? Başına adam qəhət olubmu? Qovala, çıxsın getsin.

Koroğlu xanımları, dəliləri bir təhər sakit eləyib dedi:

- Ay canım, niyə əl-ayağa düşübsünüz? Yazığın biridi, bizə ziyanı olmaz, qoy süfrəmizin qırıq-quruğunnan yeyib, qapıda, bajada dolansın.

Keçəl Həməzə qırıq-quruğdan dolanıb, qapı-bajanı süpürərdi, həyəti tərtəmiş saxlardı. Xanımlar, dəlilər nəyə buyururdularsa gedərdi, getdiyi işi yarıdardı. Belə zirəngliyinə görə dəlilərin, xanımların yanında Keçəl Həməzənin hörməti xeylax artmışdı ("Koroğlu" dastanından).

Çalışma. Formaca müxtəlif, mənacə eyni, yaxud yaxın mənalı bildirən sözləri diqqətlə oxuyun, onlardan hansıların eyni mənalı, hansıların yaxın mənalı sözlər olduğunu göstərin:

oturmaq -əyləşmək, durmaq-qalxmaq, kök-yoğun, insan-adam, eynək-gözlük, ürək-könül-qəlb, dünya-cahan-ələm, el-oba-yurd, gül-çiçək.

Çalışma. Yaxşı tanıdığınız bir şəxsə **xasiyyətnamə** hazırlayın.

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Durğu işarələri düzgün yazıb oxumağa, fikri kiçik fasilələrlə başqalarına-oxuyub yazanlara çatdırmağa xidmət edir. Şifahi nitqdəki intonasiya, səs ahənginin müxtəlif çalarda dəyişməsi, tonun alçalması və ya yüksəlməsi yazıda durğu işarələri ilə tənzimlənir, nitqin məzmununa danışanın daxili hiss, həyəcanının ifadəsinə yardımçı olur, yazıya aydınlıq, dürüstlük və dəqiqlik gətirir. Durğu işarələri yazılı nitqdə nəzərdə tutulmuş

fikir rəngarəngliyini, hissi halları, psixoloji vəziyyətləri və fikrin üslubi, emosional-estetik çalarlarını nəzərə cərpdirmaq vəzifəsini yerinə yetirir (26, səh.5). Deməli, durğu işarələri dilin qrafik vasitəsi kimi şifahi nitqin intonasiya cizgilərini göstərməyə xidmət edir.

Durğu işarələri insanın ümumi savadının və qismən nitq mədəniyyətinin əsas əlamətlərindəndir. Durğu işarələri yazılı nitqi oxucunun aydın və asan başa düşməsinə xidmət edir. Durğu işarələrini qoymadan mətni hissələrinə ayırmaq, onun məzmununu başa düşmək çətin olur. Durğu işarələrinin öz yerində işlədilməsi yazanın istəyi ilə deyil, dilin tarixən formalaşmış qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Durğu işarələri funksiyasından asılı olaraq aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Nöqtə:

a) Adi intonasiya ilə deyilən bütün növ cümlə növlərindən (nəqli, adlıq, şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, cüt-tərkiibli, tək-tərkiibli, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən, söz cümlələrdən, bəzi məqamlarda əmr cümlələrindən və s.) sonra: - Sabir satirik şairdir. Bina tikilir. Məşqdən sonra dərsə gəlsinlər.

b) Ad və ata adlarının qısaltma formalarından sonra: M.F.Axundzadə, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyli.

c) *Və sair, və ilaxır, və başqa, və bu kimi* sözlər ixtisarla yazıldıqda: və s., və i.a., və b., və b.k.

2) Vergül:

a) Həmcins üzvlər arasında: Stolun üstündə kitab, dəftər, qələm vardı.

b) Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında: Uşaq ağlayırdı, çünki anası evdə yox idi. Zəng vurulmuşdu, dərs başlanmışdı, koridorlarda heç kəs gözə dəymirdi.

c) *O, bu* əvəzlilikləri mübtəda vəzifəsində olub ardınca isim, sifət, sayla ifadə edilən söz işlədilsə: O, kitabı götürdü. O, gözəl qızı uzaqdan tanıdı. Bu, onun dostudur.

ç) Ara söz cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra; cümlənin ortasında gəldikdə hər iki tərəfdən, cümlənin sonunda

gəldikdə isə ondan əvvəl: - Əlbəttə, mən dərsi öyrənmişdim. Mən dərsi, əlbəttə, öyrənmişdim.

d) *Həttə, ələlxüsus, habelə, baxmayaraq* sözləri ilə xüsusiləşən cümlə üzvündən əvvəl: O gecikmişdi, həttə zəng vurulandan xeyli sonra gəldi.

e) Cümlənin əvvəlində gələn xitabdan sonra; cümlənin ortasında gələn xitabdan əvvəl və sonra, xitab cümlənin sonunda gəldikdə isə ondan əvvəl: Adil, sən axşam harada idin? Adətdir, ay oğul, gələni qarşılayarlar.

3. Nöqtəli vergül:

İki fikir arasında aydınlaşdırma bildirən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında: - Qar hər tərəfə səpələnirdi; həttə eyvanlardan boylanın uşaqların üstünə də yağdı.

4. Defis:

a) Mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında: ətli-canlı, ağıl-qaralı, gözəl-göycək, səhər-səhər və s.

b) Mürəkkəb qısaltmalarla şəkilçilərin arasında: ABŞ-da; AŞPA-nı; BDU-ya və s.

c) Sıra sayları rəqəmlə yazıldıqda: 2-ci, 10-cu və s.

ç) İzfət tərkiblərində: tərcümeyi-hal, təzi-hərəkət, şəbi-hicran və s.

d) *Əks, kontr, qeyd, qeyri, vitse, eks* sözlərindən sonra: qeyd-şərtsiz, qeyri-qanuni, əks-fənd, eks-çempion, kontr-admiral, vitse-prezident və s.

5. Tire:

a) Cümlə üzvünün əlavəsindən əvvəl: - Onun oxuduğu ali məktəb - universitet burada yerləşir.

b) Qarşılaşdırılan sözlərdən birincisindən sonra: Əsirlər - qocalar, cavanlar, yeniyetmələr kədərli idilər.

c) Həmcins üzvlərdən əvvəl gələn ümumiləşdirici sözdən sonra: - Onlar hər şeydən - ailədən, işdən, məhəbbətdən danışdılar.

ç) Həmcins üzvlərdən sonra gələn ümumiləşdirici sözdən əvvəl: - Bu bizə atamdan, atamın atasından, babamdan – ulularımızdan yadigar qalmışdır.

d) Nəzərə çarpdırılan məntiqi vurğulu sözdən sonra: - Şair, sən şahın hüzurundasən? - Bunu sənsiz belə bilirəm, inan!

e) Dialoqlarda replikalardan əvvəl: - Hə, muştuluq mənə nə verəcəksən? - Nəyim var ki, nə verim?! - Boyun ol, gələcək-də verərsən.

ə) Vasiyyətsiz nitqdə müəllif sözündən əvvəl və sonra: Bunu, - Əli dedi- buradan niyə götürməmisiniz?

Şagirdlər və tələbələr defis işarəsi ilə tireni qarışdırırlar. Defis mürəkkəb sözlərin arasında qoyulur, tire isə iki ölkə, şəhər, coğrafi məkan, vaxt, zaman arasındakı əlaqə və münasibətləri göstərməyə xidmət edən işarədir. Məsələn: Azərbaycan-Rusiya ticarət müqaviləsi, Rusiya-İran müharibələri, Bakı-Gəncə qatırı, Bakı-İstanbul reysi, Kür-Araz ovalığı, Samur-Dəvəçi kanalı, 2015-2020-ci illər və s. Bunlar mürəkkəb sözlər olmadığından arada tire işarəsi qoyulur, diqqətə çatdırılmaq üçün tələffüzdə fasilə ilə ayrılır.

6. İki nöqtə:

a) ümumiləşdirici sözdən sonra:- Etnik azlıqlara: ləzgilərə, saxurlara, talışlara, kürdlərə, laklara öz ana dillərində məktəb açmağa icazə verilmişdir.

b) "məsələn" və onun ixtisar şəklindən ("məs.") sonra: - Belə cavab vermək lazımdır. Məsələn: Müəllim, zəhmət olmasa, mənə də söz verin.

c) Dialoqlarda: Əhməd: Vəqif məşqdə olmuşdu.

ç) Vasiyyətsiz nitqdən əvvəl:

Dedim: hər baxışda, ey sənəm nədən,
Qəlbimə vurursan qəmzə oxun sən,
Söylədi: "Bu təsir özgə yerdəndir,
Vallah, özümdən də xəbərsizəm mən".

7. Üç nöqtə:

Bədii əsərlərdə üslubi priyom kimi işlədilir. Belə cümlələrdə intonasiya sona qədər deyilməmiş fikrin məzmununu açır,

onun emosional gərginliyini daha da artırır. Sözü kəsib cümləni yarımçıq saxlamaq qüvvətli təsir yaradır. a) Fikrin bitmədiyini bildirmək məqsədilə cümlənin sonunda:

Onlar getdilər... getdilər...

b) Yüksək hiss-həyəcanla deyilib özündən sonrakı sözdən müəyyən fasilələrlə ayrılan xitabdan sonra. - Eh, ay ana... Məndə o bəxt hanı?...

c) Dialoqlarda müsahib cavab vermədikdə: - Sizə gəlirmi?... Deyəsən, eşitmədin?... Deyirsən, bundan sonra daha nə gəlmək?!

Üç nöqtə sadalanan müəyyən fikirlər arasında da qoyulur: -İnsan ölür..., ev bağlanır..., tarla yanır..., ocaq sönmür (S.Vurğun)

8. Sual işarəsi:

a) Bütün sual cümlələrinin sonunda: - Məşqə gedəcəksən?

b) Elə sual cümlə tipləri vardır ki, onlar cavab almaq üçün deyil, nitqin təsirini artırmaq, dinləyicini düşünməyə vadar etmək məqsədi daşıyır: - Vətən və ana. Bu iki sözdən şirin və müqəddəs nə var dünyada?

Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,

Vətəni, mənəcə, unutmaq nə demək? (A.Səhhət).

Varlığa nə darlıq?

R ritorik və ya bədii suallar nitqin üslubi rəngarəngliyini artıran vasitədir. Bədii üslubda sual cümləsi məlumat almaq üçün işlədilmir. Sənətkar kimdənsə nəyisə öyrənmək üçün yox, öz fikrini daha emosional, daha təsirli etmək üçün sual cümlələrindən istifadə edir. Əsl həqiqətdə ritorik sual xüsusi nitq üsuludur. Sual forması cümlə şəklində tələb edir ki, fikir qəti şəkildə ya təsdiq, ya da inkar edilsin.

9. Nida işarəsi:

a) Nida cümlələrinin sonunda: - Yaşasın müstəqil Azərbaycan!

b) Hiss-həyəcanla deyilən xitablardan sonra: -Vaqif! Ey tacidarım! Xuraman, Xuraman! Gör nəyin xəyalındasan!

c) *Bəli, xeyr, yox, çox gözəl* kimi təsdiq və ya inkar bildirən sözlərdən sonra: - Çox gözəl, çox gözəl! Razıyam, inan!

Nida cümlələri danışanın məqsədinə uyğun mənə çaları yaradır, nitqin ekspressivliyini, emosionallığını artırır. Nidalar müxtəlif hissi halları ifadə edərək fərqli intonasiyalarla söylənilir:

- *Pəh, pəh!* Əcəb söz eşitdik! Ay belə xoş gəlibsən, səfa gətiribsən! Ah, sən nə dəhşətli adamsan! **Vay, vay!** Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah! (M.Ə.Sabir)

Sual və tapşırıqlar:

1. Nitqin intonasiyası dedikdə nələri başa düşürsünüz?
2. Yüksək mədəni səviyyəli nitqin şərtləri hansılardır?
3. Nitqin ifadəliyi dedikdə nə başa düşülür?
4. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi hamıdan tələb olunur. Bəs nitqin ifadəliyi necə? İfadəli nitq kimə aiddir?
5. Nitqin təmizliyi ədəbi dilin normalarına əsaslanmaq əsasında, yoxsa dil vasitələrinin təhrif olunması hesabına təmin olunur?
6. Nitqin əsas keyfiyyətləri hansılardır?
7. Fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti nədir?
8. Azərbaycan dilində hansı səslər işlənmə tezliyinə və kəmiyyətinə görə əsas yeri tutur?
9. Azərbaycan sözləri üçün hansı hecalar səciyyəvidir, səbəbi nədir?
10. Ahəng qanunu nitqin hansı keyfiyyətində əsas rola malikdir?

LEKSİK NORMA

Leksik normada əsas prinsip işlədilən sözlərin mənaca aydınlığıdır. Nitqin anlaşıqlı olması üçün sözlərin mənası danışana da, dinləyənə də tam məlum olmalıdır. Danışan öz nitqində alınma sözlərə və ya dialektizmlərə çox yer verərsə, onların mənası, əlbəttə, bütün dinləyicilərə eyni dərəcədə anlaşıqlı ola bilməz.

Kitablarda, lüğətlərdə müxtəlif yazı məxəzlərində sözləri, adətən, bir variantda görürük. Amma xalq danışığı dilində və dialektlərdə ədəbi dildə oxuduqlarımızın variantları da mövcuddur: "asan" əvəzinə **asand, hasan, hasand**; "ev" əvəzinə **əv, öy, öv**; "pendir" əvəzinə **penir, pəndir**; "deyil" əvəzinə **dəyil, degil, döyü, döyül**; "pəncərə" əvəzinə **pencərə**; "ayaq" əvəzinə **əyağ**; "bıçaq" əvəzinə **pıçax**; "hökumət" əvəzinə **hökmət**; "təcrübə" əvəzinə **təcürbə**; "indi" əvəzinə **hindi**; "telefon" əvəzinə **telfun**; "şəkil" əvəzinə **şikil**; "əlbəttə" əvəzinə **həlbət, həlbətdə**; "yenə" əvəzinə **genə**; "cümə" əvəzinə **cuma**; "yəni" əvəzinə **yanı** və s. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi zəngin olduğuna görə burada ümumxalq danışığı dilinə, yaxud dialekt və şivələrə məxsus sözlərlə yanaşı alınma sözlərə - bir tərəfdən ərəb-fars mənşəli, digər tərəfdən isə XIX əsrdən başlayaraq (M.B.Nadimin, Q.Zakirin, M.F.Axundzadənin əsərlərində, H.Zərdabinin nəşr etdirdiyi "Əkinçi" qəzetində və s.) rus dilindən və rus dili vasitəsilə dünya dillərindən alınmış çoxlu söz və ifadələrə rast gəlirik. Deməli, dilimizin lüğət tərkibi milli mənşəli və alınma sözlərdən ibarətdir. Milli mənşəli sözlərdə orfoqrafik normalar onların bir variantlı tələffüzü üzrə sabitləşməyə doğru getmişdir. Leksik-semantik normanın keyfiyyəti istər danışığı dilindən gəlmiş milli sözlərdə, istərsə də alınmalarda özünü qabarıq göstərir. Milli mənşəli sözlərdə orfoqrafik normalar onların bir variantlı olmasını şərtləndirir. Dilimizin lüğət tərkibində elə sözlərə rast gəlirik ki, onlar qədim tarixə malik deyildir. Onlar, deyək ki, əlli il bundan əvvəl dilimizdə olmamışdır, termin kimi də başqa dillərdən alınmamışdır. Dilçilikdə özləşmə meyilli kimi meydana çıxan bu sözlər sözyaratma hesabınadır. Alınma sözlərin dilə gətirilməsi əleyhinə yönəlmiş bu proses alınmalar üçün qarşılıq tapmağı nəzərdə tutur. **Özləşmə**, əsasən, söz sənətkarlarının xalq dilinə və Türkiyə türkcəsinə müraciəti əsasında qarşılığı milli dilimizdə olmayan, oxşarlıq əsasında sözyaratma prosesidir. Bir qismi keçən əsrin 70-ci illərindən sonra rus dilindən alınmaların kalka üsulu ilə düzəlmiş variantlarıdır ki, bura **çimərlik, duracaq, əy-**

ləc, yelçəkər, sərinkeş, tozsoran, soyuducu, dabankeş, açıqca və s. kimi sözlər daxildir. Bu tip sözlərin rus dilindəki qarşılığı-nın hesabına yaranmasını məktəblilər və tələbələr bilməsələr də, orta və yaşlı nəsil yaxşı xatırlayır. Amma hərbişmə (**milita-rizm**), köçkün (**emigrant**), yetəsay (**kvorum**), çağdaş (**müasir**), yüzillik (**əsr**), durum (**vəziyyət**), özəlləşmə (**xüsusiləşmə**), soy-qırım (**genosid**), soyad (**familiya**) və s. kimi sözlərin işlənməsin-də paralellik olsa da, **saxlanc, dönəm, qaynaq, bölgə, öndər, soykökü, istilikölçən, bilgisayar, cangüdə, duyum, toplum, bağımsız** və s. kimi leksik vahidlər xalqımızın müstəqillik qa-zanması sayəsində, özleşmə nəticəsində dilimizdə sabitləşmək-dədir. Deməli, dildə yalnız uyğun qarşılığı olmayan sözlərin ha-zır şəkildə alınıb işlədilməsi zəruridir. Lakin dildə uyğun qarşılıq olduqda, yaxud onu düzəltmək mümkün olarsa, mənbə dildəkinə uyğun yaradılmalıdır. Dilin leksikasında kəmiyyətinə görə ikinci yeri alınma sözlər tutur. Alınma leksika ədəbi dilin funksional üslubundan sayılan elmi üslubda üstün mövqeyə malikdir. Elmi üslubda işlənen alınma söz-terminlər elmi(sahə) ədəbiyyatda çoxluq təşkil edir, şifahi nitqdə isə elm adamlarının leksikonun-da özünü göstərir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan terminlər adi ümumişlək sözlərdən fərqlənir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar Avropa dillərindən alınmış söz-terminlər elmin bu və ya digər sahəsində işlənilir və həmin sahə ilə bağlı adamların nitqi üçün xarakterikdir. Məsələn: **sirro, infarkt, insult, meningit, miokard** təbabətə, **karatedo, uşu, kikkboxinq, muay tay, xett-trik, xavbek** idmana; **metafora, anafora, metonimiya, sinek-doxa, epitet, məsnəvi** ədəbiyyatşünaslığa; **assimilyasiya, dissi-milyasiya, metateza, eliziya, proteza, elliptik cümlə** kimi söz-lər dilçiliyə aiddir. Elmi əsərlərin yaradılması anlayışların ter-minlərlə ifadəsini zəruri edir. Elmi terminlər sisteminin yaradıl-ması böyük əhəmiyyət daşıyır. Terminlilik elmi üsluba xasdır. Lakin bədii və publisistik üslublarda dar ixtisas sözlərinə çox yer verilməsi qüsur sayılır. Şifahi nitqdə isə şərait və məqamından asılı olaraq (dərsdə, məşğələdə, mühazirə və ya məruzədə) ter-

minlərə müraciət olunur. Hər bir söz müəyyən semantikaya (mə-naya) malik olduğu üçün onun düzgün, yerində işlədilməsi nitq sahibindən asılıdır. Məsələn: "**ayağım büdrəyib yerə düşdüm**" cümləsində **düşdüm** sözü yerində işlənməmişdir, **yıxıldım** deyilməli idi. Deməli, söz öz yerində işlənmirsə, fikir öz düzün ifadəsini tapmır, nitq mədəniyyətinin tələbi pozulur. Orfoqrafiyada fonetik prinsip əsas götürülsə də, digər prinsiplər də vardır. Bunların içərisində **morfoloji** prinsipin özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti vardır. Morfoloji prinsip yazıda sözlərin qrammatik tərkibini əsas götürür, yəni sözün və ya şəkilçinin bir tələffüz forması orfoqrafiya üçün daha yararlı sayılır, sözün kökü və şəkilçisi yalnız bir formada yazılır. Alınma sözlərin forma və məzmunca milliləşməsi ədəbi dilimizin leksik mühitində getdiyinə görə normada dəyişkənliyin baş verməsi labüd olur. İki samitin yanaşı gəldiyi bir sıra alınma sözlərin orfoqrafiya və orfoepiyasında şagird və tələbələr asan tələffüz nəminə samitlərin arasına bir sait artırmağa çalışırlar: zülm- [**zülüm**], hökmdar- [**hökümdar**] və ya [**hökmüdar**], rəhmdil- [**rəhimdil**], dövr- [**dövür**], kəsir- [**kəsir**], həbs- [**həbis**] və s. Şagirdlər və tələbələr yanaşı gələn müxtəlif qoşa samitli sözləri tələffüz etdikləri şəkildə yazmağa üstünlük verirlər: oktyabr- [**oktyabr**], noyabr- [**noyabr**], kran- [**kıran**], Hüseyin- [**Hüseyin**], valideyn- [**valideyin**], psixoloq- [**pisixoloq**], [**pisxoloq**] və s.

Orfoqrafik qaydaların tərtibində nəzərə alınan **tarixi-ənənəvi prinsipə** görə sözün müasir danışiq dilində səslənməsindən asılı olmayaraq, onun vaxtilə mövcud olmuş yazılışı saxlanılır (***həтта, Səttar, şənbə, vicdan, müəllim və s.***). Tarixi-ənənəvi prinsip əsasında yazılmış sözlərin orfoqrafiyası ilə orfoepiyasının arasındakı uyğunsuzluq onların ünsiyyətə aid yararlı olmasına görə dildə saxlanılmışdır. Bu prinsipə görə alınma sözlərin böyük qismi mənsub olduğu dilin orfoqrafiya və orfoepiyasını saxlayır: konsert- [**kansert**], komanda- [**kamanda**], orfoepiya- [**arfaepiya**], protokol- [**pratakol**] və s. Müşahidələr göstərir ki, gənclərimiz mürəkkəb sözlərin nitq normalarına tabeliyini

həmişə düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Onlar **daşürəkli, ke-çəlbaş, sözbəxan, sinifdənkənar, ölkədaxili, məqsədyönlü, keçisaqqal, ördəkburun, şirindil, daşsifət** və s. kimi məcazi mənalı sözlərin orfoqrafiyasında olduğu kimi, orfoepiyasında da səhvə yol verirlər. Bu qəbildən olan sözlər semantika və funksionallığa görə bitişik yazıldığından, bir vurğu altında deyildiyindən və bir mənanı ifadə etdiyindən yazıda olduğu kimi, tələffüzdə də birnəfəsə, ardıcıl deyilməlidir. Defislə yazılan mürəkkəb sözlərin komponentləri mənaca bir-birini tamamlayır, onlardan biri semantik cəhətdən yardımçı səciyyə daşıyır: **pal-paltar, sür-sümük, cır-cındır, çör-çöp, qara- qura, əzik-üzük, ala-bula, qızıl-mızıl, pul-mul, xırda-mırda, xırım-xırda, qonum-qonşu, colma-cocuq, qatma-qarışıq, asta-asta, qarış-qarış, dost-tanış, ələk-vələk, ətli-canlı, tez-tələsik, alış-veriş, qeyri-adi, qeyri-kafi, əks-təsir, əks-əlaqə** və s. kimi yüzlərlə mürəkkəb söz defislə yazılır, mənanı daha təsirli ifadə edir, qısa fasilə ilə tələffüz olunur. Yerli şivədən gələn dialekt tələffüzü orfoqrafik səhvlərə gətirib çıxara bilər. Şərqi qrupuna aid dialekt və şivələrə məxsus tələffüz belə səhvlərə səbəb olur: **[aton]-** atan, **[nənön]-** nənən, **[boba]-** baba, **[kinova]-** kinoya, **[midalyon]-** medalyon, **[tɪrp]-** turp, **[hayva]-** heyva və s. sözlərinin tələffüzü bu qəbildəndir.

-kı/ -ki/ -ku/ -kü şəkilçisinin yazılışı və tələffüzündə də tələbələr səhvə yol verirlər, bu şəkilçini əsasən, **-ki** şəklində yazır və deyirlər: axşamkı əvəzinə **[axşamki]**, onunku əvəzinə **[onunki]**, bugünkü əvəzinə **[bugünkü]** və s.

İsim və sifət düzəldən **-ı/ -i/ -u/ -ü** şəkilçisini də onlar çox vaxt **-i** variantında yazır və tələffüz edirlər: [narınci] -narıncı, [ceyrani] -ceyrani, [novruzi] -novruzu, [gümişi] -gümüşü, [palıdı] -palıdı və s.

-lı⁴ şəkilçisi **-nı⁴** (qannı, şannı, unnu), **-rı⁴** (qarrı, kirri), **dı⁴** (qazdı, izdi) şəkillərində tələffüz olunur.

Kəmiyyət şəkilçisi **-lar/lər** yazılı dildə əsas götürüldüyü halda, danışiq dilində və dialekt tələffüzündə **-nar/nər [oğlan-**

nar, gələnnər], - dar/dər [atdar, itdər], -rar/rər [təkərrər, bekərrər] variantlarında tələffüz olunur.

Sual və tapşırıqlar:

1. Fonetik hadisələrə uğramış **tapbağ, öküzdər, məhşur, dərğu, aqsırmağ, saba, hası** sözlərini orfoqrafik normaya uyğun yazın, qarşısında fonetik hadisənin adını qeyd edin.

2. Adil, Arif, Sima sözlərində səsin uzanması hadisəsi ilə vurğunun eyni, yoxsa müxtəlif hecalara düşdüyünü izah edin, vurğunun yerini dəyişərkən sözlərin xüsusi isim kimi işlənməsinə münasibət bildirin.

3. Ədəbi dildə leksik normanın pozulmasına yol verilirmi? Bəs bədii əsərlərdə o, nə vaxt pozula bilər? Dialekt leksikası hansı üslubda məqbul sayılır?

4. Məhəlli elementlər, jarqonizmlər, loru və alınma sözlər leksik normaya uyğundurmu? Dilin leksik norması bunlardan istifadə etməyə hansı məqamlarda icazə verir?

5. Dildəki yeni sözlərə - neologizmlərə leksik normanın münasibəti necədir?

6. Əsl Azərbaycan sözləri üçün hansı hecalar xarakterikdir? Əks hallar varsa səbəbini izah edin.

7. Azərbaycan dilində hansı səslər işlənmə tezliyinə və kəmiyyətinə görə əsas yeri tutur? Misallarla fikrinizi əsaslandırın.

Çalışma. İntizamı pozmuş tələbəyə dekanın adından **xəbərdarlıq** edin.

Çalışma. Yanıltmacları düzgün tələffüzlə sürətlə oxuyun. Yanıltmacın deyilişində fəal olan danışq üzvlərinin adlarını deyin:

1) Getdim gördüm bir dərədə səkkiz-doqquz saqqız şaxlı var.

Dedim: - Siz neçə ilin səkkiz-doqquz saqqız şaxlısınız?

Dedilər: - Səkkiz ilin, doqquz ilin səkkiz, doqquz saqqız şaxıyıq.

2) Getdim gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bər-bər bəyirdir....

3) Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor kürkü - yırtıq kirpi var....

4) Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara qaşqa təpəl səkil çəpiş otduyur. (Uşaq folkloru. Bakı, 2007, səh.88-89)

Çalışma . Ali məktəbə daxil olmaq münasibəti ilə şənlilik keçirirsiniz. Bir dostunuza **dəvətnamə** yazın.

Çalışma . Sözlərin ilk samitini dəyişməklə yeni sözlər yaradın: qanad, kənd, qələm, zəfər, körpü, maraq, qul, Xəzər, beyin, xəstə, gəl.

LEKSİKOLOGİYA. DİLİMİZİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏKİ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ LAYLARI

Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş zəngin dillərindən olduğu üçün böyük söz ehtiyatına malikdir. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə 110000 söz verilmişdir. Dialektoloji lüğətlərdə və ayrı-ayrı elm sahələrində işlənmiş sözləri də hesaba alsaq dilimizdəki sözlərin sayı daha çox olar. Bəlkə elə buna görə də rus, ingilis, fransız, alman, fars, ərəb və başqa dillərdən dilimizə tərcümə lüğətləri mümkün olmuşdur. Zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına malik dilimiz ən dərin duyğuları, ən incə mənaları istənilən üslubda elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmağa və belə nümunələri dilimizə çevirməyə də qabildir. Bu dil idarə, müəssisə və təşkilatlarda, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televiziya kanallarında, internet saytlarında, mədəniyyət və təhsil ocaqlarında, dövlət idarələrində, rəsmi-işgüzar və yazışma üslublarında, hüquq mühafizə və məhkəmə orqanlarında və s. istifadə olunur. Dilimizdə olan bütün sözlərin hamısı birlikdə dilimizin lüğət tərkibini təşkil edir. Dildə olan sözlərin cəminə **leksika** (yunanca lexsik-sözlər, loqos-elm, təlim deməkdir) deyilir. Dilçiliyin

leksikanı (dilin lüğət tərkibini) öyrənən sahəsi **leksikologiya** adlanır. Leksikanın əsas obyektı sözdür. Söz nitqdə bütöv və sərbəst şəkildə təkrarlana bilən əsas dil vahididir. Söz – dilin daxili qayda-qanunları əsasında yaranır, müəyyən səs kompleksinə və mənaya malik olur. Dil sistemində hər bir sözün öz yeri və vəzifəsi vardır. Cümlədə yerinə düşməyən söz fikrin ifadəsinə xidmət etmir, onun təhrif edilməsinə səbəb olur.

Xəlcə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.

Artıran söz qədrini siddqlə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

Söz leksik və grammatik mənaya malikdir. Sözün ayrılıqda ifadə etdiyi məna (onun ilk, başlanğıc mənası, sözdə ifadə edilən fikir) onun **leksik mənasıdır**.

Grammatik məna sözün hansı nitq hissəsi, hansı cümlə üzvü olması, hansı grammatik əlamətlərə malik olmasını bildirir. Hər bir şəxs dilin səs tərkibini təşkil edən sözlərin leksik mənasını bilməlidir. Sözün leksik mənasını bilmədən danışmaq, cümlə qurmaq mümkün deyildir.

Biz ana dilimizdə işlətdiyimiz sözlərin leksik mənasını bilirik, kitablardan oxuduğumuz söz və ifadələrin mənasını başa düşməyə çalışırıq. Əgər biz Nizamidən–

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?

–beytini oxuyuruqsa, ilk növbədə **eşq, mehrab, dəyər** sözlərinin mənasını bilməliyik. Gənclərimiz “eşq” sözünün “sevgi”, “məhəbbət”, “sevda” mənasını, “vətən eşqi”, “həyat eşqi” ifadələrini də (“Vətən eşqi insanlığın bir əbədi sevdasıdır” – S.Vurğun) yaxşı bilirlər. “Mehrab” sözünün isə “Məscidlərin qiblə tərəfdəki divarında namaz qılarkən dindarların üzvlərini çevirdikləri oyuq yer” mənasını bilənlər azdır. “Dəyər” sözünün isə “qiymət”, “keyfiyyət” mənasını gənclərimiz bilməmiş deyillər. Ümumiyyətlə, beytdəki sözlər ümumişlək sözlərə aiddir.

SÖZLƏRİN MƏNŞƏCƏ NÖVLƏRİ

Dilimizdəki sözlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür. Birinci qrupa **əsl Azərbaycan sözləri** daxildir. Dilimizdəki sözlərin böyük əksəriyyəti bu qrupa aiddir. Əsl Azərbaycan sözlərinin bir sıra əlamətləri var ki, onları alınma sözlərdən fərqləndirmək olur:

1) Əsl Azərbaycan sözləri, əsasən təkhecalıdır. Üç və dörd hecalı kök sözlər dilimizdə çox azdır və ya düzəltmə sözlərdir. Təkhecalı sözlər türk dilləri ilə ortaqdır, səs tərkibində azacıq fərq var:

mən	səkkiz	diş	bel	yun	qanad	Azərbaycan dilində
ben	sekiz	tiş	bel	yün	kanat	Türk dilində
mən	sekiz	diş	bil	yün	qanat	türkmən dilində
men	sakkiz	tiş	bel	yunq	konot	özbək dilində
men	seqiz	tiş	bel	jun	kanat	qazax dilində

2) Söz sait səslə başlayanda ardınca samit, samitlə başlayanda isə ardınca sait səs gəlir və sait-samit əvəzlənməsi bir qayda olaraq pozulmur: əl, diz, ayaq, iki, siz, qaç, get, ağ, sarı, çox və s.

3) Azərbaycan dilində vurğu sözün son hecası üzərinə düşür.

4) Azərbaycan sözləri ahəng qanununa tabe olur.

5) Sözüň əvvəlində iki samit yanaşı işlənmir. Alınma sözlər olduqda tələffüzdə əvvəlinə sait artırılır. Məs.: ş kaf [işkaf], stəkan [istəkan], reyhan [ireyhan].

6) İki sait yanaşı işlənmir. Alınma sözlər olduqda tələffüzdə ortada y samiti artırılır ya da bir saitle tələffüz olunur. Məs.: ailə [ayilə], səadət [sa:dət], camaat [cama:t] və s.

7) Əsl Azərbaycan sözləri r, j, ğ samitləri ilə başlanmır.

Dilimizə keçmiş alınma sözlər iki böyük qrupa bölünür: 1) ərəb-fars mənşəli sözlər; 2) rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlər

Azərbaycan xalqı VII əsrdən ərəblərlə siyasi, ictimai, iqtisadi cəhətdən, başlıcası isə İslam dinini qəbul etdiyi, dini əlaqədə olduğu üçün ərəb sözləri, İranla siyasi və iqtisadi əlaqələri olduğu üçün fars mənşəli sözlər dilimizə daxil olmuşdur. Ərəb-fars mənşəli sözlərin dilimizə daxil olmasını dövrlərlə tam əhatə etmək çətindir. Bu sözlər insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə etdiyindən, bədii, elmi, dini əsərlər XIX əsrə qədər bu dillərdə yazıldığından hər iki dildən sözlər alınmışdır.

XIX əsrin birinci rübündən bugünkü Azərbaycan torpaqları Rusiyaya birləşdirildiyindən dilimizə rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən (dünya dillərindən demək daha doğru olardı) sözlər keçmişdir.

Ərəb-fars mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti indi dilimizdə ümumişlək sözlər sırasına daxildir. Məs.: bahar, hava, şirin, cümə, şənbə, fikir, kef, dərd, şey, allah, peyğəmbər, dua, hesab, məktəb, təşkilat, şair, təlim, şimal, şərq, qərb, rəssam, misra, zəlzələ, hərəkət, şah, vəzir, təlxək, cənab, lakin, əlbəttə, mütləq, bəli və s.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlərin bir qismi terminlər, bir qismi isə ümumişlək sözlər sırasına daxildir. Məs.: maşın, stol, stul, ş kaf, vaqon, bilet, peç, samovar, çaynıq, stəkan, notarius, partiya, rektor, direktor, radio, telefon, avtobus, professor, stansiya, respublika, janr, hibrid, adyal, bakal və s.

İŞLƏDİLMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ SÖZ QRUPLARI

Dilin leksikası işlədilmə dairəsinə görə **ümumişlək sözlərə, terminlərə və dialekt sözlərinə** bölünür.

Dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini **ümumişlək sözlər** təşkil edir. Ümumişlək sözlər hamı tərəfindən başa düşülən və işləklilik dairəsi geniş olan sözlərdir. Dildə sabitliyi və uzunömürlüyü ilə seçilən belə sözlərin mənası bütün xalqa aydın olur və hamı ondan eyni dərəcədə istifadə edə bilər. Çoxmənalılığa xas olan belə sözlər bütün dil üslublarında işlənir. Emosionallığı və ekspressivliyi ifadə etmək üçün əzizləyici sözlərdən həm yazılı, həm də şifahi nitqdə istifadə olunur. Buraya *əzizim, göyərçinim, quzum, canım, ciyərim, gözümün işığı, çiçəyim, səadətim, ruhum, evimin yaraşığı, mələyim, qızcıgöz, balası* və s. kimi sözlər daxildir. Bir şəxsə mənfi münasibət bildirmək üçünsə *naqqal, çərənçi, bambılı, dilənçi, ölüvay, iblis, şeytan, ifritə, aradüzəldən, yekəbaş, yükəqarın* və s. kimi sözlərdən, təhqir və söyüş bildirən – *alçaq, əclaf, axmaq, qurumsaq, dələduz, vələdüzinə, qabyalayan, əbləh* və s. kimi sözlərdən, hətta söyüşlərdən də istifadə olunur. Biz müəllimlər və valideynlər həmişə yaxşı, tərbiyəvi sözlər işlətməyi tövsiyə etməliyik. Yetişməkdə olan gənc nəslin, xüsusən tələbələrimizin nitq mədəniyyətini, danışiq tərzini, etik tərbiyəsini nümayiş etdirən söz və ifadələrə geniş yer verməyə, xoşagəlməz, kobud, təhqiredici sözlərin, xalq arasında eyib sayılan ifadələrin işlədilməsinə yol verməməyə çalışmalıyıq.

Dialekt sözləri. Ayrı-ayrı bölgələrin, rayon və kəndlərin şivələrində işlənən sözlər **dialektizmlər** adlanır. Xüsusi sözlər qrupuna daxil olan şivə sözləri məhdud ərazi dairəsində işlənir və əsasən də həmin məhəlli dairədə anlaşılr. Məs.: *viş* (ip), *çatı* (kəndir), *qut* (tumurcuq), *tüpi* (boran), *araçar* (kiçik rəndə), *qaysaq* (üz bağlama), *maş* (lobya), *nimdər* (döşəkçə), *ləmpə*

(tavan), *ələrdən* (əl-üz dəsmalı) və s. Dialektizmlər əsasən ədəbi dildə işlədilməyən sözlərdir, bədii əsərlərdə isə dialektizmlər üslubi xarakterlidir, yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, onun haralı olmasını bildirmək üçün istifadə olunur. Yazıçılar əsasən personajların dilində, təsvir etdiyi surətin yerli xüsusiyyətlərini daha qabarıq vermək üçün müxtəlif xarakterli dialektizmlərdən, müəyyən dialektə məxsus qrammatik formalardan yararlanırlar. Ləhcə, dialekt və ya şivə dairəsində işlədilən və anlaşılan sözlər həmin yerin məişəti, təsərrüfat sahəsi ilə əlaqədar olur və yazıçılar belə dialektizmlərdən məqsədəuyğunluq naminə üslub rəngarəngliyi yaratmaq və bədii surəti öz nitqi vasitəsilə daha qabarıq səciyyələndirmək, əsərin bədii dəyərini artırmaq, məhəlli kolorit, cazibəli lövhələr hesabına əsərin dilinə təbiilik vermək üçün işlədirlər. Məsələn, M.İbrahimov “Kəndçi qızı” komediyasında öz qəhrəmanını Şəki dialektində danışdırır (“gəlib” əvəzinə “gəlitdi”, “alar” əvəzinə “ha indicə alıtdı”, “anam” əvəzinə “ciyim” işlədir). İ.Səfərlinin “Göz həkimi” pyesində surətlərin danışığında fonetik dialektizmlərə təsadüf edilir. Yazıçılar bir çox hallarda surətlərin haralı olduğunu bildirmək üçün dialektizmlərdən istifadə edirlər. Şagirdlərə və tələbələrə izah olunmalıdır ki, dialekt, şivə, ləhcə sözlərini müəyyən ərazidə yaşayanlar, dialekt sahibləri başa düşdükləri üçün onlardan istifadə ədəbi dil qaydalarına, deməli nitq mədəniyyətinə ziddir və onlar nitqin başa düşülməsində çətinlik yaradır, bəzi hallarda gülüş doğurur. Buna görə də şivə sözlərinin bədii əsərlərdə işlədilməsinə baxmayaraq ədəbi dildə, gündəlik nitqimizdə anlaşılmazlıq yaratdığına görə onlardan istifadəyə ehtiyac yoxdur.

Jarqon sözlər. Alverçilərin, dərvişlərin, aşığıların, balıqçıların, dənizçilərin, ovçuların, eləcə də fəlçilərin, cadugərlərin, əfsunçuların və başqa bu kimi məhdud peşə sahiblərinin danışığında şərti-məxfi mənada bir sıra sözlər, ifadələr işlədilir ki, bunlara **jarqonizmlər** deyilir. Belə sözlər həmin zümrələr arasında işlənir və ancaq onlar tərəfindən başa düşülür. Jarqo-

nizmlər bədii ədəbiyyatda, xüsusən də dedektiv janrda yazılmış bəzi əsərlərdə də işlənir və üslubi çalarlıq yaratmağa hesablanır. Xalq arasında ümumişlək sözlərin quruluşunda müəyyən dəyişiklik aparmaqla düzəldilən “qarğa dili” də xüsusi tipli jarqondur. Məs.: Mənfur sizfurun evfuruna getfurmuşdum (Mən sizin evinizə getmişdim.). Bu cümlədə qeyri-müəyyən **fur** hissəciyi sözlərə artırılmaqla cümlənin mənasının aydın başa düşülməsini çətinləşdirir. Bədii ədəbiyyatda jarqon yüksək təbəqə nümayəndələrinin dilində xarici dildə danışmaq, müxtəlif xarici dildən (ərəb, fars, türk, rus və s.) alınmış ifadələr, cümlələr “əcnəbivari kəkələmə” olması ilə də fərqlənir. “O olmasın, bu olsun” operettasında fransızca deyilmiş “Se la vi” (Həyat belədir, Bu, həyatdır), “Setün otr söz” (Bu, başqa məsələ) ifadələri, Gədəbəy aşığıları arasında işlədilən “Lafdalar küpə dıvrayanda xas dünüflər, çıpa dünüflər qalxdılar əyağa” (Kişilər evə girəndə gözəl qızlar, çirkin qadınlar qalxdılar ayağa), M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında “Dəğdəğəha fətəndi, Tübbəl-kəra kərəndi, Tübbəl-kümu kümuha, Biyəndi, yəndi, yəndi” kimi mənasız söz yığımı, C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” pyesində üç qardaşın aldığıları təhsillə bağlı ərəb, fars və türk dillərində, C.Cabbarlının əsərlərində personajların rus dilində ala-yarım-çıq danışmaları da jarqonlara aiddir.

İnsanın mədəniyyəti onun davranışında, hərəkətlərində və danışığında aşkar olur. Nəzakətli danışmaq, nitqi ahəngdar qurmaq üçün dilin söz və ifadələrindən məqsədamüvafiq şəkildə istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Eyni hadisəni, faktı, fikri başqasına çatdırmaq üçün hər kəs öz bilik, qanacaq və qabiliyyətinə uyğun söz, ifadə və dil vahidlərini seçməli olur. Bu məsələ bilavasitə nitq mədəniyyəti ilə əlaqədardır.

İnsanlar bəzən müəyyən bir məsələni, hadisəni danışarkən onun məzmununu xoşagələn şəkklə salmağa çalışırlar. Bu zaman xoşagəlməz, pis təsiri azaltmaq, pis əhval-ruhiyyənin yaranmasının qarşısını almaq məqsədilə başqa dil elementləri ilə

yanaşı **evfemizmlərdən** də istifadə edilir. Qarşıdakı şəxsi həyəcanlandırmamaq, onu qəfildən qəlb əzabına salmamaq, gərgin əhval-ruhiyyə yaratmamaq üçün bədbəxt hadisəni, sarsıdıcı xəbəri yumşaq ifadə etmək lazım gəlir. **O, ömrünü sizə bağışladı, O biri dünyaya köçdü, Allah rəhmətinə getdi, Artıq o, həyatda yoxdur**” cümlələri elə “ölmüşdür” məzmunundadır, lakin bunlarda təsir yumşaqdır, məyusluq, qəmginlik yüngülləşdirilmişdir.

Tabu əsasında yaranmış evfemizmlərin bir qismi etika ilə bağlıdır. Məsələn, kişi öz qadınının adını başqalarının yanında deməyi eyib sayır, buna görə də “arvadım” əvəzinə “uşaqların anası” ifadəsini işlədir.

Tabu ibtidai təsəvvürlərlə, dini etiqadla, etnik ənənə ilə əlaqədar işlədilməsi qadağan edilmiş sözlərə deyilir. Dini – mifoloji adlar – cin, şeytan, iblis, xoxan, ərdoğ, bəzən də pərilər, mələklər, hurilər, inkir-minkir sözləri, eləcə də ictimai yerlərdə eşidilməsi eyib, ədəbsizlik sayılan bədən üzvlərindən bəzilərinin adları (bunlar dərsləklərdə latın dilində termin kimi gös-tərilir) **tabu** sayılır.

Qadınlar da öz ərnlərinin adını söyləməyi qəbahət sayır, “uşaqların atası”, “evin böyüyü”, “sahibim”, bəzən də “o” əvəzliyini işlədirlər. Xalq dilində “ac qalmaq” əvəzinə “ağzı möhürlü oturmaq”, “pulum yoxdur” əvəzinə “cibimdə siçanlar qarmon çalır”, “söyüş söymək”, “it kimi hürmək” əvəzinə “ağzını göyə tutmaq”, hər hansı söyüş əvəzinə “belə-belə olasan”, “oğru” əvəzinə “əli əyri”, “iki ayaqlı pişik”, “sərxoş” əvəzinə “lül-qənbər”, “kefi doxsan doqquzdur”, “ağlamaq” əvəzinə “gözünün qorasını sıxmaq”, “dəli olmaq” əvəzinə “başına hava gəlmək”, “ağlını itirmək”, “kor olmaq” əvəzinə “gözünə ağ dolmaq”, “qeyrətsiz” əvəzinə “xoşqeyrət”, “eşşək” əvəzinə “uzunqulaq”, “xoşa gəlməz adam” əvəzinə “ağzıgöyçək” sözləri işlədilir.

Müəllimlər, valideynlər uşaqlara, şagirdlərə hələ kiçik yaşlardan öyrədirlər ki, xoşagəlməz sözü və ya ifadəni dostuna, valideynə, özündən böyüyə mədəni şəkildə çatdırmaq lazımdır.

“Yalan deyirsən” əvəzinə “düz demirsiniz”, “səhv edirsiniz” əvəzinə “düz etmirsiniz”, “siz kobudluq etdiniz” əvəzinə “siz yaxşı hərəkət etmədiniz” və s. tipli ifadə və cümlələrdən istifadə etmək məsləhətdir.

Deməli, dildə işlədilməsi məsləhət görülməyən, ictimai yerlərdə nalayiq hesab edilən, ədəb dairəsindən, etikadan kənar sözlərin əvəzinə onlara yaxın, lakin nəzakətli ifadələrin işlədilməsini gənc nəslin həyat normasına çevirməyə çalışmalıyıq.

Çalışma. Mətni oxuyun, sözün deyilişindən asılı olaraq yaranan əhval-ruhiyyənin necə dəyişdiyinə fikir verin, bunun nə olduğunu izah edin:

“Söz var bir cürə deyərsən insanın ruhu təzələnər, başqa cür deyərsən adamın qəlbi kədərlənər.

Hekayət. Eşitmişəm bir dəfə Harun ər-Rəşid yuxuda görür ki, bütün dişləri tökülübdür. Səhəri yuxuyozanı çağırıdırıb soruşur: “Bu yuxunun mənası nədir?”

Yuxuyozan deyir: “Əmirəlmöminin ömrü uzun olsun, bütün qohum-əqrəban səndən qabaq öləcək, belə ki, heç kəs qalmayacaqdır”.

Harun ər-Rəşid deyir: “Bu yuxuyozana yüz çubuq vurun, o belə bir ağır xəbəri nə üçün mənim üzümə dedi, bütün qohum-qardaşım məndən əvvəl öləcəksə, onda mən kimə lazımam?

Ömr etdi, başqa yuxuyozanı çağırdılar, yuxunu ona danışdı. Yuxuyozan dedi: - Əmirəlmöminin gördüyü bu yuxu göstərir ki, Əmirəlmöminin bütün qohum-əqrabasından çox yaşayacaqdır.

Harun ər-Rəşid dedi: “Ağlın hökmü eynidir, təbir həmin təbirdir, lakin ibarələrdə böyük fərq vardır”. Ömr etdi, hamı yuxuyozan kişiye yüz dinar versinlər” (“Qobusnamə”, Bakı, 1989, səh.64)

Azərbaycan dilinin fəal və qeyri-fəal leksikasına köhnəlməmiş-arxaik sözlər və neologizmlər də daxildir. Dildə sosial həyatın inkişafı ilə bağlı olaraq daim dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişiklik təfəkkürdə də getdiyi üçün dildə öz əksini tapır.

Beləliklə, bir sıra sözlər köhnələrək dildən çıxır, bir qisim sözlər isə xalqın sosial həyatının təcəssümü kimi əvvəlcə təfəkkürdə, sonra da dildə təzahür tapır.

Köhnəlmiş sözlərin bəziləri ifadə etdikləri məfhumlarla birlikdə, bəziləri isə məfhumdan asılı olmayaraq dilin fəal lüğət tərkibindən çıxır. Xalq həyatında daimi yeniləşmə getdiyi üçün milli sözlərimiz olmasına baxmayaraq onlar dilin arxiv fonduna keçir, əvəzinə isə ya alınma, ya da kalka yolu ilə düzəldilmiş söz dilə daxil olur və yerini möhkəmlədir. Məs.: al (hiylə), ayıtmaq (demək), arı (təmiz), əsrük (sərxoş), yey (yaxşı), görklü (gözəl), tanıq (şahid), varmaq (getmək), yazı (çöl), ün (səs), nəsnə (şey), dün (dünən), yağmalamaq (qarət etmək), damu (cəhənnəm) və s.

Elə sözlər də vardır ki, onların yalnız forması dəyişmişdir. Məs.: qanı (hanı), qanda (harada), qamu (hamı), urmaq (vurmaq), ol, şol (o), ayırıq (ayrı), yüzük (üzük) və s.

Köhnəlmiş sözlərdən bir qismi **tarixizmlərdir**. Sosial həyatın dəyişməsi ilə əlaqədar əşya və hadisə adları da dövrlə bağlı köhnəlir və dilin passiv fonduna keçir. Məs.:

1) vəzifə adları: katda, kəndxuda, koxa, pristav, yüzbaşı, dargə, məlik, sərkər, qulam, fərtaş;

2) geyim adları: çəpgən, çuxa, ləbbadə, əba, küləcə, rubənd, təskülah, arxalıq, çalma, çadra, nimtənə;

3) silah adları: aynalı (tüfəng), əmud, gürz, şeşpər, dəbilqə;

4) alət adları: xış, vəl, təhnə, cüt;

5) ölçü adları: batman, misqal, girvənkə, pud, tağar;

6) pul vahidləri: şahı, abbası, panabat və s.

Köhnəlib dilin lüğət tərkibindən çıxan sözlərə **arxaik sözlər** və ya **arxaizmlər** deyilir. Arxaik sözlər sırasında elə sözlərə rast gəlirik ki, onlar müasir dilimizdə işlənməsə də, əvvəlki dövrlərdə işlək olmuşdur, yaxud elə sözlər də vardır ki, onlar dilimizə XX əsrin müxtəlif illərində daxil olsa da, indi artıq işlənmir. Öz dilimizə məxsus “kişi” sözü neçə əsrlər boyu “adam” mənasında, “oğul” sözü oğlan və ya qız olmasından

asılı olmayaraq “övlad” mənasında, “qızıl” sözü “qırmızı” mənasında (bəzən bu sözlər birlikdə işlənərək “qızarmadan”, “utanmadan” mənasında) işlənmişdir. Bu gün işlətdiyimiz **o** əvəzliyi **ol**, **şol** şəklində, **ki** bağlayıcısı **kim** şəklində, **də** şəkilçisi **dəxi** şəklində, **ilə** qoşması **bilə**, **birlə** şəklində, **ayrı** sözü **ayruq**, **qapı** sözü **qapıq**, **hanı** əvəzliyi **qanı**, **qazan** sözü **qazğan**, **harada** sözü **qanda**, **vurmaq** sözü **urmaq**, **dustaq** sözü **tutsaq** şəklində işlənmişdir.

Arxaik sözlər bədii əsərlərdə keçmiş dövrü, ictimai quruluşu, xalqın məişətini, təsərrüfat həyatını, tarixilik çalarlığını göstərməyə xidmət etmişdir.

Dilin lüğət tərkibi daim dəyişir, az miqdarda köhnəlmiş sözlər dildən çıxır, **yeni sözlər** dilə daxil olur və ya dilin özündə yaranır. Beləliklə, dilin leksikası daim yeni sözlərlə zənginləşir. Bunun əsas səbəbi insanların əmək fəaliyyətində, məişət və təfəkküründə baş verən yeniləşmələrlə əlaqədar yeni sözlərin dildə yaranması və başqa dillərdə yeni məfhumların meydana çıxması ilə yaranan sözlərin başqa dillərə də keçməsidir.

Bu gün işlətdiyimiz soy, soykökü, soyad, lider, öndər, olay, önəm, öncə, dəstəkləmək, ayfon (telefon), sayt, slayd, printer və s. sözlər elm və texnikanın inkişafı, təsərrüfatda və məişətdə baş verən yeniliklər hesabına meydana gəlmişdir. Məhz bu mənada dildə təzə yaranmış və ya dilə yeni keçmiş sözlər **neologizmlər** adlanır.

Çalışma. Mətn parçalarını oxuyun, köhnəlmiş sözləri tapıb göstərin, onların arxaizm və ya tarixizm olduğunu söyləyin, fikrinizi əsaslandırın:

a) At ayağı külük, ozan dili çevik olar; Qarı düşmən dost olmaz; Arı sudan abdəst aldılar, iki rükət namaz qıldılar; Yan alıb gedəndə qara buğur gözəldir; Xan Qazan burada soylamış, görəlím, xanım, nə soylamış, aydır:

Altmış min düşmən gördümsə, aytıışmadım (dindirmədim)

Doxsan min düşmən gördümsə, donatmadım (silahlanmadım). (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan)

b) “Təlxək gülə-gülə arabaya yanaşdı, otun-alafın içindən balağı enli, zərli şalvarını çıxarıb ayaqlarına keçirdi, sonra çuxasını soyunub sinəsi baftalı-qotazlı nimtənəsini geydi, başına da ucu zıncırovlu uzun şis təskülahını qoydu” (Y.Səmədoğlu. “Qətl günü” romanından)

c) Barmağında xatəm, belində kəmə,
Telində güşvarə, düymə tamam zər.
Qərq olsun yaşıla, ala sərasər,
Naz ilə sallana-sallana gəlsin (*Q.Zakir*)

ç) Niyə xan, bəy babadan bir belə qullar törədi,
Niyə qartal babadan sərcə oğullar törədi (*B.Vahabzadə*)

TERMINLƏR

Dilimizdə müxtəlif elm sahələrinə aid çoxlu söz-termin vardır ki, onlar hər hansı bir əşya və ya anlayışı bildirir, həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən işlənir, adi məişət üslubunda onlara rast gəlmirik, əvəzində sinonimlərinə yer verilir. Terminlərin ümumişlək sözlərdən fərqi budur ki, onların mənası hamıya anlaşılıqlı olmur. Məs.: vəhdət, dialektika, ideal, obyektiv, orqanizm, sabit, fərdi; vektor, ellips, indeks, kub, müstəvi, analoji, analoq, paradoks; element, əmsal, lakmus, titr; aşınma, kristal, lava; idiom, morfem, omonim, andız, mühit, fəsilə və s. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıq, memarlıq, musiqi, təsviri incəsənət, idman, hərbi işlər, tibb, kənd təsərrüfatı, inşaat və s. sahələrə aid terminlərin mütləq əksəriyyəti hətta ali təhsilli adamların da hamısına aydın deyildir. Biz burada aydınlıq naminə ümumişlək terminlərdən nümunələr vermişik, lakin ümumişlək olmayan terminlər dilimizdə olduqca çoxdur və ziyahılarımızın heç də hamısına məlum deyil. Belə sözlər elm, texnika, istehsalat, idman, mədəniyyət və s. sahələrində xüsusi məfhumların dəqiq ifadəçiləri olaraq dilin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük çoxluğunu təş-

kil edir. Bunlar məhdud bilik sahəsi ilə əlaqədar dairələrdə işlə-nir. Terminlər elmi dilin əsasını təşkil edir və terminlərin elmi üslubda dəqiq mənada işlənməsi zəruridir.

Çalışma. Mətni oxuyun, terminləri tapıb mənalarını izah edin:

2015-ci ildə ölkəmiz mötəbər idman yarışına – Bakı-2015 Birinci Avropa Oyunlarına ev sahibliyi etdi. Yarışların proqramına velosiped idmanının 3 növü – şose, dağ velosipedi və BMX daxil edilmişdi. Şose üzrə yarışlar şəhər küçələrində keçirildiyindən bu növ üçün ayrıca infrastruktur yaratmağa ehtiyac olmadı. Amma dağ velosipedi və BMX üzrə yarışlar “Velopark” ərazisində keçirildi, çünki tras hazırlanmışdı. İşlər Almaniyadan gəlmiş peşəkar mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilmişdi və Beynəlxalq Velosipedçilər İttifaqının bütün standartlarına cavab verirdi. Azərbaycanda ekstrimal idman həvəskarı olan kifayət qədər gənc var. Bir qayda olaraq böyük yarışlar öncəsi bəzi idman növləri üzrə sınaq yarışları keçirilir. Birinci Avropa Oyunlarının sınaq yarışlarına da məhz dağ velosipedi üzrə turnirlə start verildi. Şose velosipedi üzrə sınaq yarışı 2015-in mayında keçirildi. “Tour d’Azerbaidjan – 2015” veloyürüşünün sonuncu, Bakı mərhələsi Avropa Oyunlarına test xarakterli idi.

Çalışma. Mətni oxuyun, ümumişlək sözləri göstərin. Ümumişlək hesab etmədiyiniz sözlərin hansı qrupa aid olduğunu dəbat formasında aydınlaşdırmağa çalışın:

-Bəli, qazı ağa, əgər işi bir töhrənin yoluna qoysanız, biz sizə duaçı olarıq.

Sən elə eşşəyi tövləyə qatıb oyza cummuşdun Məmmədhəsən əminin xırda oğlu ox kimi özünü soxdu karvansaraya ki, eşşəyi aparacağam.

-Yəni olar deyirsən elə millətdilər ki, xalqın malını gətirib yenə sahibinə tuşlarlar?

-Bu **heyndə** Xudayar katta oğlanın dal tərəfindən yeri-yib, oğlanın kürəyinə bir ağac.....(C.Məmmədquluzadə.)

-Ə, sən **hancarı** adamsan, camaat yatıb **tuş görür**, gecənin **gird** yarısıdı, sən indi gəlib çıxırsan, **cimbata** çəkilsən elə bil (M.Süleymanov).

SÖZLƏRİN MƏNA QRUPLARI SİNONİMLƏR

Sinonim yunanca **sinonimos** sözündəndir, **bir adlılıq, eyni adlı** deməkdir. Formaca və ya fonetik tərkibcə müxtəlif, mənaca bir-birinə yaxın olan sözlərə **sinonim deyilir**. Məs.: gözəl-göyçək-qəşəng, dünya-aləm-cahan-kainat, böyük-iri-yekə-nə-həng, kök-yoğun, ürək-könül-qəlb, kiçik-xırda-balaca, dərd-kədər-qəm-qüssə, dəniz-dərya-ümman, danışmaq-söyləmək-demək, bitmək-tükənmək-qurtarmaq, oturmaq-əyləşmək.

Lakin sinonimlər məzmunca eyni olan dil vahidləri deyildir. Gözlük-çəsmək-eynək, mücərrəd-abstrakt, termin-istiləh, stol-miz-masa kimi mənaca bir-birinin tam eyni olan, biri və ya ikisi də xarici dillərdən alınmış belə sözlər sinonim yox, **leksik dubletlərdir**.

Sinonimlər ya dilimizin daxili imkanları hesabına, ya da başqa dillərdən söz almaqla yaranır. Yuxarıda verdiyimiz sinonimlər cərgəsində hər bir sözün özünə məxsus müəyyən bir mənə çalarlığı, mənə incəliyi fərqi vardır. Bu sözlərin hər birində mənə ümumiliyi olsa da, əhatəlilik baxımından bunlar bir-birindən fərqlənir. Nitq mədəniyyəti baxımından hər bir danışqda, çıxışda, mühazirə və ya məruzədə söz sahibi yaxşı başa düşür ki, bir sözü bir neçə dəfə xatırlamaq, demək və ya yazmaq təkrarçılığa aparıb çıxarır, ona görə də nitqi rəngarəng edən, zənginləşdirən sinonim sözlərə müraciət etməli olur. Beləliklə, sinonimlər: 1) fikrin dəqiq və düzgün ifadə olunmasını təmin edir; 2) xoşa gəlməyən, tələffüzü, deyilişi çətin olan, yaxud mənası məqsədə tam müvafiq olmayan ifadə vasitələrini başqası ilə əvəz etməyə imkan yaradır; 3) yeknəsəkliyin, eyni söz və ya ifadənin təkrar edilməsinin qarşısını alır; 4) nitqə rəngarənglik və ahəngdarlıq verir; 5) fikrin ifadə tərzini incələşdirir, oxucuya, dinləyiciyə xoş təsir bağışlayır. (Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər), Bakı, 1970, səh.19)

Dildə mənanı daha dəqiq ifadə etmək baxımından sinonimlərin rolu böyükdür. Sinonimlər düzgün, yığcam, lakonik mənə çalarlığı, emosionallıq ifadə etmək üçün şifahi və yazılı nitqdə təsvir vasitəsinə xidmətdə xüsusi yerə malikdir. Bəzi hallarda danışan şəxs öz nitqində əşya, hadisə, keyfiyyət və s. haqqında məlumat verərkən dinləyicilərin anlayacağı tərzdə məzmunca aydın, hərtərəfli, tam şəkildə sinonim cərgəsində olan sözlərin bir neçəsini bir-birinin ardınca, yan-yanı işlədir. Məs.: “Mənəm-mənəmlik, təkəbbür, heç kəsi bəyənməmək, hamıya yuxarıdan aşağı, alçaq nəzərlərlə baxmaq bəzi eqoist, şöhrətpərəst, vəzifəli şəxslərin şəkəridir”, “Bizim qızlar nə mələkdir, nə huridir, nə də pəri” (S.Vurgun) cümlələrində mənəm-mənəmlik, təkəbbür, heç kəsi bəyənməmək, hamıya yuxarıdan aşağı baxmaq – alçaq nəzərlərlə baxmaq, eqoist-şöhrətpərəst söz və söz birləşmələri canlı danışiq üslubuna, mələk-huri-pəri sözləri isə bədii üsluba aiddir.

ANTONİMLƏR

Antonimlər (yunanca **anti**-“əks”, “zidd”, **onuma** “ad”) əks mənə ifadə edən, bir-birinə zidd məfhumları bildirən sözlərdir. Məs.: yaxşı-pis, gözəl-çirkin, ağ-qara, açi-şirin, təzə-köhnə, sağ-sol, iri-xırda, ağlamaq-gülmək, dayanmaq-qaçmaq və s. Antonimlər əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət ifadə edir (ağ-qara, arıq-kök), vaxt və məkan (gecə-gündüz, yay-qış, yaxın-uzaq), ölçü və miqdar (böyük-küçük, az-çox), hal-hərəkət (açmaq-bağlamaq, qalxmaq-düşmək) və s. anlayışlarını bildirir. Antonimlər həm öz milli sözlərimiz (gec-tez, böyük-küçük), həm də alınmalar (qalib-məğlub, ixrac-idخال) hesabına yaranır. Əks mənəli sözlərdən həm şifahi nitqdə, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Məs.: Qarı **düşmən dost** olmaz. **Yata-yata** yanıımız ağrıdı, **tura-tura** belimiz qurudu (“Dədə-Qorqud”dan). **Ağlasan ağlaram, gülsən gülərəm, Yaşasan yaşa-**

ram, ölsən-ölərəm (S.Rüstəm). Ağ gün ağardar, qara gün qaraldar; Qocadan demək, cavandan eşitmək; Böyük olan yerdə kiçik danışmaz; Yuxarı tüpürürsən bığdır, aşağı tüpürürsən saqqal; Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi; İlanın ağına da lənət, qarasına da və s. Atalar sözü və xalq məsəllərinin çoxu antonim sözlər əsasında yaranır. Bədii əsərlərdə təzadlı hadisələri daha qabarıq vermək üçün belə atalar sözü və xalq məsəllərindən istifadə olunur. M.F.Axundzadə “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında təzad yaratmaq üçün əks mənəli sözlərə geniş yer vermişdir: “Hətəmxan ağa:- Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlinindir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyuruq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxırıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturırıq, onlar başıaçıq otururlar; biz başmaq geyirik, onlar çəkmə geyirlər; biz əlimizlə xörək yeyirik, onlar qaşıqla yeyərlər; biz aşkara peşkəş alırıq, onlar gizlin alırlar; biz hər zədə inanırıq, onlar heç zədə inanmırlar; bizim arvadlarımız uzun libas geyər, onların arvadları gödək libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq”. Dramaturq bu xarakterik misalda antonimlər və ya əks mənəli sözlərlə Hətəmxan ağanın dünyagörüşünü, düşüncəsini, iki xalq arasında olan fərqləri necə başa düşməsinə məharətlə açıb göstərmişdir.

Antonimlik bir-birinə zidd mənaları ifadə edən iki sözün qoşalıqda olması, yanaşı gəlməsi ilə müəyyən edilir, yəni **ağlamaq** sözü **gülmək** sözü ilə, **yatmaq** sözü **durmaq** sözü ilə yanaşı işləndikdə antonimlik qazanır.

Çalışma. Şeiri oxuyun, hər bir sözə diqqət yetirin, sinonimlərini tapıb göstərməyə çalışın:

Bir mən idim, bir sən idin, bir də yamaclar,
Orman yolu, yarpaq dolu yaşıl ağaclar,
Onda ki ağ umuzlara töküldü saçlar.
Əsdi yarpaq, coşdu ırmaq, güllər oynadı,
Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı.

Bir biz idik, bir düz idi, bir də al boya,
Dağ başında uçan quşlar endilər çaya.
Sən dedin ki, bütün dünya qoy dönsün toya.
Çaldı qaval, uzaq kənddə ellər oynadı.
Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı. (C.Cabbarlı)

Çalışma. Mətni oxuyun, antonim sözləri tapın:

O gedir,
Nə sağa, nə sola baxır.
Dünən ona
Daha məktəbə gəlmə demişlər axı.
Bu gün məktəbdə dil dərsi,
Nəğmə dərsi var.
Villi neyləsin ki, işıqlı arzuları,
Qapqara dərisi var.....
Villi tək. Onlar çox
Adı ağ, qəlbi demokrat markalıdır.
Amerikanın ləkəsi-ırqçı amerikalılar.
İrəli yol yox, geri yol yox.....(R.Rza)

OMONİMLƏR

Omonimlər (yunanca **homos** “eyni”, “bir cür”, **onuma** – “ad”) səs tərkibi etibarı ilə eyni, mənaca müxtəlif olan sözlərdir. Lakin dildə eyni səs tərkibinə malik olan, lakin müxtəlif mənə ifadə edən sözlərin yalnız bir qrupu omonimlərdir, digər qrupu isə çoxmənalı sözlərdir. Buna görə də omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirən iki cəhətə fikir vermək lazımdır: 1) Omonimlər həm fonetik tərkibinə görə, həm də leksik mənasına görə müstəqil sözlərdir. Müstəqil mənalı sözlər cümlədəki yerindən, tərkibindən asılı olmayaraq təkliddə bu və ya digər mənəni ifadə edir. 2) Eyni səs tərkibli sözlərin ifadə etdiyi mə-

nalar arasında semantik əlaqə olmadıqda həmin söz omonim, müəyyən əlaqə olduqda isə çoxmənalı hesab olunur. Deməli, omonimlər çoxmənalı sözlərin ilkin mənasını saxlamaqla yeni məna kəsb etməsi hesabına, bəzən də alınma sözlərlə eyni cür səslənməsinə görə yaranır. Beləliklə, omonimlər dilin özündə olan sözlərdən müxtəlif yollarla yaradılır, bəzən də başqa dillərdən keçən sözlər hesabına omonimlik qazanır. Məs.: **gün, göy, ox, qızıl** və s. kimi sözlər mənanın dəyişməsi hesabına, **ağı** (ağu), **axmaq** (əhməq), **ağıl** (əql), **dava** (dəva) sözləri əsrlər keçdikcə, **o** (ol) öz səs tərkibinin dəyişməsi hesabına, **çay, xor, til, dil, dağ, qaz, bağ** sözləri alınma sözlər hesabına omonimlik qazanmışdır. Omonimlər çoxmənalılıqdan fərqli olaraq müstəqil mənada işlənir: qol (insanın qolu) – qol (çayın qolu)-qol (tərəzinin qolu) bu anlamda onlar məcazi mənaya malikdir və polisemantik mahiyyət daşıyır. **Qol** sözünün müstəqim mənası ilə futbolda işlədilən **qol** isə çoxmənalı deyil, omonim sayılır. Eləcə də **dava** (vuruş və dərman), **düz** (düzənlik və düz xətt), **başlıq** (baş örtüyü-sərlövhə), **bağ** (meyvə bağı və ip), **top** (oyun üçün və mərmə), **kök** (tərəvəz və dolu, canlı) sözləri omonimdir.

Məlumdur ki, yazılışına və səslənməsinə görə eyni olan, mənaları arasında heç bir əlaqə olmayan söz kökləri, yəni sözlərin ancaq başlanğıc formaları omonim sayılır. Belə olan halda isimlə fel omonim ola bilmir. Belə ki, **aş** (isim)- **aşmaq** felinin kökü), **gül** (isim) – **gülmək** felinin kökü və s. omonim deyildir.

Şiş (kabab çəkmək üçün alət) – **şiş** (xəstəlik) mənalarda omonimdir, amma **şişmək** felinin kökü, əmr formasında, II şəxsin təkində onlarla omonim deyildir.

Üz (insanın üzü) – **üz** (parçanın üzü, astarın əksi) omonimdir, **üzmək** (suda) – **üzmək** (qoparmaq, kəsmək) fellərinin kökü əvvəlkilərlə omonim deyildir.

Düz (düzəngah) – **düz** (doğru) mənalarda omonimdir, amma **düzmək** felinin əmr forması, II şəxsin təkində onlarla omonimlik təşkil etmir.

Çin (taxıl biçmək üçün alət) – **çin** (doğru) – **çin** (dəstə) mənaları omonimdir, amma **Çin** (ölkə) sözü onlarla omonim deyildir. Belə sözlər dilçilik ədəbiyyatında **omofon**, **omoqraf** və **omoform** adları ilə tanınır.

Yazılışına görə müxtəlif, səslənməsinə görə eyni olan sözlər **omofon** adlanır. Omofonlar nitq prosesində səslərin təhrifi ilə meydana çıxır. Məsələn: aşiq – aşıq, açmaq- aşmaq, ad – at, ot – od, Çin –cin və s. Nəzm əsərlərində belə sözlər ritm və qafiyə xatirinə omofon şəklinə düşür. Aşıq şeirinin **təcnis** janrında qafiyələr **cinas** sözlər üzərində qurulur, gözəl ahəngdarlıq yaradır. Təklidə yalnız bir məfhumla bağlanan sözü omonim yox, cinas saymaq lazımdır:

Varlı yatar saraylarda **gecələr**,
Yoxsul isə harda olsa **gecələr**.

Mən qurban eylərəm **yara** cinımı,
Götürüb doğraya, **yara** canımı.
Alıb təpə-dırnaq **yara** canımı,
Bilmirəm dərmanım, ay ana, ana (*A.Ələsgər*)

Birinci misalda **gecə** sözü əvvəlcə **-lər** cəm şəkilçisi ilə işlənmişdir. İkinci misradakı **gecələr** sözü isə **gecələmək** felinin qeyri-qəti gələcək zaman formasıdır.

Şair **yara** sözlərini də cinas məqamında işlətmişdir. Birinci “yar” ismi yönlük halda, ikinci “yarmaq” felinin arzu şəkli, üçüncü isə “xəstəlik” mənasında olan “yara” sözüdür. Belə omofonlar həm fonetik – üslubi, həm də semantik-məntiqi cəhətdən fikri qüvvətləndirməyə xidmət edir və cinas sayılır.

Omoqraflar tələffüzə müxtəlif olsa da, yazılışca eyniləşən sözlərdir. Məs.: dava (döyüş) –dava (dəva-dərman), dad (ləzzət) – dad (dad-aman) səs uzanması hesabına omonimləşmişdir.

Omoform ancaq şəkilcə oxşar olan və ya eyniləşən sözlərdir: alma (meyvə) – alma (“almaq” feli, inkarda, II şəxsin təkində əmr şəkli), qazma (yer altında **qazma işləri**) – qazma

(“qazmaq” feli, inkarda, II şəxsin təkində əmr şəkli), qovurma (ət xörəyi) – qovurma (“qovurmaq” feli, inkarda, II şəxsin təkində əmr şəkli), gəlin (toyu olan qız) – gəlin (“gəlmək” feli, inkarda, II şəxsin cəmində əmr şəkli), açar (isim) – açar (“açmaq” feli, qeyri-qəti gələcək zamanda), bağlar (isim, cəm halda) – bağlar (“bağlamaq” feli, qeyri-qəti gələcək zamanda) və s. Belə sözlər mənasına və vurğunun yerinə görə bir-birindən fərqləndiyi üçün omonim deyildir, sadəcə olaraq cinas sözlərdir.

Çalışma. Aşağıdakı bayatılarda və təcnisdə omonimləri tapıb cinaslardan fərqləndirin:

Əziziyəm, dağ üstə,
Lalə bitər dağ üstə.
Fələyin qaydasıdır,
Çəkər dağı dağ üstə.

Əziziyəm, üç ay var,
Üç ulduz var, üç ay var.
Könlüm səni istəyir,
Görüşmədik üç ay var.

Əziziyəm, göy bağlar,
Göy bağçalar, göy bağlar.
Gözəldə nə qaydadır,
Ağ buxağa göy bağlar.

Aşığın yar dilini,
Qələmin yar dilini.
Biganələr nə bilər,
Yar bilər yar dilini.

Tikdiribsən qəsir, eyvan, oda sən,
Bu nökarin, o sevdiyin, o da sən;
Qıya baxdın, məni saldın oda sən,
İnsaf eylə, gəl könlümü narın üz.

Qəvvas olub cumsan eşqin bəhrinə,
Narın çalxan, narın silkin, narın üz.
Dost səni bağına bağban eyləsə,
Almasın dər, gülün iylə, narın üz.

Ürüsxət ver, sözüm deyim qayım, ağa
Yuyar qəssal, qəddim bükər qayım ağa.
Şirin dadar bal qatanda qaymağa,
Onlardan da şirin olar narın üz.

Aşiq olan sözün deməz tərsinə,
Tər gözən dünyada gedər tərsinə.
Tər sinəyə qismət olsun tər sinə,
Narın üzə qoy söykənsin narın üz!

Tərlansan ovlatma sarı, dur gedək,
Bu sınıq könlümü sarı, dur gedək,
Ələsgərəm, bizə sarı dur gedək,
Bir dərdimi eyləyibsən, Narın, üz. (*A. Ələsgər*)

MƏCAZLAR

Biz sözün leksik və qrammatik mənalarını yaxşı bilməklə, onun həqiqi və məcazi mənalarını da fərqləndirməliyik. Sözün həqiqi mənası bilavasitə əşyanı, hadisə, hal və hərəkəti adlandırmaq üçündür. Ədəbi dilin əsasını canlı xalq dilində işlənən həqiqi mənası olan sözlər təşkil edir. Lakin bədii dilin obrazlılığı, cilalanması üçün fikri qüvvətləndirən məcazi mənalardan istifadəyə geniş yer verilir.

Könül, sən ki düşdün eşqin bəhrinə,
Narın çalxan, narın silkin, narın üz.
Dost səni bağına bağban eyləsə,
Almasın dər, gülün iylə, narın üz. (*A. Ələsgər*)

Bəndin ikinci misrasındakı “narın” sözləri “kiçik”, “xırda”, “xəfif” mənalarında, dördüncü misradakı “narın” sözü isə “nar” (meyvə) mənasındadır. “Narın çalxalanmaq”, “narın silkinmək”, “narın üzmək” ifadələrindəki sözlər məcazi mənə daşıyır.

Məcazın bir neçə növü vardır ki, bunlar bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsidir və ümumiyyətlə, bədii əsəri məcazsız təsəvvür etmək çətindir. Məcazlar bədii təsvir vasitəsi kimi sözün kəsb etdiyi yeni mənadır. Məsələn, “yanmaq” sözü “ocaq yanır”, “ışıqlar yandı” deyildikdə əsl, həqiqi mənasındadır. Amma “ürəyim yanır” dedikdə “ocağın yanmaq” əlaməti ürəyə köçürüldüyü üçün bu ifadə məcazi mənada işlənir. “Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?” (M.Füzuli) misrasında isə “yandı”, “yanmazmı?” sözləri məcazi mənada işlənməmişdir, çünki insanın ahı göyləri yandıra bilməz, onda yandırmaq xüsusiyyəti yoxdur, şair isə “muradım şəmi yanmazmı” ifadəsi ilə “arzularının gül açmamasını”, reallaşmamasını bildirmişdir. Eləcə də “ürəyimə od saldı” ifadəsi məcazi mənada işlənir, “qəlbimi təlatümə gətirdi” mənasındadır.

Məcazların aşağıdakı növlərinə rast gəlirik:

1. Metafora yunanca **məna köçürülməsi** anlamındadır.

Bir şeyə məxsus əlamət və ya keyfiyyətin başqa bir əşya üzərinə köçürülməsinə metafora deyilir.

Əzizim ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar,
Burda bir igid ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Bu bayatıda ifadənin daha təsirli olması üçün göyün gurdaması, ildırımın çaxması ilə atın kişnəməsi, insanın ağlaması ilə “buluddan yağışın yağması” arasında oxşarlıq yaradılmış, at və insana aid əlamətlər göyün və buludun üzərinə köçürülmüşdür.

Məlumdur ki, **canavar** yırtıcı, dağıdıcı vəhşi heyvandır. Lakin bu xüsusiyyət bədii əsərlərdə insan obrazı üzərinə köçürüldəndə metafora yaranır. Məs: “Sürüdən yoxa çıxmış qoyunlar

ikiayaqlı **canavarın** ayağına yazılmalıdır”. Yaxud, “**tülkü**” hiyləgər vəhşi heyvandır, lakin hiyləgərlik bəzi adamlara da xasdır. Kimlərəsə **canavar** və ya **tülkü, quzu, şir, tutuquşu, çaqqal, ayı, ilan, eşşək, öküz, qoyun** deyilsə, həmin heyvanlara məxsus xüsusiyyətdə olan adamlar nəzərdə tutulur. Bu, dildə metaforaların yaranmasına səbəb olmaqla bəzən rəzilliyin, əclaflığın, xainliyin, bəzən yumşaqlığın, sadələvhlüyün (quzu, qoyun), bəzən öz fikri olmayıb başqalarını yamsılayanların (tutuquşu) iç üzünün, daxili aləminin rəmzi kimi verilir. Heyvan adları insan obrazları üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforalara çevrilir.

Bədii ədəbiyyatda, xüsusən nəzm əsərlərində **gecə** sözü **pis, çətin gün** mənasında, **səhər** sözü **xoşbəxt, yaxşı, işıqlı günün, bahar, yaz xoşbəxtliyin**, yaxşı günün, əmin-amanlığın, **qış** sözü **pis günün, Günəş, Ay** gözəlliyin, təbiət hadisələrinin adları olan **duman, tufan, şaxta, boran, bulud, çovğun, zəlzələ** sözləri ağır, pis günlərin, **tülkü, çaqqal** qorxaq adamların, **aslan, pələng, şir** sözləri qoçaqlığın, igidliyin rəmzi kimi verilir. Düşmənlər qurd, canavar, çaqqal, iblis, bayquş, köpək simasında təsvir olunur. Qızlar, qadınlar gözəlliklərinə görə çox vaxt ceyrana, marala, tər lana, durnaya, sonaya oxşadılır, nərgizi-şəhla, bülbülü-şeyda adlandırılır, metafora kimi əzizləmə, oxşama məqamlarında işlədilir:

İtirmişəm **maralımı**,
Bir sinəsi yaralımı (*“Aşıqlar”*)

Bilməm harda qaldı o nazlı **durnam**. (*M.Müşfiq*)

Özün bir tülək **tərlansan**,
Niyə uydun **sara, ceyran**. (*A.Ələsgər*)

Bəzən **Koroğlusan**, bəzən **Kərəmsən**,
Bəzən də **Rüstəmsən, Zalsan** sazınla (*O.Sarıvəlli*)
Gözəlim, başına dönür fələklər
Sevgi dünyasında **soltansan**, nəсэн?
Ətrin məst eyləyir aşıqlərini,
Yoxsa **qızıl gülsən, reyhansan**, nəсэн?
Rahimin dərdinin sənsən əlacı,
Özüm də bilmirəm, **Loğmansan**, nəсэн? (*M.Rahim*)

Metaforalar çoxmənalılığın əlamət üzrə keçməsi hesabına da yaranır. Çox bilikli adama **kəllə** deyirlər. Başı keçəl adamı çox vaxt adı ilə deyil, sadəcə **keçəl** deyər çağırırlar. Forma oxşarlığına, səslənməyə, xarici əlamətə görə sözlərin keçməsi halları da vardır: **ayaqqabının burnu, südün üzü, işlər oxşayır, ay doğur, ölüm gəzir, dar ayaqda, ölüm ayağında olmaq, sözünün nə başını, nə ayağını bilir, yoldan çıxarmaq, aranı düzəltmək, topa tutmaq, dərd çəkmək**, və s. kimi yüzlərlə ifadə məcaz üzərində qurulmuşdur.

Metafora yolu ilə bir əşya üzərinə müxtəlif əlamət və keyfiyyət köçürülməklə məcazın bir növü əsərin emosional gücünün artmasında, obrazın xüsusiyyətinin ifadə olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bədii əsərlərdə emosionallıq və ekspressivliyin yaradılmasında əşya və hadisələr arasındakı oxşarlığa xidmət edən metaforalardan istifadəyə çox yer verilir:

Keçdi pəncəmizə gözəl Qarabağ,
Öpsün qılıncımı hər qaya, hər dağ. (*S.Vurğun*)

Pəncə yırtıcı heyvanlara-şirə, pələngə, ayıya aid edildiyi halda burada yağı düşməyə şamil edildiyindən “əl” əvəzinə “pəncə” işlədilməsi ifadənin təsir gücünü artırmışdır.

2. Metonimiya yunan sözü olub mənası “ad dəyişmə”, “yenidən adlandırma” deməkdir, yəni sözlərin əlaqə üzrə keçməsi, nəzərdə tutulan bir sözün başqası ilə əvəz olunmasıdır. İki və daha artıq əşyanın əlaqəsi əsasında yaranan məcazlar metonimiyadır, bir biri ilə xarici, yaxud daxili əlaqədə olan, bir-birindən fərqli əşyaların yaxınlaşması nəticəsində düzəlir. Metonimiyada məqsəd əşyaya, hadisəyə, hərəkətə ifadəlik verməkdir. Biz “Qazan, samovar, çaydan qaynadı” dedikdə həmin predmetləri deyil, içərisində olanın – suyun qaynadığını, bir fincan, bir stəkan içdim”, “bir boşqab yedim” dedikdə qabları deyil, içərilərində olan çayı, kofeni, xörəyi nəzərdə tuturuq. Yaxud, “əynimi dəyişdim”, “ayağımı çıxartdım”, “qolumu çirmaladım” dedikdə bədən üzvlərinin adları geyim mənasında işlənir. Bədii üslubda söhbət gedən şəxsin, əşyanın, hadisənin adı əvəzinə həmin anlayışı bildirən söz işlənir, bir-birinə bağlanan sözlərdən birinin adı başqasına köçürülür.

Metonimiyanın geniş yayılmış iki növü vardır:

1) **Məkana görə** əmələ gələn metonimiya.

Salon heyrət içindədir....

Sükut edir başdan-başa (*S.Vurğun*)

Salon susub durardı

Alovlu misraları

O, məclisə tökəndə (*R.Rza*)

O gecə bütün **şəhər** ayaq üstə idi.

Kənd səhər yuxusundan oyanırdı.

Ləngərlənən meydana birdən yeni can gəlir,

Azərbaycan, Türkiyə, ardınca Turan gəlir (*X.R.Ulutürk*)

2) **Şəxs adları əsasında** əmələ gələn metonimiya.

O, Füzulini, Vəqifi, Sabiri əzbər bilirdi.

Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası tələbə qəbulu elan edir.

Dramaturgiyamızın banisi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır və s. Aydındır ki, **salon, şəhər, kənd, Azərbaycan, Türkünstan, Turan** dedikdə evlər, binalar deyil, orada yaşayan insanlar nəzərdə tutulur. Füzulini, Vəqifi, Sabiri əzbər bilən dedikdə həmin şairlərin özü yox, əsərləri fikrə gəlir. Tələbə qəbulu elan edən ali məktəbin binası deyil, onun rektorluğudur. Dramaturgiyamızın banisi deyildikdə M.F.Axundzadə nəzərdə tutulur. Bir boşqab yedim, bir fincan içdim deyiləndə boşqab, fincan deyil onların içərisindəki xörək, çay, kofe nəzərdə tutulur. Eləcə də **qara qızıl** deyiləndə nefti, **sarı qızıl** dedikdə taxıl, **ağ qızıl** dedikdə pambıq, **yaşıl qızıl** dedikdə meşələr, **gündoğan** dedikdə Şərq, **neft diyarı** deyəndə Bakı, **Odlar ölkəsi, Odlar torpağı, Odlar vətəni** deyəndə Azərbaycan, **ağ ölüm** dedikdə narkomaniyalıq, anaşa, tiryək, heroin kimi maddələr yada düşür.

“Metaforikləşmə” (məcazlaşma) **məcəzin bütün növləri (təşbeh, sineqdoxa, epitet, metafora, metonimiya, mübaliğə, simvol və s.)** üçün ümumi keyfiyyətdir.

3. Məcəzin növlərindən biri də epitetdir. Epitet məcazi mənada işlənən obrazlı, bədii təyindir, yunanca “epitos” sözündən olub mənası “əlavə” deməkdir. Əşya və hadisələrə məxsus əlamət oxşar olan başqa bir əşya və ya hadisəyə əlavə edilir. Məs: **Şiltaq dalğalar, qırçın ləpələr, durna gözlü bulaq, göy göyərçin qanadlı gecə, mərmər sinə** və s. birləşmələrindəki birinci tərəflər epitetdir. Epitetlər qüvvətli bədii təsvir vasitələrindən olub bədii üslubun bütün janrlarında işlədilir, əşya və hadisələri obrazlı şəkildə səciyyələndirir, poetik nitqin təsir gücünü artırır.

Canımı qurban eylərəm,
Bir belə **tər lan** güzələ.
Ağzı şəkər, ləbi qəndim
Üzün məndən niyə döndü?

Sevdim zalım, **bağrı daşı**
Almaz kirpik, qələm qaşı.
Tərən tamaşalı, maral baxışlı
Qədəm qoyub asta-asta xoş gəldin (*A. Ələsgər*)

“Leyli on dörd gecəlik ay kimi gözəldir” cümləsi 7 sözdən düzəlmiş təşbehdir. “Yaslı gəlin kimi pərişandır Ay” – cümləsi 5 sözdən ibarət metonimiyadır. “Ay Günəşdən yeddi dəfə böyükdür” – mübaliğəsi 5 sözdən əmələ gəlib. “Bir ayna qabaqlı, tər sinəli yar”- söz birləşməsi iki tərkibdən - “ayna qabaqlı” və “tər sinəli” epitetləri iki sözdən, “Ağ üzünə Ay dedim” misrasında simvol bircə sözdən (Ay) ibarətdir. Ümumiyyətlə, dil məcazlarla ifadəlik, obrazlıq qazanır və bunlarsız bədii üslubu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Lakin dilimizdə çoxmənalılıqla bağlı bütün sözlər təkcə bədii ədəbiyyatda işlənmiş, adi danışqda da onlardan istifadə olunur. **Şkafın gözü, pəncərənin gözü, bulağın gözü, yaranın gözü** birləşmələrindəki **göz** sözü, **ağır yuxu, ağır itki, ağır xəstə, ağır xasiyyət** birləşmələrində **ağır** sözü məcazi mənə daşısa da, ümumxalq danışq dilində geniş işlənir və hamı tərəfindən anlaşılar, heç də bədii yaradıcılıqla əlaqədar deyil, ola bilsin ki, xalq dilində olan belə söz birləşmələri, ifadələr bədii söz ustalarını **hicran əzabı, vüsal həsrəti, eşq növrəği, ay üzlü, günəş camallı** və s. kimi **poetik sözlər** yaratmağa sövq etmişdir.

4. Sinekdoxa. Məcəzin bu növündə eyni söz həm bütövü, həm də bütövün hissələrini bildirir. Bir şey, hadisə haqqında danışılarkən onun bütövünü deyil, bir hissəsinin adını çəkməklə təsəvvür yaradılır. Sözün cəm haldakı forması əvəzinə təkdə işlənməsi də sinekdoxa hesab olunur. Məsələn, **Tələbənin** vəzifəsi yaxşı oxumaqdır; **Çalpapaq** iri addımlarla vargəl edirdi. Anam sənə qurban, ay **sarıköynək** və s.

Dilə obrazlılıq verən **məcəzlar** insanın daxili və xarici aləmini, onun cəmiyyətdəki mövqeyini, işini bədii şəkildə verməkdə, emosionallıq və ekspressivliyin yaradılmasında qüvvət-

li təsvir vasitəsidir. Məs.: Bu gözəl xanım **üzü ay kimi** bədir-lənmiş, **gün kimi** qızarmış qızının həyətdə tay-tuşları ilə oynadığını, qaranquş kimi o yan-bu yana, top dalınca qaçdığını, **bülbül kimi** cəh-cəh vurub, **kəklik kimi** qaqqıldayıb güldüyünü gördükdə özünü lap **şah arvadı kimi** xoşbəxt hesab eləyir, bütün var-yoxunu, açıq ağ sinəsində par-par bərq vuran qızıl həmayilini illərlə həsrətini çəkdiyi ciyərparasının boyun-boğazından asmaq istəyirdi.

Yanağı laleyi-bahari kimi,
Ləbləri yaqutun kənarı kimi,
Bir danə nasüftə mirvari kimi
Başdan ayağadək ağbədən gərək. (*M.P.Vaqif*)

Bu misallarda **kimi** qoşması iştirak etdiyi bənzəltmələrdə hadisə, cism və faktı eyni ilə başqasına bənzətməmişdir.

Epitetlərə daha çox rast gəlirik: “-Koroğluəlini atıb qazanlardan birini çəkdi qabağına. Bir pəncə, iki pəncə, üçüncü pəncədə aşpaz baxdı ki, çıxdı qazmağa....O biri qazanı çəkdi qabağına. Qərəz, neçə qazan boşaltdı, bilmirəm, neçə tuluq boşaltdı bilmirəm, baxdı ki, day doyub..... Yağlı əlləri ilə bığlarını eşib durdu ayağa.... (“Koroğlu” dastanından).

Gözəl qız haqqında “ceyran”, gənc qadın haqqında “maral”, gənc qız haqqında “quzu”, hiyləgər adam haqqında “tülkü”, kobud mənasında “ayı”, qarınqulu, çox yeyən haqqında “qurd”, “canavar”, köntöy, təmbəl adamlar haqqında “öküz” rəmzlərindən çox istifadə edilir. “Dərə xəlvət, tülkü bəy”, “Çaqqal var gödən çıxarır, qurdun adı bədnamdır” kimi alleqoriya əsasında yaranmış atalar sözlərində də rəməz vardır. Eləcə də “bilici həkim” mənasında **Loğman**, aşiq mənasında **Məcnun**, “igid” mənasında Koroğlu, “pəhləvan” mənasında “**Fərhad**”, “cəllad”, “zalım” mənasında **Əzrail**, ara qarışdıran mənasında **iblis**, **şeytan**, “gözəl yer” mənasında **cənnət**, “pis və

isti yer” mənasında **cəhənnəm** adları məcazlaşmanın bir növü sayılır.

Dilimizdə **canlı ölü, ölü canlar, susuz dərya, yaşlı cavan** kimi məcazi mənalı birləşmələrə, **bir tikə çörək, bir damcı su, bir qarış torpaq, bir barmaq kağız** kimi kiçiltmə çalarlıqlı ifadələrə, **acı söz, sınıq qəlb, açıq göz, tünd baxış** kimi epitetlərə, **daş ürək, nərgiz gözlər, alma yanaq, dərya məhəbbət, mərcan gözlər, dadlı söz, şər qüvvələr** kimi birləşmələrə bədii üslubda tez-tez rast gəlmək olur. **Eşşək** sözü “qanacaqsız”, **dayı** sözü “arxa”, “köməkçi”, **dəm** sözü kefli, **sərxoş** mənasında idiomlaşmış sözlər hesab olunur.

FRAZEOLoji NORMA

Dilimizdə sabit söz birləşmələrindən ibarət ideomatik ifadələr daha çox və rəngarəngdir: ağzına dil atmaq, abırını ətəyinə bükmək, ağzından süd iyi gəlmək, ağ eləmək, baş açmamaq, başa düşmək, başdan eləmək, baş ağartmaq, baş ağrıtmmaq, özü-nə gün ağlamaq, qulaq asmaq, dil vermək, əl-ayağa dolaşmaq, can yandırmaq, gözdən pərdə asmaq, ürəyinə xal düşmək, kef çəkmək, göz-qulaq olmaq, yaxadan əl çəkməmək, kefinə soğan doğramaq, gözüm çıxdıya salmaq, gözü su içməmək, meydan qızışdırmaq və s.

Fellərlə olduğu kimi ismi idiomlar da diqqəti çəkir: **dil pəhləvanı, stul davası, elm dəryası, cəhənnəm əzabı, allahın bəlası, ağziyırırtıq adam, ətiacı uşaq, dəryada balıq sövdası** və s.

Atalar sözləri və zərb-məsəllərdən törəmiş cümlə şəkilli idiomlar da diqqəti cəlb edir: Ağır otur, batmaq gəl; Ağzından süd iyi gəlmək; Qaz vur, qazan doldur; Gözüm su içmir; Yorğanına görə ayağını uzat; Torbada pişik var; Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa; Yüz ölç, bir biç; Al molladır, ver molla

deyil; Keçənə güzəşt deyərlər; Keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə; Armud biş, ağzıma düş; Koxanı gör, kəndi çap və s.

Dilçilik ədəbiyyatında bütün sabit ifadələr və cümlələr “frazeologiya” adlanır. “Frazeologiya” yunan mənşəli sözdür, phrasis – ifadə, loqos-elm, təlim hissələrindən ibarətdir, “ifadə haqqında elm” anlayışını bildirir. Frazeologiya adı altında atalar sözləri, xalq məsəlləri, idiom, aforizm, hikmətli söz və bir sıra başqa sabit ifadələr işlədilir. Bu dil vahidlərinə çox vaxt frazeoloji vahidlər və ya sabit birləşmələr də deyilir. (K.Əliyev. Natiqlik sənəti. 1994, səh140)

İri həcmli nəsr əsərlərində, xüsusən povest, roman və epopeyalarda atalar sözləri və xalq məsəlləri epigrafi kimi verilir. Məs: M.Cəlalin “Bir gəncin manifesti” əsərində bütün fəsillər atalar sözləri, xalq məsəlləri ilə adlandırılmışdır: Qarışqa qanad gətirəndə ölümü yaxınlaşır; Arxalı köpək qurd basar; Yüz gün yaraq, bir gün gərək; El gücü, sel gücü; İtə ataram, yada satmaram; Azadlıq verilməz, alınar və s.

Çalışma. Mətn parçalarını oxuyun, məcazın növlərini tapın və həqiqi mənadan fərqlərini göstərin:

Çərşənbə günündə, çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Qaşını oynatdı, gözündən güldü,
Güləndə qadası canıma düşdü.

Dedi: - Nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım yanıma düşdü. (*A.Ələsgər*)

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə
Axır qəlbi ya inciyə, ya küsə (*Xəstə Qasım*)

Söz vermişəm, yalan gəlməz dilimə,
Gərək gedəm bu sevdanın dalınca (*Aşıq Şeyda Əziz*)

Polemik dialoqlarda atalar sözlərinə, hikmətli sözlərə geniş yer verilir: Soğan yeməmişənsə, için niyə göynəyir? Dəvə oynayanda qar yağar; Kefi doxsan doqquz çalır; Yuyulmamış qaşığı kimi özünü ortaya atma; Keçinin əcəli çatanda buynuzunu çobanın çomağına sürtdür; Kəsülü getmək arvad peşəsidir; Acıqlı başda ağıl olmaz; Bir daş dəyib dizimə, ağıl gəlib özümə; Ağıllı fikirləşincə, dəli vurdu çayı keçdi; Çox sonalayan axırda ya kora rast gələr, ya keçələ; Adamı başından tanıyrlar, atı dişindən; Ot kökü üstündə bitir; Nə yoğurdum, nə yaptım, hazırca kökə tapdım; Əl əli yuyar, əl də üz; Qız evində toydur, oğlan evinin xəbəri yoxdur; Allahdan buyruq, ağzıma quyruq; Qarğa, məndə qoz var; İt də getdi, ip də və s.

Atalar sözləri, xalq məsəlləri və hikmətli sözlər bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, hikmətli sözlər atalar sözlərinə, xalq məsəllərinə çevrilir. Bu zaman hikmətli sözü yaradan müəllif ya qismən, ya da tamam unudulur. Hikmətli söz isə xalq dilinin malı olur. (Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1970, səh.188)

Lirik əsərlərdə, poemalarda, mənzum dramlarda **aforizmlər** çox rast gəlik. Dram əsərlərində aforizm, adətən, müsbət surətlərin dilində işlədilir. Onlar dərin mənaya, lakonik forma-ya və yüksək bədii keyfiyyətə malik olur. Hikmətli sözlərin əsas mənbəyi aforizmlər sayılır:

Bənzərəm bir qocaman dağ ki, deryadə durar (*M.Ə.Sabir*)

Naxoş öləndən qabaq işıq verər (*Ə.Haqverdiyev*)

Ən parlaq gündüzlər gecədən doğar (*H.Cavid*)

Zülmətin əlində boğulmaz işıq (*M.Rahim*)

Hər şey satılsa da, ürək satılmaz (*S.Rüstəm*)

Aforizmlər polemik dialoqlarda fikir mübadiləsi üçün yaxşı vasitədir. Aforizmlər az sözlə geniş fikir ifadə etmək, yığcam, dərin mənalı, tutarlı ifadələr hesabına atalar sözləri kimi səslənir. S.Vurğunun “Vaqif” pyesində aforizmlərə sıx-sıx rast gəlik:

Qacar. Bəs baş əymədiniz?
Vaqif. Əymədim, bəli!
Əyilməz vicdanın böyük heykəli....
Qacar. Qılınclar toqquşub iş görən zaman,
Neylər dediyiniz quru bir vicdan?
Vaqif. Vicdan dedikləri bir həqiqətdir,
Beşiyi, məzarı bir əbədiyyətdir.....
Qacar. Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?
Vaqif. Soyuq məzara da zinətdir insan.
Qacar. Yenə göylərdədir, şair, xəyalın?
Vaqif. Əzəldən hüdudu yoxdur kamalın...

Qacar. Yaxşı da! Çarılı kiçik bir ölkə
Böyük Firdovsilər yaratdı bəlkə?
Vaqif. Günəşi örtsə də qara buludlar,
Yenə günəş adlı bir qüdrəti var.
Qacar. Görünür günəşdə iştahan vardır!
Vaqif. Günəşdən gizlənən yarasalardır!
Vəzir. Of...Məndə olsaydı bundakı hünər!
Vaqif. Ağılsız köpəklər ulduza hürər!...

Pyesdə iki düşmən – Ağə Məhəmməd şah Qacarla Qarabağ xanlığının vəziri, şair M.P.Vaqif üz-üzə dayanmışdır, ölüm-dirim mübarizəsi gedir. Yadelli işğalçıların başçısına, qaniçən zalım Qacara Vaqif baş əymir. Rəqiblər bir-birini mənəvi cəhətdən məğlub etməyə çalışır. Sözlərlə sərrast atəş açmaq imkanı yaranır, Vaqif dediyi hikmətli aforizmlərlə düşməni söz meydanında məğlub edir.

Hikmətli sözlər də böyük söz ustalarının əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır:

Çırmanırıq keçməyə çay gəlməmiş,
Başlayırıq qızmağa yay gəlməmiş (*M.Ə.Sabir*)

Tutulmaz günəşin üzünə pərdə.
Qızılı udsa da qara torpaqlar,
Yenə qiymətini özündə saxlar (*S. Vurğun*)

Ü.Hacıbəylinin operettalarında işlənmiş hikmətli sözlər bu gün də tez-tez xalq arasında zərb-məsəl kimi işlənir:

- Gəl, ikibaşlı qohum olaq; Babalın Sərvərin boynuna; Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd, vəssalam, şüd tamam; Əşi, gəlini gətirəndə baxmazlar ki, bu arvaddır, ya kişi? Mən tarixi-Nadiri yarıyacan oxumuşam, sənin dilini anlamıram, bu savadsızlar neynəsin? ...Mənim bir eybim varsa, o da eybsizliyimdir və s.

Dildə bu şəkildə, bir məsəl kimi ağızdan ağıza gəzən belə hikmətli sözləri yaradan müəlliflərin adı deyilmir. Belə nümunələrdə az və ya çox dərəcədə özünü göstərən obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, ahəngdarlıq və s. kimi xüsusiyyətlər oxucuların, tamaşaçıların, xüsusən də gənc nəslin nitqini qüvvətli, rəngarəng, obrazlı və inandırıcı edən üslubi vasitəyə çevrilir. Təsadüfi deyildir ki, belə obrazlı ifadələrdə xalqımızın milli ruhu, həyat tərz, gündəlik fəaliyyətinin bəzi incə cəhətləri əks olunduğundan həmişəyaşarlıq qazanır, nəsilədən nəsilə ötürülür. Bunlar dilimizin daxili inkişaf qanunları əsasında leksik mənalı sözlərlə yaradılmış söz birləşmələri və cümlələr şəklində meydana çıxmışdır, incə və zərif mətləbləri güclü və emosional ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, atalar sözləri, xalq məsəlləri, idiomlar, aforizmlər, hikmətli sözlərdə sözlər az, fikirlər geniş və mənalıdır. Yığcamlığına, dəqiqliyinə, sərrastlığına görə obrazlı deyimlərdir. Obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, ahəngdarlıq kimi xüsusiyyətlər bədii dil vasitəsilə öz yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Onlar personajların dilini fərdiləşdirib tipikləşdirir, şəxsin daxili hissələrini əks etdirir, canlı bədii lövhələr yaradılmasına yardımçı olur və öz növbəsində oxucuların, dinləyicilərin marağını artırır, estetik zövqünü oxşayır: Allah tala sənə o qədər gözəllik verib ki, al da geysən

yaraşır, şal da; -Bu arvadı görürsən ha, əvvəli bir nazlı gəl məni gör, dərdimdən öl gəlindi. Bu misallardakı “al da geysən yaraşır, şal da”, “gəl məni gör, dərdimdən öl” deyimləri təsvir olunan şəxs (qadının) necə gözəl olmasını əyani göstərir. –Sən, Çingiz xanın nəvəsisən? Səni döymək olmaz? Anan sarımsaq, atan soğan, sən hardan oldun belə gülməşəkər? (N.Vəzirov). Bağa çıxdı çanağından, çanağını bəyənmedi.

İdeomatik ifadələrin bir qismi ənənəvi müqayisələrdir: İlan kimi qabıq qoymaq (çox işləmək); İt kimi peşman olmaq (səhvini başa düşmək); Şam kimi ərimək (arıqlamaq); Aya, günə dönmək (az görünmək); Yumurtası tərs gəlmiş toyuq kimi bir yerdə otura bilməmək (rahatlıq tapmamaq); Dəvə nalbəndə baxan kimi tərs-tərs baxmaq (bərk təəcüblənmək); Meydana girib quyuq bulamaq (yaltaqlanmaq), Baxtına təpik atmaq, Şadlığa şitlik eləmək; Nadiri taxtda görüb, Şah Abbasi qundaqda (çox qocalıb); Araz aşığındandır, Kür topuğundan (fərqi olmaq); Ağası belə gülüm olanın, başına külüm olar (kimsəsiz olmaq); Ölülər elə bilirlər ki, dirilər halva yeyir (xəbərsiz olmaq); Ölünü öz başına qoysan, şıllaq atar, kəfənin cırar; Arığın nə işi var qoruda ki, vuralar qıçı sına; Aşağı tüpürürəm saqqaldır, yuxarı tüpürürəm bıç; Bəzənirəm xanım döyür, bəzənirəm ağam və s.

Bədii əsərin adını qoymaq da sənətkarlıq məsələsidir. N.Vəzirovun “Əti sənin, sümüyü mənim”, “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Adı var, özü yox”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Nə əkərsən, onu biçərsən”, “Dad yarımçıq əlindən”; Ə.Haqqverdiyevin “Yeyəsən qaz ətinə, görəsən ləzzətini”, Ü.Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun”, Ş.Abbasovun “Adı sənin, dadı mənim” komediyalarının adları atalar sözləri və xalq məsəlləri ilə əlaqədardır.

GRAMMATİK NORMA

Grammatik norma dilin quruluşuna, onun nitq prosesindəki fəaliyyətinə aiddir. Bura sintaktik əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin cümlədə sıralanması, cümlə üzvlərinin dəqiq yeri, mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və s. kimi grammatik kateqoriyaların ədəbi dildə gözlənilməsi ilə bağlı qaydalar daxildir. Grammatik norma nitqdə sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin düzgün qurulmasını tənzimləyir. Ədəbi dilimizin grammatik norması ümumxalq dilinin grammatik quruluşunu əks etdirir və onun əsasında qurulmuşdur. Sözlər və cümlələr arasındakı əlaqə düzgün qurulmadıqda grammatik səhvlər meydana çıxır ki, nitq mədəniyyəti məhz bu tipli səhvləri aşkara çıxarır və onların aradan qaldırılmasına xidmət göstərir. Ədəbi dilin grammatik normalarına aşağıdakı qaydaları daxil edə bilərik:

1) Azərbaycan dilində miqdar saylarından sonra gələn isimlər tək halda işlədilir: **iki top, üç kitab, dörd tələbə, yüz qoyun** və s. Hazırda şagird və tələbələr orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə rus, ingilis, fransız, alman və s. dilləri (ən azı iki xarici dili) öyrəndiklərindən onlar bilirlər ki, bu dillərdə isimlər miqdar sayları ilə uzlaşır. Amma Azərbaycan dilində bu hal mövcud deyil, yəni isimlərin çoxluq ifadə etməsi üçün cəm şəkilçisini qəbul etməsi lazım gəlmir. *"Beş cür futbol topları", "on müxtəlif idman köynəkləri"* işlətmək grammatik norma-nın pozulması deməkdir.

2) Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzlilikləri ilə əlaqədardır və əşyanın hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirmək üçün isimlərə artırılan mənsubiyyət şəkilçiləri ilə formalaşır. Mənsubiyyət kateqoriyasının elementləri ikinci tərəfdə ifadə olunur. Dilimizdə mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzliliklərinin iştirakı olmadan da düzəlir: **kitabım, topumuz, dəftərin, eviniz, çantası** və s. Mənsubiyyət kateqoriyasında yığcamlıq yaratmaq məqsədilə sahib şəxs ixtisara düşür, mən-

subiyyət şəkilçili söz həm də sahib şəxsi əvəz edir. Amma rus, ingilis, fransız dillərində bu mümkün deyildir. Eləcə də, dilimizdə I və II şəxsin cəmində ikinci tərəfin mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan mənsubiyyət anlayışını ifadə etmək mümkündür (adları çəkilən xarici dillərdə olduğu kimi): **Bizim məktəb, sizin ev.** Lakin birinci tərəfin işlənmədiyi hallarda mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi artıq labüd olur: **məktəbimiz, eviniz.** Dilimizin özünəməxsus xüsusiyyəti burada da özünü göstərir. **Mənim məktəb, sənin ev, onun** və ya **onların** bağ deyilməz. Deməli, nitqdə III növ təyini söz birləşməsi yiyəlik halda işlənmiş şəxs əvəzliyi ilə formalaşır, sahiblik anlayışını bildirən birinci tərəf isə ixtisar oluna bilir: "**mənim anam**" əvəzinə **anam**, "**sənin adın**" əvəzinə **adın**, **onun (onların) atası**" əvəzinə **atası** işlədilir və bu zaman əsas məna nəinki dəyişmir, həm də üslubi məqam kimi cümlədə səlislik, ahəngdarlıq, yığcamlıq yaranır. Elə bu qayda ilə mənsubiyyət şəkilçili **getdiyim, gəldiyiniz, oyunçularımız, içdikləri** tipli sözləri də ayrılıqda işlətmək və cümləni daha yığcam şəkllə salmaq olur. Canlı danışiq dilində, sual-cavab şəklində gedən dialoq-müsahibələrdə mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci tərəfi ixtisara düşür. Məsələn: - Bu kimin topudur? - **Mənim.** - Bəs dedilər ki, **onundur.** - Yox, onun deyil, **mənimdir.**

3) II şəxsin cəmində xəbərlik kateqoriyasının **-sınız**⁴ şəkilçisi **-sız**⁴ şəklində tələffüz olunur: məşqçisiniz-[məşqçisiz], futbolçusunuz-[futbolçusuz] və s.

4) Feilin inkarlıq kateqoriyası təsdiq formada olan felə -ma/-mə şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs: **o yazır-o yazmır, sən oxuyursan-sən oxumursan.** Amma inkarlığı **-ma/mə** şəkilçisi olmadan da yaratmaq mümkündür. **Nə, nə də** ədatları işlənəndə felin inkarlıq şəkilçisini işlətməyə ehtiyac qalmır: O nə yazır, nə (də) oxuyur. Biz bu cümləni "o nə yazmır, nə də oxumur" şəklində ifadə etsək, dilimizin qrammatik norması pozulmuş olacaqdır. **Nə, nə də** ədatları felin qarşısında deyil, cümlənin başqa üzvlərinin yanında gələndə şagird və tələbələr

qrammatik normanın pozulmasını aydın təsəvvür etmirlər. Məs: “Nə müəllimin yazdığı aşağı kredit balı, nə də dekanın göstərişi mənim qanuni oxuduğum Akademiyadan çıxarılmama haqq qazandıra bilməz”. Cümlədə inkarlıq bağlayıcılarının işlənməsinə baxmayaraq xəbərin yenidən inkarlıq şəkilçisini qəbul etməsi düzgün deyildir. Qəzet səhifələrində, dərslik və dərs vəsaitlərində, ən çox da danışığ dilində bu qayda tez-tez pozulur.

5) Zərflər işlənmə yerindən asılı olmayaraq hərəkətlə (fel-lə), cümlənin xəbəri ilə əlaqədar olur. Tələbələr bilməlidirlər ki, zərf kimi işlənə bilən sözlər həm isim (**səhər, günorta, axşam**), həm sifət (**yaxın, uzaq, pis, yaxşı**), həm də say (**az, çox, xeyli**) kimi çıxış edə bilməz. Bir nitq hissəsinə aid olan sözün başqa bir nitq hissəsi ola bilməməsi professor Yusif Seyidovun əsərlərində aydınlaşdırılsa da, hələ də orta və ali məktəb dərsliklərində əvvəlki səhv fikirlər təkrarlanır. Tələbələr nitq hissəsi olan zərflə cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan zərflə qarışdırırlar. Doğrudur, onlar zərfin nitq hissəsi, zərflə cümlə üzvü olduğunu çox vaxt deyə bilsələr də, cümlə təhlilində fikirlərini əsaslandırma bilmirlər.

6) Məlumdur ki, adlara (isim, sifət, saylara) əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ondan sonra isə xəbər kateqoriyasının əlamətləri (şəkilçilər) artırılır: tələbə+lər+imiz+in+dir, məşq+çi+lər+imiz+dən+siniz və s.

7) Felin kökünə əvvəl təsirlik, sonra növ, daha sonra şəkil, ondan sonra isə şəxs - xəbər əlaməti (şəkilçisi) artırılır: sil+dir+il+məli+dir. Bura inkarlıq, kəmiyyət şəkilçilərini, hətta **-mi**⁴ sual ədatını da arıtmaq mümkündür: sil+dir+il+məli+dir+mi? (gərək) yaz+ış+ma+ya+sınız. Tək-tək hallarda qrammatik normanın pozulmasına rast gəlirik: **“Onlar dərslərini gecələr öyrənirlərmiş”** cümləsində qrammatik norma pozulmuşdur, çünki **-imiş** hissəciyi **-lər** cəmlilik şəkilçisindən əvvəl işlənməli idi.

8) Sözlərin nitq axını prosesindəki sırası əhəmiyyətli olduğu üçün onun pozulması qrammatik qaydanın pozulmasına gə-

tirib çıxarır. Məsələn: **“Sizi mən çox vaxtlarda istəyirdim görmək”**. **“Artıq mənim gözləməyimdən nə çıxar indi”**. Dənışıq dilində belə cümlələrə rast gəlirik. “Görmək” “istəyirdim” sözündən əvvəl, “indi” cümlənin başlanğıcında, **“artıq”** sözü isə “nə çıxar”-dan əvvəl işənersə, cümlə dilin qrammatik normasına uyğun olar.

9) Dilimizdə mübtəda ilə xəbər sintaktik-qrammatik cəhətdən şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmalıdır: “Tələbələr-oğlanlı, qızlı hamı universitetə gedirlər”. “Bir neçə tələbə futbol toplarını torda stadiona aparırlar”. İlk baxışda cümlələr düzgündür. Mübtəda hansı şəxsə, hansı kəmiyyətdədirsə, xəbər də həmin şəxsə və kəmiyyətdə olmalıdır. “Tələbələr gedirdilər” cümləsində uzlaşma düzgün sayılmalıdır, amma “hamı” əvəzliyində cəmlilik anlayışı olsa da, “hamı gedirdilər” deyilməz (Xatırla: Hamı gedir quş gətirir, Şahqulu bayquş gətirir). “Bir neçə tələbə” anlayışı cəmlilik bildirsə də, şəxs kimi təkdədir, buna görə də “aparır” deyilməlidir. Yaxud “Səndən ötrü ayaqlarım evə getmirdilər” cümləsi düzgün qurulmamışdır. “Ayaqlar” sözü cəmdə olsa da, məntiqi cəhətdən “getmirdilər” demək olmaz, uzlaşma yanlışdır.

10) Nitq kommunikasiyasında sözlər müəyyən düzülüş qaydasına tabedir. Cümlə üzvlərinin sırası normativ nitqdə pozulmur. Əgər biz “Mən həvəslə futbol matçlarını izləyirəm” desək, çoxları cümlənin düzgün qurulduğunu təsdiqləyəcək. Amma “həvəslə” zərfliyi qrammatik normaya görə “izləyirəm” xəbərinin qarşısında gəlməlidir. Yaddan çıxarılmamalıdır ki, nitq prosesində sintaktik vahidlərin ardıcılıq qanunu söz sırası ilə tənzimlənir. Qrammatik norma sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi, məna və məntiqi cəhətdən dəqiq işlədilməsi şərti ilə söz birləşmələri və cümlələrin nitqdə düzgün əlaqələndirilməsini tənzimləyir.

11) Sifətin çoxaltma dərəcəsi qrammatik əlamətlərlə yanaşı bütöv sözlərlə də düzəldilir. “Təmiz” əvəzinə “aydan arı, sudan duru” ifadəsi, “qırmızı” əvəzinə “qan qırmızı”, “lalə kimi

qırmızı”, “lalədən də qırmızı”, “ağ” “əvəzinə” “süd kimi ağ” və ya “süddən də ağ” kimi bənzətmə bildirən birləşmələr daha təsirli üslubi effekt yaradır.

12) Emosional nitqdə, yüksək pafosla ifadə olunan poetik dildə mübtəda ilə xəbər yerini dəyişə bilir:

Qoy sənə desinlər ay qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qoçaq Nəbi.
Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz.
Bu, "quş dilidir", bunu Süleyman bilir ancaq. (*İ.Nəsimi*)

Poçtalyon Musaya tərs-tərs baxdılar qocalar, bu xəbəri gətirdiyinə görə. Dedilər kəndə gəlir Omaroğlu. -Niyə gəlir bu sağ olmuş, başımızı yerə soxmağamı? (*V.Nəsimi*)

Gətirilmiş cümlələrdə sintaktik vahidlərin ardıcılıq qanunu söz sırası ilə tənzimlənməli olduğu halda bədii əsərlərdə bilərəkdən pozulmuşdur ki, bu da şeirlərdə qafiyə və bölgü, nəsrə isə yerli koloriti və canlı danışq dilini saxlamaq xatirinə edilmişdir.

13) Sintaktik əlaqələrin düzəldilmə qaydalarının pozğunluğu fikrin dürüst və kiçik vaxt kəsiyində anlaşılmasını çətinləşdirir: “Məşqçilər yenicə oyundan çıxmış **həndbolçulara söhbət apardılar**” (idarə əlaqəsi pozulmuşdur). “**Həyətyanı evin sahəsi** böyük idi (yanaşma əlaqəsi düzgün qurulmamışdır).

14) Elə söz birləşmələrinə də təsadüf edilir ki, onlarda əsas tərəflə asılı tərəfin yerinin dəyişməsi özünü göstərir: **gözü yaşlı, sözü məzəli, qəlbi tox, fikri geniş** və s. Bunlar sintaktik cəhətdən birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxındır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Qrammatik norma deyildikdə nəyi başa düşürük? Qrammatik normalara nələr daxildir?

2. Qrammatik səhvlər nə vaxt meydana çıxır?

3. Üçüncü növ təyini söz birləşməsində sahiblik anlayışı bildirən birinci tərəfi həmişə ixtisar etmək olurmu? Fikrinizi misallarla aydınlaşdırın.

4. Felin inkarlıq kateqoriyası hansı vasitələrlə düzəlir?

5. Cümlədə zərflilər həmişə zərflərlə ifadə olunurmu? Zərf olmayan sözlər zərflik kimi çıxış edə bilirmi? Zərflilərin cümlədə yeri məsələsini aydınlaşdırın.

6. Adlara artırıla bilən şəkilçiləri qrammatik kateqoriyalara uyğun ardıcılıqla sadalayın.

7. Cümlədə mübtəda ilə xəbər arasındakı əlaqə necə adlanır və onlar sintaktik-qrammatik cəhətdən hansı kateqoriyalarla əlaqədar olur?

8. Sintaktik əlaqənin növləri hansılardır? Bu qaydanın pozulmasına aid nümunələr verin.

Çalışma. Respublikamızda qeyd edilən Müstəqillik günü münasibəti ilə tələbələrə **müraciət** ünvanlayın.

Çalışma. Sözlərdə açıq saitləri qapalı saitlərlə elə əvəz edin ki, bir, iki və ya üç yeni söz alınsın. Açıq saitləri yazın:

Od-...

Saz-1)...; 2)...

Sezmək-1)...; 2)...

Özüm-1)...; 2)...

Döz-1)...; 2)...; 3)...

Öt-1)...; 2)...; 3)...

Çalışma. Kökü açıq saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçilər artırıldıqda onlar qapalı sait kimi tələffüz olunur. Verilmiş sözlərin tələffüzünü transkripsiyada yazın: Babaya, nənəyə, alqışlayır, işləyirsən, xalaya, bibiyə, başlayıram, dişləyirlər, ataya, daşlayırsınız, gözləyirik.

Çalışma. Bağınızda ad günü keçirirsiniz. Restorandan qab-qacaq götürməyiniz haqqında **qəbz** yazın.

Çalışma. Verilmiş sözlərdən bəzilərinə vurğunun yeri dəyişdiriləndə sözün mənası da dəyişir. Həmin sözləri tapıb

ayrıca yazın və mənasını göstərin: axşam, bəzən, alın, mədəni, gəlin, səpin, dimdik, biçin.

Çalışma. Tələffüzü verilmiş sözləri orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazın: [mahiyət], [e:tibar], [mö:kəm], [No:xanı], [mətbə:], [atonnan], [qələmnən], [işliyr], [tö:bə], [yo:şan], [so:kət].

MORFOLOGİYA

Sözün tərkibi. Kök və şəkilçi. Şəkilçilərin növləri.

Dilin qrammatik quruluşunda müxtəlif mənaları ifadə edən morfoloji vahidlər üslubi cəhətdən zəngin imkanlara malikdir. Bu imkanlar onların mənə, quruluş, fonetik tərkib, mənşə mənsubiyyəti, işlənmə şəraiti və dairəsi ilə əlaqədardır. Əgər bizdən **meydan-ça-lar-ımız-da-kı-lar-dan-dır-mı?** vahidini tərkibinə görə təhlilini tələb etsələr, biz kök sözə müxtəlif leksik və qrammatik şəkilçilərin artırıldığını deyərik və hər vahidin söz yaratma məqamlarını izah edərik. Yeri gələrsə hər vahidin əlamətdar cəhətlərini-əsas sözün mənasını, şəkilçilərin tərkibini, işlədilmə məqamlarını, hansı sözlərə bitişməsinə, sözlərəmi yoxsa şəkilçilərə bitişməsinə, hansı şəkilçilərin əvvəl, hansıların sonra gəlməsini, şəkilçilərin mənşə mənsubiyyətini, işləkliyinin dərəcəsini, köhnəlmiş və ya yeni olması kimi bir sıra halları nəzərə çatdırırıq (Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, səh. 181).

Göründüyü kimi, misal çəkdiyimiz sözə 9 şəkilçi artırılmışdır. Əlbəttə, hər sadə və ya düzəltmə sözə bu qədər şəkilçi artırıla bilmədiyi kimi, hər şəkilçinin də öz yeri var, bir şəkilçinin hansı şəkilçidən əvvəl və ya sonra gəlməsi, ardıcılığı məsələsi də qanunauyğunluq tələb edir və çox vaxt sözlərə 2-3-dən artıq şəkilçi artırılmadığı kimi, daha çox şəkilçinin işlənmə bilmək ehtimalı da vardır.

Azərbaycan dilində sözlər **kök** və **şəkilçidən** ibarət olur. Kök sözün ayrılıqda işlənə bilən, mənası olan və dəyişməyən hissəsidir. Şəkilçi isə ayrılıqda işlənə bilməyən, leksik mənası olmayan, uyğun gələn köklərə qoşularaq yeni məna və forma yaradır. Sözdüzəldici (leksik) və sözdəyişdirici (qrammatik) adlandırılan şəkilçilərin birinci qrupu sözlərə artırılarkən onun mənasını dəyişir, ikincilər isə mənanı dəyişə bilmir, sintaktik funksiya daşıyaraq onun formasında dəyişiklik yaradır. Öz dilimizdən olan sözdüzəldici şəkilçilər əsas nitq hissələrinə artırıla bilər, ahəng qanununa tabe olaraq iki və dörd cür yazılır: **-lar²**, **-lan²**, **-laş²**; **-ci⁴**, **-lıq⁴**, **-lı⁴**, **-sız⁴**. Bir cür yazılan şəkilçilər **-kar**, **-baz**, **-keş** isə alınmalardır (sənətkar, füsunkar, peşəkar; ədəb-baz, modabaz, qumarbaz, cəfakeş, qiyməkeş). Sözdüzəldici şəkilçilər işlənmə yerinə görə sözünü və sözsonu olur. Sözünü şəkilçilər **bi-**, **na-**, **-a**, **-anti** alınmalardır: **bisavad**, **biqeyrət**, **binamus**, **naməlum**, **nainsaf**, **antidemokratik**, **antipatiya**, **anormal** və s. Sözdəyişdirici şəkilçilər söz köklərinə artırılaraq onların yalnız formasını dəyişir, qrammatik mənasında dəyişiklik yaradır. Bura kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, zaman və s. şəkilçiləri daxildir.

Sözlər öz leksik və qrammatik əlamətlərinə görə nitq hissələri adlandırılan qruplara bölünür. Leksik, morfoloji və sintaktik prinsiplərin tələblərinə cavab verən nitq hissələri **əsas**, cavab verə bilməyənlər **köməkçi nitq hissələri** adlanır. Leksik prinsipə görə müstəqil mənası olan, morfoloji prinsipə görə sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək dəyişən və sintaktik prinsipə görə cümlə üzvü ola bilən nitq hissələri isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və zərflərdir. Leksik mənası olmayan, heç bir suala cavab verməyən, morfoloji əlamət qəbul etməyən və ayrılıqda cümlə üzvü ola bilməyən – qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida qrammatik məna daşıyaraq cümlə üzvləri ola bilər və cümlələr arasında ya əlaqə yaradır, ya da mənanı qüvvətləndirir.

İSİM

İsmlər əşya, zaman, məkan, hadisə, şəxs və məfhum adlarını bildirir. Kəmiyyət, hal və mənsubiyyət kateqoriyaları ismi digər nitq hissələrindən fərqləndirir. Tək halda olan adlardan kəmiyyətə çoxluq anlayışı yaratmaq üçün –lar/-lər şəkilçisindən istifadə olunur: qız-qızlar, quş-quşlar, top-toplar, dəniz-dənizlər və s. Ümumi isimlərə aid olan bu qaydanı bəzi xüsusi isimlərə tətbiq edərkən, onlar nəsil, tayfa, soyad kimi anlayışları bildirir: Səfəvilər, oğuzlar, eldənizlər, Məmmədovlar və s. Bəzi xüsusi isimlərə artırıldıqda həmin şəxslər kimi istər müsbət, istərsə də mənfi anlamda o səviyyəli adamların varlığına işarə edilir: Sizin güldüyünüz çoban torpağı; Nizamilər, Füzulilər yetirmiş (S.Vurğun). Mənfi çalarlıqda işlənən adlara da rast gəlirik: Şeyx Nəsrullahlar, Hacı Qaralar, Məşədi İbadlar, Məcnunlar, Leylilər və s. Bədii ədəbiyyatdan gələn belə personaj adları həmin zümrədən olan adamların ümumiləşdirilmiş tipik nümayəndələri kimi təqdim olunur.

Cəm şəkilçisi bir sıra hissələrə bölünməsi çətin olan əşya adlarına bitişdirilərək çoxluq yox, növcə müxtəliflik bildirir: sular, unlar, yağlar, duzlar, şorbalar, konfetlər və s. -Stolların üstünə düzülmüşdü: Növ-növ çörəklər, suxarlar, paxlavalər, halvalar, konfetlər, limonlar, partaxallar, quru yemişlər (C.Məmmədquluzadə. “Qurbanəli bəy” hekayəsi); “Mən sənə hərdəhürdə adam deyiləm – dedi, - Məni kolda-kosda, gədə-güdələrlə, Həzi-məzilərlə görsünlər (S.Rəhimov. “Şamo” romanı).

Sürü, dəstə, ordu, qoşun, el, ilxı və s. kimi topluluq bildirən isimlərin **-lar/-lər** şəkilçisiz də cəmlilik bildirməsinə baxmayaraq bunlara da cəmlilik şəkilçisi artırıla bilər və həmin toplu varlığın hissəsi mənasını bildirir. **Camaat, heyvanat, əhali** və s. kimi əslən alınma sözlər **-lar/-lər** şəkilçisini qəbul etmədən cəmlilik bildirir.

Sözdüzəldici şəkilçilərlə düzəldilmiş isimlərə artırıldıqda nəsil, tayfa, soyad, rayon, qəsəbə, kənd adları əmələ gətirir: Quşçular, Zərgərlər, Söyüdlülər, Əhmədlilər və s.

Cəmlilik şəkilçisi tək cə isimlərə deyil, saylara (iyirmialtlar, minlər, milyonlar), sifətlərə (ağlar, qaralar, göylər), əvəzliliklərə (bizlər, sizlər, belələri: – Uşaq mənimdir, baba, dəxli nədir sizlərə! Kim sizi qəyyum edib, hökm edəsiniz bizlərə! (Sabir), zərflərə (əvvəllər, sonralar, qabaqlar) və başqa nitq hissələrinə də artırıla bilər.

Saylar və sayları əvəz edən sözlərlə işlənən isimlər dilimizin qrammatik normasına görə cəm şəkilçisi qəbul etmir (dörd idmançı, iki dəst kostyum, üç nəfər hakim), lakin ekspressivlik çalarlığı yaratmaq, poetik məqam tələbinə görə **-lar/-lər** şəkilçisini qəbul edir:

-Buna razı olurmu bir neçə vicdanlar.....insanlar,
Kəsin başlar, alın canlar, tökün min qanlar.....insanlar
(Sabir)

Bədii əsərlərdə, xüsusən nəzm əsərlərində əlavə mənə çalarlığı yaratmaq məqsədilə sözlərin cəm şəklində işlənməsi qrammatik mənaya əsaslanmır, üslubi məqsəd daşıyır:

Gəl, gəl, a yaz günləri!
İlin əziz günləri!
Dağda ər it qarları.
Bağda ər it qarları.
Çaylar daşib sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.
Ağaclar açsın çiçək,
Yarpağı ləçək-ləçək (Sabir)

HAL KATEQORİYASI

Hal kateqoriyası xüsusi əlamətlərlə yaranır. Söz birləşməsi və cümlə daxilində əsas sözün tələbinə görə asılı sözün müx-

təlif formalara düşməsinə hallanma deyilir. Hallanma mənə uzlaşması ilə, yəni idarə olunan sözün idarə edən sözə mənə yaxınlaşması nəticəsində baş verir, sözlər yanaşma, uzlaşma və idarə qaydalarına uyğun əlaqələnərək birləşmə və ya cümlə daxilində işlənir.

Xüsusi şəkilçisi olmayan **adlıq hal** əşyanı (hər hansı canlı, cansız, hadisəni) adlandırmaq üçündür. Cümlədə mübtəda (Əli gəldi; Quş uçur), xəbər (Qardaşım boksçudur; Biz tələbə-yik), təyin (dəmir ştanq, daş divar), zərflik (Səhər gəldik; Axşam qayıdırıq) olur.

Yiyəlik hal uzlaşma əlaqəsi əsasında formalaşır, sözlər arasında sahiblik (Vaqifin topu; Akademiyanın stadionu), mənsubiyyət (dekanın müraciəti, tələbənin atası) və keyfiyyət bildirir (Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi).

Qeyri-müəyyən yiyəlik halda **-m⁴ (-n⁴)** şəkilçisi buraxılır, işlənmir (dərs əlaçısı, idman ustası, qrup tələbəsi; Məşqçinin komanda üzərində hüququ)

Yönlük hal iş, hal və hərəkətin istiqamətini bildirir (kitaba baxmaq, stadiona getmək; müəllimə hörmət, düşməyə nifrət, sabaha qaldı, ata minmək, Arifə bir işarə, qanmaza min əl toppuz; Stadionu qədər (kimi, -dək) qaçmaq).

Təsirlik hal işin, hərəkətin təsirinə düşən obyektə bildirir, **-ı⁴ (-nı⁴)** şəkilçisi vasitəsilə düzəlir, bəzi məqamlarda şəkilçi itisər olunur: (kitabı oxumaq, gecəni keçirmək, stadionu dolanmaq, topu atmaq və s.).

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda şəkilçi işlənmir: kitab oxumaq, məruzə yazmaq, mühazirə oxumaq, saz çalmaq və s.

Yerlik hal iş, hal və hərəkətin yerini, əşya və şəxsin aid olduğu məkanı bildirir, **-da/-də** şəkilçisi ilə düzəlir. 2-ci kursda oxumaq, şəhərdə yaşamaq, gündə dərsə gəlmək, televizorda göstərmək, telefonda danışmaq.

Çıxışlıq hal iş, hal, hərəkətin çıxış nöqtəsini, səbəbini bildirir, **-dan/-dən** şəkilçisi ilə düzəlir: evdən, məktəbdən; Pəncərədən daş gəlir, Xumar gözdən yaş gəlir; əlindən tutmaq, pal-

tarı ipdən asmaq, bala baldan şirindir, soyuqdan donmaq, dünəndən gözləmək və s.

İsmin halları həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işlənə bilir (yiyəlik və təsirlik hallar). İsimlər fellərlə əlaqə əsasında və ya digər sözlərlə yiyəlik və mənsubiyyət əlaqəsində müəyyən hallara düşür (çaylar keçdik, çayları keçdik, çaylardan keçdik; xörək yedik, xörəyi yedik, xörəkdən yedik; çay içdik, çayı içdik, çaydan içdik və s.)

Çalışma. Şeiri oxuyun, isimləri hallara görə qruplaşdırıb yazın.

Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər-sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.

Heydərbaba, sənin üzün ağ olsun,
Dörd bir yanın bulaq olsun, bağ olsun,
Bizdən sonra sənin başın sağ olsun,
Dünya qəza-qədər, ölüm-itimdi,
Dünya boyu oğulsuzdu, yetimdi.
Heydərbaba, Qurugölün qazları,
Gədiklərin sazaq çalan sazları,
Kənd-kövşənin payızları, yazları,
Bir sinema pərdəsidir gözümdə,
Tək oturub seyr edirəm özüm də.

Daşlıbulaq daş-qum ilə dolmasın,
Bağçaların saralmasın, solmasın,
Ordan keçən atlı susuz qalmasın,
Deynən bulaq xeyrin olsun, axarsan,
Üfüqlərə xumar-xumar baxarsan.

Heydərbaba, Sulu yerin düzündə,

Bulaq qaynar çay-çəmənin gözündə,
Bulaqotu üzər suyun üzündə,
Gözəl quşlar ordan gəlib-keçərlər,
Xəlvətləyib bulaqdan su içərlər. (*M.Şəhriyar*)

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Şəxs anlayışı ilə əlaqədar olub müəyyən əşyanın bu və ya digər şəxsə mənsub olduğunu bildirmək üçün sözlərə bitişən xüsusi şəkilçilər mənsubiyyət kateqoriyasını yaradır və şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halda dəyişmiş formaları ilə sinonimlik təşkil edir. Mənsubiyyət şəkilçiləri təkcə isimlərə deyil, ad bildirən bütün sözlərə artırıla bilər. **Mənim xalqım** deyildiyi kimi **mənim kimliyim, sənin topun, onun böyüyü də deyilir; bizim ikimiz, sizin beşləriniz, onların yaxşısı** deyildiyi kimi, **mənim oxuduğum, sənin yazdığın, onun dediyi** kimi birləşmələr də işlədilə bilər.

Dilimizdə **mənim kitabım, sənin dəftərin, onun qələmi** və s. deyildiyi kimi, rus, ingilis, fransız dillərindən fərqli olaraq kitabım, dəftərin, qələmi deyildikdə də həmin əşyaların kimə mənsubluğu məlum olur, yəni mənim, sənin, onun əvəzlilikləri işlənməyə bilər. Birinci tərəf I, II, III şəxslərin təkində olanda həmin şəxslərə aid olan sözlər mənsubiyyət şəkilçilərini mütləq qəbul edir, amma cəmdə olanda bu şəkilçilərsiz də işlənə bilər: **Mənim evim, sənin yerin, bizim ev, sizin yer.** Bəzi hallarda **bizim müəllimimiz, sizin məşqçiniz** əvəzinə **bizim müəllim, sizin məşqçi** də işlənir.

Amma üçüncü şəxsin təkində və cəmində mənsubiyyət şəkilçisi həmişə işlənir və əvəzlilikləri də ixtisar etmək olmur: **onun kitabı** (evi, yeri) – **onların kitabı** (evi, yeri). Bəzən birinci tərəfdə olan sözdən hal şəkilçisinin ixtisarına yol verilsə də, çox hallarda bu mümkün olmur. **Mənim ixtisasım** deyilsə də, **mən ixtisasım, və ya mən ixtisas** deyilmir, amma **mənim oxudu-**

ğum, yazdığım, sevdiyim əvəzinə **mən oxuduğum, sən yazdığın, mən sevdiyim, o öyrəndiyi** əvəzinə **oxuduğum, yazdığın, sevdiyim, öyrəndiyi** deyilir, bu şərtlə ki, həmin feli sifətlərdən (təyinlərdən) sonra **isim** gəlsin: Mən sevdiyim qız gözəldir. Abstrakt anlayışları ifadə edən **həyat mübarizəsi, seçki hüququ** birləşmələrini yiyəlik halın şəkilçiləri ilə işlətmək olmur.

Xəbərlik kateqoriyası isimlərin xəbər vəzifəsində işlənərkən xəbər şəkilçilərini qəbul etməsini tələb edir. Xəbərlik şəkilçiləri ad bildirən bütün sözlərə və fellərə artırılır, ismin təsirlik halından başqa bütün hal şəkilçilərindən sonra işlənə bilir: məşqçiyəm, tələbəsen, yaxşıdır, bizim, beşdir, oynayırıq, gələndir və s. Məsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənən sözlər II və III şəxsdə xəbərlik şəkilçilərini qəbul etsə də, I şəxsdə işlənə bilmir: məşqçimsən, məşqçimdir, məşqçimsiniz, məşqçimdirlər.

2-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmiş sözlər I və II şəxsin təki və cəmində xəbərlik şəkilçiləri ilə işlənə bilir, amma II şəxsin xəbər şəkilçiləri ilə işlənə bilmir: məşqçindir, məşqçinik, məşqçindirlər.

III şəxsə mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənən sözlər xəbərlik kateqoriyasının bütün şəkilçilərini qəbul edir: məşqçisiyəm, məşqçisisən, məşqçisidir, məşqçisiyik, məşqçisisiniz, məşqçisidirlər.

İSİMLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

İsim quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə isimlər bir kökdən ibarət olur: dağ, məşq, oyun, meydan və s.

Düzəltmə isimlər sözdüzəldici (leksik) şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir. Düzəltmə isimlər adlardan və fellərdən düzəldiyinə görə 2 qrupa bölünür. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-**ç¹**: futbol+çu, üzgü+çü, güləş+çi

-**ç²**: meydan+ça, bağ+ça, dəftər+çə

-**cıq**⁴: ev+cik, gəlin+cik
 -**cığaz**²: qız+cığaz, quş+cuğaz
 -**daş**: əmək+daş, tərəf+daş
 -**laq**²: yay+laq, qış+laq
 -**lıq**⁴: dost+luq, pis+lik, tanış+lıq və s.

Fellərdən isim düzəldən şəkilçilər:

-**aq, -ək (q;k)**: dara+q, döş+ək, sor+aq
 -**ı**⁴: çək+i, dol+u, ölç+ü
 -**ıcı**⁴: sat+ıcı, bağla+yıcı, bil+ici
 -**ıntı**⁴: tik+inti, çök+üntü, çırp+ıntı
 -**ın**⁴: ək+in, biç+in, ax+ın, gəl+in
 -**ış**⁴: yar+ış, gül+üş, qurul+uş
 -**ma**²: qaz+ma, biç+mə və s.

Mürəkkəb isimlər iki əsas nitq hissəsinin birləşməsindən əmələ gəlir.

1) İnsan adı bildirənlər: Şirməmməd, Qulaməli, Ağabacı, Şahmərdan.

2) Rütbə, ləqəb mənası verməyən isimlərin birləşməsi ilə düzələnlər: Gülağa, Xanımana.

3) Bir sadə sifətlə bir sadə ismin birləşməsindən düzələnlər: sarıköynək, alabaxta, qızılqaz.

4) Bir və ya iki sadə isimlə fəli sifətdən düzələnlər: dəvəbağırdan, taxılbiçən, əlüzyuyan, günəbaxan

5) Bir sadə isimlə mənsubiyyət şəkilçili sözün birləşməsindən düzələnlər: pişikotu, kəklikotu, dəvədabanı.

Mürəkkəb isimlərdən mürəkkəb adları fərqləndirmək lazımdır. Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün bitişik və ya defislə yazılmasından əmələ gəlib bir vurğu altında deyilir: balıqqulağı, kəklikotu, istiot, Heydərbaba, Dəmirçioğlu, əks-fənd, giley-güzar.

Mürəkkəb adlar isə idarə, təşkilat və s. adlarını bildirir, sözlər ayrı yazılır, sintaktik baxımından söz birləşməsidir, ixtisar şəklində işlənənlər də vardır: Azərbaycan Respublikası

SİFƏT

Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə sifət deyilir. Sifət həmişə ismə aid olur, cümlədə təyin və -dır⁴, -san² şəkilçilərini qəbul etdikdə isə cümlənin xəbəri olur. Sifətlər rəng (ağ, qara, sarı, narıncı), dad (şirin, acı, turş), məkan və həcm (uzun, qısa, gödək, dərin, dar, gen), keyfiyyət, zahiri əlamət (cavan, qoca, pis, cəsur, nurani, kor, topal, kök, keçəl) və s. bildirir.

Sifətlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə sifətlər bir kökdən, düzəltmə sifətlər kök və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olur. Düzəltmə sifətlər isimdən və fellərdən düzəlir.

Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərlə düzələn sifətlər: meydan**çadək**i, qəzet**dək**i, yağ**lı**, gücl**ü**, qorxu**lu**, daş**lıq**, dağ**lıq**, pintil**ik**, gücs**üz**, biliks**iz** və s.

Alınma şəkilçilər vasitəsilə düzələn sifətlər: **bivəfa**, **biə**-dəb, **natamam**, **nainsaf**, **baməzə**, **basəfa** (səfalı), **əməkdar**, **evdar**, **tələbkar**, **peşəkar**, **şöhrətpərəst**, **vətənpərvər**, hüquq-**şünas**, **normal**, **formal**, obyekt**iv**, subyekt**iv**, problemat**ik**, **ideal****ist**, ictimai, tarixi və s.

Feldən düzələn sifətləri əmələ gətirən şəkilçilər bunlardır:

- 1) **-ağan**, **-əyən**: qaçağan, güləyən
- 2) **-aq²**: qorxaq, ürkək
- 3) **-caq²**: utancaq, sevincək
- 4) **-ıci⁴**: alıcı, keçici, qurucu
- 5) **-ıq⁴**: açıq, uçuq, əzik
- 6) **-inc⁴**: qorxunc, gülünc, girinc
- 7) **-ğın**, **-qın⁴**: azğın, gərgin, satqın, kəskin
- 8) **-qan**, **-kən**: çalışqan, döyüşkən və s.

Mürəkkəb sifətlər bir vurğu altında işlənən iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Məs: kosasaqqal, soyuqqanlı, açıqgöz, dilişirin, başıuca, üstüörtülü, ürəyiaçıq, ağıldankəm, üçbaşı, seçkiqabağı, xoşbəxt, bədbəxt, böyük-böyük, dadlı-dadlı, enlikürək, qaraqabaq, gözqamaşdırıcı və s.

SİFƏTİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏLƏRİ

Dərəcə anlayışı müqayisə nəticəsində meydana çıxır. Ələmətin hər hansı bir əşyada az və ya çox olması müqayisə əsasında özünü göstərir. Əşyanın əlaməti normadan az və ya çox olur və beləliklə də sifətin adi, azaltma və çoxaltma dərəcələri meydana çıxır.

Adi dərəcə əşyada gördüyümüz və ümumi şəkildə görmək istədiyimiz norma əlamətidir və heç bir dərəcə şəkilçisi qəbul etmədən düzəlir: ağ, qara, şirin, ağır, isti, dar və s.

Azaltma dərəcəsi əşyada əlamət və keyfiyyətin normadan (başqası ilə müqayisədə) az olmasını göstərir. İki üsulla – morfoloji və sintaktik üsulla yaradılan sifətlər azaltma dərəcəsinə olur. Azaltma dərəcəsi morfoloji üsulla aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlir: -**ımtıl**⁴ (sarımtıl, bozumtul, qaramıl), -**raq**, -**rək** (sarımtraq, ağımtraq), -**sov**, -**ımsov** (uzunsov, dəlisov), -**şın** (sarışın) və s.

Sintaktik yolla azaltma dərəcəsi **açıq**, **vari**, **təhər**, **ala** sözlərinin köməyi ilə düzəlir: sarı təhər, ala yarımçıq, ala-boz, açıq-qırmızı, yüngülvari və s.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi isə morfoloji yolla yarandıqda sözün birinci hecası götürülüb ona – **m**, **p**, **s** samitlərindən biri əlavə olunur. Məs.: sapsarı, yamyaşıl, qıpqırmızı, gömgöy, ağappaq və s.

Çoxaltma dərəcəsi -**ca/-cə** şəkilçisi vasitəsilə də düzəlir: körpəcə, kiçikcə, uzunca, kasıbca və s. **Canlıcadır**, **zorbacadır** baldırım, Sındıra bilməz məni heç ıldırım (Sabir). Qapı ağzında orta yaşlı, sönük vücutlu **uzunca** bir adam dururdu. (A.Şaiq)

Rəng bildirən sifətlərin çoxaltma dərəcəsini bəzi hallarda eyni kökdən olan felin zərfləklə işlədilməsi də yarada bilər: qıp-qırmızı qızarmaq, sapsarı saralmaq, qupquru qurumaq, qapqara qaralmaq və s.

Sintaktik yolla isə sifətin çoxaltma dərəcəsini yaratmaq üçün **ən, çox, lap, zil, tünd** kimi ədatlar işlənir: zil qara, düm ağ, lap qırmızı, ən sarı, tünd qırmızı və s.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq rus, ingilis, fransız dillərində sifətlər cins, hal və kəmiyyətə qoşulduğu sözlərlə uzlaşır.

Dilimizdə mütləq sinonim sifətlərlə yanaşı nisbi sinonimlər də vardır. Məs.: təmiz-saf, böyük-yekə, kiçik-balaca, al-qırmızı, göy-mavi və s. **Təmiz ürək** əvəzinə **saf ürək**, **təmiz adam** əvəzinə **nəcib adam**, **al qırmızı** əvəzinə **qızıl qırmızı**, **çirkin** əvəzinə **eybəcər** işlədirik, **eybəcər adam** əvəzinə **bədsifət**, **sifətsiz adam** birləşməsi üslubi məqamda sinonimlik kəsb edir. Yaxud **qırmızı** sözünü morfoloji və sintaktik üsullarla çoxaltma dərəcəsində qıpqırmızı, tünd-qırmızı, lap qırmızı, ən qırmızı şəklində işlətmək danışmaq üslubunda adi haldır, bədii üslubda, məna çalarlığı və ekspressivlik tələbi ilə bağlı işlədilir, elmi üslubda isə işlətmirik. Eləcə də azaltma dərəcəsində **qırmızımıtraq**, **qırmızımıl**, **az qırmızı**, **qırmızı təhər**, **qırmızıya çalar**, **açıq qırmızı** sifətləri adi danışmada adi haldır, bədii dildə məqamından asılı olaraq işlədilir, elmi, ictimai-siyasi və publisistik üslublarda da onlara yer verilir. Dilimizdə **aydan arı-sudan duru** ifadəsi insanlara, əsasən qadınlara ünvanlanaraq **təmiz, saf, gözəl** mənasında işlənir.

Acı dil adam-acı dilli adam, **qara saç qız-qara saçlı qız** sinonimlərini **dili acı**, **saçı qara** ifadələri ilə işlətmək olur. Bədii ədəbiyyatda **ala gözlü**, **sərv boylu dilbərim** birləşmələrində ikinci tərəfi işlətmədən mənsubiyyət şəkilçisini sifətin üzərinə köçürməklə daha qısa variantda fikri lakonik ifadə etmək olur. **Ala gözlü**, **sərv boylu dilbərim** (M.P.Vaqif) ifadələrini **ala gözlüm**, **sərv boylum** şəklində işlətmək ahəngdarlığa, aydınlığa, qısalığa səbəb olur.

Ağzı xeyir sözlüm, dili diləklim.
Tər qollum, gül əllim, gümüş biləklim,
Qarıçqay cılvəlim, tavus bəzəklim,
Libası əlvənim, neçün gəlmədi (*M.P.Vaqif*)

Çalışma. Mətni oxuyun, sifətləri tapın, onların quruluşca növünü, cümlədə hansı funksiyada işləndiyini göstərin:

Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridir. Əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi. Amma Xudayar bəyin burnu pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya da sonra olubdur. Amma çox pis burundu, vəssalam.

Xudayarbəyin ancaq 37, 38 sinni olar, artıq olmaz, bəlkə əskik olar. Boyu ucadır. Bunun ucalığından ötrü keçən vaxtda Xudayarbəyə bir ayama deyirdilər. Amma mən söz verdim ki, onun neçəliyindən danışmayım. Qorxuram yalançı olam. Bəli, boyu ucadır, saqqalı, qaşları tünd qaradır. Üzü də qaradır, çox qaradır. Gözləri lap qaradır. Bir tikə ağ yoxdur gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayarbəy papağını basır gözünün önünə, papaq qara, gözlər qara, üz qara (C.Məmmədquluzadə. “Danabaş kəndinin əhvalatları”)

SAY

Saylar əşyanın kəmiyyətini, miqdar və sırasını bildirir. Cümlədə, əsasən, təyin rolunda çıxış edir. Saylar əşyanın konkret və qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Müəyyən saylar miqdar və sıra sayları olaraq iki qrupa bölünür. Miqdar sayları tam və kəsr saylarına bölünür. Məs.: bir, beş, əlli, yüz, min, iki tam onda beş (2,5), beş tam yüzdə üç (5,03) və s. Sıra sayları miqdar saylarının

sonuna ahəng qanununa uyğun olaraq –cı⁴ şəkilçisini artırmaqla düzəlir: birinci, üçüncü, altıncı, yeddinci, doqquzuncu və s.

Miqdar sayları birinci növ ismi birləşmənin birinci tərəfi kimi işlənib özündən sonra gələn əşyanın müəyyən miqdarını göstərir: iki top, beş nizə.

Miqdar sayları üçüncü növ ismi birləşmələrin ikinci tərəfi olarkən isimlərdən sonra işlənir və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək hallanır: **Futbolçulardan ikisi** hücumda, **dördü** müdafiədə oynayırdı.

Saylarla onların təyin etdikləri isimlər arasında numerativ sözlər işlənə bilir: iki nəfər idmançı, iki cüt əlcək, beş dəst pal-tar, üç parça çit, dörd göz otaq və s.

Sadə saylar bir kökdən ibarət olur: bir, beş, yeddi və s.

Düzəltmə saylar tərkibində leksik şəkilçisi olan saylardır: birinci, altıncı, onuncu, minlərlə, onlarca və s.

Mürəkkəb saylar üç-dörd, beş-altı tipli saylardır və defislə yazılır.

On beş, iyirmi altı, yüz on, beş min, iki yüz qırx səkkiz tipli saylar tərkibi saylar adlanır, onlar sintaktik baxımdan söz birləşmələridir, morfoloji baxımdan ayrı yazılır.

Saylar cümlədə mübtədə, tamamlıq, təyin və xəbər yerində işlənə bilir. Beş üçdən çoxdur; İkini ikiyə vursan dörd elər; Basketbolçu iki topdan ən azı birini səbətə salır; Voleybolda hər komandada idmançıların sayı altıdır.

Əvvəl, axır, son sözləri **-inci**⁴ şəkilçisini qəbul edərək sıra sayı olur. əvvəlinci, axırıncı, sonuncu komanda// oyunçu və s.

Bir sayı mütləq ədəd kimi işlənməklə yanaşı heç bir şeyin dəqiq miqdarını bildirmir. Məs.: Bir qarının bir xoruzu var idi (A.Səhhət), Mən bir tələbə kimi yaxşı oxumalıyam.

Bir sayı **elə** əvəzliyi çalarlığında (O bir yalançıdır ki, tayı – bərabəri yoxdur), **təkcə**, **yalnız**, **ancaq** mənasında (Hamı bilir, bir sən bilmirsən), **gah** bağlayıcısı yerində (Bir yeriyyir, bir baxır), **həm** bağlayıcısı məqamında (Bir yemirəm deyəndən, bir

də oturmuram gedirəm deyəndən qorx), **bir dəfə** zərfliyi yerində (Bir dedin, bir də demə) işlənir.

Bir sayı **biri, birisi, bircə** formasında müəyyən anlayışları bildirir. Məs.: **Biri** vardı, **biri** yoxdu; **Birisi** sizi axtarırdı; Nə istəyirsən elə, **bircə** səs salma.

Bir sayı müxtəlif köməkçi sözlərə qoşularaq müəyyən və ya qeyri-müəyyən kəmiyyət anlayışlarını bildirir: bir də, bir şey, bir kəs, bir xeyli, bir çox, bir az, bir cür və s.

Bir sayı bəzi ölçü vahidləri bildirən sözlərlə işlənərək miqdar bildirir: bir baş, bir başa, bir əl, bir para, bir yol, bir an, bir tikə, bir sıra və s.

Miqdar sayları çoxluq bildirdiyinə görə, adətən, cəm şəkilçisini (-lar/lər) qəbul etmir, lakin **min illər, milyon illər, neçə on illər** ifadələri işlənir.

Eləcə də **ikiəm, üçəm, qoşa, ekiz** sözləri cəmlik bildirsə də, dilimizdə cəmdə işlənən sözlərin qarşısında uzlaşmaya yol verilir: Məs.: Getdim gördüm otaqdadır. Qoşa xallar yanaqdadır.

ƏVƏZLİK

Əsas nitq hissələrindən olan əvəzlik heç bir konkret əşya, əlamət və ya keyfiyyət bildirmir, əsasən isim və sifətləri əvəz edir, onların yerində işlənir. Əvəzliklərin mənaça aşağıdakı növləri vardır: şəxs əvəzlikləri, işarə əvəzlikləri, sual əvəzlikləri, təyin əvəzlikləri və qeyri-müəyyən əvəzliklər.

Şəxs əvəzlikləri danışanı, dinləyəni və haqqında danışılanı ümumi şəkildə bildirir. Birinci şəxs danışanı (təkdə **mən**, cəmdə **biz**), II şəxs dinləyəni (təkdə **sən**, cəmdə **siz**), III şəxs isə haqqında danışılanı (təkdə **o**, cəmdə **onlar**) ifadə edir.

Siz yalnız **sən+sən.....**, yəni bir neçə **sən** (dinləyən) demək deyil, **sən** və **o** deməkdir. **Onlar o+o.....** yəni bir neçə **o** (haqqında danışılan) deməkdir. **Biz** bir neçə **mən** yox, **mən** və bir də mənimlə olanlardır. Deməli, şəxs əvəzlikləri qarşı-qarşıya durub danışan və dinləyən şəxsləri bildirən sözlərdir.

Şəxs əvəzlilikləri ismi əvəz edir, ismin suallarına cavab verir, hallanır, cümlənin mübtədası, tamamlığı və xəbəri olur, şəxs sonluqlarını qəbul edir, müəyyən şərtlər daxilində xəbər və cəm şəkilçilərini, eləcə də **-li⁴**, **-sız⁴**, **-lıq⁴** şəkilçilərini qəbul edir. Şəxs sonluqları şəxsləri bildirir. Şəxs əvəzlilikləri **öz** sözü və ondan düzələn **özüm**, **özün**, **özü**, **özümüz**, **özünüz**, **özləri** kimi qayıdış əvəzlilikləri ilə işləyə bilər. Məs.: Mən gedirəm; Mən özüm gedirəm; özüm gedirəm; Gedirəm deyə bilirəm və digər şəxs əvəzlilikləri də bu qayda üzrə işləyə bilər. Məs.: Dedin; sən dedin; özün dedin; sən özün dedin və s. Nəzərə çarpdırmaq üçün danışqda bəzən **mən** əvəzinə **biz** işlədirik: Məs.: Biz ümid edirik ki, tələbələrimiz imtahan sessiyasını yaxşı qiymətlərlə başa vuracaqdır.

O və **onlar** şəxslə bərabər əşyaları da əvəz edə bilər.

Şəxs əvəzlilikləri qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik hallarında işləyə bilmir. Amma üslubi məqamlarda qeyri-müəyyən yiyəlik halda şəxs adları ilə işlədilər bilər.

Mən şəxs əvəzliyi bəzi hallarda lovğalıq, qeyri-təvazökarlıq çalarlıqlarını bildirir. Məs.: “Mən.....mən.....” deyirəm; Mən kimdən artıqam (R.Rza). –Mənə, bacı qızı, Hacı Əhməd deyər-lər; mən bir adamam ki....(C.Cabbarlı)

Sən intim müraciət məqamında da işləyir:

Dil açar dəli könlüm; **Sən** mənə yar olunca

Xəstənin könlü nar istər; Mənim könlüm də **səni** (Bayatı)

Siz əvəzliyi hörmət məqamında rəsmi xitab, bəzən ironiya məqsədilə **sən** əvəzliyinin yerində işləyir:

Vəzir. Şair! Hökmdarın hüsurundasən.

Vaqif. Bunu **Sizsiz** belə bilirəm, inan!

İşarə əvəzlilikləri o, bu, elə, belə, həmin və haman sözlərindən ibarətdir. Onlar yaxındakı və ya uzaqdakı əşya və hadisəyə işarə edir və onları əvəz edir. **Bu** əvəzliyi isim kimi hallanır, cəmlənir, xəbərlik şəkilçisi qəbul edir. Məs.: **Bu** dünyanın qara

daşı göyərməz (M.Yaqub). Bu gördüyünüz tələbələr qrupumuzun fəxridir.

O əvəzliyi həm şəxsi, həm də obyektə əvəz edir, yəni həm şəxs əvəzliyi kimi, həm də işarə əvəzliyi kimi işlənir. Məs.: O tez-tez gözlərini yumub saatlarla fikrə dalırdı. O günlərin xatirəsi indi də mənim üçün əzizdir.

Ümumi məzmununa görə **bu, belə, həmin** əvəzlilikləri yaxın, hazır varlıqları, **o, elə, haman** əvəzlilikləri isə uzaqdakı varlıqlara işarə etmək üçün işlənir.

O əvəzliyi omonimdir. O həm III şəxsin təkini bildirən şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi kimi işlənir. Danışıda intonasiya, fasilə, yazıda isə vergül işarəsi o əvəzliyinin mənasını dəyişir. Məs.: O, kitabı götürdü. O kitabı kim götürdü?

Belə, elə əvəzlilikləri təkcə işarə üçün deyil, əsasən təyini işarə üçün işlənir. **Belə niyə? Elə nə üçün? Belə hara?** kimi sual əvəzlilikləri ilə düzəldilmiş ifadələrdə **belə, elə** əvəzlilikləri işə, hərəkətə işarədir. Eyni zamanda onlar tərtib-hərəkətə işarə üçün də zərflilik vəzifəsində işlənir:

Belə gözəllikdə ay ola bilməz (*Vaqif*)

Elə gəl, **elə** get, yol inciməsin (*A.Abbas Tufarqanlı*)

Elə tələsir, **elə** tələsir, **elə** tələsir ürəyim (*Ü.Hacıbəyli*)

Elə sözü həm “**həmişə**” mənasında (Sən **elə** gözəlsən binadan, pəri (*Vaqif*), həm də “**hətta**” mənasında (**Elə** atasının, anasının gözü qabağında onu qucaqladı) işlənir.

Elə əvəzliyi **bil** sözü ilə “**sanki**” mənasını (**Elə bil** dünyaya yenidən gəldim), **lap elə, lap belə** ifadələri tamlıq, qətilik bildirir: O lap belə dedi? Lap elə!

Belə, elə sözləri təkrar olunduqda fikri gücləndirməyə xidmət edir. Məs.: **Belə-belə** işlərə qarışma. **Elə-elə** adamlarla oturub-durma.

Elə-belə qoşalığı əhəmiyyətsiz iş haqqında işlədilir. – Bura niyə gəlib-sən? –Heç, elə-belə....

Belə, elə əvəzliliklərinə **ki, ha, isə** köməkçi sözləri qoşularaq **belə ki, elə ki, belə ha, elə ha, belə isə, elə isə** ifadələri düzəldilir və müxtəlif çalarlığa işarə edilir.

O, bu əvəzlilikləri cəm şəkilçisini qəbul edib substantivləşir: Bunlar getdilər? Belə, elə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edəndən sonra hallana bilir: beləsi-eləsi, beləsinin-eləsinin, beləsinə-eləsinə, beləsinə-eləsinə, beləsində-eləsində, beləsindən-eləsindən.

Belə, elə əvəzlilikləri cəm şəkilçisini də mənsubiyyət şəkilçisi ilə qəbul etdikdə substantivləşir: **belələri, elələri**.

Belə, elə, o, bu əvəzlilikləri xəbər-şəxs şəkilçiləri ilə işləyə bilir: Məs.: Bəli, həyatın hökmü **belədir. Elədir**, mən bunu gözləyirdim. **Odur**, özü də gəlir. Beləyəm, beləsən, belədir, eləyik, eləsiniz, elədir və s.

Mübtəda yerində işlənən **o, bu** əvəzliliklərindən sonra feldən başqa digər əsas nitq hissəsi işləndikdə vergül işarəsi qoyulur.

Sual əvəzlilikləri. Nitq hissələrinin bütün sualları **sual əvəzlilikləri**dir. Hər bir nitq hissəsinin sualları ancaq həmin nitq hissəsinin yerində işlənir. **Sual əvəzlilikləri** bəzən söz birləşmələrini də əvəz edir. **Kim, nə, hara, hansı, necə, niyə, haçan** **sual əvəzlilikləri** şəxsi, əşyanı, məkan, zaman, kəmiyyət, keyfiyyət, işin səbəbini, tərzini bildirən sözlərin əvəzinə işlədilən suallardır.

Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə? (*Sabir*)

Kim bilir neçədir tarixin yaşı? (*S.Vurğun*)

Kimlər gəldi, kimlər getdi,

Bu dünyadan, bu dünyadan.

Nə xəbər var?

Həyat, sən nə şirinsən, kim səndən doydu getdi? (*B.Vahabzadə*)

Sən haralısan, haralı durna?!

Təyin əvəzlilikləri – hər, öz, bütün, filan, eyni, bəzi sözləri heç bir nitq hissəsini əvəz etmir, isimdən əvvəl gəlir və onu təyin edir, konkretləşdirir. Məs.: O **öz** kitabını oxuyurdu. **Hər**

adam bunu bilməz. **Bəzi** tələbələr mühazirəni yazmır. **Filan**, **filan** məsələlər qaranlıq qaldı.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər məlum olmayan əşyanı və şəxsi ümumi şəkildə bildirir, ismi əvəz edərək onun bəzi əlamətlərini göstərir. **Biri, birisi, kimi, kimisi, kimsə, filan kəs, nəşə, hamı** – qeyri-müəyyən əvəzliliklərdir, hallanır və ismin suallarına cavab verir. Məs.: **Birisi** içəri girib **nəşə** soruşdu. Auditoriyada **kimi** kitab oxuyur, **kimi** yazır, **kimlərsə** söhbət edirdi.

FEL

Ümumi qrammatik əlamətlərinə və semantik münasibətlərinə görə fərqlənməklə iş, hal, hərəkət bildirən əsas nitq hissəsinə fel deyilir. Fel hərəkət bildirdiyi üçün söylənilən fikri canlı, hərəkətdə nəzərə çatdırır, fel nitqə bir növ həyat verir. Əgər nitqdə yaxın mənalı fellər işlədilsə, iş, hal, hərəkətin dinamikliyi canlı şəkildə öz ifadəsini tapır.

Əlbir olub bir ayı bir şir ilə
Ovladılar dovşanı tədbir ilə.
Olmadılar razı onu bölməyə,
Çıxdı iş axır ölüb-öldürməyə.
Çeynədilər, dişlədilər, diddilər,
Bir-birini al qana qərq etdilər.
Özlərini taqətdən saldılar.
Hər biri bir səmtə düşüb qaldılar.

Göründüyü kimi, A.Səhhətin “Ayı və şir” şeiri başdan-başa fellər üzərində qurulmuşdur. Əlbir olmaq, ovlamaq, razı olmaq, bölmək, iş çıxdı, ölüb-öldürmək, çeynəmək, dişləmək, didmək, qərq etmək, taqətdən salmaq, düşüb qalmaq felləri vasitəsilə həqiqi döyüş səhnəsi yaradılmışdır. Bu kiçik şeir parçasına məhz fellər dinamiklik vermiş, vuruş səhnəsi canlı alınmışdır. Ədəbi dildə və xalq danışığında insanlar fərqli düşündüklərini fərqli də

ifadə edirlər, birinin nəzakətli danışığı başqasının kobud, bəlkə özünün də yaxşı başa düşmədiyi, ola bilsin ki, evdə, ailədə, məhəllədə işlədilən fellərlə ifadə olunur. – **Ə, qandınmı, ay öküz? -Qanmaz özünsən, ədəbli danış. -Anladım. -Allaha şükür ki, başa düşdün.** Deməli, sözlər anlaşılandır, qalır kimin necə deməsinə. **Getmək** əvəzinə **aradan çıxmaq, itilmək, əkilmək, cırmaq; yatmaq, yuxulamaq, yuxuya getmək, oyanmaq-yuxudan durmaq – yuxudan ayılmaq** və s. Bir tələbəni xarakterizə edərkən deyirik: Tələbə adı şərəfli addır. Bunu Nurlan yaxşı bilir, özünü nümunəvi aparır, dərslərində səy göstərir. Buna görə də qrup yoldaşları onun xətrini çox istəyir, ona hörmət edirlər. Nurlan bütün praktik – seminar və ixtisas dərslərinə ciddi fikir verir, müəllimlərin suallarına diqqətlə qulaq asıb düzgün cavab verməyə çalışır. O heç vaxt yalan danışmaz. Bu xasiyyətinə görə yoldaşları onun xatirini çox istəyirlər, ona inanırlar: O, üzdə bir söz, arxada ayrı söz danışan deyil, söz gəzdirməz, birisinin sirrini o birisinə deməz”. Göründüyü kimi kiçik xasiyyətnamədə nə qədər fel işlənmişdir.

Fellərin şəxs, kəmiyyət, təsirlilik, inkarlıq, növ, zaman və tərz kateqoriyaları vardır. Şəxs, kəmiyyət, zaman kateqoriyaları və felin şəkilləri təsriflənən formalardır. Məsdər, feli sifət və feli bağlama təsriflənməyən formalara daxildir.

Fellər quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi olur. Sadə fellərdə sözdüzəldici şəkilçi iştirak etmir. Məs.: al, get, vur, oxu, tut, çıx və s.

Düzəltmə fellər sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Düzəltmə fellər isimdən, sifət, say, əvəzlilik, zərfdən, fel köklərindən və ya yamsılamalardan əmələ gəlir. Məs.: başla, yaxşılaş, birləş, mənimsə, uzaqlaş, döyüş, yorul, gəzdir, başla, işlə, görüş, şırılda, salamlaş, yellən, ağar, göyər, düzəl.

Mürəkkəb fellər iki sözün birləşməsindən düzəlir və defislə yazılır. Məs.: sevib-sevilmək, ölçüb-biçmək, atılıb-düşmək, bəzənib-düzənmək, çalıb-oyunmaq, çarpışıb-vuruşmaq, itib-getmək və s.

Eyni sözün təkrarı ilə də mürəkkəb fellər yaranır. Məs.: su sulamaq, tikiş tikmək, ov ovlamaq, söyüş söymək, yamaq yamamaq və s.

Etmək, eləmək, olmaq, bilmək fellərinin iştirakı ilə düzələn birləşmələrə tərkibi fellər deyilir. Məs.: yaxşı etdi, pis oldu, həll olundu.

İnkarlıq kateqoriyası fellərdə iş və ya hərəkətin icrası ilə bağlıdır. Fellər bir qayda olaraq, təsdiq formadadır: oxumaq, danışmaq, getmək, gəlmək və s. Felin inkar forması **-ma/-mə** şəkilçisi vasitəsilə düzəlir: oxumaq-oxumamaq, oynamaq-oynamamaq, getmək-getməmək, öyrənmək-öyrənməmək və s. İndiki zamanda felin inkar şəkilçisinin saiti düşür: danışmayır – danışmır, görməyir-görmür, gəlməyir-gəlmir və s.

İnkar şəkilçisi felin ya kökünə artırılır, ya da sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra əlavə olunur: oxumur, başlamadı, gəlməmişdir, danışmayacaqdır.

Vurgusuz inkarlıq şəkilçisini vurğu altına düşən isim düzəldən **-ma/-mə** şəkilçisindən fərqləndirmək lazımdır: gəlmə, çəkmə, qovurma, dolma, süzmə və s.

Bəzi fel şəkilləri inkarda **-ma²** şəkilçisini qəbul etmir, əvəzinə **deyil** sözündən istifadə olunur: gələsi deyiləm, yazası deyilsən, oxuyası deyil.

Təsirlik kateqoriyası. Sözün təsirlik halda işlənməsini tələb edən təsirli fellər müstəqim obyekt üzərinə təsiri keçən hərəkəti bildirir: yazmaq, almaq, görmək, bilmək, göndərmək, qaldırmaq, endirmək və s. Bu fellər özündən sonra təsirlik halın suallarını (kimi, nəyi) tələb edir. Hal və vəziyyət bildirib özündən sonra təsir obyektini tələb etməyən fellər təsirsizdir: baxmaq, oturmaq, yatmaq, uzanmaq, oynamaq, barışmaq və s.

Təsirli felləri təsirsizə, təsirsizləri isə təsirli fellərə çevirmək üçün müəyyən şəkilçilərdən istifadə olunur. Məs.: **yaz, oxu, qaşı, yu, as, tut** kimi təsirli fellərdən **yazıl, oxun, qaşın, yuyun, asıl, tutul** kimi təsirsiz fellər düzəltmək mümkündür. Eləcə də **qalx, öl, yaşa, dolaş, sərinlə, gül, bax, otur, köç, it** təsirsiz

fellərindən **qaldır, öldür, yaşat, dolaşdır, sərirlət, güldür, baxış, oturt, köçür, itir** kimi təsirli fellər düzətmək olur.

Felin növ kateqoriyası (felin məna növləri). Felin növləri əsasən subyekt (iş görən) və obyekt arasında müxtəlif münasibətləri ifadə edir. Felin məna növləri dedikdə subyektin (iş icra edənin) hərəkətə, obyektə və hərəkətin obyektə münasibəti əsas götürülür. Subyektin (iş görənin) iştirak edib-etməməsi baxımından felin növləri meydana çıxır. 1) İş görəni məlum növlər: **məlum, qarşılıq-birgəlik, qayıdış və icbar**; 2) İş görəni məlum olmayan növlər: **məchul, şəxsiz**. Felin məlum növündə iş görən məlum olur. Bu növün xüsusi şəkilçisi yoxdur: yaz, oxu, gör, oyna və s.

Qayıdış növ fellərdə hərəkət iş görənin öz üzərinə qayıdır. Qayıdış növ məlum növdə olan fellərin üzərinə $-il^4$ və $-in^4$ şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Məs.: Əhməd fikrindən daşındı. Paltar sərilirdi. Vəli yerə sərilirdi. O, yuyundu, geyindi, darandı. Qayıdış növ fellər təsirli fellərdən düzəlir, amma təsirsiz olur.

Qarşılıq-birgəlik növ fellər hərəkətin ya qarşı-qarşıya, ya da şərikli, müştərək icra edildiyini bildirir. $-iş^4$ şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. Qarşılıq bildirən fellər əsasən təsirli, birgəlik bildirənlər isə təsirsiz fellərdən düzəlir. Hər iki növdə işlənən fellər nəticədə təsirsiz olur. Məs.: yazışmaq, vuruşmaq, döyüşmək, sözləşmək, söyüşmək, gücləşmək; mələşmək, gülüşmək, ağlaşmaq, qaçışmaq və s.

İcbar növü iş, hal-hərəkət bir başqasına icra etdirilir. İcbar növ təsirli fellərin sonuna **-t** və **-dır⁴** şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Məs.: yazdırtmaq, tikdirtmək, oxutmaq, öldürmək.

Məchul növü iş görən məlum olmur, hərəkət haqqında danışılır, lakin fel birbaşa iş görəni göstərə bilmir. Məchul növü düzəltmək üçün təsirli fellərə **-il⁴**, **-in⁴** şəkilçilərindən biri artırılır və təsirsiz olur. Məs.: Mühazirə oxundu, yazıldı. Toyuq yolundu, bölündü, yeyildi. Zəng çalındı. Bina tikildi. Yol çəkildi və s.

Şəxsiz növ təsirsiz fellərə **-il⁴** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Belə fellə cümlələrdə mübtəda olmur. Məs.: Məsələyə diqqət edildi, hərtərəfli baxıldı. İclasa gedildi, gündəliyə diqqətlə yanaşıldı və s.

Çalışma. Mətni diqqətlə oxuyun, felin növlərini göstərin:

1) İgidin atı tövlədə, yük atı ilxıda bəslənər- deyilir. 2) Döyüşçü savaşı ilə, alım başı ilə seçilir. 3) Dərd xoş sözlə yuyulur. 4) Qərib hamıya gün ağlar, amma özünə çəpər çəkilər. 5) Qəddarlıq baş qaldırır, ədalət məhv edilir. 6) Sərxoşlar deyindilər, söyüşdülər, vuruşdular, amma şikayətlərinə baxılmadı. Axı onlar belə hallara alışmışdılar. Ayıq vaxtlarında belə hərəkətləri onlardan soruşurlar, aktı oxutdururlar. Lakin bunlar xoş görünmür. Əsəbilikdən soyunurlar, geyinirlər, amma yuyunmaq, daranmaq yadlarına düşmür. Saraldılar, bozardılar, düşündülər, çıxış yolu görünmədi. 7) Onlar bir müddət gəzişdilər, lakin nədənsə dəyişdilər, sonralar çox yazışdılar, amma barışdırmaq baş tutmadı.

FELİN ZAMANA, ŞƏXSƏ VƏ KƏMİYYƏTƏ GÖRƏ DƏYİŞƏN FORMALARI

Əmr forması əmr, xahiş, məsləhət, təklif, nəsihət bildirir və əmr intonasiyası ilə müşayiət olunur. Əmr formasının xüsusi forma şəkilçisi yoxdur, zaman şəkilçilərini qəbul etmir, zamanlar üzrə dəyişmir, mənasına görə gələcək zamana aid olur və şəxs şəkilçiləri qəbul etməklə şəxslər üzrə dəyişir.

I şəxs tək **-im⁴** (alım, gəlim), I şəxs cəm **-aq/-ək** (alaq, gələk)

II şəxs tək felin kökü (al, gəl), II şəxs cəm **-in⁴** (alın, gəlin)

III şəxs tək **-sin⁴** (alsın, gəlsin), III şəxs cəm **-sınlar⁴** (alsınlar, gəlsinlər)

Bəzən fellərin sonuna **-sana/-sənə** ədatı (xüsusən II şəxs təkdə) artırılır və beləliklə arzu, xahiş, yaxud da təngə gəlmək, rədd etmək çalarlığı ifadə olunur. Məs.: Oynasana! Rədd ol-sana! Dinc dursana! Yaxamdan əl şək-sənə!

Bəzən məsləhət bilinən bir işin icrasını təkidlə bildirmək üçün əmr formasında olan fellər **ha** ədatı ilə işlənir. Məs.: Oynasın ha! Diqqətli ol ha! De ha!

Şüar və çağırışlarda əmr forması çox işlənir: Yaşasın sülhsevər Azərbaycan xalqı! Eşq olsun Azərbaycana!

Felin arzu forması iş, hal və hərəkətin gələcəkdə icrasının arzu edildiyini bildirir. Arzu forması fel kökünə -a/-ə şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Feldən əvvəl çox vaxt nə ola, nola, gərək, kaş, kaş ki ədatlarından istifadə olunur. Məs.: gərək yazam, kaş gələsən, nə ola oxuya, gərək oynayaq, kaş ki işləyəsınız.

Nola bir evdə qoyaydız qaravaş,
Verməyəydiz məni bu əbləhə kaş. (M.Ə.Sabir)

Felin vacib forması iş, hal və hərəkətin gələcəkdə icrasının vacib olduğunu bildirir, felə -**malı**² şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs.: almalıyam, yazılmalısən, oxumalıdır, oynamalıyıq, getməlisiniz, qaçmalıdırlar.

Felin lazım forması icra edilməsi lazım olan hərəkəti göstərir, felin kökünə -**ası**² şəkilçisini və şəxs sonluqlarını artırmaqla düzəlir. Məs.: alasıyam, gələsisən, gedəsidir, oynayasıyıq, qaçasıısınız, biləsidirlər.

Felin lazım formasının inkarında **deyil** sözündən istifadə olunur, -**ası**² şəkilçisi felə, şəxs sonluqları isə **deyil** sözünə artırılır: Mən gedəsi deyiləm, sən yazası deyilsən.

Felin şərt forması başqa bir hərəkətin icrası üçün şərt olan hərəkəti bildirir, felin kökünə -**sa**² şəkilçisini artırmaqla düzəlir, bəzən feldən əvvəl **əgər**, **hərgah** sözləri işlədilir. Şərt forması cümlənin müstəqil xəbəri ola bilmir, asılı xəbər kimi hərəkətin icrasını müəyyən şərtlə bağlayır. Məs.: (əgər) yazsam, (əgər) getsən, (hərgah) gəlsən və s.

Çalışma. Oxuyun, felin formalarını (şəkillərini) tapıb növünü göstərin:

El uğrunda elə alış, elə yan,
Görən desin nə deməkdir, Eloğlu.
Xəbər verin yaxınıma, yadıma
Bir udumluq su çiləsin oduma. (*H.Arif*)

Can qurban eyləsən, layiqdir, layiq,
Bir yar ki, mətləbi tez qanan ola.
Qaşıyla, gözüylə işarət bilə,
Özünə deməmiş söz qanan ola.

Canım qurban olsun o əhli-dilə,
Qaşların oynada, gözündən gülə,
Dil tərپətməmişdən dərдинi bilə,
Qurbanam gözünə, göz qanan ola. (*A.Ələsgər*)

Bir çiçək istəyirəm, mən baxmasam, solası,
Bir qanad istəyirəm, mən yerdən alası,
Bir günəş istəyirəm, gecə məndə qalası. (*B.Kamal*)

Nə o ocaq közərəsi, sönəsi,
Nə o günlər bir də geri dönəsi.
Qəm eləmə, könlümün bir dənəsi.
Bu dünyanın qıra daşı göyərməz. (*M.Yaqub*)

Felin xəbər forması hərəkətin müəyyən zaman daxilində baş verdiyini göstərir. Felin xəbər formasının xüsusi şəkilçisi yoxdur, zaman şəkilçilərini və şəxs şəkilçilərini qəbul edərək şəxslər üzrə dəyişir.

Felin indiki zamanı fellərə **-ır⁴** şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs.: qaçıram, gedirsən, gəlir, oynayırıq, işləyirsiniz, sevirlər.

İndiki zamanda inkar şəkilçisinin (**-ma²**) saiti düşür. Məs.: qaçmır, tutmur, oxumur.

Felin keçmiş zamanı mənaca iş, hal və hərəkətin keçmişdə icra olunduğunu bildirir. Bu zamanın iki qrammatik ifadə forması var: şühudi keçmiş və nəqli keçmiş.

Şühudi keçmiş zaman -dı⁴ şəkilçisi ilə düzəlir və keçmişdə icra olunmuş hərəkətin qəti şəkildə baş verdiyini şahidlik yolu ilə göstərir. Məs.: qaçdı, tutdu, işlədi, sürüşdü və s.

Nəqli keçmiş zaman felə -mı⁴ şəkilçisini artırmaqla düzəlir və hərəkətin keçmişdə şahidlik olmadan icra edildiyini, nəql yolu ilə məlumat verildiyini bildirir. Məs.: qaçmışam tutmuşsan, işləmişdir və s.

II şəxsin təkində və cəmində -mı⁴ şəkilçisinin son samiti ədəbi tələffüzdə düşür. Məs.: almışsan - [almısan], almışsınız - [almısınız].

Nəqli keçmiş II və III şəxslərin təkində və cəmində **-ib⁴** şəkilçisi ilə də düzəlir. Məs.: alıbsan, alıbdır, alıbsınız, alıblar və s.

Gələcək zaman iş, hal, hərəkətin danışiq aktından sonra baş verəcəyini göstərir. İki ifadə forması var: qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək.

Qəti gələcək zaman felə -acaq/-əcək şəkilçisini artırmaqla düzəlir, iş, hal və hərəkətin gələcəkdə mütləq icra ediləcəyini bildirir. Məs.: oxuyacağam, gələcəksən, gedəcək və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman felə -ar/-ər şəkilçisini artırmaqla düzəlir, iş, hal, hərəkətin gələcəkdə mütləq şəkildə deyil, müəyyən şərtlə bağlı icra ediləcəyini bildirir. Məs.: gələrəm, gedərsən, oxuyar və s.

Çalışma. Mətnləri oxuyun, fellərin zamanını müəyyənləşdirin:

Heç biri öz məzhəbinin hörmətin,
Güzləməyir, gözləyir el qeyrətin.
Cümləsi bir yolda qoyub niyyətin,
Xoşlamayırlar atalar adətin. (*M.Ə.Sabir*)

Durmuş idim küçədə, bir də nə gördüm, haman
Ağrısını aldığım Feyzi gəlir lül piyan,
Çatcaq urub bir qoca saili qusdurdu qan,
Gözlərinə döndüyüm sanki bir aslan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Yaxşı olub mən bunun bəxtini çöndərmədim,
Bir para pis işlərə fikrini döndərmədim,
Qonşumuzun oğlu tək məktəbə göndərmədim (*M.Ə.Sabir*)

Qəmə dedim: haçnadək bizi bezdiracaqsan,
Dedi: buyur, budu gəldim, dedim ki, çaqsan.
Dedi: qanın tökərəm, hər kim ki, oldu hizbi-ədalət,
Dedim ki, hizbi-ədalət qanın da tökdüracaqsan.
Dedim qayış yaxama tikmə, al qurtar bu canı, get
Dedi: hələ neçə bayram donun da tikdirəcaqsan (*M.Şəhriyar*)

Ürək dil açır ki, sönməmiş odum,
Hücuma başlayır mənim söz ordum.
Könüllər mülkündə min yuva qurdum
Unutmaz aləmdə sevən sevəni,
Məhəbbət ilhama çağırır məni! (*S.Vurğun*)

Kür üstündə at oynadar sərt külək,
Bulud gələr, şimşək oynar, od çaxar.
O bəzən də bir şairin ruhu tək,
Qəmli-qəmli fikrə gedib lal axar. (*S.Vurğun*)

FELİN MÜRƏKKƏB FORMALARI

Felin xəbər, arzu, vacib, lazım və şərt formaları sadə və mürəkkəb olur. Felin mürəkkəb formaları sadə formaların üzərinə **idi**, **imiş**, **isə** köməkçi hissəciklərinin artırılması yolu ilə düzəlik.

Fel formalarının hekayəsi idi hissəciyinin artırılması ilə əmələ gəlir. **İdi** hissəciyi sonu samitlə bitən fel formalarında iki cür – həm ayrı, həm də bitişik yazılır. Məs.: qaçmış idi – qaçmışdı, gələcək idi – gələcəkdi, oynayır idi – oynayırdı və s.

Sonu saitlə bitən fellərdə **idi** ayrı yazılır: **yazası idi**, **gəlməli idi**, **alsa idi**, tələffüzdə isə **yazasıydı**, **gəlməliydi**, **alseydi** kimi deyilir.

Şəxs şəkilçiləri **idi** hissəciyinə və ya onun şəkilçiləşmiş formasına artırılır. Məs.: qaçır idim-qaçırdım.

İdi hissəciyinin şəkilçiləşmiş forması olan **-dı**⁴ ilə şühudi keçmiş zamanın **-dı**⁴ şəkilçisini qarışdırmaq olmaz. **İdi**-nin ixtisarı felin sadə şəkillərinin əlamətlərindən sonra artırılır. Məs.: alırdı, gəlmişdi Şühudi zaman şəkilçisi isə birbaşa felin kökünə qoşulur: aldı, gəldi və s.

Fel formalarının rəvayəti felin sadə formalarına **imiş** hissəciyini artırmaqla düzəlir. **İmiş** sonu samitlə qurtaran fellərdə bütöv və şəkilçiləşmiş formada yazılır. Məs.: yazmış imiş-yazmışmış, yazacaq imiş-yazacaqmış, yazar imiş-yazarmış və s.

İmiş qısa variantda şəxs şəkilçilərindən sonra da artırıla bilər: bilməli-yəm-miş, düşünür-əm-miş və s.

Felin hekayə və rəvayət hissəciklərinin feli sifətlərə, isimlərə, məsdərlərə, sifət, say, əvəzlilik və bir sıra köməkçi sözlərə qoşulması – bitişdirilməsi ilə də keçmiş zaman çalarlığı yaratmaq mümkündür: gələn idi/ imiş, kitab idi/imiş, yaxşı idi/imiş, iki idi/imiş, elə idi/imiş, o idi/imiş, çox idi/imiş və s. **İdi**, **imiş** hissəcikləri indiki və gələcək zamanda işlənən fellərə, eləcə də fel növləri və formalarına da artırılır. Müxtəlif formalara görə dəyişən fellərə hekayə və rəvayət şəkillərinin qoşulması və ya bitişdirilməsi ilə fellərdə ifadə olunan məzmunu keçmiş zaman çalarlığı verilmiş olur. Məs.: Tələbə rus və ingilis dillərini də mükəmməl bilirdi//bilirmiş. Anamın dediyinə görə qonşu bizə hər gün gəlirdi//gələrmiş; O bu matçda oynayacaqdı//oyunayacaq imiş; Siyahıya onun da adı yazılıbmış. Bu sözü o demiş imiş//demişdi. Qonaqların qarşısına o çıxmalı imiş//idi. Stadionu o gedəsi imiş//idi və s.

İmiş-in şəkilçiləşmiş formasını nəqli keçmiş zamanın **-mış**⁴ şəkilçisi ilə qarışıq salmaq olmaz. **İmiş**-in qısa forması felin sadə formalarından sonra artırılır: yazır-mış, yaz-ar-mış; nəqli keçmişin şəkilçiləri isə felin kökünə qoşulur: yaz-mış, oxu-muş, gəl-miş və s.

Fel formalarının şərti felin vacib, lazım və xəbər formalarına **isə** hissəciyini artırmaqla düzəlir. Şühudi keçmiş zaman-

da olan fel şərt formasının hekayə və rəvayətindən sonra da işlənə bilir. Məs.: qa-çır-dı-sa, işlə-yir-miş-sə və s.

FELİN ZAMAN, ŞƏXS VƏ KƏMİYYƏT BİLDİRMƏYƏN FORMALARI

Məsdər hərəkətin adını bildirir, **-maq/-mək** şəkilçisi ilə düzəlir: işlə-mək, oyna-maq, güləş-mək və s. Ad bildirməsi ilə əlaqədar olaraq məsdərin ismə oxşar xüsusiyyətləri vardır:

1) Məsdərlər isim kimi hallanır; 2) mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir; 3) qoşmalarla işlənə bilir; 4) müxtəlif cümlə üzvləri yerində çıxış edir.

Məsdərin felə aid əlamətləri bunlardır: 1) məsdərlər fel kimi növ bildirir; 2) təsirli və təsirsiz olur; 3) təsdiq və inkarda olur; 4) fel kimi ətrafına söz toplaya bilir.

Feli sifətlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir:

1) **-an/ən**: düşünən, oynayan, gələn, gedən, yazan (tələbə);

2) **-acaq/-əcək**: yazılacaq (məktub), oxunacaq (kitab), gələcək (gün), görülcək (iş);

3) **-ası/-əsi**: oxunası (kitab), görülsəsi (iş), yazılası (mövzu), gedilsəsi (yer);

4) **-dıq⁴** +mənsubiyyət şəkilçisi: oxuduğum, oxuduğun, oxuduğu (qəzet, kitab)

5) **-malı/-məli**: oxumalı (kitab), yeməli (meyvə), görülməli (iş)

6) **-miş⁴**: hazırlanmış (məruzə), yazılmış (mövzu), qurumuş (ağac) və s.

Feli sifət həm sifətə, həm də felə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. **Feli sifət sifət kimi** əlamət bildirir, cümlədə təyin olub tamamlığın əvvəlində gəlir, necə? nə cür? hansı? Suallarına cavab verir, ismi xəbər olur. Sifət kimi substantivləşir və bu zaman kəmiyyət şəkilçisi qəbul edir (oxuyanlar, yatanlar, gələnlər), hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir (gələnim,

oxuduğum, gedənin, oxuyanı), cümlədə mübtəda və tamamlıq funksiyasında çıxış edir.

Feli sifətin fellərə məxsus cəhətləri: təsdiqdə və inkarda olur, təsirli və təsirsiz olur, zaman bildirir, növ bildirir və ətrafına müxtəlif sözlər toplaya bilir. Feli sifətlə onun əlaqəyə girdiyi sözlər birlikdə feli sifət tərkibi yaradır.

Feli bağlamalar fel forması olub həm felə, həm də zərfə aid xüsusiyyətlərə malikdir. Bu formalar aşağıdakı şəkildə vasitəsilə əmələ gəlir:

- 1) **-a-a, -ə-ə:** dayana-dayana, gedə-gedə, görə-görə;
- 2) **-alı/-əli:** gedəli, gələli, oturalı, yazalı;
- 3) **-anda/-əndə:** dayananda, biləndə, oynayanda;
- 4) **-araq/-ərək:** dayanaraq, bilərək, qaçaraq;
- 5) **-ar-maz/-ər-məz:** dayanar-dayanmaz, görər-görməz, gələr-gəlməz;
- 6) **-dıqca⁴:** dayandıqca, bildikcə, oxuduqca, gördükcə;
- 7) **-dıqda⁴:** dayandıqda, bildikdə, oxuduqda, gördükdə;
- 8) **-ıb⁴:** oynayıb, oxuyub, bilib, sürüşüb;
- 9) **-ınca⁴:** oxuyunca, oynayınca, bilincə, gedincə;
- 10) **-kən:** oxuyarkən, oynayarkən, gedərkən, atarkən;
- 11) **-madan/-mədən:** dayanmadan, oturmada, salamlamadan.

Feli bağlama fel forması olub həm felə, həm də zərfə aid xüsusiyyətlərə malikdir. Feli bağlamanın felə aid xüsusiyyətləri bunlardır:

- 1) Təsirli və təsirsiz olur: yazdıqca, oxuyunca (təsirli) – gəlincə, yazalı (təsirsiz);
- 2) Təsdiqdə və inkarda olur: gördükdə, görmədikdə;
- 3) Növ kateqoriyası bildirir: yazanda, yazılarda, yazışanda, yazdıranda.

Feli bağlamanın zərfə aid xüsusiyyətləri:

- 1) Hərəkətin tərzini, zamanını, səbəbini və s. bildirir;
- 2) Zərfin suallarına cavab verir;
- 3) Əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə cümlənin zərfliliyi olur.

Çalışma. Nümunələri oxuyun, felin təsriflənməyən formalarını tapın, növünü göstərin:

Yıxılmaq ayıb deyil,
Hamı yıxılıb durur...
Yıxılmağın cəbrini,
Yerimək unutturur.
Danışmaq öyrənirik.
Dil topuq çala-çala.
Yerimək öyrənirik
Biz yığıla-yığıla. (*B.Vahabzadə*)

Saqqalı ağ, saçı ağ,
Əlində zorba çomaq
Gəldi qocalmış baba,
Şaxta baba, qış baba. (*M.Ə.Sabir*)

Ey könlümü bir yol güldürən pəri,
Boş qalmış qoynuna çiçək doldurdum.

Bir xeyli zamandır getdi, gəlmədi,
Əhdi-peymanına qurban olduğum.
İstədi can verdim, qədir bilmədi.
O şirin canına qurban olduğum. (*Əhməd Cavad*)

ZƏRF

Zərf iş, hal, hərəkətin icra olunduğu yeri, zamanını, tərzini, miqdarını eləcə də felin əlamətini bildirir, necə? nə cür? nə zaman? haçan? nə qədər? nə üçün? niyə? suallarına cavab olur. Zərflər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə zərflər bir kökdən ibarət olur. Məs.: axşam, gecə, alt, üst, aşağı, yuxarı və s.

Düzəltmə zərflər **-akı/-əki** (yanakı, çəpəki), **-ca/-cə** (ehmalca, sakitcə, indicə, yenicə, astaca), **-casına/-cəsinə** (qəhrə-

mancasına, dəlicəsinə), **-dan/-dən** (bərkdən, birdən, lapdan, ucadan, astadan, yavaşdan), **-ən** (qəsdən, qəflədən), **inə/una** (əksinə, tərsinə, uzununa), **-la/-lə** (güclə, zorla, diqqətlə, qəzəblə), **-anə/-yana** (saymazıyana, şairanə, ağayana) və s. şəkilçiləri ilə düzəlir.

Mürəkkəb zərflər əsasən sözlərin bu və ya digər formada təkrarından əmələ gəlir və defislə yazılır. Məs.: tez-tez, yavaş-yavaş, tərs-tərs, göz-gözü, çiyin-çiyinə, heyran-heyran. **ba, bə, ha, a** hissəcikləri ilə düzəlib bitişik yazılan zərflər də vardır. Dalbadal, üzübüz, qaçaqaç, yərbəyer sözbəsöz və s.

Zərfin mənacə aşağıdakı **növləri** vardır:

1) Tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin tərzini bildirir və necə? nə cür? nə tərzdə? suallarına cavab verir. Məs.: cəld, tez, sərt, asta, xəlvət, məyus, heyvətlə, təvəccüblə, asta-asta, acı-acı, üzübüz, dərhal, tələsik, ucadan, sevincək, qacaraq və s.

2) Zaman zərfləri hərəkətin icra zamanını bildirir və nə vaxt? nə zaman? haçan? suallarına cavab verir. Məs.: indi, gec, bayaq, dünən, sabah, gecə, səhər, axşam, əvvəl, sonra, qabaq, dərhal, həmişə, hələlik, indicə, tezliklə, tezdən, çoxdan, həmişəlik, dünəndən, hərdən, gecə-gündüz, səhər-axşam, gec-tez, hannan-hana və s.

3) Yer zərfləri hərəkətin icra olunduğhy yeri bildirir, hara? haraya? harada? haradan? suallarına cavab olur. Məs.: içəri, irəli, yuxarı, geri, bura, ora, aralıqda, ortalıqda, yan-yörədə, ara-bərədə, orda-burda və s.

4) Kəmiyyət zərfləri hərəkətin kəmiyyətini izah edir, neçə? nə qədər? suallarına cavab verir. Məs.: az, çox, xeyli, tamamilə, qismən, az-az, çox-çox və s.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Dilimizdə bir sıra sözlər var ki, onlar leksik mənanaya malik deyil, şəkilçi qəbul etmir, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləmə bil-

mir, müstəqil suala cavab vermir, qrammatik məna daşıyaraq ya cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradır, ya da cümlənin mənasını qüvvətləndirməyə xidmət göstərir. Bu qrup sözlərə **qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər** və **nidalar** daxildir. Tələbələrımız tam orta ümumtəhsil məktəblərindən köməkçi nitq hissələri ilə kifayət qədər tanış olmuşlar və hər gün bu sözlərdən istifadə edirlər, lakin onlarda düzgün, savadlı, eşidənləri cəlb edən nitqə az təsadüf edirik. Emosionallığa yardımçı olan sözlər arasında onların da az yeri, məqamları vardır.

Qoşmalar həmişə sözün sonuna qoşulur, qoşulduğu sözlə birlikdə bir qrammatik məna daşıyır, sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır. Məs.: aid, bəri, dair, dək, can, cən, kimi, qədər, tək, ötrü, üçün, ilə, üzrə, görə, qarşı, sarı, sayaq, savayı.

Qoşmalar ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşularaq müəyyən məna çaları yaradır.

1) Həm adlıq, həm yiyəlik, həm də yönlük hallarına aid qoşmalar: kimi, üçün, qədər, tək, ilə, üzrə. Biz **bal kimi şirin** deyə bildiyimiz kimi **bal qədər, bal tək, bal tək** də işlədə bilirik. Eyni zamanda **bal** sözünü **qənd, şəkər, konfet** və s. kimi tərkibcə, daxili keyfiyyətə bala yaxın sözlərlə işlədirik, **kimi** qoşmasını isə **qədər, tək (təki)** sözləri ilə əvəz etmək mümkündür. Eləcə də gül, çiçək, quş, daş və s. kimi sözləri də bu cür işlətmək olur. Deməli **kimi, qədər, tək, təki** qoşmaları bənzətmə, müqayisə məqamında sözü adlıq halda tələb edir. Amma bu qoşmalar əvəzliliklərlə işləyəndə onları yiyəlik halda, **mənim** (sənin, onun, bizim, sizin) kimi (qədər, təki) halda işlətməli oluruq. Bu qoşmaları adlıq halda saylarla, fellərlə də işlətmək olur, mənsubiyyət şəkilçili sayları, felləri yiyəlik halda işlətməli oluruq (bəşim kimi, yaşamağım kimi). Bu hal onu göstərir ki, qoşmalar sözləri işlənmə yerindən, məqamından asılı olaraq idarə edir: həmin qoşmalar adları yönlük halda da idarə edir: Biz stadion qədər (kimi) qaçdıq. Biz fasiləyə qədər (bir saata qədər, saat beşə qədər) onunla gəzdik. Bu məqamlarda **qədər** sözünü

can//cən qoşmaları ilə də əvəz etmək olur: Səhərəcən yağış yağdı. Şəhərəcən getdik. Sənin uşaqcən ağlın yoxdur və s.

2) **kimi, qədər, sarı, görə, dək, can (cən), dair, qarşı** qoşmaları özünə aid sözləri yönük halda idarə edir. Bu qoşmalar sinonim sözlər kimi bir-birini əvəz edə bilər. **Evə tərəf** mənasında **evə sarı, evə doğru, evəcən** deyirik. Bu hal onu göstərir ki, bu qrupda birləşdirilən qoşmalar cümlədəki sözlərin işlənmə mənası və məqamından asılı olaraq çox vaxt sinonimlik kəsb edir.

3) **ötrü, savayı, bəri, qeyri, başqa** qoşmaları aid olduqları sözləri çıxışlıq halda idarə edir. Məs.: Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var (M.V.Vidadi) - misrasında **qeyri** qoşmasını **başqa, özgə, savayı** sözləri ilə də əvəz etmək olar. **Bəri bax, bəri dur** ifadələrindəki **bəri bura, mənə tərəf** anlamındadır. Qoşmaların mənası qoşulduğu sözün leksik və qrammatik mənası ilə bağlı olur. Buna görə də qoşmalar məna qruplarına bölünür.

1) Məkan (məsafə, istiqamət) bildirən qoşmalar: **kimi, qədər, -dək, -can//-cən, doğru, sarı, tərəf** özlərindən əvvəl gələn sözləri yönük halda tələb edir.

2) Zaman bildirən **qədər, kimi, -dək, -can//-cən** qoşmaları sözləri yönük halda, **bəri** qoşması isə çıxışlıq halda idarə edir: səhərə qədər, səhərəcən, səhərədək, səhərə kimi, səhərdən bəri.

3) Müqayisə bildirən qoşmalar: **qədər, kimi, təki**. Sənin **kimi** vicdanlı adamlar azdır. Mən də onun **qədər** yazmışam.

4) Səbəb və məqsəd bildirən qoşmalar: **ötrü, üçün, görə** sözləri yiyəlik, yönük və çıxışlıq halda idarə edir. Məmməd səndən ötrü (sənin üçün, sənə görə) bura gəlmişdi.

5) Birgəlik, vasitə bildirən qoşma: **ilə, -la//-lə**. **İlə** qoşması saitlə bitən sözlərdən ayrı, samitlə bitən sözlərlə isə birlikdə yazılır. Məs.: Məmməd **dostu ilə** stadiona getdi. Onlar oraya **avtobusla** getdilər.

BAĞLAYICI

Bağlayıcılar cümlə üzvlərini və mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayır, onları qrammatik və məntiqi cəhətdən əlaqələndirir. Bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə tabesiz və tabeli olaraq iki qrupa bölünür:

I. Tabesizlik bağlayıcıları. Sadə cümlədə həmcins üzvləri, mürəkkəb cümlədə isə tabesiz mürəkkəb cümlənin hissələrini əlaqələndirmək, bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Bu bağlayıcılar müxtəlif qrammatik funksiyaları yerinə yetirir:

1. Birləşdirici bağlayıcılar: **ilə, və**. Güləşçilərlə boksçular yanaşı oturmuşdular. Boksçular və ağırliq qaldıranlar bir kafedradadırlar.

2. Qarşılıq və ya ziddiyət bildirən bağlayıcılar: **amma, ancaq, lakin, fəqət, isə**. Həsən məşq edir, Nadirsə (Vəli isə) dincəlirdi. O gəldi, amma gəldiyinə peşman oldu.

3. Bölüşdürmə bağlayıcıları: **ya, ya da; gah, gah da, yaxud**. Dünən gah yağış yağır, gah da bərk külək əsirdi. İki yol vardı – ya bu yoldan geri dönməli, ya da axıra qədər getmək lazımdı.

4. İştirak bildirənlər: **həm, həm də, da, də**. O həm oynayır, həm də məşqçilik edirdi. O da, mən də bir qrupda oxuyurduq.

5. İnkarlıq bildirən: **nə -nə, nə də ki**. O nə özünə, nə də yoldaşlarına hörmət qoyurdu.

6. Aydınlaşdırma bildirən: **yəni**. O çox işləməli, yəni çox oxuyub öyrənməlidir.

II. Tabelik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlədə iştirak edir və baş cümlə ilə budaq cümlələri bir-birinə bağlayır. Bunlar aydınlaşdırma (ki), səbəb (çünki), müqayisə (sanki, guya, elə bil ki), şərt (əgər, hərgah) və güzəşt bildirən (hərçənd, hərçənd ki, madam, madam ki) bağlayıcılarıdır. Məs.: Məğlub oldum, **çünki** son vaxtlar az məşq edirdim; **Madam** gün rejiminə əməl etmirsən, onda həmişə belə olacaq; O elə yırğalanırdı **ki**, elə bil gəmi fırtınaya düşmüşdü; **Hərçənd** o, yaxşıliq başa düşən deyil, **amma** mən yenə güzəştə gedirəm;

Nə, gah, ya bağlayıcıları cümlədə təkrarlandığına görə aralarında vergül işlədilir. Məs.: Nə ətdir, nə balıq. O gah yeriyyir, gah da dururdu. Ya mən gəlim, ya sən gəl.

Amma, ancaq, lakin, yoxsa, çünki, ona görə ki bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur. Məs.: Yarış başlamamışdı, amma adamlar stadiona tələsirdilər. Nə gözləyirsən, yoxsa getmək istəmirsən? Bu dəfə də yarışa gedə bilmədi, çünki yaxşı formada deyildi.

ƏDAT

Ədatlar nitq zamanı ayrı-ayrı sözlərin və ya bütöv cümlənin təsir gücünü artırmaq məqsədilə işlədilir. Əgər nitqimizdən ədatları çıxarsaq, cümlənin məzmunu qalar, amma mənə zəifləyər, canlılıq, obrazlılıq itər. Məs.: “**Artıq** iş-güc vaxtıdır”, “Mən də **elə** sən deyəni deyirəm”, “Mən **ki** gözəl deyildim”, “**Gəlsənə** bizə gedək” cümlələrindən **artıq, elə, ki, “gəl”** sözü-nə bitişik “**sənə**” ədatlarını işlətməsək, “İş-güc vaxtıdır”, “Mən də sən deyəni deyirəm”, “Mən gözəl deyildim”, “Gəl bizə gedək” cümlələri elə əvvəlki məzmununda qalmış olacaq. Lakin ədatların cümlədə işlənməsi nitqin daha da səlisləşməsinə, fikrin daha dəqiq ifadə olunmasına, dinləyiciyə daha tez, ekspresivlik cəhətdən effektiv çatmasına kömək edir.

Fikrə münasibətə görə ədatların aşağıdakı növləri vardır:

1) Emosional mənə çalarlı ədatlar: a, bəri, bir, bircə, di, elə, kaş, ki, nə, ha, hələ, qoy, təki: **Bəri** yada sal məni. **Elə** demə qəm elərim sevgilim, Yadlar mənə gülər, sənə ar olar (Xalq mahnısı); **Di gəl**, gəzməyə çıxmaq; **Kaş ki** məni müdafiədə oynamağa məcbur etməyəydi. **Qoy** bir zərrə, bir qətrə olsun istedadın, **Təki** kimsəyə bənzətməsinlər səni (B.Azəroğlu). **Hələ** bir dur, gör başına **nə** oyun açacağam. Gəl **ha**, yoxsa küsərim.

2) **Fərqləndirici ədatlar: ancaq, təkcə, yalnız:** Ancaq indi onu başa düşdüm. **Təkcə** bir tələbə normativi yerinə yetirə bilmədi. Həyatda qalacaq **yalnız** yaradan (S.Vurğun)

3) **İnkər ədatları: heç, xeyr:** Bu sözlərin **heç** yeri deyil. **Xeyr**, siz dediyiniz mən deyiləm.

4) **Qüvvətləndirici ədatlar: artıq, daha, ən, lap.** Artıq iş işdən keçmişdi. O, tamam tənbəldir, **lap** sənin kimi. **Lap** elə deyil. **Daha** gecdir, faydası olmaz. **Ən** kiçiyini mən götürdüm.

5) **Təsdiq ədatları: bəli, hə. Bəli,** sözümüz sözdür. **Hə,** belə-belə işlər.

6) **Sual ədatları: axı, bəs, məgər, -mı⁴, yoxsa.** **Axı** oturmağa yer yoxdur? **Bəs** salam vermək yaddan çıxdı? **Məgər** bunu Allah götürür? **Yoxsa** oyunu müzakirə edirsiniz? Sən də **mi** gecikmişdin? Sən gecikmişdinmi?

Dilimizdə bir sıra ədatlar vardır ki, onlar əvvəlcə müstəqil sözlər olmuşdur. Buna görə də belə sözlər bu gün də məqamından asılı olaraq müstəqil əsas nitq hissəsi kimi işlənir. Misallar:

1) **bax, gəl, qoy, gör, görüm** sözləri həm ədat, həm də fel kimi işlənir: Getmə bu naz ilə bir dayan **görüm** (Ə.Vahid). Gəldim ki, səni **görüm**. **Bax**, günəş çıxdı. Dağın zirvəsinə **bax**. **Gəl** sənə söyləyim oyunumuzun gedişini. **Gəl**, televizora **bax**aq. **Qoy** sənə desinlər ay Qaçaq Nəbi, Həcəri özündən ay qoçaq Nəbi.

2) **Belə, elə** sözləri həm işarə əvəzliyi, həm də ədat kimi çıxış edir: **Elə** oturub-durub ah-vay edir. **Belə** de, **heç** bilmirdik. **Nə** dedin?

3) **Amma, ancaq, hətta, ki, da, də** həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir: Sən ki onu tanıyırsan. Sən gəldin ki, bizə xəbər verəsən. O, stadiona gəldi, **ancaq** çox gecikmişdi. **Ancaq** mənim xəbərim olmayıb. Dəftər də, qələm də var, **bəs** niyə yazmırsan? Sən də söz tapdın danışmağa.

4) **Axır, artıq** həm zərf, həm də ədat kimi işlənir: **Axır** güclə canımı qurtardım. **Artıq** yalvarmaqdan keçib. Keçənləri **artıq** unutmuşam. Adamı bu qədər incitməzlər **axı**.

Ədatların bir qismi şəkilçiləşmişdir. Bunlar **-ca//cə, -mı⁴, -sana//sənə** ədatlarıdır və sözlərə bitişik yazılır.

MODAL SÖZLƏR

Modal sözlər qrammatik mövqeyinə və roluna görə ədatlara yaxın olsa da, danışanın nitqə subyektiv münasibətini və nitqin həqiqətə uyğunluğunu nəzərə çapdırır. Modal sözlər bunlardır: **bəlkə, həqiqətən, əlbəttə, təxminən, guya, deməli, deyəsən, yəqin, şübhəsiz, güman ki**. Danışanın öz nitqinə münasibətini bildirən modal sözlər ifadə vasitələrinə görə bəzi mənə çalarlıqlarına malikdir.

1) Təsdiq bildirən modal sözlər. Misallar: **Əlbəttə**, mən bu fikirdəyəm. **Həqiqətən** o, məşqdə idi. **Doğrudan da** Messi əla futbolçudur. **Şübhəsiz ki** sən mənim tərəfimdəsən.

2) Ehtimal və şübhə bildirən modal sözlər: **Bəlkə** o bu gün məşqə gəlməyəcək. **Güman ki** onun sözü doğrudur. Yar bizə qonaq gələcək, **Olsun ki** sabah gələcək. **Deyəsən** o sözünü, vədini unudub.

3) Nəticə bildirən modal sözlər: **Beləliklə** bizim dediklərimizlə razılaşırsan. **Deməli** söz verdin, yerinə də yetirdin. **Xülasə**, söz tamam oldu.

4) Bənzətmə və ya müqayisə bildirən modal sözlər. Elə gedirdi, elə gedirdi, **elə bil** ardınca atlı gəlirdi. Gördükləri **san-ki** yuxu idi.

Modal sözlər ifadə vasitələrinə görə ismi (təəssüf, heyf, heyf ki) və feli (deməli, deyəsən, görəsən) modal sözlərə bölünür.

NİDA

Nidalar hiss, həyəcan bildirən sözlərdir. İnsanın daxilindən gələn xüsusi səs signalları, işarələri olub təəccüb, qorxu, təəssüf, hiddət, sevinc, kinayə, narahatlıq, həyəcan və s. kimi hissi halları ifadə edir, amma onları adlandıra bilmir, onların konkret mənası intonasiya və aid olduqları cümlənin məzmunundan asılı olur.

Ah, nələr var imiş dünyada, nələr. **Ah**, Allah.... nə böyük zülmün olarmış! **Aha!** Dərdlisiniz, danışın bir az. (S.Vurgun) **Paho**, bu haradan çıxdı. **Bəh-bəh!** Nə yaraşıklı idman zalıdır.

Məşədi İbad: **Vaxsey!** Atamın adını da bilir (Ü.Hacıbəyli)

Nidaların mənaca növləri:

1) Qorxu, narahatlıq, qəm, kədər bildirənlər: vay-vay, ey vay, vaxsey, of, ah, ox, oy, eh və s.

Azərbaycan mənim tacım, taxtım, oy!

Oyanmazmı kor olası baxtım, oy! (*Almas İldırım*)

2) Sevinc, şadlıq, rahatlıq, razılıq, xoşluq bildirənlər: oho, paho, bəh-bəh, oxqay Paho!Gör kimi görürəm. Bəh-bəh! Nə ləzzətli yeməklər. Oxqay! Nə dincəlməli yerdir, Allah! Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can! (M.Ə.Sabir)

3) İmdad, nifrət, qəzəb bildirənlər: haray, ay haray, aman, ay aman, ah, eh, ax Ax, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə! Ay aman, bu necə işdi. Ay haray, köməyə gəlin. Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım (M.Ə.Sabir). Ax, necə kef çəkməli əyyam idi (M.Ə.Sabir). Xox, bilməmişdim, durub buna minnətçi də düşməliyəmmiş! Uf-uf-uf! Yenə nə yaman ağrısı tutdu bu zəhrimarın. Hey, kim var orda, siz nə edirsiniz, çəkilin ordan.

Köməkçi nitq hissələrinə aid təkrar suallar:

1. Qoşmalar bağlayıcılardan nə ilə fərqlənir?
2. Qoşmalar hansı hallarla idarə edir?
3. Qoşmaların mənaca hansı növləri vardır?
4. Qoşmalarla bağlayıcıların oxşar cəhətləri hansılardır?
5. Bağlayıcıların cümlədə vəzifəsi nədir?
6. Bağlayıcıların mənə növləri hansılardır?
7. Ədatların əsas xüsusiyyəti nədən ibarətdir?
8. Sözüün ədat və ya bağlayıcı olduğunu necə müəyyənləşdirmək olar?
9. Ədatların mənaca hansı növləri var?
10. Nidaları əsas nitq hissələrindən ayıran cəhət hansılardır?
11. Nidaların mənaca hansı növləri var?

SİNTAKSİS

CÜMLƏDƏ SÖZ SIRASI

Cümlədə sözlərin, söz sırasının düzülüşü dedikdə onların müəyyən qanunauyğunluq və ardıcılıqla yerləşməsi nəzərdə tutulur. Yazılı nitqdə sözlərin sırası qrammatik vasitə kimi daha çox üslubi xarakter daşıyır, yəni müəllifin sənətkarlığından, sözə münasibətindən, məntiqi vurğunu necə qiymətləndirməsindən asılı olur.

Dilimizin qrammatik quruluşuna görə uzlaşma əlaqəsində tabeedicilərin sözünə, idarə və yanaşma əlaqələrində isə tabe sözünə tabeedicilərin sözünə əvvəl gəlir: xəbər cümlənin axırında, mübtəda isə xəbərdən əvvəl işlənir. Tamamlıq mübtəda ilə xəbərin arasında gəlir. Zərflər (zaman və yer zərfləri) əsasən cümlənin əvvəlində, tərz-hərəkət, kəmiyyət, səbəb və məqsəd zərfləri isə cümlənin sonuna yaxın tabeedicilərin sözünə əvvəl yerləşir. Təyin aid olduğu cümlə üzvündən əvvəl durur.

Dilin qrammatikasında sabitləşmiş bu qayda yazılı nitqdə, xüsusən elmi üslubda, deyək ki, dərslərdə, ciddi planda yazılmış məqalə, tezis, məruzə və mühazirələrdə, publisistik və epistolaryar üslublarda, bədii üslubda müəllifin təsvir dilində, monoloqlarda gözlənilir. Lakin bu qanun yazı dilinin başqa üslublarına, eləcə də şifahi dildə bilərəkdən və ya bilməyərək-dən pozulur.

Söz sırasının üslubla əlaqədar olaraq dəyişməsinə nitq axırından bir cümlənin götürülüb digər cümlələrdən təcrid olunmuş şəkildə baxılması özünü doğrultmur. Hər hansı bir mətn-dən alınmış cümləyə (cümlələrə) nəzər saldıqda müəllifin nəql etmə (yazma) nitqini dialoqlarda surətlərin dilində verilmiş replikalardan ayırmaq, məntiqi vurğunu, obrazlı ifadələrlə əla-

qədər əsərin janrını (növünü) nəzərə almaq, ciddi planda yoxsa satira, yumor üslubunda olduğunu, müəyyən məna çalarlığı, ekspressivlik, hiss-həyəcan və s. yaratmaq istəyinin olması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Şeirlə yazılmış əsərlərdə isə söz sırası müəyyən dərəcədə poetik texnikadan, vəzn, rədif və qafiyədən asılı olur. Şifahi nitqdə söz sırası digər üslublardakından müəyyən qədər fərqlənir.

Cümlənin baş üzvləri olan mübtəda və xəbərin yeri dilimizin quruluşuna görə məlumdur, yəni əvvəlcə mübtəda, sonra xəbər gəlməlidir. Lakin cümlənin quruluşundan, intonasiyasından, ifadə olunan məqsəd və məntiqi vurğudan asılı olaraq onların işlənmə yerində dəyişiklik ola bilər. Adi nəqli cümlədə mübtəda xəbərdən əvvəl gəlir, bu qayda dilin elmi üslubuna, nəsr əsərlərində müəllifin təhkiyə dilinə, birinci şəxsin dili ilə nəql edilən təsviri məqamlara, dram əsərlərinin remarkalarına aiddir. Müəllifin yazı manerasından və üslubundan asılı olaraq nəzm əsərlərində, dram janrında, satira və yumor dilində, personajların nitqində dilin qrammatik qanunları çərçivəsindən kənara çıxma hallarına çox rast gəlirik.

Avtobus dayandı, sərnişinlər düşdü. Əhməd dostunu çağırırdı və s. kimi sakit intonasiya ilə deyilən müxtəsər nəqli cümlələrdə, eləcə də sadə geniş cümlələrdə – Ordumuz vətəni və dövləti qorumağa hazırdır. Rəşid anasına məktub göndərmişdi – mübtədanın xəbərdən əvvəl işlənməsi dilimizdə norma daxilindədir.

Lakin bəzi hallarda zərflilər bütün cümləyə aid olduqda və ya mübtədanın təyini olanda həmin üzvlər mübtədadan əvvəl işlənir. Məs: ***Bu gün Tofiq dərəcə gecikmişdi. Stadionunda futbolçular oynayırdılar.***

Belə hal həmçinin mübtəda, yaxud həmçinin xəbərlərə də aiddir: ***Vasif və Vaqif qalib gəldikləri oyundan sonra şadlanır, sevinir və bir-birini təbrik edirdilər. Günlər, həftələr, aylar keçdi, ondan xəbər çıxmadı.***

Nəqli cümlələrdən fərqli olaraq xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə olunan nida cümlələrində xəbər cümlənin əvvəlində, mübtəda isə axırda işlənir:

Yalvarma, yalvarma o cəllada sən!
Hələ baş əyməmiş bu böyük vətən! (*S.Vurğun*)

Yaşasın ulduzlu sönməz gecələr,
Yaşasın daima sevdalı səhər! (*S.Vurğun*)

Eşq olsun mübariz qəhrəmanlara!
Rədd olsun müharibə!
Məhv olsun işğalçılar!

Bu tip cümlələrdə mübtəda ilə xəbərin yerini dəyişsək nitqdəki ifadəlilik, emosionallıq hədsiz dərəcədə zəifləyər, nitq prosesi öz gözəlliyindən məhrum olar.

Bəzi hallarda xəbərlə başlayan cümlələrdə mübtədanın işlədilməsinə ehtiyac qalmır. Məs: **Sakit olun**, uşaqlar. **Düş** aşağı. **Gəl**, ardınca **gəl**.

1) Bədii əsərlərdə dialoqlarda xəbəri **kimdir**, **nədir** əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sual cümlələrində xəbər mübtədadan əvvəl gəlir. Məs: **Kimdir** danışan? **Nədir** bunlar? Sizsiniz işləyənlərə mane olanlar?

2) Mübtəda ilə xəbərin sırasının pozulmasına şeir dilində daha çox rast gəlirik. Şeir dilində inversiya vəznin və qafiyənin tələbinə görə pozulur.

Bükür dağ döşündə boynunu maral.
Axır şırıltıyla köpüklü çaylar,
Gəlir salamına ulduzlar, aylar (*S.Vurğun*)

Canlıcadır, zorbacadır baldırım,
Sındıra bilməz məni heç ildırım (*M.Ə.Sabir*)

TAMAMLIĞIN CÜMLƏDƏ YERİ

Cümlədə tamamlıq, əsasən, mübtəda ilə xəbərin arasında işlənir, aid olduğu tabeəddi sözdən (xəbərdən) əvvəl gəlir. Qrammatik mənasına görə bir-birindən fərqlənən vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar da cümlədə işləmə yerinə görə fərqlənir. Vasitəsiz tamamlıqlar müəyyən və qeyri-müəyyən olur. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənir, kimi? nəyi? haranı? suallarına cavab verir. Məs.: Tələbə *sualı* bildi. Biz *çempionları* gül-çiçəklə qarşıladıq.

Tamamlıq yiyəlik (qoşmalarla), yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan isim, əvəzlilik, substantivləşmiş sifət, feli sifət, say, eləcə də məsdər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq şəkilçisiz təsirlik halla ifadə olunur və nə? sualına cavab verir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq həmişə feli xəbərin yanında olur və məntiqi vurğunu öz üzərinə götürür. Məs.: Tələbələr *dəftər*, *qələm* çıxartdılar və *mövzunu* yazdılar.

Cümlədə bir vasitəli, bir də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq işlənərkən vasitəsiz tamamlıq feli xəbərin yanında gəlir və məntiqi vurğu altına düşür: Xilqət *qasiddən qəzet* aldı. Bu cümlədə vasitəli və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların yerini dəyişsək, qəzet sözü müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığa çevrilməlidir. *Xilqət qəzeti qasiddən aldı*.

Cümlədə tamamlığın biri yönlük halda, digəri müəyyənlik bildirən təsirlik halda işlənmiş olarsa, onda əvvəlcə vasitəsiz, sonra isə vasitəli tamamlıq gəlir: O, *gördüklərini anasına* danışdı. Bu cümlədə məntiqi vurğu *anasına* sözünün üzərinə düşür. Tamamlıqların yerini dəyişsək məntiqi vurğu *gördüklərini* sözünün üzərinə düşəcək və aydın olacaq ki, o, anasına başqa bir məsələni deyil, məhz *gördüklərini* danışdı.

Əgər cümlədə həm müəyyən təsirlik halda, həm də çıxışlıq halda olan tamamlıqlar işlənərsə, o zaman vurğulu söz xəbəre

yaxın olur: Müəllim *tələbələr*dən *Yusif*i soruşdu. Müəllim *Yusif*i *tələbələr*dən soruşdu. Oğlan *mühazirə mətnini qızdan* aldı. Oğlan *qızdan mühazirə mətnini* aldı. və s. Bu tip cümlələrdə vurğu altına düşən, nəzərə çarpdırılan söz xəbərin yanında olur.

Tamamlıqlardan biri yönlük, digəri çıxışlıq halda olarsa, nəzərə çarpdırılan söz xəbərin yanında olur: O, yoldaşından *mənə* gileylənirdi. O, *mənə yoldaşından* gileyləndi.

Mübtəda ismin çıxışlıq halında işlənərkən tamamliqla yerini dəyişir: Tələbələrden yazmayanlar da olur. *Uşaqlardan* stadionla gedənlər də çoxdur.

Qeyri-müəyyən şəxslı və şəxssız cümlələrdə adətən mübtəda işlənmır. Buna görə də cümlə tamamliqla başlayır: *Dərsdən* çox keçmişdi. *Tələbəni* dekanlığa çağırmışdılar.

Dilimizdə tamamliğin xəbərdən sonra gəlməsinə də rast gəlirik: Ver mənım *pulumu*! Tutun *onları*! Eyb olsun *sənə*.

ZƏRFLİYİN CÜMLƏDƏ YERİ

Zərflıklər aid olduqları tabeedicı sözdən əvvəl gəlir. Dili-mizdə *yaxşı, gözəl, bərk, uzun* sözləri əşyanın əlamət və key-fiyyətini bildirəndə təyin kimi, hal-hərəkətin əlamət və tərzini göstərəndə isə zərflık olur: O, mənı *yaxşı* başa düşür. Qız *gözəl* geyinib. Həsən *bərk* qışqırdı. Qış *uzun* çəkdi.

Eləcə də *çox, az, xeyli, beşinci* sözləri say kimi işləndikdə təyin, hal-hərəkət bildirən sözün yanında işlənərkən kəmiyyət zərflıyı olur: Mən almanı *çox* sevirəm. Onlar *xeyli* yaşamışdılar. Qoca *az* danışdı. Qız imtahanndan *birinci* çıxdı.

Gec, tez, çoxdan zərfləri də cümlədə zaman zərflıkləri olur və xəbərin yanında gəlir: Hüseyn dərsdən *tez* qayıtmışdı. O bu gün evə *gec* gəldi. Mən onu *çoxdan* tanıyıram.

Əlbəttə, tərzı-hərəkət zərflıklərinin cümlədə yeri nisbətən sərbəstdir: Onlar yubilyarı *dönə-dönə* alqışladılar. O yenə də həmişəki kimi *yavaş-yavaş* danışdı. O *dinməzcə* mənə baxırdı. *Birdən* qapı açıldı.

Feli bağlama və feli sifət tərkib və birləşmələri ilə ifadə olunan zaman zərfləkləri cümlənin əvvəlində gəlir: *Uzun qış gecələrində* tez yatmaq olmur. *Zalın yanından keçərkən* gözümlə bir şəkllə sataşdı. *İti vurmaq istədikdə* çoban onun ağacını havada tutdu.

Zaman və yer zərfləkləri əsasən cümlənin əvvəlində, yaxud cümlənin əvvəlinə yaxın yerdə işlənir: *Səhər* biz Akademiyaya, *dərslərdən sonra* məşqə, *axşam evə* qayıdırıq. *İndi* biz nə etməliyik? Mən *bu gün* dostuma baş çəkəcəyəm. Burada çox dayanmaq olmazdı. *Talış dağlarında* da pələngə rast gəlmək olmur.

Bədii əsərlərdə, xüsusən şeir dilində yer, zaman, səbəb və məqsəd zərfləkləri cümlənin əvvəlində gəlmiş kimi, sonunda da işlənir.

Azərbaycan dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin – təyinlərin yeri təyinlənən sözlərdən əvvələ düşür. Təyinlər aid olduqları sözlərin daha obrazlı, daha ifadəli olmasına, rəngarənglik yaratmasına imkan yaradır. Məs.: *Ağ marmar sinəli, sürməli gözlü, sürəhi gərdənli, bənövşə qoxulu, sərv boylu* gözəllər M.P.Vaqifin şeirlərində tez-tez xatırlanır. Bağçada *ağ, qırmızı, sarı və bənövşəyi* rəngli güllər göz oxşıyırdı.

XİTABLAR

Ünsiyyət prosesində danışanla dinləyən bir-birinə müraciət edir, nə isə soruşub öyrənmək istəyirlər. Bu zaman danışan, çıxış edən, mühazirə oxuyan qarşısındakı şəxsə (şəxslərə) müraciət edir, münasibətlərindən asılı olaraq öz müraciətini müxtəlif formada ifadə edir. İstər danışmaq dilində, istərsə də yazılı ədəbiyyatda şəraitdən asılı olaraq danışan dinləyəninə öz münasibətini səmimi və ya dolayısı yolla, fikrində tutduğu formada bildirir. O, aralarında olan şəxsi münasibətdən çıxış edərək dinləyəninə “sən”, “siz” sözləri ilə, ya da “ay ata, əziz ana, ay bala, ay oğul, əzizim, qardaşım, qonşu, qohum” (uşaqlar, hörmətli tələbələr, istəklilər və s.) söz və birləşmələri ilə müraciət edir.

Xitab müraciət olunan şəxsi və ya şəxslənmiş əşyanı bildirir. Xitabların cümlədə işlədilməsi, əsasən dinləyicinin nəzərdiqqətini söylənilən fikrə cəlb etmək məqsədi daşıyır. Xitablar bir sözdən və ya bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Xitablar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda gəlir.

Müraciətin əsas vasitələrindən olan xitablar bədii ədəbiyyatda ekspressiv səciyyə daşıyır, tərkibindəki sözlərin leksik mənası, sözün ifadə tərzı, intonasıyası çox məsələdən xəbər verir. Məs.:

-Əhməd, dəftərini gətir. **Ay oğul**, bu nə işdir edibsən?
Uşaqlar, bu gün dərsdən sonra tədbirimiz olacaq.

Qatar-qatar olub qalxıb havaya.
Nə çıxmısz asimana, **durnalar**?! (M.P.Vaqif)

Ey əziz oxucum, ey əziz insan!
Könül ayrılmayır duyğularından (S.Vurğun)

Atam, qardaşım, müsəlman, bu danışıqdan bir şey çıxmıyacaqdır (M.İbrahimov)

Qara gözlü, qara qaşlı,
Şirin dilli, gözəl pəri!
Uzaqlardan gətirmişəm
Ətir saçan bu gülləri (M.Rahim)

SİNTAKTİK NORMA

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Nitqimizi təşkil edən cümlələr ayrı-ayrı sözlər və söz birləşmələrindən ibarət olur. İfadə məqsədindən asılı olaraq onlardan nitqimizdə işlənmə yeri nəzərə alınmaqla üslubi vasitə kimi istifadə edirik. İki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranan söz birləşmələri-

nin komponentləri nominativ mənasından uzaqlaşmasa da, nitq faktı kimi dilin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir: bağ qonşusu, təmiz vicdan, ipək xasiyyət, xeyli söhbət, tələbələrdən üçü, bizim beşimiz, yaşamaq həvəsi və s. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfi təyin edir və buna görə də onları təyini söz birləşmələri adlandırırlar. Belə birləşmələri tərəflərin arasındakı qrammatik münasibətlərə görə üç qrupda birləşdirirlər. Bölgü tərəflər arasındakı semantik münasibətlərə əsaslanır.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin yaranmasında morfoloji əlamət, yəni qrammatik şəkilçi iştirak etmir.

Gülməmməd *motal qarnını* təbil kimi şillələyib gülümsədi.

Dahilər yaradan ey *böyük ana* (S.Vurğun)

-Sən kimi deyirsən?

-*Xanun əziz nökbəri Rəhimi* (N.Vəzirov)

Oxu, tar, oxu, tar!

Səsindən ən *lətif şeirlər* dinləyim (M.Müşfiq)

O *qızıl günəşə* and içirəm ki,

Tulladım çiyinimdən *dəmir dağları* (X.R.Ulutürk)

Gətirilmiş bu misallarda müəlliflər öz ideyasını hərtərəfli və bədii şəkildə vermək üçün ümumxalq dilindəki təyini söz birləşmələrindən də özünəməxsus şəkildə bəhrələnmişlər. Ananın böyüyü, kiçiyi olmur və “böyük ana”, yaxud “kiçik ana” birləşməsi deyilmi. Amma şair ananın böyüklüyünü, əzəlliliyini, övladlarının nəzərində əzəmətini göstərmək üçün “böyük ana” birləşməsini işlətməmişdir. “lətif” sözünün sinonimləri **yumşaq, incə, zərif, qəşəng** hesab olunur və onlar özündən sonra, adətən, əşya tələb edir. Amma şair tarın səsini lətif şeirə bənzədir. Dilimizdə **qızıl günəş, dəmir dağ, motal qarın, əziz nökbər** birləşmələri işlədilmir, amma bənzətmə məqamında mümkündür və üslubi vasitə kimi əlavə məna çalarlığını nümayiş etdirir.

İdman ədəbiyyatında **bədii gimnastika, qısa (ortağ, uzaq) məsafə, xüsusi hərəkət, gündəlik rejim, həftəlik məşq, gərgin məşq, növbəti məşq, ikiqat şah, qüvvətli gediş, çarpaz addım, baş avarçı, əks gediş** və s. kimi söz birləşmələrinə rast gəlirik, amma bunlar həqiqi mənada işləndiyindən üslubi vasitə çarlıqları qazanmamışdır.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda (şəkilçisiz) olur, ikinci tərəfi isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir: **Azadlıq mübarizəsi, vətən həsrəti, ana nəvazişi, həsrət körpüsü, ellər gözəli, dağlar maralı, atalar sözləri, yaşamaq həvəsi** və s.

Dərd əlindən can durmaz (Bayatı)

Koroğlu içibdi **düşmən qanını**,
Qıyar **dava günü** şirin canını. (“Koroğlu”)

Onu hər tərəfdən **fəlakət buludları** çulğaladı.

Orxan. – İştə prinses Olqa! İştə yeni açmış **Moskva çiçəyi!**

Dəmirqaya – Heç insandan çiçəkmi olar? **Moskva qızı** desənə. (H.Cavid)

İskəndər. Bəli, bunlar **elm dəryasıdırlar**. İndi də siz cə-nabdan **ölü diriltmək elmini** öyrənərlər, onda daha lap alim olarlar. (C.Məmmədquluzadə)

Mənim ürəyim yumşaqdır. **Hicran qəmini** çəkib sənin halına yanır. (C.Cabbarlı)

Qurban getdi **dağ bülluru** Yusif Vəzir (X.R.Ulutürk)

Misallardakı dərd əli, düşmən qanı, dava günü, fəlakət buludları, Moskva çiçəyi, Moskva qızı, elm dəryası, hicran qəmi, dağ bülluru söz birləşmələri bədii üslubda obrazlığın ifadə imkanları kimi diqqəti çəkir. Sonuncu misalda “dağ bülluru” ifadəsi yazıçı Yusif Vəzir Çəmənəzəminliyə ünvanlanmışdır. Büllur kimi təmiz bir insanın keçən əsrin 30-cu illərində “xalq düşməni” adı ilə ləkələnərək “qara siyahıya” salınıb güllələn-məsi büllur kimi təmiz, işıqlı əxlaq sahibinin daxili aləmini göstərir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi şəkilçi qəbul edir: **göyün üzü, dənizin dalğası, ananın öyüdü, kişinin qeyrəti, yerin altı, gölün içi, torpağın bağı, günəşin tacı, tələbələrin çoxu, bizim arzumuz, Məmmədin yazmağı, oxumağın faydası** və s.

Üçüncü növ söz birləşmələrinin üslubi imkanları birləşmənin harada və necə işlənməsi ilə şərtlənir. “Ananın oğlu” birləşməsi ilə “anasının oğlu” birləşməsi, “Nadirin Sarası” (arvadı) birləşməsi ilə “Saranın Nadiri”, “Saranın əri” birləşmələri arasında üslubi baxımdan fərq vardır. Bədii ədəbiyyatda sözlər nominativ mənə ilə yanaşı məcazi mənada da işlənir. Danışanın söz birləşmələrinə münasibəti onun xüsusi vurğu ilə deyilməsindən asılıdır. Belə halda bəzən kinayə, bəzən mübaligə, diqqətə çatdırma ekspressiv mənə çalarlıqları ifadə edir. Bu mənə çalarlıqları müxtəlif üslubi məqamlar doğurur. “Tükəzbanın əri Məmməd bizə qorxa-qorxa baxırdı” cümləsindən aydın olur ki, müəllif nə üçün “Məmməd” yox, “Tükəzbanın əri Məmməd” birləşməsini işlətməmişdir. Birləşmənin ekspressivliyi üslubla bağlıdır və müəllifin fikrini açmağa imkan verir.

Söz birləşmələrini təşkil edən sözlər arasında tabelilik əlaqəsi diqqəti daha çox cəlb edir. Tabelilik əlaqəsində tərəflərdən biri o birisindən asılı olur, o birini izah edir və aydınlaşdırır. Sintaktik əlaqələrin **yanaşma, uzlaşma** və **idarə** adlı üç növü vardır.

Asılı tərəfin heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əsas tərəfə yanaşib mənaca ona bağlanmasına **yanaşma** deyilir. Yanaşma əlaqəsində bir söz heç bir sözdəyişdirici şəkilçiyə ehtiyac olmadan başqa bir sözə yanaşır və ona tabe olur. Bu cəhətdən yanaşma əlaqəsində olan söz birləşmələri birinci növ söz birləşmələri ilə eyniyyət təşkil edir.

1) **Ağ köpüklü sular** onu islatmışdı. 2) **Əsən külək** üzünə dağılmış saçlarını oynatdı. 3) **Sakit meşənin** sükutunu ağacdələnin səsi pozurdu. 4) **Açıq ağız** ac qalmaz. **Ala qarğada** alacağın olsun (Atalar sözü). 5) **Bu dağlar, ulu dağlar; Çeşməli,**

sulu dağlar (Bayatı); 6) **Bərbər Murad yeddi gün, yeddi gecə işə çıxmadı.** 7) **Dəli Domrulun görər gözü görməz oldu.** (“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Uzlaşma əlaqəsi cümlənin əsas üzvləri arasında olur. Uzlaşan üzvlər cümlənin baş üzvləridir, mübtəda və xəbəridir. Xəbər mübtəda ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Üslubi məqamlarda bu qayda pozula bilər, yəni mübtəda hansı şəxsə, hansı kəmiyyətdədirsə xəbər də həmin vəziyyətdə olmalı ikən, bəzən dil qanunları buna yol vermir.

Qonaqlar bir-bir içəri **girdi, oturanlar ayağa durdu. Onların evi kəndin kənarında idi. Maşınlar dayandı. Quşlar** alçaqdan **uçur** və s. “Maşınlar dayandılar” deyilmədiyi halda, “Quşlar uçurlar” deyilir.

Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəfin müəyyən hallara düşməsi **idarə əlaqəsidir**: Qapıçı topu Əlindən yerə saldı. Hücümçu topa tərəf qaçdı. Qapıçı hücümçuya heç bir söz demədi. Biz meydançadan küçəyə çıxdıq. Tamaşaçılar futbolçuların oyunundan razı qaldılar.

Çalışma. Mətni oxuyun, söz birləşmələrini tapıb altından xətt çəkin, üstündə hansı növ təyini söz birləşməsi olduğunu yazın:

Atletikanı “İdmanın şahzadəsi” adlandırırlar. Görkəmli rus şairi Aleksandr Blok “İdman şahzadəsi”nə dəqiq qiymət vermişdir: “Dünya incəsənət orkestrində atletika incəsənəti heç də axıncı yeri tutmur”. Bu sözlərin dərin mənası vardır. Heç bir digər fiziki hərəkət insan orqanizminə atletika qədər faydalı təsir göstərə bilmir. Açıq havada, günəşin həyatverici şüaları altında qaçmaq, tullanmaq, idman alətlərini atmaq əzələləri möhkəmləndirir, ürək-damar, sinir, tənəffüs sistemlərini yaxşılaşdırır, maddələr mübadiləsini sürətləndirir, orqanizmi sağlamlaşdırır, onun xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır. Təsədüfi deyildir ki, “idman şahzadəsi”nin pərəstişkarları ildən-ilə artır. Ən güclü xizəkçilər, konkisürənlər, avarçəkənlər, boksçular, güləşçilər, futbolçular yarışlara hazırlaşarkən atletika hərəkətlərindən müvəffəqiyyətlə istifadə edirlər.

Çalışma. Cümlələri oxuyun, sintaktik-qrammatik cəhətdən əlaqələnməmiş sözləri tapın, uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqəsinin necə yarandığını deyin, əsas (tabeədici) və tabe olan sözləri göstərin:

Qaçmağı öyrənmək ilk baxışda çətin iş sayılmaz. Bunu hamı bacarır. Bəs bacarmayanlar nə etsin? Axı biri yaxşı qaçır, onu pis. Lakin diqqətlə baxsaq görərik ki, qaçmağa təzə başlayanlar təcrübəli idmançıdan geri qalır. Əsl idmançılar qaçış cığırında elə irəliləyirlər ki, kənardan baxanda pəncələrini yerə ehmalca vuraraq pərvazlandıqlarını söyləmək olar. Onların bütün bədənini sim kimi gərilməmişdir, eyni zamanda son dərəcə sərbəstdir. Onlara baxanlar elə güman edirlər ki, özləri də elə bu cür qaça bilərlər. Buna kim cəhd göstərsə, iyirmi-otuz metrdən sonra tövşüməyəcək ki? Mənə görə məsafəsindən asılı olmayaraq son mənzilə qədər qaçmaq hamının borcudur. “Ayaqlarım getmir” deyib distansiyadan çıxmaq olmaz. Bizim tələbələr belə öyrəniblər.

CÜMLƏ TIPLƏRİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Bir və ya bir neçə sözün bitmiş fikir intonasiyasına və predikativliyə malik olmaqla modallıq bildirən birləşməsinə cümlə deyilir. Bir, iki və daha çox qrammatik əsaslı cümlələr quruluşca sadə və ya mürəkkəb olur. Cümlənin ifadə məqsədinə görə növlərinin hər biri özünəməxsus üslubi imkanlara malikdir. Məqsəd və intonasiyaya görə fərqlənən sadə cümlələr **nəqli, sual, əmr** və **nida** cümlələrinə bölünür.

Nəqli cümlədə əşya və hadisələr haqqında müəyyən məlumat verilir, fikir ya təsdiq, ya da inkar edilir, məlumat adı təsviri xarakterdə olur. Biz fikrimizi bildirərkən əsasən nəqli cümlələrə üstünlük veririk, dinləyiciyə öz fikirlərimizi nəqli formada çatdırırıq. Nəqli cümlələrdə əsas məqsəd dinləyicidə müəyyən fikir oyatmaq, müəyyən hadisəni, əhvalatı adi intonasiya ilə nəql etmək, məlumat verməkdir. Yazılı nitqdə də bu vəziyyət qorunub saxlanılır. Məs.:

Basketbol hərəsi 10 dəqiqə davam edən 4 hissədən ibarət oyundur. Oyun davam edə-edə məhdud sayda dəyişikliyə icazə verilir. Komanda üzvləri dəfələrlə meydançaya çıxıb əvəz oluna bilərlər. Lakin hakimdən beşinci dəfə xəbərdarlıq alanda oyunçu meydançaya qayıtmaq hüququnu itirir və komanda yoldaşlarından biri ilə əvəz olunur. Basketbol oyununda səbətə salınmış top komandaya 2 xal, cərimə atması ilə salınmış hər top isə bir xal qazandırır. Basketbolda heç-heçə olmur. Əsas vaxtda qalib müəyyən olunmadıqda əlavə 5 dəqiqə vaxt verilir. Oyun rəqiblərdən birinin qalib gəlməsinə qədər davam etdirilir.

Sual cümləsində danışan öz fikrini dəqiqləşdirmək, müəyyən əşya və hadisə haqqında məlumat öyrənmək, sorğusuna cavab almaq istəyir. Sual cümlələri şifahi və yazılı nitqdə çox işlədilir. Bədii əsərlərdə yazıçı diqqəti müəyyən şəxsə və ya hadisəyə yönəltmək məqsədilə suallardan istifadə edir: Əsgər. Dedim baxım görüm kimdir. Bir də gördüm kim? Həmin bu Məşədi İbad (Ü.Hacıbəyli); Qalxdım nə gördüm? Madyan yoxdur. (S.Vurğun); Cahən: - Xalan qurban, evlənmək su içmək kimi asan şeydir, onda nə çətinlik var ki? (Ü.Hacıbəyli); Ayrılarımı könül candan? Kim bilir neçədir dünyanın yaşı? Nədir gözəllərdə bu işvə, bu naz? (S.Vurğun); Millət necə tarac olur olsun, nə işim var? Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var? (M.Ə.Sabir)

Sözlərinin sırası dəyişdirilən sual cümləsində məntiqi vurğulu söz və ya söz birləşməsi xəbərin yanına və ya mümkün qədər cümlənin sonuna yaxın gətirilir. Sual cümlələri ya sual intonasiası, ya sual əvəzlilikləri, ya da sual ədatlarının köməyi ilə əmələ gəlir.

Sual cümləsinə bədii priyom kimi fikrin dolğunluğunu dəqiqləşdirmək üçün də müraciət olunur:

Saatları kim yaratdı, neçin yaratdı?
Bu ölçüylə kim dünyada murada çatdı?
Neçin bu az ömrümüzü ölçüyə saldıq?
Ömür getdi, həyat getdi, vaxtsız qocaldıq (*B.Vahabzadə*)

Şair cavab almaq üçün verilməmiş suallarla oxucunun fikrini bu məsələlərə, hadisələrə qüvvətli şəkildə yönəldir. Doğrudur, burada ritorika güclüdür. Saatın kim tərəfindən, nə üçün, nə vaxt yarandığını öyrənmək mümkündür, bunu şair də, oxucu da öyrənə bilər. Lakin şair bu sualları cavabını almaq üçün verməmiş, insanları vaxtın, ömrün qədrini bilməyə çağırır.

Sual cümlələri ilə danışan şəxs öz-özünü də ittiham edə bilər. Adam bəzi hallarda fikirlər aləminə qərq olaraq suallar verir və ya qəlbindən keçirir, amma cavab almaq üçün soruşmur: - Asudə oturmaq? Belə vaxtda asudə oturmaq xülyasına düşmək? Bu kişilikdirmi? (Ə.Əbülhəsən)

Başqasının adından edilən suallar da vardır. Belə sual cümləsini işlədən həm öz təbiətini, həm də təmsil etdiyi adamların fikrini bildirmiş olur:

Fələ, özünü sən də bir insanımı sanırsan?

Pulsuz kişi, insanlığı asanımı sanırsan? (*M.Ə.Sabir*)

Müəyyən əşya, hadisə qiymətləndirilərkən danışan fikrini dolaylı yolla, çox vaxt da sual formasında ifadə etməli olur:

İmam üçün gələn bu dövlət, bu var,

Nə verdi imama yalvaranlara? (*B.Vahabzadə*)

Şair ikinci misranı inkar formada nəqli cümlə şəklində də (“Heç bir şey vermədi yalvaranlara”) qura bilərdi. Müəllif cümləni elə bu mənada işlətməmişdir. Məzmun dəyişməsə də, sualla ifadə edilən cümlə mənə incəliyinə, təsirlilik çalarlığına görə üslubi məqam kimi daha düşündürücüdür. Nəqli cümlə forması onu bu keyfiyyətindən məhrum edərdi.

Dialoqlarda hal-əhval bilmək məqsədilə də sual cümlələri işlədilir:

Sultan bəy. Baho, Süleyman, sən hara, bura hara?

Asya. Ay qız, bəlkə bir adama bənd olubsan, hə?

Sultan bəy. Yaxşı, indi sən deyirsən ki, dulsan, hə? (*Ü.Hacıbəyli*)

R ritorik sual cümlələri cavab almaq məqsədi daşıyır, bunlar formaca sual, məzmunca təsdiq və ya inkar hökmləri bildirir. R ritorik sual cümlələrində cavab sual verənə də, cavab verməli olana da aydın olduğundan cavab tələb olunmur:

Ölərmə yurdunu sevən sənətkar?
Vaqif, ey şeirimə könül dastanı
De, söhbətin hənı, de sazın hənı?
Susdumu nəğmələr oxuyan dilin?
Yasını tutdumu bəri sevgilin? (*S. Vurğun*)

Ağa Zaman həkim – Ağa, bundan başqa çarə yoxdurmu?
Molla İbrahim Xəlil – Nədən başqa?
Ağa Zaman Həkim – Meymundan başqa
Molla İbrahim Xəlil – Kişi, nə danışırısan, nə söyləyirsən?
Ağa Zaman həkim – Axır necə eyləyim, ağa? Uf, lənətə gələsiniz!

Molla İbrahim Xəlil – Kim lənətə gəlsin? Kimdir əl çəkməyənlər? Nədən çarə yoxdur? Nə var? Nə olub? (*M.F.Axundzadə. “Hekayəti-Molla İbrahim Xəlil kimyagər” komediyasından*)

Ağa Zaman həkimin “Bundan başqa çarə yoxdurmu?” (meymunu yada salmaqdan başqa) sualına Molla İbrahim Xəlilin cavabı da sual formasındadır və “yada salmayın” anlamındadır. Lakin dramaturqun bədii bir priyom kimi dəfələrlə işlətdiyi suallar Molla İbrahim Xəlilin narazılıq, qəzəb və gizli kəininin ifadəsində yalandan keçirdiyi hissi vəziyyəti göstərməyə, tamaşaçı və ya oxucuları hadisəyə daha diqqətli olmağa sövq edir.

Bəzən sual cümləsi cavab almaq məqsədilə işlədilməsə də, müəyyən şəxsi ittiham etmək məqsədi daşıya bilər. Məsələn, körpə övladını atmış bir ana sual cümlələri ilə belə kəskin ittiham olunur: - Siz necə anasınız ki, övladınızı bir qoca qarının evinə atıb qaçmısınız? Necə anasınız ki, bir neçə ilin ərzində uşaq ilə bir dəfə də maraqlanmamısınız? Kim sizə uşaq böyütməyə borcludur? (*M.Cəlil*)

Zəncir şəkilli silsilə suallar emosional çalarlığa xidmət edir və üslubi səciyyə daşıyır. Şeirlərdə misraların əvvəlində təkrar edilən suallar leksik səviyyədə obrazlılıq və emosionallığın yaradılmasında mühüm rol oynayır:

Nədir o mənalı dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar? (*S.Rüstəm*)

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi? (*M.Ə.Sabir*)

Nida cümləsi. Nida cümlələri nəqli, sual və əmr cümlələrinin yüksək hiss, həyəcanla ifadə olunduğu vaxt yaranır, danışanın emosional, ekspressiv vəziyyətini bildirir. Danışan nida cümləsi vasitəsilə özünün həyəcanını (qorxu, təəccüb, nifrət, qəzəb, alqış, qarğış, çağırış, heyrət, şübhə, istehza, vahimə, kin, hirs, sevinc, mərhəmət, mehribanlıq, kədər, qəm, qüssə və s. kimi halları) ifadə edir. Nida cümlələri intonasiyanın yüksək tonla ifadə edilməsini, cümlədə həyəcan bildirən sözün kəskin şəkildə söylənilməsini tələb edir. Misallar: Eşit, inanma! Arifə bir işarə! Dəlidir, başını vursun divara! Dəliyə yel ver, əlinə bel! Dostlar! Uğur olsun sizə! Alqış sizin uğurunuza!

İncilər səp gəl yoluna!
Sırmalar düz sağ-soluna!
Fırtınalar dursun bir yana,
Salam türkün bayrağına (*Ə.Cavad*)

Yaşasın ulduzlu sönməz gecələr!
Yaşasın daima sevdalı səhər! (*S.Vurğun*)

Nida cümlələri fikrin ifadəsində bədii bir priyom olduğu üçün hiss-həyəcanın zəngin çalarlıqlarının ifadəsində intonasiya, söz sırası, təkrarlar əhəmiyyətli rol oynayır, danışanın hadisəyə, şəxsə münasibəti çox təsirli ifadə olunur. Misallar:

“İzzət durdu ayağa və köhnə göy çarşabını başına salıb çıx-a-çixa bu sözləri dedi: Atana nəhlət, Xudayar bəy! Anana nəhlət, Xudayar bəy! Dədən tünbətün düşsün, Xudayar bəy! Babanın həşri Ömər in həşriylə qopsun, Xudayar bəy! (C.Məmmədquluzadə)

Düşdü bütün qəzetlər hörmətdən, ay can! Ay can!
Xəlq in canı qurtardı töhmətdən, ay can! Ay can! (M.Ə.Sabir)

Dedim: Gülşən nədi? – Dedi: Bağımdı.

Dedim: Səfaladı? – Söylədi: Yox, yox!

Dedim: İşrət nədi? – Dedi: Səfamdı.

Dedim: Gəlsən sürək. – Söylədi: Yox, yox

(“Əzətinli Əmrah” dastanı)

Birinci misalda qarğış, ikincidə sevinc, şadyanalıq, üçüncüdə isə etiraz hissi qabarıq ifadə olunmuşdur.

Danışq dilində də şəxsin keçirdiyi daxili hiss-həyəcan nida cümlələri vasitəsilə ifadə oluna bilər. Nida cümlələri tərif məqamında, eləcə də hadisəyə, şəxsə danışanın razılığının, təşəkkürünün ifadəsi kimi də işlədilir: - Xörək gəldi. Plov, nə plov!; Bıçağı çıxarıb yemişi kəsdi. Yemiş, nə yemiş! Buy!...Başıma xeyir! Bərəkallah sən in kişiliyinə! Vay sən in halına! Paho, Qurbanəli! Əfsus! Bu səhnəni görmədin. Mərcan bəy kağızı öpüb qoyur gözlərinin üstünə. Oxqay!

Nida cümlələri nida sözlərinin və intonasiyanın köməyi ilə əmələ gəlir. Nida cümlələri danışqda, şifahi nitqdə yüksək emosionallıq, ekspressivlik bildirir. Yazılı nitqdə personajın, lirik qəhrəmanın və ya yazıçının daxili həyəcanını ifadə edir. Nida cümlələri fikrin ifadəsində bədii bir priyom olduğu üçün bədii ədəbiyyatda daha çox işlənir. Hiss-həyəcanın zənginliyini bildirən intonasiya, cümlənin tərkibində işlənən nida sözlərinin leksik mənası, nidaların öz xarakteri, sözlərin sırası da əhəmiyyətli rola malikdir.

Nifrət o alçağa! Nifrət o günə! (*S.Vurğun*)
Bərəkallah, Züleyxa, bərəkallah, afərin!
Ay bərəkallah, bu gözəl niyyətə!
Niyyətimiz bəllidir hər millətə!
Əfsus, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən,
Səd heyf, cavanlıq! (*M.Ə.Sabir*)

Köməksiz qalan canım vay! Evi yıxılan canım vay! Bala qardaşım vay! (*N.Vəzirov*)

Sadaladığımız bütün bu hallar nitqə emosionallıq verir, danışanın hiss-həyəcanının daha qüvvətli ifadəsinə yardımçı olur.

Əmr cümləsi. Təkid, tələb, məsləhət, nəsihət və s. ifadə edən cümlələrə əmr cümləsi deyilir. Əmr və xahişi icra etmək məqsədilə işlədilən əmr cümləsi qəti əmrdən xahiş və nəsihətə qədər müxtəlif çalarlıqları ifadə edir. Əmr cümləsi felin əmr şəkli ilə düzəlir. Adi tonla deyilən əmr cümləsinin sonunda yazıda nöqtə, yüksək tonla tələffüz edildikdə nida işarəsi qoyulur. Misallar:

Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılsın hava. (*S.Rüstəm*)

Şair, heç aldanma dünya varına,
İnanma dünyanın etibarına. (*S.Vurğun*)

Gəl, ört pəncərəni, qalaq üz-üzə.
Ağlayaq doyunca, gülək doyunca. (*R.Rza*)

A kişi, mən sənə nə dedim! Əgər bir acı söz dedimsə, allah mənim dilimi yandırsın. Çıx-çix! Qapıdan çəkilin! Adə, görmürsünüz stulları, əyləşin də! Ey, sən içəri keçmə!

Əmr cümlələrində qəti əmrdən əlavə xahiş, nəsihət, yalvarış, istək, arzu, öyüd də ifadə oluna bilər:

Gültəkin: -Dövlət bəy, yalvarıram sizə, bir də mənimlə görüşməyə can atmayınız. (*C.Cabbarlı*)

Aparın, aparın onu zindana,
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana!
Bu fani dünyanı artıq unudun!
İndi üzünüzü qibləyə tutun! (*S.Vurğun*)

Verilmiş cümlələrlə danışan şəxs müəyyən işin görülməsinə təhrik edilir, belə cümlələr danışanın nitqinə qətilik verməklə şəxsin daxili həyəcanını, qəzəbini də təsirli ifadə etmiş olur.

Canlı danışığı dilində **yarımçıq** cümlələrdən geniş istifadə olunur:

-Oxuyan kimdir? – deyə o bizdən soruşdu və gözlərini mənə dikdi.

-**Qızındır**, - deyə cavab verdim (*C.Cabbarlı*)

-Auditoriyalara ilk dəfə kim daxil olur? – **Tələbələr**.

Tələbələr nə vaxt dərsdən gedirlər? – **Saat ikidə**.

Burada mübtədasız, xəbərsiz və hər ikisi buraxılmış yarımçıq cümlələr fikri daha emosional və təsirli etmək məqsədilə, eyni zamanda yığcamlıq, lakoniklik yaratmaq istəyi ilə işlədilmişdir.

Danışığı dilində sadə cümlə növləri ilə bərabər **mürəkkəb cümlə** tiplərindən də istifadə olunur. Cümlə nitqin əsas vahidi olduğundan o, qrammatikanın sintaksis bəhsində, bütövlükdə isə ünsiyyətdə həlledici rola malikdir. Bitmiş fikir bildirən cümlə dildə oynadığı rola və tutduğu mövqeyinə görə qrammatika ilə üslubiyyatın sintezi kimi özünü göstərir. Cümlə sadə və mürəkkəb fikirlərin ifadəçisi kimi sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə bir komponentdən ibarətdir, mürəkkəb cümlə isə iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsi şəklindədir. Həm yazılı nitqdə, həm də şifahi danışıda hər iki cümlə tipi danışanın savadından, peşəsindən, dünyagörüşündən, harada, kiminlə, nə haqqında danışmasından asılı olaraq sadə və mürəkkəb konstruksiyalı olur. Danışıda sadə cümlələrdən çox, mürəkkəb cümlələrdən az istifadə olunur. Yazılı nitqdə, xüsusən hekayə, povest və romanlarda müəllif təsvirlərində və elmi üslubda

mürəkkəb cümlələr üstünlük təşkil edir. Təbiidir ki, az savadlı adamlar sadə cümlələrə, cəmiyyətdə yaxşı mövqe tutan ziyalılar isə mürəkkəb cümlələrə meyilli olurlar. Yazılı nitqdə (epistolayar üslub istisna olmaqla) artıq və lüzumsuz sözlərin cümlədə işlədilməsinə yol verilmir. Şifahi nitqdə isə oxşar cümlələrin, sözlərin, ifadələrin təkrarına yer verilir, necə deyərlər, heç hesabı aparılmır. Lakin mürəkkəb cümlələr də yalnız o zaman işlədilir ki, fikir yığcam, bir-biri ilə rəbitəli, anlaşıqlı ifadə olunsun. Məs.: Səndən ayrıldığım günün səhəri ailəmiz təzə mənzil aldığı üçün özümdə anadan yenicə doğulmuş körpəcə uşaq kimi bir yüngüllük hiss edirdim” cümləsi formasına görə sadə, məzmununa görə mürəkkəbdir. Biz bu mürəkkəb cümləni “səndən ayrıldığım günün səhəri ailəmiz təzə mənzil aldı. Mən anadan yenicə doğulmuş körpəcə uşaq kimi özümdə bir yüngüllük hiss edirdim” şəklində iki sadə cümlə ilə verə bilərik.

Dilimizdə mürəkkəb cümlələr üslub cəhətdən olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Bu tip cümlələrdə müxtəlif mənə çalarlıqları, onda ifadə olunan ekspressivlik özünü aydın göstərir. Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən yaranır və mürəkkəb bir fikri ifadə edir. Mürəkkəb və silsiləli fikirlər mürəkkəb cümlələrlə verilir. Mürəkkəb cümlələrin işlədilməsi danışanın ixtisasından, savad və dünyagörüşündən çox asılıdır. Cümlənin həcmcə böyük olması, adətən, müsbət hal hesab olunmasa da, ondan istifadə imkanları böyükdür.

-Aydın idi ki, o səhv edir. Mən belə başa düşürəm ki, siz çox məşq edirsiniz. Hava elə tozlu idi ki, göz işləyən yerlərdə evləri görmək olmurdu.

Bu cümlələrin hər üçü mürəkkəb cümlədir. Lakin fikirlər yığcam və aydın ifadə olunmuşdur.

Mürəkkəb cümlələr tabesiz və tabeli olmaqla iki yerə bölünür. Tabesiz mürəkkəb cümlədə iki, üç fikir bir-birinə nə qədər bağlı olsa da, müstəqil xarakterdə olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə fikirlər bir-birinə möhkəm bağlansa da, biri o birisindən asılı olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə qrammatik əlamətlərin ixtisarı fikrin ifadəsini aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Məs.: Atıq **zəng vurulmuş**, tələbələr də, müəllimlər də auditoriyalara **daxil olmuş**, dərslər **başlanmışdı**. Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələrdən **idi** hissəciyinin ixtisar forması olan **-di**⁴ əlamətini yerinə yazsaq, onda fikrin ifadəsi, cümlənin oxunuşu ağırlaşar, cümlələr arasındakı əlaqə pozular. Şəkilçilərin ixtisarı həmin cümlələrin oxunuşunu rəvanlaşdırır, fikirlər arasında rabitə yaradır.

Dilimizdə tabesiz mürəkkəb cümlələr daha geniş yer tutur. Tabesiz mürəkkəb cümlələr fikirləri yığcam, həm də aydın və anlaşıqlı etmək üçün həm şifahi, həm də yazılı nitqdə istifadəyə yararlıdır.

Nitqdə bəzən fikirlər uyğunluq təşkil etmir. Cümləni təşkil edən hissələr ziddiyyətli olur, fərqləndirilir, müqayisə edilir, qarşılaşdırılır. Bu cür fikirlərin ifadəsində tabesiz mürəkkəb cümlələr daha əlverişlidir. Məsələn: Beləliklə aylar gəlib keçdi, Əhməd daha universitetə qayıtmadı. Ana çox sözlər dedi, ancaq onların heç birisi qızın yadında qalmadı.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə üslubla əlaqədar bəzi ixtisarlar aparılır:

İldən ilə sahələr dəyişir, tikinti genişlənir, yollar, körpülər çəkilir, uca binalar tikilirdi. Nə bir işıq görünür, nə bir səs eşidilirdi. Elə həmin il Xəzər Bədən Tərbiyəsi Akademiyasına, Sona isə Dillər Universitetinə daxil oldu.

Birinci və ikinci cümlədə **idi** hissəciyinin qısaltma variantı olan **-di**⁴, sonuncu cümlədə isə ortaqlı xəbər (daxil oldu) ixtisar edilmişdir. Bu ixtisarlar üslub cəhətdən fikrin ifadəsini ağırlaşdırmamaq məqsədi daşıyır. Şəkilçilərin ixtisarı həmin cümlələrin deyilişini səlisləşdirmiş, axıcı etmiş, cümlələr bir-birinə daha möhkəm bağlanmışdır. Belə ixtisarlar hesabına tabesiz mürəkkəb cümlələr fikri daha ifadəli və yığcam verə bilir.

Dilimizdə **tabeli mürəkkəb cümlələr** də geniş yer tutur. Tabeli mürəkkəb cümlələr fikirləri anlaşıqlı verməkdə əlverişli

sayılır. Məs.: İndi mən inanıram ki, dünyada pis uşaq yoxdur, pis tərbiyəçi var. Bu cümləni sadə cümləyə çevirmək istəsək “İndi mən dünyada pis uşağın olmamasına, pis tərbiyəçinin olmasına inanıram” – alınar ki, belə olan halda nitq süni görünər, fikir aydın nəzərə çarpmaz.

Bədii əsərlərdə bir neçə budaq cümləli mürəkkəb cümlələrə də təsadüf edirik ki, onlarda fikrin anlaşıqlı verilməsi üçün müəllifin sənətkarlığı həlledicidir. Məs.: Sən də bax, buna görə çağırdım. Çağırdım ki, hər şeyi biləsən, həm də görəsən ki, bizim işimizi necə çətinə salıbsan (İ.Muğanna). Bütün gecəni çalırdı. Özü də elə çalırdı ki, tarın səsinə Ceyran eşitsin və bilsin ki, Adil bu mahnını onun üçün, ancaq onun üçün çalır (S.Qədirzadə). Bu cümlələr nə qədər geniş və uzun olsa da, onların tərkib hissələri bir-birinə möhkəm bağlanmış, fikir bütövlükdə yığcam və aydın ifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən tərkibində tamamlıq budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlələrə daha çox rast gəlirik. Bu tip cümlələrdə fikir daha geniş, daha aydın, daha ifadəli olması ilə seçilir, çünki belə cümlələrdə fikrin anlaşıqlı verilməsi üçün məkan daha böyükdür.

1) Bir də götdüm ki, qabaqda Əliş müəllim, onun arxasınca da sinfimizin nümayəndəsi İbad otağa daxil oldu. 2) Mən çox yaxşı bilirəm ki, sən çıxılmaz vəziyyətdəsən. 3) O indi inanırdı ki, dünyada pis uşaq yoxdur, pis tərbiyəçi var.

Verilmiş cümlələrdəki fikirləri sadə cümlələrlə də vermək mümkündür. Sonuncu cümlədəki fikrin nə üçün mürəkkəb cümlə şəklində verildiyini aydınlaşdırmaq üçün həmin cümlənin sadə variantına diqqət edək: “O, dünyada pis uşağın olmamasına, pis tərbiyəçinin olmasına indi inanırdı”.

Bu cümlələrə ayrı-ayrılıqda diqqət yetirsək və onları tutuşdursaq aydın olar ki, fikri mürəkkəb cümlə şəklində vermək məqsədə daha uyğundur. Cümlənin sadə forması süni görünür, fikirlər arasındakı qarşılıqlı münasibət aydın nəzərə çarpmır.

1) Nadir keçmiş düşüncələrlə yenidən yerində rahatlanmışdı ki, qapının zəngi çalındı. 2) Bir az keçmədi ki, müəllim müha-

zirəyə başladı; 3) Biz yenidən məşqə başlamışdıq ki, məşqçimiz də gəlib çıxdı.

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sinonimlik təşkil edən formaları nitqi daha da zənginləşdirir. Belə mürəkkəb cümlələri sadə cümlələr şəklində işlətmək mümkün deyildir. Müxtəlif mənə çalarlıqlarına görə bir-birindən fərqlənən yuxarıdakı cümlələrdə zaman anlayışı vardır və zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə üslub cəhətdən çox yaxşı uyuşur. Bu tip cümlələr nitqdə müəyyən məqsədlə işlədilir və əsasən fikrin daha yığcam ifadəsinə xidmət edir.

Çalışma. Cümlələri oxuyun, onların üslubi imkanlarını izah edin.

1) Əsgər. Dedim baxım görüm kimdir. Bir də gördüm kim? Həmin bu Məşədi İbad (Ü.Hacıbəyli); 2) Siz bilən, mədənlərdəki bu şuluqluğun əsl səbəbi nədir, əsl şuluqluq salan kimdir? (C.Cabbarlı); 3) Sultan bəy. Nə danışırısan, axmaq qızı axmaq! Bazarın gedəsinə ərə gedəcəksən? Dəli olubsan, nədir? (Ü.Hacıbəyli); 4) Bərəkallah, Züleyxa, bərəkallah, afərin; 5) Papan səni mağazada gözləyir! – deyəndə Nazilənin ağzından ixtiyarsız bu söz çıxdı.- Buyy! (M.Cəlal). 6) Vay atənnən, inanmır ha! (M.Cəlal). 7) Açıq qapını, rədd olub get. Sən mənim daxili işlərimə qarışma, çıx burdan! (S.Rəhman). 8) Mənim sənə çox mühüm bir tapşırığım vardır: hər halda hansı işdə olursan ol, daxilən, vicdanən pak və təmiz ol! Mənəviyyatını gün kimi saf və parlaq saxla! Heç zaman balaca nöqtə qədər də olsa belə öz ürəyini ləkələmə (S.Rəhimov).

Çalışma. Aşağıdakı cümlələrdə vulqar sözlərin altından xətt çəkin. Vulqarizmlərin hansı üslub üçün xarakterik olduğunu deyən:

Xudayar bəy Əhmədə: -Köpək oğlu köpək! Hara aparırısan eşşəyi?

Kərbəlayi Cəfər arvadının arxasınca- Gün olmaz ki, o itin qızı əti yandırmasın.

Xudayar bəy Zeynəb haqqında: - Mən bilirəm niyə bıkəf-sən. Amma neyləmək. Allah ananın atasına nəhlət eləsin! (C.Məmmədquluzadə)

Hacı Qara: -Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi! İt oğlu qədək, şilə verənin əli qurğuşun imiş. Evin dağılsın çit satan! Qapın çırpılsın şilə verən! (M.F.Axundzadə)

Çalışma. Müəllimlərinizdən birinin kitabına (dərsliyinə) **annotasiya** yazın. Annotasiya formasını deyın.

ÜSLUBİ NORMALAR

FUNKSIONAL ÜSLUBLAR

Üslub nitqlə bağlıdır, fikrin ifadə tərzı deməkdir. Üslub hərfl mənada **tərz, üsul, səliqə** deməkdir. Qədim yunanlar və romalılar üslub (stil) sözünü gözəl danışıq, natiqlik sənəti kimi başa düşürdülər.

Ünsiyyətin hansı şəraitdə baş verməsi nitqi məqsədə müvafiq formalarda qurmaq tələbini qarşıya qoyur və beləliklə, nitq üslubları yaranır. Nitq üslubları fərdi-subyektiv olub, şəxsin dünyagörüşündən, savadından, nitq qabiliyyətindən, məqsəd və şəraitdən asılıdır. Nitqin ayrı-ayrı üslubları fərdi üslub çərçivəsində mövcuddur.

Nitq üslubları, adətən, iki növə bölünür: **1) yazı** (kitab) **üslubu**. Bura bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, rəsmi-kargüzarlıq üslubu və epistolıar (yazışma) üslubu daxildir. **2) danışıq üslubu**. Bura xalq danışıq üslubu və ailə -məişət üslubunu aid edirlər. Birinci qrupa daxil edilən üslublar yazılı formada olur, lakin onlar haqqında auditoriyada, ekran və efir qarşısında aparılan söhbətlər, müsahibələr şifahi formada da baş tutur.

Dil inkişaf etdiyi kimi üslublar da dəyişir, inkişaf edir, təkmilləşir, bir-biri ilə əlaqədə olub bir-birinə təsir edir.

BƏDİİ ÜSLUB

Ədəbi dilin ilkin formalaşan üslubu bədii üslubdur. Bədii üslubu başqa üslublardan fərqləndirən dilin ekspressivlik, emosionallıq və təsir vasitələrinin seçilmiş sistemidir. Bədii üslub obrazlı dildir. Bədii üslubda yazıçı qələmə aldığı həyat hadisələrini, insanları, öz fikir və düşüncələrini müxtəlif dil və təsvir vasitələri ilə bədii şəkildə, müəyyən ölçü və forma daxilində əks etdirir. Bu üslub digər funksional üslublara nisbətən daha qədimdir. Elmə məlum olan "Orxon-Yenisey abidələri", "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, Dəvdəkin, Qətran Təbrizinin, Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin şeirləri, Xacə Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri", Nizamül - Mülkün "Siyasətnamə" əsərləri, tarix, siyasət və tərbiyə mövzularına həsr olunmuş tədqiqatlar daha əvvəl yazıya alınmışdır. İzzəddin Həsənoğlunun, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin ana dilində yazılmış şeirlərindən, M.Füzulinin elmi-fəlsəfi əsərlərindən çox-çox əvvəllər yazılmışdır. Ana dilimizdəki elmi əsərlərin tarixi, ümumiyyətlə, bədii üsluba baxanda yaxın dövrün məhsuludur. Bədii üslubda ifadə vasitələri – ahəngdarlıq, melodiyalıq, ritm, obrazlılıq, müəyyən lövhələr yarada bilmək keyfiyyəti, incə məna çalarlıqları nəzərdə tutulur. Bu üslubda dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məna qruplarından, üslubi laylarından, bədii təsvir vasitələrindən, məcazlının müxtəlif formalarından, hətta vulqar leksika və jarqonlardan, köhnəlmiş sözlərdən, yerinə görə terminlərdən istifadə olunur. Lakin bir məsələ həmişə diqqətdə saxlanılır ki, bədii əsərin vəzifəsi gözəl mənəviyyatı, əxlaqilik, əzəllilik, insanlıq kimi keyfiyyətləri bədii sözün qüdrəti ilə emosional, ifadəli, ekspressiv və obrazlı təsvir və tərənnüm etməkdir. Xalqın təfəkkür tərzini məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olaraq bir qisim söz ilkin mənasını genişləndirir, yeni-yeni məna çaları qazanır, öz formasını dəyişdirir. Buna görə də dildə sözlərin mənalarının şəxələnməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyiş-

məsi baş verir. Sözlərin bir əşyadan başqasına köçürülməsi, bir əşyanın əlamətinin onun bir hissəsinin adı ilə verilməsi çoxmənalığa gətirib çıxarır. Sözlərin məcazi mənə daşması bədii-üslubi mahiyyət daşıyır ki, bunlar obrazlı ifadələrdir. Obrazlıq yaratmağa xidmət edən məcazlar dilin bədii təsvir vasitələrindən hesab olunur.

Bədii üslub özü də iki yerə bölünür: **nəzm üslubu** və **nəsr üslubu**. Nəzm üslubu dedikdə şeirlə yazılmış əsərlər nəzərdə tutulur. Burada fikirlər, təsvirlər sözlərin özünəməxsus nizamla misralar daxilində düzülməsi əsasında verilir. Bu üslubda müəyyən ölçülər gözlənilir: eyni ölçülü səsələr bir-birini izləyir, növbə ilə təkrarlanaraq ahəng və ya ritm yaradır. Misralar eyni ölçüdə olmaqla şeirin vəznini müəyyənləşdirir. Əruz vəznində ölçü uzun və qısa saitlərin növbələşərək onların təkrarı əsasında yaranır. Heca vəznində isə misraların ölçüsü hecaların sayı ilə müəyyənləşir. Şeirdə misralar qafiyələnir. Qafiyə misraların sonunda gələn sözlərin səs tərkibinə görə bir-birinə uyğun, eyni (və ya oxşar) səslənən hecaları əhatə edir. Şeirdə qafiyə ilə yanaşı rədif, bölgü (misradaxili fasilə), bir cümləni tam və ya onun bir hissəsini özündə ehtiva edən misralar daxilində olur. Şeir beytlər, yaxud bəndlər şəklində yazılır. Beyt bir-biri ilə fikrən bağlı olan qafiyəli iki misradan ibarət olur. Bayatı, ağı, qoşma, gəraylı, tənris (cığalı və ayağlı tənris istisnadır), rübai, tuyuğ dörd misradan ibarət dördlük şəklində, müxəmməs, müstəzadlar və s. isə beşlik, altılıq, yeddilik şəkillərində qurulur. Bədii əsərlər **dramatik növdə** də yazılır. **Dramatik növün** üç janrı vardır: **komediya**, **faciə**, **dram**. Bu növün əsas xüsusiyyəti əsərdə baş verən hadisələri sürətlərin (personajların) hərəkəti və danışığı ilə canlandırmaqdır. Dramatik əsərlər səhnədə tamaşaya qoyulmaq üçün yazılır. Sürətlərin danışığı dialoq və monoloq şəklində qurulur. Pyeslər daha çox nəsrə yazılır. Lakin H.Cavidin, S.Vurğunun, S.Rüstəmin və başqalarının şeirlə yazılmış pyesləri də vardır. Ədəbiyyatımızda dramaturgiyanın əsasını M.F.Axundzadə öz altı komediyası ilə qoymuşdur. Faciə janrında N.Nərimanovun, N.Vəzirovun, Ə.Haqverdiyevin

gözəl əsərləri vardır. Sonrakı dövrlərdə C.Cabbarlı, S.Rəhman, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, N.Xəzri, Anar və başqa görkəmli şair və yazıçılarımız nəzm və nəsrə bədii cəhətdən bitkin pyeslər yazmışlar. Nəsr üslubunun əsas əlaməti müəyyən bir həyati hadisə və ya əhvalatın danışq, nəqlətmə yolu ilə təsvir olunmasıdır. Bu üslubun əsas ifadə üsulu təhkiyədir. Epik növün janrları nağıl, əfsanə, lətifə, təmsil, dastan, hekayə, novella, oçerk, povest və romandır. Bədii üslubda nitq zamanı şəxs öz fikrini daha emosional çatdırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir. Bu hal, əsasən, yazılı nitq üçün xarakterikdir. Danışan və yazan dediyi fikrin emosionallığını, təsir gücünü artırarkən bədii təsvir vasitələrinə, sintaktik fiqurlara, ən çox da bədii sual, təzad, mübaligə, kinayə və təkrirlərə geniş yer verir. Ahəngdarlığın artırılmasında, fikrin qüvvətləndirilməsində nitqdəki cümlənin başlanğıcında və ya sonunda təkrar olunan sözlər (anafora və epifora) diqqəti cəlb edir:

Can deməklə candan can əskik olmaz,
Dostları bir-birinə mehriban eylər. (A.Qurbani)

Ta inki eşitdi vəfati-canan,
Canan, canan deyib o da verdi can. (Q.Zakir)

Ümumiyyətlə, bədii üslub digər üslublardan bir çox cəhətdən, əsasən də, obrazlılıq cəhətdən fərqlənir. Yazıçılar da bu üslubda yazdığı əsərlərində dilin axıcı və cəlbedici olmasına, estetik cəhətdən yüksək keyfiyyətlərə cavab verməsinə çalışırlar. Onlar rəngarəng söz və ifadələrdən, dilin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə əsərlərinin oxucular tərəfindən maraqla oxunmasına, zövq və həzz mənbəyinə çevrilməsinə çalışırlar.

Sual və tapşırıqlar:

1. Nitq üslubları necə yaranır?
2. Yazı üslubu nədir və onun hansı növləri vardır?
3. Bədii üslub nədir?
4. Bədii əsərin xarakterik xüsusiyyətləri və vəzifələri hansılardır?

5. Bədii təsvir vasitələri dedikdə nə başa düşülür və onlar ədəbi bədii əsərlərin ifadəliyinə xidmət edirmi?

6. Metafora nə deməkdir və o, dildə necə yaranır?

7. Metonimiya nədir? Metonimiyaya aid bir neçə nümunə göstərin.

8. Epitet sözünün mənasını deyən, ona aid misallar gətirin.

9. Bədii üslubun növləri hansılardır?

10. Nəzm və nəsr üslubları nə deməkdir?

Çalışma. Bədii ədəbiyyatın müxtəlif növ və janrlarında işlənmiş epitetləri və təşbehləri tapıb göstərin.

"Şərili", "Bəhməni", "Cəlili", "Cəngi"...

Türkülər dәмәti, səslər çәlәngi...

Sevincin zirvəsi, qәmin zirvəsi (*X.R.Ulutürk*)

Hər tərəfdən onu fəlakət buludları çulğaladı, axırda onu qara torpaq altına girməyə məcbur etdi. (*C.Cabbarlı*)

Çalışma. Yazıçı əşya və hadisələr arasındakı oxşarlığı və ya fərqi qabarıq şəkildə göstərmək üçün metaforalardan istifadə etmişdir. Həmin metaforaları tapın və nəyə işarə edildiyini göstərin.

Keçdi pәncәmizә gözәl Qarabağ

Öpsün qılincımı hər qaya, hər dağ (*S.Vurğun*)

Həsən də qəlyan çəkər,

Hüseyn də qəlyan çəkər.

Tənbəki bol olanda

Siçan da qəlyan çəkər.

Hamam, hamam içində,

Xəlbir saman içində

Dəvə dəlləklik eylər,

Köhnə hamam içində (*Atalar sözləri*)

Çalışma. Ad dəyişmə mənasında işlənən sözləri tapın, hadisənin, anlayışın adının başqa bir adla necə əvəz edilməsinə diqqət yetirin:

Ləngərlənən meydana birdən yeni can gəlir,
Azərbaycan, Türkünstan, ardınca Turan gəlir. (*X.R.Ulutürk*)

İbrahim xan (yuxudan təlaşla qalxaraq):
- O yandan Türkiyə, bu yandan İran,
Burdan da Rusiya göndərir fərman.
Pozmaq istəyirlər cah-cəlalımı. (*S.Vurğun*)

Çalışma. Bir tələbənin imtahan ballarını toplaya bilmədiyinə görə Akademiyadan xaric olunması haqqında dekanın adından **əmr** hazırlayın.

Çalışma. Tədbir keçirilir. Qrup tələbələrinizin iştirakı barəsində dekana **raport** verin.

Çalışma. Şeiri ifadəli oxuyun, bədii təsvir və ifadə vasitələrini tapın, ifadəliyin necə yaranmasına diqqət yetirin:

Son payız dayanıb qışa müntəzir,
Otların gözündə gilələnir yaş.
Dağlardan sallanıb apana enir,
Duman yavaş-yavaş, çən yavaş-yavaş.

Ağaclar üsyana qalxıb, bozarıb,
Bircə budaqda da görünməyir bar.
Bağlarda yarpaqlar elə qızarıb,
Deyirsən, indicə alışıb yanar.

Külək xəzəlləri alıb düşünə,
Qovur bağ-bağçanın hər bucağında.
Torpaq da kökündən qopub düşənə,
Yer vermək istəmir öz qucağında.

Gecələr o qədər uzun olubdur,
Deyirsən, bir daha açılmaz səhər.

Güllər elə yanıb, elə solubdur
Bir də baş qaldırmaz bahara qədər.

Kimsə yollanmayı tarlaya, çölə,
Sanki təbiətin yuxusu gəlir.
Günəşli günlərin özündə belə,
Havadan yağışın qoxusu gəlir.

Çılpaq budaqlarda qalan yuvalar,
Uzaqdan qaralır bir yumaq kimi.
Çırpına-çırpına əsir gilavar
Hansı bir ağaca qonacaq kimi.

Torpaq həsrətiylə ağlayır bulud,
Çay olur, göl olur gözünün yaşı.
Coşan sellər, sular şahə qalxan at,
Əzir xıncım-xıncım qayanı, daşı.

İsti hava qıtdır, çəkilib göyə,
Geyinib təbiət əskəri paltar.
Payızın möhləti qurtarır deyə,
Uca zirvələrə çilənir ilk qar.

Qar istəyir düzlər, barsız bağlar da,
Çılpaq yerlərini örtün, gizləsin.
Ağsaqqal qış gəlir, payız dağlarda
Çaşıb qalıb, bilmir, getsin, gözləsin.

(Süleyman Hüseynov. Yaşanmış ömür. Bakı, 2001, səh.51-52)

ÜSLUBİ VASİTƏLƏR

Düzgün şifahi nitqə və yazıya yiyələnmək hər bir adamın arzusudur. Məqsədə çatmaq üçün kiçik yaşlardan dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarını mənimsəmək ilkin şərtidir. Lakin bu, düzgün nitq üçün kifayət etsə də, gözəl nitq üçün kifa-

yət deyildir. Gözəl nitq bacarığı nümayiş etdirmək üçün dilin daxili quruluşunu, onun qayda-qanunlarını mükəmməl bilməklə dilin üslubi imkanlarına bələd olmaq vacibdir. Nitqin üslubi cəhətdən düzgün qurulması isə ünsiyyət zamanı onun ahəngdarlığına, obrazlığına, bədiliyinə xüsusi qayğı ilə yanaşmaqla, dilin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən konkret məqam və şəraitdə yararlanmaq bacarağı ilə reallaşır. Nitq üslubu dil vasitələrindən, onun normalarından məqsədəuyğun istifadə tərzidir. İndi bu söz daha çox **yazı manerası, danışiq tərz**i anlamında işlənir. Üslub ayrı-ayrı sənətkarlara, elmi, siyasi, tarixi cərəyanlara, bədii janrlara, müəyyən bilik sahələrinə aiddir, buna görə də hər üslub fərdidir. Gözəl nitq sahiblərinin özünəməxsus üslubu vardır. Deməli, üslub incəsənət sahələri ilə məşğul olan hər hansı bir yazıçı, bəstəkar, rəssam və s. kimi sənətkarlar üçün bədii, musiqi və rəsm əsərləri, janr və cərəyanlar üçün səciyyəvi olan dil və nitq vasitələrindən istifadə üsullarının məcmusudur. Qədim dünyanın ən məşhur alimi və natiqi Aristotel üslubu nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirmiş, ona yüksək qiymət vermiş, üslubun nitqin mövzusuna uyğun olmasını əsaslandırmışdır. Qədim Romanın məşhur natiqi M.T.Siseron isə demişdir: "Əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər barəsində özəmətlə, orta səviyyəli işlər haqqında isə yuxarıdakılar arasında orta mövqe tutan bir üslubda danışmağı bacarsın". (20, səh.37) Dil vahidləri üslubi keyfiyyət qazanmaq üçün dilin fonetikasi, leksikası və qrammatikası çərçivəsində üslubi çalarlığın yaranmasına xidmət edir. Leksik-semantik, fonetik və qrammatik normalar dilin quruluşu ilə bağlıdır və nitqin düzgünlüyünün xidmətindədir, üslub normaları isə nitqin gözəlliyini, ifadəliyini artırır, ünsiyyətin təsirli, mövzuya uyğunluğunu və məqsədə müvafiqliyini reallaşdırır.

Dil vahidlərinin üslubiyyatı aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Fonetik üslubiyyat.

Fonetikanın nitqdə kəsb etdiyi üslubi keyfiyyətlərdən ən başlıcası ahəngdarlıqdır. Ahəngdarlıq nitqin səlisliyi, axıcılığı,

təbiiliyi deməkdir. Nitq məhz bu keyfiyyətlər hesabına dinləyicilərə və oxuculara xoş təsir bağışlayır, oxunarkən göz oxşayır, eşidilərkən qulaqlarda xalq musiqisi, muğamlar kimi gözəl səslənir. Əlbəttə, bunun əsas səbəbi dilimizin sait səslərinin çoxluğuudur ki, bu hesaba açıq hecaların üstünlüyü səslənmənin, sədanın, avazın ahəngdarlığına əvəzsiz təsir göstərir. Dilimizdəki doqquz sait və dörd sonor samitin yaratdığı harmoniya nitqdə avazlı, musiqili tonu gücləndirir.

Atalar sözündən (Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar; Ağzı aşı yetişəndə, başı daşı yetişər; Asta elə, usta elə); xalq mahnılarından (Araz üstə, buz üstə; Kabab yanar köz üstə. Qoy məni öldürsünlər, Bir ala göz qız üstə); bayatılardan (Belə bağlar; Dost başın belə bağlar; Bülbül ağlar, gül açmaz, Verandı belə bağlar), “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, A.Ələsgər, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyli, M.Şəhriyar, S.Vurğun, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, X.R.Ulutürk və başqa onlarla, yüzlərlə söz sənətkarının nəzm və nəsr əsərlərində, pyeslərdə, faciələrdə, komediyalarda, mənsur şeirlərdə alınma sözlərdə saitlərin uzun tələffüzü, səs uyuşması, səs artımı ([**ayıl**], [**şeyir**]), səs düşümü ([**nefci**], [**dos köməyi**]), milli sözlərdə iki saitin, iki və ya üç samitin yanaşı işləmə bilməməsi, çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samitlərin karlaşması ([**kənt**], [**kitap**], [**gəşənk**]), söz daxilində iki kar samitdən birinin cingiltiləşməsi ([**hətə**], [**asdar**], [**seçgi**]), həmcins üzvlü cümlələrdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisarı (“Kəndə yaxınlaşdıqca evlər seçilir, yollar ağarır, adamlar görünürdü”), tabesiz mürəkkəb cümlələrdə axırncı xəbərin ixtisarı (Ağac acı, can şirin; Ağın adı olur, qaranın dadı; At mənimdir, don geyənin), ahəng qanunu, vurğu və s. kimi fonetik vasitələr nitqdə ahəngdarlıq yaradır, intonasiya, fasilə, səsin tembri, ritm və s. nitqin rəvanlığına səbəb olur. Azərbaycan dilinə musiqili dil deyənlər məhz bunları nəzərdə tutur.

Bədii əsərlərdə cümləni təşkil edən sözlərin əvvəlində və ya axırında eyni, yaxud oxşar samitlərin işlənməsi sözləri, söz birləşmələrini, cümlə, beyt və bəndləri musiqili, ahəngdar edir, öyrənilməyə, yadda saxlanmağa böyük kömək olur.

S.Rüstəmin “Çapayev” adlı şeirində ç samitinin tez-tez təkrarı çınqıllı, daşlı yollarda nallı atın dırnaqlarından qopan səsləri xatırladır:

Çıqıl daşlı çayları,
Çapayev çapa-çapa
Çapır, biçir çöllərdə
Çar canavarlarını.
Çap çaylardan Çapayım,
Çap o çapsın, biz çapaq,
Çap, gələcək günlərin,
Əlindən sevinc qapaq.

Səs düzümündən məharətlə istifadə obrazlılıq, ahəngdarlıq yaratmağa hesablanır. Nitqdə ahəngdarlıq törədən vasitələrdən yalnız şərait və məqamdan asılı olaraq istifadə xoş avazlanmaya səbəb olur.

2. Leksik üslubiyyat. Nitqdə üslubi effekt və səlislik yaratmaq, lüzumsuz təkrara yol verməmək, fikrin daha təsirli və dəqiq ifadə edilməsi məqsədilə rəngarəng dil vahidlərinin işlədilməsi çox zəruridir. Bu cəhətdən **sinonimlərin** üslubi imkanları genişdir. Öz nitqini quran şəxs eyni mənanı müxtəlif üslubi çalarlıqda ifadə edən sinonim cərgəyə müraciət edib lazimi sözü seçib işlədir. Semantik məna sahəsi imkan verir ki, biz bir fikri şəraitdən, üslubi münasibətdən, subyektiv mövqedən asılı olaraq müxtəlif sözlərlə işlədə bilərik. Məs.: *böyük-yekə-iri-nə-həng-zırpı-zırhov-dahi-zorba-yekəpər; eşitmək-dinləmək-qulaq asmaq-qulaq kəsilmək; ürək-könül-qəlb; ölmək-gözlərini əbədi yummaq-dünyasını dəyişmək-dünyadan köçmək-o dünyaya təşrif aparmaq-cəhənnəmə vasil olmaq; yaxşı-gözəl-göyçək-gəşəng-incə-zərif-nəfis-lətif; qoçaq-igid-cəsür-qorxmaz-qəhrəman; dünya-cahan-ələm-kainat-yer üzü* və s. və i. a.

Ümumiyyətlə, sinonimlər nitqdə lüzumsuz təkrardan qaçmaq, məzmunundan asılı olaraq müəyyən məna koloriti yaratmaq, fikri dəqiq və daha incə məna çalarında çatdırmaq üçün əvəzsiz dil vasitəsidir. Əlbəttə, hamı eyni dərəcədə məqbul sinonimlərdən istifadə edə bilmir, çünki bu hal şəxsin söz ehtiyatının səviyyəsindən asılıdır. Müşahidələr göstərir ki, kifayət qədər söz ehtiyatına malik olan şəxs nəzərdə tutduğu fikri (cümləni) çatdırmaq üçün söz seçməkdə çətinlik çəkmir, zəngin dil vasitələrindən bacarıqla yararlandığından onun nitqi təsir gücünü, ifadəliyini artırmış olur.

Nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisə və faktları qabarıq, eyni zamanda obrazlı şəkildə nəzərə çatdırmaq məqsədilə **antonim söz və ifadələrdən** istifadə olunur. Obrazlıq yaratmağa xidmət edən **antonimlər** üslubi vasitə kimi əks və ziddiyyətli cəhətləri daha qabarıq nəzərə çarpdırmağa yardımçı olur. Məs.: *doğma-ögey, cənnət-cəhənnəm, keçmiş-indi, isti-soyuq, cavan-qoca, ağlamaq-gülmək, sevinc-kədər* və s. bu kimi antonimlər hər gün dəfələrlə nitqimizdə yan-yana işlənir.

Nitq mədəniyyətində obrazlıq yaradan, fikri yığcam və məntiqi çalarlıqla diqqətə çatdıran ifadə vasitələri içərisində **frazеoloji birləşmələr**, idiomlar, ibarə, hikmətli söz, zərb-məsəl və atalar sözləri əhəmiyyətli yer tutur. Nitqin emosionallığını, obrazlıq və ifadəliyini artıran ən təsirli dil vasitəsi **frazеologizmlərdir**. Frazеoloji ifadələr məcazi məna kəsb etməklə fikri sözlərə nisbətən daha yığcam və obrazlı ifadə edir. Onların böyük bir qismini əmələ gətirən sözlər, bir növ, daşlaşıb sabit vəziyyətə düşmüşdür. (15. səh.48) Məs: **üz çevirmək** (incimək), **ayaq döymək** (hey gedib-gəlmək), **ağzını aramaq** (fikrini öyrənmək), **ağzına dil atmaq** (yadına salmaq), **kipriyi ilə od götürmək** (çox çətinliklə yaşamaq), **quşu gözündən vurmaq** (düz və dəqiq demək), **əldən düşmək** (yorulmaq), **nəfəsi kəsilmək** (tamam yorulmaq), **gözünün kökü saralmaq** (hey gözləmək), **gözü yolda qalmaq** (hey baxmaq), **gözü yol çəkmək** (fikrə getmək), **gözünü yollara dik-**

mək (hey baxmaq), **baş sındırmaq** (çox düşünmək), **dəridən-qabıqdan çıxmaq** (çox çalışıb işləmək), **qabıq qoymaq** (çox işləmək), **ölüb yerə girmək** (bərk utanmaq), **bir köynək ət tökmək** (bərk xəcalət çəkmək), **qanadının altına almaq** (himayə etmək), **kömək əlini uzatmaq-əl tutmaq** (kömək etmək) və s. Frazеoloji birləşmələrdə ifadəni yaradan komponentlər öz əvvəlki leksik mə-nalarından əlaqəsini kəsib uzaqlaşmış olur. Onlar dildə sözlər ki-mi neçə yüz illərdir ki, mövcuddur və hamı tərəfindən hazır şək-ildə götürülüb işlədilir. Nitq prosesində dilin bu ifadəlilik vasi-təsindən nitqi qüvvətləndirmək, məna gözəlliyi və rəngarəngliyi yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Nitqin məcazi söz və ifadə-lərlə zəngin olması dilin adi danışiq, məişət üslubunu da maraqlı, eşidilməli edir. Frazеoloji birləşmələri məqsədəuyğun işlətməyi bacaran insanların nitqi öz gözəlliyi, rəngarəngliyi və xəlqiliyi ilə seçilir, dinləyənlərdə və oxuyanlarda xoş ovqat yaradır. Xalq zəkasının, xalq müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmlər nitqi rəvnəqləndirir. İs-tər səslənməsinə, istərsə də mənasına görə deyilən, yazılan fikrin yığcam, müdrik və obrazlı ifadəsinə yardımçı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər tərbiyəvi mövzuda aparılan söhbətlərdə olduqca faydalıdır, deyilənləri əsaslandırmaq, dinləyənləri nəyə isə inan-dırmaq, nədənsə çəkəndirmək, düşündürmək üçün əhəmiyyətlidir. Məs: *Dirilik birlikdədir; El gücü, sel gücü; El sevəni aləm sevər; Dost dostu arxadır; İgid ölər adı qalar; Elə arxalanan ıqidin arxası yerə dəyməz; Yaxşı dost yaman gündə tanınar; Sənətin pisi yoxdur; Halva, halva deməklə ağız şirin olmaz; Aza qane olmayan, çoxu çatmaz; Ağıl yaşda deyil, başdadır; Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar; Ağıl ağıldan üstündür; Pis adam yaxşının qədrini bilməz; Başqasına quyu qazan özü düşər; Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar* və s. və i.

Hər kəs atalar sözləri və zərb-məsəllərdən həyatın müxtəlif sahələrinə aid mövzularda yerində və məqsədamüvafiq şəkildə

istifadə etməyi, haqqında söhbət gedən məsələlərlə onları əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Dilin üslubi imkanları dedikdə nələr nəzərdə tutulur?
2. Üslub normaları nəyə xidmət edir?
3. Alliterasiya nədir? O, poetik üslubi priyom kimi bədii ifadə vasitəsi hesab olunurmu?
4. Frazеoloji birləşmələr məcazi mənə kəsb etməklə fikrin obrazlı ifadəsinə necə xidmət göstərir?
5. Atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmlər hansı üslubda daha çox işlənir və səbəbi nədir?
6. Ədəbi dil normaları hansı nitqdə tam gözlənilir?
7. Daxili nitq hansı əsərlər üçün səciyyəvidir?
8. Hansı əsərlər makrodialoq əsasında yaradılır?
9. Bədii əsərlərdə qeyri-mədəni nitq hansı məqamlarda işlədilir?
10. Dialoq hansı formalarda olur? Replika nədir və o, hansı əsərlərdə təzahür edir?

Çalışma. Azərb.DBTİA-da tələbələrin elmi-praktik konfransı keçirilir, onun **reqlamentini** tərtib edin.

Çalışma. Misra və cümlələrdə eyni cinsli samitlərin təkrarlanaraq müəyyən ahəng, musiqilik yaratmasına fikir verin. Bədii üslubun daha da qüvvətləndirilməsinə xidmət edən fonetik təkrarın bu növü necə adlandırılır?

Qar üzərinə qan dammış kimi qızıl yanaqlım!

Qoşa badam sığmayan dar ağızlım.

Qələmçilər çaldığı qara qaşlım!

Qurumsu qırx tutan qara saçlım ("Kitabi-Dədə Qorqud"dan)

Uzun-uzadı uzunçuluq etmək; Gününü göy əsgiyə düyünləmək; Gedər-gəlməzə getmək; Qurddan qorxan qoyun saxlamaz; Azacıq aşım, ağrımaz başım; Ucunu tutub ucuzluğa get-

mək; Axmağın ağı başında olmaz, Dabanında olar; Açıq ağız ac qalmaz və s.

Çalışma. Üslubi fiqurlardan olan anaforalarda eyni söz və ifadələrin təkrarı ilə yaranan bədii ifadə tərzinin göstəricilərini tapıb altından xətt çəkin.

Qaraca Çobanın qara köpəyi Qazana qarşı gəldi. Qazan qara köpəklə xəbərləşdi (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan)

Qırat Koroğlunun vuran əlidir,
Qırat Koroğlunun qaçar ayağı.
Var günündə Qırat onun yoldaşı,
Hay günündə Qırat onun dayağı. (*C.Cabbarlı*)

Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz,
Gözəl olmaz sən tək olsa, gözəl yüz.
Gözəl canı munca yetər, gözəl üz,
Gözəl deyil, etmə, gözəl, alı sən. (*M.P.Vaqif*)

Hər nə versən, ver, məbada vermə bir dirhəm zəkat
Hər nə düz versən, ver, oğlum, borcunu vermə təmam.
Hər nə alsan, al, amandır, alma kasıbdan salam
Hər nə etsən, et və lakin etmə meydən ictinab,
Hər nə tutsan, tut və lakin tutma bir kari-səvab.
Hər nə çəksən, çək, vəli, çəkmə xəcalət qübhdən.
Harda yatsan, yat, ayılma, durma hərgiz sübhdən. (*M.Ə.Sabir*)

Çalışma. Bədii dilin ifadəliyini təmin edən üslubi fiqurlardan biri şeirdə misralarda, cümlədə son sözlərin təkrarı ilə yaranan epiforadır. Onları tapın:

Eyb eləmə eybəcərin eybinə,
Eyb edirsən öz eybinə, eybi yox.
Qırx gün saqqal dəlisi,
Qırx gün daraq dəlisi.
Qırx gün yaraq dəlisi.

İskəndər: -Gəlin içəri, gəlin bura! Gəl, gəl! Yavuş gəl?! Gəl, keç içəri. Sən də gəl. Hacı Kazım, sən də buyur içəri. Hamınız gəlin içəri! Mən ölüm, hamınız gəlin! Bax, belə! Keç, keç! Sən də gəl içəri! Sən də gəl. Gəlin, gəlin! (C.Məmmədquluzadə."Ölülər" komediyasından)

Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can! Ay can!
Xəlqin canı qurtardı töhmətdən, ay can! Ay can! (*M.Ə.Sabir*)

ELMİ ÜSLUB

Elmi təfəkkürün ifadə tərzii elmi üslubun əsasını təşkil edir. Elmi üslub elm aləmində – elmi ədəbiyyatda, elmi mühazirə, məruzə və söhbətlərdə istifadə olunan üslubdur. Elmi üslub elmi əsərlərin dilində təzahür edir. Elmi fikir elmi əsərlərdə şərh olunur. Elmin, istehsalat və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid məqalə, tezis, məruzə, rəy və monoqrafiyalar bu üslubda yazılır. Elmi üslubun əlamətdar cəhətlərindən biri elmi anlayışların ən dəqiq ifadəsi kimi terminlilikdir. Terminlərin sistem halında işlənməsi onu digər üslublardan fərqləndirən əsas əlamətdir. Elmi üslubun ikinci cəhəti mücərrəd mənalı sözlərin, beynəlmilləl alınmaların həqiqi mənada işlədilməsi, fikirlərin dəqiq, konkret və birmənalı ifadə edilməsidir. Elmi üslubda sözlərin öz müstəqim mənasında işlənməsi bəhs edilən təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında tam, dürüst və dəqiq məlumatın verilməsi ilə bağlıdır. Bu üslubda məcazi mənalı sözlərə yer verilmir. Emosionallıq, obrazlıq kimi xüsusiyyətlər də bu üslub üçün xarakterik deyildir. Elmi üslubda mövzu müəyyən ixtisas sahəsinə aid olur, kitabın, monoqrafiyanın adı, onlarda verilmiş fəsil, bölmə və başlıqlar, şərh olunmağa yönəlmiş mətnlər səbəb-nəticə əlaqələri əsasında qurulur, burada sübut və dəlillər elmi şəkildə tərif, düstur, cədvəl və rəqəmlərlə verilir, mürəkkəb cümlə tipləri üstünlük təşkil edir. Fikirlər sübutlara, faktlara istinad edilir, ümumiləşdirilmələr aparılır, nəticə çıxarılır.

Elmi üslubda yazılmış əsərlər daha çox öz sahəsinə aid mütəxəssislər arasında yayılır, işlədilir və elə onlar tərəfindən də tam və əhatəli şəkildə başa düşülür. Çünki hər hansı bir elm sahəsinin özünəməxsus, sfesifik sözləri və terminləri vardır ki, bu terminlər, əsasən, başqa dillərdən alınan sözlərdir, onlar ya olduğu kimi işlənir, ya tərcümə olunur, ya da kalka üslulu ilə yeni sözlərin meydana gəlməsi ilə reallaşır. Orta məktəbdə tədris olunan fizika, riyaziyyat, həndəsə, kimya fənləri, ali məktəbdə keçilən informatika, idman metrologiyası, idman psixologiyası, insan fiziologiyası fənləri, gimnastikaya, su idmanı növlərinə aid dərslər və dərslər vəsaitləri xüsusi terminlər üzərində qurulmaqla bədii üslubda yazılmış əsərlərdən dil və üslubuna görə fərqlənir. Tələbələr öyrəndikləri hər hansı dərslərin bir səhifəsinə, hətta bir abzasına belə baxan kimi onun hansı elm sahəsinə aid olduğunu müəyyən edə bilər.

Sual və tapşırıqlar:

1. Elmi üslub nədir və elmi üslub nümunələri hansı formalarda təzahür edir?
2. Elmi üslubun ən əlamətdar cəhəti nədən ibarətdir?
3. Elmi üslubda məcazi mənalı sözlərə, yoxsa terminlərə çox yer verilir?
4. Kalka üslulu ilə yaranmış sözlərdən nümunələr verin. Onların kalka üslulu ilə yarandığını necə bilmək olar?
5. Akademiyada hansı elm sahələri ilə tanış olduğunuzu deyən və onlara aid 5-10 termini nümunə gətirin.
6. Dəqiqlik nədir? Onu hansı üslubun səciyyəvi xüsusiyyəti hesab etmək olar?
7. Elmi nitq hansı formalarda təzahür tapır və onlarda xarakterik olan cəhətlər nədən ibarətdir?
8. Elmi nitqin əsas janrları hansılardır?

Çalışma. Mətni oxuyun, hansı terminlərin işləndiyini göstərin və onların hansı elm sahəsinə aid olduğunu deyən.

6.2.2 Oksigenin qanla nəqli Diffuziyanın köməyi ilə oksigenin qana keçməsindən sonra onun taleyi hemoqlobinlə birləşmədə

olur. Yalnız oksigenin 0,3 həcm % qanda həll olur (yaxud 1,5% arterial qandakı oksigen), qalan hissəsi isə hemoqlobinlə birləşir. Oksigen hemoqlobinlə (Hb) birləşərək oksihemoqlobin əmələ gətirir. Hemoqlobin, zülal hissəsi olan qlobindən və 4 ədəd dəmir tərkibli hemdən ibarət mürəkkəb zülaldır. HHb onu göstərir ki, hemoqlobin zəif turşu təsirlidir, bərpa olunmuş hemoqlobin isə oksihemoqlobinə nisbətən daha zəif turşudur. Arterial qan oksigenlə 96-97% zənginləşir. Bu hadisə çox sürətlə, 0,25-0,30 san. baş verir (Rafiq Qayıbov. İnsan fiziologiyası, Bakı, 2009, səh. 163)

Çalışma. Mətni oxuyun, onun hansı elm sahəsinə aid olduğunu aydınlaşdırın, bu sahəyə aid spesifik sözləri qeyd edin:

3. Hədəfi nişan almaqla hərəkət fəaliyyəti minimuma endirilmiş idman növləri. Belə idman növlərindən-kamandan ox atmaq, odlu silahdan güllə atmaq, pnevmatik silahdan güllə atmaq, bilyard oyunu, darts oyunu və s. misal göstərmək olar.

4. Modellər üzərində yarışlar keçirilən idman növləri: Burada idmançılar hazırladıqları modelləri müəyyən qaydalar əsasında yarışlara çıxarırlar. Misal olaraq-avio, avto, raket, qayıq modelizmi və s. növlərini göstərmək olar.

5. Abstrak idrakin köməyi ilə rəqibə qalib gəlməklə xarakterizə olunan idman növləri. Belə idman növlərindən-şahmat, dama, qalaqapı və digər intellektual idman növlərini qeyd etmək olar (Nazim Məcidov. İdman nəzəriyyəsi, Bakı, 2009, səh. 20)

Çalışma. Yol verdiyiniz bir səhv hərəkətə (hadisəyə) görə izahat yazın.

PUBLİSİSTİK ÜSLUB

Publisistik üslubu **mətbuat** və ya **qəzet** üslubu da adlandırırlar. Publisistik üslub kütləvi və çox işlək üslubdur. Bu üslub mətbuat səhifələrində-qəzet və jurnallarda çap olunan müxtəlif növ yazıları, ictimai-publisistik və tənqidi məqalələri əhatə edir. Radio-televiziya verilişləri də bu üslubda aparılır. Verilişi

müəlliflər, redaktor və rejissorlar yazılı şəkildə hazırlayıb, aparıcılar həmin materialı oxuyub tanış olduqdan sonra şifahi şəkildə dinləyici və tamaşaçılara çatdırırlar. Publisistika üslubiyatın ən aktual, ən canlı janrıdır. Zamanın, əsrin, xalq həyatının bugünkü, bu saatkı vəziyyətini əks etdirmək və irəli sürdüyü vacib suallara cavab vermək publisistikanın əsas vəzifəsidir. Bu üslubda siyasi, sosial, iqtisadi məsələlər, həyatda baş verən müxtəlif hadisələr, faktlar müəllif dili ilə sadə şəkildə öz ifadəsini tapır. Qəzet və jurnallarda istehsalatla bağlı oçerklər, yol qeydləri, səyahət düşüncələri, xatirələr, məzəli, gülməli əhvalatlar, felyetonlar da dərc olunub oxucuların ixtiyarına verilir. Mətbuat üslubunda geniş oxucu kütləsi üçün anlayışlar, hadisə və əhvalatlar mənası aydın olan sözlər və ifadələrlə, imkan daxilində sadə cümlələrlə ifadə olunur, fikirlər təhkiyə üsulunda çatdırılır. Burada məcaziliyə, obrazlığa əsasən yer verilmir, terminlər az işlədilir. Publisistik üsluba aid qəzet materialları baş redaktorun, məsul katibin müdaxiləsi nəticəsində nəşr olunsada, müxbirlər, ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yazıldığından onlarda ədəbi dil normalarından uzaqlaşma hallarına təsadüf olunur. Məsələn: "Yeniyyətə stolüstü tennisçilər ölkə birincilərini Şekidə müəyyən edəcəklər. Martın 1-dən 5-dək keçiriləcək yarışda müxtəlif şəhər və rayonlardan təxminən 120 tennisçi 1992, 1994, 1995-ci illər təvəllüdlü və daha kiçik yaş qrupları üzrə mübarizə aparacaqlar"; "Yarışa qatılan Nicat Məmmədov mübarizəyə fin Samps Nisti üzərində qələbə ilə başlayıb"; "Onlar medal yolunda 3 qələbədən sonra, yarımfinalda hindistanlı gələcək qalibə yeniliblər" və s. ("İdman" qəzeti, 16 fevral, 2010-cu il); "Yeniyyətə stolüstü tennisçilər" əvəzinə "Stolüstü tennis üzrə yeniyyətçilər", "müxtəlif şəhər və rayonlar" əvəzinə sadəcə "şəhər və rayonlar", "120 tennisçi 1992, 1994, 1995-ci illər təvəllüdlü və daha kiçik yaş qrupları üzrə" əvəzinə "1992, 1994, 1995-ci illərdə anadan olmuş və daha kiçik yaş qrupu üzrə 120 tennisçi" yazılsa idi, fikir daha dəqiq və düzgün ifadə edilmiş olardı.

Sual və tapşırıqlar:

1. Publisistik üslub nədir?
2. Publisistik üslub bədii və elmi üslüblardan nə ilə fərqlənir?
3. Qəzetlərdə şeir və hekayələr də nəşr olunur. Onları publisistik üsluba daxil etmək olarmı? Cavablarınızdan asılı olaraq səbəbini izah edin.
4. Publisistik üslubda məcaziliyə, obrazlığa yer verilirmi? Fikrinizi əsaslandırın.
5. Terminlərə qəzet səhifələrində niyə az yer verilir?
6. Nitqin zənginliyi dedikdə nə nəzərdə tutulur? Nitqin zənginliyi və ya kasıblığını necə müəyyənləşdirmək olar?
7. Qəzet dilinin əsas keyfiyyəti nədir? Fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti nə hesab olunur?

Çalışma. Mətni oxuyun, publisistik üsluba xas olan məqamları göstərin. Bu nitq bədii və ya elmi üslubdan nə ilə fərqlənir?

Azərbaycan Hava və Ekstremal İdman Növləri Federasiyası Beynəlxalq Aviasiya Federasiyasının (FAİ) qərarı ilə bu quruma fəal üzv qəbul edilib. Dünyada mülki və idman aviasiyası üzrə standartları və ictimai münasibətləri müəyyən edən bu təşkilata üzv olmuş Hava və Ekstremal İdman Növləri Federasiyası Azərbaycandan FAİ üzvi olan ilk və yeganə qurumdur. Beynəlxalq Aviasiya Federasiyasının 120-dən çox ölkənin nümayəndələrindən seçilmiş idarə heyəti var. Xatırladaq ki, bu yaxınlarda Azərbaycan idmançılarının təmsil etdiyi buzadırmama üzrə milli komandamız Dünya kuboku yarışlarının birinci mərhələsində 42 kişi və 26 qadın idmançı arasında keçirilən yarışlarda sürətlə dırmanma üzrə kişilərdən ibarət komandamız 18-ci, qadın idmançılarımız isə 17-ci yeri tutublar. Həmçinin yarışlar zamanı bu növ üzrə hakimlər üçün keçirilən seminarda federasiyamızın nümayəndələri Yaqub Əsədov və Yevgeniya Nəcəfova Beynəlxalq Alpinizm Federasiyasından (İJİAA) hakim sertifikatları alıblar ("Olimpiya dünyası" qəzeti, 29 yanvar -1 fevral 2010-cu il).

Çalışma. Yuxarıdakı mətndə Avropa dillərindən gələn sözlərə görə statistik təhlil aparın, onların termin yoxsa ümumişlək sözlər olduğunu izah edin.

Çalışma. Verilmiş sözlərin mənasını aydınlaşdırmağa çalışın, onların nə vaxt termin, nə vaxt beynəlmiləl söz kimi işlənmə məqamlarını izah edin, onlara ən çox hansı üslubda rast gəldiyinizi deyin: snoubord, fristayl, tras, buzadırmənma, alp-nizm, sertifikat, taekvondo, missiya, çempionat, konfederasiya, vitse-prezident, liqa, korner, legioner, limit, turnir, matç, arena, debüt.

Çalışma. Məşqçi kimi ixtisasınıza uyğun məşğələlər keçirmək istəyirsiniz. Onun haqqında **məlumat** yazın.

Çalışma. Uzaqda yaşayırsınız: Ailənizə min manat pul göndərdiyiniz barədə **telegram** vurun.

RƏSMİ-KARGÜZARLIQ ÜSLUBU

Rəsmi-kargüzarlıq üslubu "**əməli üslub**", "**rəsmi-əməli üslub**", "**ictimai-siyasi üslub**", "**işgüzar üslub**" adları ilə də işlənir. Rəsmi sənədlər, təlimatlar, qanunvericilik aktları və s. rəsmi-kargüzarlıq üslubuna uyğun tərtib olunur, yazılır. Bu üslubun əsas xüsusiyyəti ifadə düzgünlüyü, fikir dəqiqliyi və yığcamlıqdır. Rəsmi sənədlərin dilində artıq, mətləbdənkənar sözlərə, təkrarlara, bədii ifadələrə yer verilmir, dəqiq söz və terminlər işlədilir, qrammatik normalara riayət edilir, ştamp xarakterli standart sözlərdən, basmaqəlib (trafaret) ifadə və cümlələrdən istifadə olunur. Bu üslub öz forma və məzmunu etibarilə kütləvi mahiyyət daşıyır, ixtisasından, peşəsindən, həyatda tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq insanlar əməli yazılara müraciət edirlər. Rəsmi-əməli üslub, adından göründüyü kimi, həyatın praktik tələbləri ilə bağlıdır. O, dövlət və ictimai idarələrin bir-biri ilə, vətəndaşların idarə, müəssisə və təşkilatlarla əlaqəsini təmin edir. Rəsmi-kargüzarlıq üslubunu **inzibati-**

idarə üslubu, dəftərxana üslubu da adlandırırlar. Dəftərxana sənədləri rəsmi xarakterdə olduğu üçün özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. Bu üslubun onlarla sənəd növü vardır: qanun, fərman, sərəncam, qətnamə, viza, nota, ittihamnamə, təlimat, protest, etimadnamə, hökm, qərar, göstəriş, əmr, akt və s. Dövlət əhəmiyyətli rəsmi sənədlər xüsusi ayrılmış adamlar tərəfindən hazırlanır, dövlət başçısı tərəfindən imzalanır. Rəsmi-kargüzarlıq sənədləri yazışma məqsədi daşıyan (teleqram, anket, təliqə, ərizə, raport və s.), müəyyən faktı təsdiqləyən (vəsiqə, arayış, vəkalətnamə və s.), hər hansı hadisə və faktı əks etdirən (akt, protokol, müqavilə və s.) və iclas, toplantı, yığıncaq, konfransların qərarları-protokol, hesabat və s. formasında olur (14, səh. 4) Tələbə və məzunlarımıza lazım ola biləcəyini nəzərə alaraq əməli üslubun tələblərini özündə əks etdirən əsas rəsmi-kargüzarlıq sənəd növlərini aşağıda əlifba sırası ilə veririk.

1. AFIŞA

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

27 may 2017

Respublikanın xalq artisti, professor

Məsum İbrahimovun

iştirakı ilə Niyazi adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası
artistlərinin

Xeyriyyə konserti

Proqramda: Azərbaycan muğamları, xalq mahnıları və
bəstəkarların populyar musiqi əsərləri

Əldə olunan vəsait Qarabağ Veteranlarının Yardım Fondu-
nun hesabına köçürüləcəkdir.

Konsert saat 15.00-da Akademiyanın akt zalında olacaqdır.
Biletlər foyedə satılır.

2. AKT

"Akt" latınca "aktos", "aktum" sözündən olub "hadi-sə", "sənəd", "cinayət işi" deməkdir. Akt məzmununa görə cinayət aktı, dövlət aktı, bu və ya digər bir faktı açmaq üçün tərtib edilən akt növlərinə bölünür.

Mahiyyəti - hər hansı bir iş və ya hadisəni qanuniləşdirib ona hüquqi sənəd statusu verməkdir.

Məzmunu - Akt imzaları ilə təsdiq edilən bir neçə nəfər tərəfindən tərtib edilir. Müəyyən bir həqiqəti üzə çıxarmaq üçün aktı tərtib edənlərdən ibarət komissiya yaradılır. Xüsusi təftiş komissiyasının hazırladığı akt aidiyyatı ali orqana təqdim edilir.

Aktın forması:

1. Aktın birinci səhifəsinin sağ tərəfindən yuxarı vəzifəli şəxsin təsdiq etdiyi qeyd verilir.

2. Akt sözü vərəqin yuxarı hissəsində ortada, böyük hərflə yazılır.

3. Sonrakı sətirdə solda ayın tarixi-gün, ay, il, sağda aktın tərtib olunduğu yer göstərilir.

4. Aktı tərtib edənlərin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı yazılır.

5. Yoxlanılan hadisə haqqında dəqiq məlumat verilir:

6. Yoxlamanın müddəti həm rəqəmlə, həm də sözlə qeyd olunur.

7. Aktın sonunda nəticə verilir və məsuliyyət daşıyan şəxs göstərilir.

8. Sonda aktı tərtib edənlər onu imzaları ilə təsdiqləyirlər.

Nümunə:

AKT

Təsdiq edirəm:

15 saylı məktəbin direktoru Həsənov H.İ.

28 noyabr 2017-ci il

20 noyabr Bakı, Yasamal rayonu

Biz, aşağıda imza edənlər: filan vəzifə daşıyan İsmayılov İ., filan vəzifə sahibi Əliyeva G., filan iş sahibi İbrahimov H., Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədri Əhmədov K. bu aktı tərtib edirik ona görə ki, həqiqətən binada (məktəbdə, sinifdə, həyat-yanı sahədə və s.) otaq yağışdan sonra (yanğından, zəlzələdən, köhnəldiyindən) uçmuş (tökülmüş, dağılmış), 10m² sahəyə 1000 (min) manat məbləğində ziyan dəymişdir. Akt həmin sahənin təmir olunmasına pul buraxılması məqsədilə tərtib olunmuşdur.

Aktı tərtib etdilər:

1. (imza) İsmayılov İ. - vəzifəsi
2. (imza) Əliyeva G. - vəzifəsi
3. (imza) İbrahimov İ. - vəzifəsi
4. (imza) Əhmədov K. - vəzifəsi

Üzləşmə lazım gələrsə əlavə yazılır: Aktla tanış edildi (edildilər)

1. (imza) Göyüşov S. A. - vəzifəsi göstərilir
2. (imza) Qocayev C. Ç. - kimliyi göstərilir.

3. ANNOTASIYA

Annotasiya latınca "**annotamik**" sözündən olub "**qeyd aparmaq**", "**əlavə etmək**" deməkdir.

a) Annotasiyanın mahiyyəti-hər hansı bədii və ya elmi əsər, eləcə də dərslik, dərs vəsaiti, məqalə, tamaşa və s. haqqında qabaqcadan müəllifin və ya işə məsul şəxsin məlumatını, işin məzmununu qısa şəkildə şərh etməkdir.

b) Annotasiyanın məzmunu hissəsində əsərin müəllifi, janrı, həcmi, məzmunu haqqında məlumat verilir. Annotasiyada əsərə (kitaba) qısaca rəy də verilə bilər.

c) Forması. Vərəqin ortasında annotasiya sözü yazılır, ondan aşağıda müəllifin adı, atasının adı və soyadı göstərilir. Sonrakı sətirdə əsərin mövzusu, nəşriyyatın adı, nəşr ili, həcmi göstərilir.

Nümunə:

Annotasiya

Nazim Məcidov. "İdman nəzəriyyəsi". Dərs vəsaiti, Bakı, 2016-cı il, 110 səh.

Pedaqoji elmlər namizədi, professor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi Nazim Məcidovun dərs vəsaiti giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Müəllif dərs vəsaitinin giriş hissəsində tədqiq etdiyi mövzunun aktuallığından, tədqiqatın məqsəd və vəzifəsindən, obyekt və materialından, işin metodlarından, yeniliyindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edir. Vəsaitin birinci fəslində filan ..., ikinci fəslində filan ... və üçüncü fəslində (adı göstərilməklə) filan ... məsələlərdən əhatəli danışılmışdır. Nəticədə müəllif öz dəlil və sübutlarını konkret şəkildə yekunlaşdırmışdır.

Dərs vəsaiti Bədən Təربiyəsi və İdman Akademiyasının ixtisasçı müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4. ARAYIŞ

Arayış türk mənşəli söz olub "**arama**", "**axtarma**" mənasındadır. Arayış hər hansı bir şəxsin kimliyini təsdiq etmək və ya harada yaşaması, işləməsi, təhsil alması haqqında təşkilat (idarə, müəssisə) tərəfindən verilən rəsmi sənəddir. Təşkilatların bir-birinə ünvanladığı arayış növü də vardır. Arayışda müəyyən bir hadisənin gedişi və ya cinayət xarakterli bir

məsələ də öz əksini tapa bilər. Arayışın kimə və nə məqsədlə verilməsi mütləq göstərilməlidir.

Arayışın özünəməxsus yazılma forması vardır: Vərəqin yuxarı hissəsində ortada böyük hərflə "Arayış" sözü yazılır. Vərəqin sol tərəfdən üst küncündə idarənin ştamplı, ştamplın aşağı sətrində arayışın nömrəsi və verildiyi tarix (gün, ay, il) qeyd olunur. Arayış sözünün altında nisbətən sağda, ştamplın yanından mətnin məzmunu verilir, axırdakı sətirbaşında arayışın təqdim olunduğu yer göstərilir. Sonda arayışı verən idarə rəhbərinin titulu, soyadı (bütöv şəkildə), adı və atasının adı (ixtisarla) yazılır, imza ilə təsdiqlənir və möhür vurulur.

Nümunə:

Arayış

ŞTAMP yeri

Verilir Ağayev Məmməd həsən Qulam oğluna ona görə ki, həqiqətən o, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası "İdman təkmübarizliyi" fakültəsinin ikinci kursunda (qrup TA 16-6) oxuyur. Arayış Qusar rayon Hərbi Komissarlığına təqdim etmək üçün verilir.

ADBTİA-nın rektoru: (imza) A.A.S.
"İdman" fakültəsinin dekanı: (imza) A.A.S.

Nümunə:

Arayış

ŞTAMP yeri

Verilir Ağayev Nadir Həsən oğluna ondan ötrü ki, o, həqiqətən 18 dekabr 1999-cu ildə Bakı şəhəri, Suraxanı rayonunda anadan olmuş və hazırda Suraxanı rayonu Z.Bünyadov küçəsindəki 67 nömrəli evin 16-cı mənzilində yaşayır.

Arayış Azərb. DBTİA-ya təqdim etmək üçün verilir.

119 sayılı mənzil-istismar sahəsinin
rəisi: (imza) **V.Ə.Aliyev**
Katib: (imza) **L.Y.Mehdiyeva**

5. BİLDİRİŞ

Bildiriş əməli yazıların sadə və çox işlənən formasıdır. **Anons, bildiriş, afişa, reklam** və s. kimi əməli yazılar elan xarakterlidir.

Məzmun və məqsədinə, eləcə də əhatə dairəsinə görə bildiriş-elanlar müxtəlifdir. Bildiriş hər hansı bir tədbir (hadisə) haqqında müəyyən kollektivə və ya ictimaiyyətə əvvəlcədən verilən məlumat anlamındadır.

Bildiriş (elan) yazılarkən aşağıdakı məqamlar diqqət mərkəzində saxlanmalıdır:

1. Vərəqin ortasında böyük hərflə "Bildiriş" yazılır;
2. Məlumatın mahiyyəti, məzmunu aydın və dəqiq olmalıdır;
3. Ayın tarixi, saati və il dəqiq qeyd edilməlidir;
4. Tədbirin keçiriləcəyi yer, ünvan (ərazi, bina), lazım gələrsə təşkilatın yerləşdiyi otağın nömrəsi, varsa telefonu göstərilir;
5. Məlumatın kim tərəfindən verildiyi bilinməlidir;
6. Məlumatda hər hansı bir məsələ gizli saxlanıla bilər. Bildiriş respublika və ya şəhər miqyaslı olarsa qəzetdə, radio və televiziya da verilə bilər.

Nümunə:

Bildiriş

Tələbələrin nəzarinə!

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının əyani şöbəsində II yarımilin dərsləri 15 fevral 2017-ci il tarixdən başlanacaq.

Tədris hissəsi

6. ELAN

2017-ci il may ayının 20-də saat 11.00-da akt zalında IV kurs tələbələrinin "Pedaqoji təcrübə"yə həsr olunmuş konfransı keçiriləcək.

Təcrübə rəhbərlərinin və tələbələrin iştirakı vacibdir.

**"Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi
və onun tədrisi metodikası" kafedrası**

7. ETİBARNAMƏ

Etibarnamə ərəbcə **"etibar"** ("*nəzərə alma*") və farsca **"namə"** ("*məktub*", "*kağız*") sözlərinin birləşməsindən yaranıb, "etibaretmə sənədi" mənasındadır. Etibarnamə bir şəxsin bir işin icrasını başqa birisinə etibar etdiyini bildirən sənəddir. Bir şəxsin və ya bir idarənin adından iş görmək üçün verilən bu rəsmi sənəd müəssisənin kadrlar şöbəsində, yaxud dövlət notariusu tərəfindən təsdiq olunur.

Nümunə:

Etibarnamə

Bakı şəhəri

20 dekabr 2016-cı il

Mən, Bakı şəhəri Binəqədi rayonu, S.S.Axundov küçəsi, 13 saylı binanın 56-cı mənzilində yaşayan, 2008-ci ildə həmin rayonun 36-cı polis bölməsi tərəfindən verilmiş VI-BC seriyalı 6453421 saylı şəxsiyyət vəsiqəsinin sahibi Qaragözov Nəməzəli Xanış oğlu ADBTİA- nın Həmkarlar İttifaqı Komitəsindən mənə çatacaq 60 manat məbləğindəki yardımını almağı Bakı şəhəri Yasamal rayonu, Azadlıq prospekti 158 nömrəli evin 46

sayılı mənzilində yaşayan qrup yoldaşım Abdullayev Bəhram
Güləli oğluna (Şəxsiyyət vəsiqəsi seriya AZE 01643538) etibar
edirəm.

İmza: N.X.Qaragözov

28.01.2017

N.X.Qaragözovun imzasını təsdiq edirəm.

ADBTİA kadrlar şöbəsinin müdiri:(imza) Cəfərova S.İ.
29.01.2017-ci il

Nümunə:

Etibarnamə №

Verildiği tarix " __ " _____ 2017-ci il

Şəxsiyyət vəsiqəsinin seriyası __ № _____

Verilib _____ polisi tərəfindən

(icra edən idarənin adı)

_____ malları götürmək üçün

(№ və fakturanın tarixi)

Götürüləcək malların siyahısı

№	Götürüləcək malların adı	Ölçü vahidi	Miqdarı (hərflə)

_____ imzasını təsdiq edirəm

(mal götürən adamın imzası)

Möhür yeri

İdarənin müdiri: (imza S.A.A.)

Baş mühasib: (imza S.A.A.)

8. ƏMR

"Əmr" sözü ərəb mənşəli olub **iş, şey, sərəncam** mənasındadır, bir işin görülməsi üçün verilən **höküm, göstərişdir**. Bu əməli yazı forması idarə, müəssisə, təşkilat və s. rəhbərinin rəsmi sərəncamıdır.

Əmr müəssisənin xüsusi əmr blankında çap olunur. Vərəqin birinci sətirində əmr verən müəssisənin adı göstərilir. İkinci sətirdə böyük hərflə **"Əmr"** sözü yazılır. üçüncü sətirdə sol tərəfdən əmrin verildiyi tarix, sağ tərəfdə isə əmrin verildiyi şəhərin adı qeyd edilir. Altında aşağıdan əmrin verilmə səbəbi və ya məqsədi açıqlanır. Ondan aşağıdakı sətirdə vərəqin ortasında **"əmr edirəm"** sözləri gəlir. Sonra əmrin məzmunu verilir. Əmrin aşağı hissəsində əmrin əsası yazılır. Sonra əmri verən məsul şəxsin vəzifəsi, titulu, adı və atasının adlarının baş hərfləri və soyadı göstərilir. Rəhbərin imzasından sonra əmri hazırlayanın və əmri verməyə razılığı olan şəxsin imzası qeyd edilir. Əmrin icrası ilə bağlı qurumlara göndərilməsi haqqında göstəriş olur.

İdarə rəhbərinin, məktəb direktorunun (rektorun) əmri, iş qəbul etmə, işdən xaric etmə, müəyyən iş tapşırma, komissiya yaratma, tədbir keçirmə və s. kimi əmrlər vardır.

Nümunə:

Əmr

10 sentyabr 2017-ci il

Bakı şəhəri, №20

Rüstəmov Vahid Əli oğlu hərbi xidmətini başa vurduğuna görə **"İdman oyun növləri"** fakültəsinin II kursuna (OA 16-03) bərpa edilsin.

Əsas: Tələbənin təqdim etdiyi arayış və ərizəsi.

Rektor: (imza) A.A.S

Əmri hazırladı:

fakültə dekanı: (imza) A.A.S.

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası üzrə

Əmr

10 yanvar 2017-ci il

Bakı şəhəri, №3

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası "Ümumi və idman fiziologiyası" kafedrasının professoru M.H.Qarayevin anadan olmasının 70 illiyinin qeyd olunması haqqında.

Əmr edirəm:

Professor Mir Həsən oğlu Qarayevin 70 illik yubileyinin keçirilməsi Akademiyanın Həmkarlar İttifaqı Komitəsinə həvalə edilsin və komitənin yardım fondundan mükafatlandırma tədbiri görülsün.

Əsas: "ümumi və idman fiziologiyası" kafedrasının müdiri, professor A.A.S-in təqdimatı.

Rektor: (imza) S.A.A.

Əmri hazırladı:

Tədris şöbəsinin müdiri: (imza) S.Ə.Vahidov

Razılaşdırıldı:

HİK-in mühasibi: (imza) G.Ə.Əlibəyova

9. ƏRİZƏ

"Ərizə" ərəbcə "ərz" sözündən olub "bir şey bildirmə", "şikayət etmə", "xahiş" mənalarında işlənir. Məzmununa görə ərizənin iki növünə təsadüf olunur:

1. Şikayət xarakterli ərizə,
2. Xahiş məqsədilə yazılan ərizə.

Ərizələr müxtəlif məzmunlu olsa da, formaca eynidir. Ərizənin yazılış forması belədir:

1. Ərizə vərəqin sol tərəfindən 4-5 sm yer buraxılmaqla ortadan yazılır. Nisbətən sağda, abzasdan böyük hərflə təşkilatın adı və ya müraciət edilən şəxsin vəzifəsi, titulu, adının və atasının adının baş hərfləri və soyadı yönük halda qeyd olunur;

2. Sonrakı sətirdə abzasdan ərizə verən öz kimliyini, adını və soyadını bütövlükdə çıxışlıq halda göstərir;

3. Sonrakı sətirdə vərəqin ortasında böyük hərflə "**Ərizə**" sözü yazılır.

4. Təzə sətirdən, abzasdan qısa, aydın və məzmunlu şəkildə ərizəçinin istəyi, fikri şərh olunur;

5. Ərizənin sonunda ərizəçi şəxsi imzasını qoyur, aşağıdan sol tərəfdən ərizənin yazılma tarixini (gün, ay və ili) göstərir.

Nümunə:

**Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyasının "İdman oyunları"
fakültəsinin dekanı A.A.S.
həmin fakültənin II kurs, OA 16-03
qrupunun tələbəsi Nüsrət Qulamhüseyn
oğlu Kərimovdan**

Ərizə

Masallı rayonunda atam xəstədir. Ona baş çəkmək üçün mənə üç günlüyə (24-26 fevral) icazə verməyinizi xahiş edirəm.

(imza) **N.Q.Kərimov**

23 fevral 2017-ci il

**Azərbay. DBTİA-nın rektoru cənab A.A.S.
ADPU-nun riyaziyyat fakültəsinin II
kurs tələbəsi Təhminə Süleyman qızı
Süleymanovadan**

Ərizə

Əl oyunları ixtisasına yiyələnmək arzumu nəzərə alaraq mənim ADPU-dan Sizin rəhbərlik etdiyiniz ali təhsil ocağına dəyişdirilməyimə razılıq verməyinizi xahiş edirəm.

İmza: T.S. Süleymanova

30 avqust 2016-cu il

10. XAHİŞNAMƏ

**Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi
və İdman Akademiyasının rektoru,
A.A.S. cənablarına**

İslam Museyib oğlu Əliyev "Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodika"sı kafedrasının dosentidir. İ.Əliyev Azərbaycan DBTİA-nı 1972-ci ildə bitirib və elə həmin ildən də burada işləyir. 45 illik pedaqoji müəllimlik stajına malikdir. O, işinin öhdəsindən layiqincə gəlir. Olduqca qayğıkeş və təvazökardır. Tələbələrə müəllimlik və seminar dərslərini yüksək keyfiyyətlə tədris edir. Pedaqoji təcrübədə onların gələcək müəllim və məşqçi kimi yetişməsində öz bilik və bacarığını əsirgəmir. 2003-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müdafiədən sonra beş metodik dərs vəsaitinin müəllifidir. Kollektiv arasında böyük nüfuza malikdir. Dərs dediyi tələbələr fənn olimpiadalarında və elmi-praktik konfranslarda həmişə fərqlənir.

miş, diplomlara layiq görülmüşlər. Oktyabr ayının 15-də anadan olmasının 70 ili tamam olacaqdır. İ.Əliyevin 70 illik yubileyinin oktyabr ayında Akademiya səviyyəsində təntənəli keçirilməsini xahiş edirik.

**“Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və onun
metodikası” kafedrasının müdiri:
(imza) A.A.S.**

15 iyun 2017-ci il.

11. XASIYYƏTNAMƏ

"Xasiyyətnamə" ərəb mənşəli **"xasiyyət"** və fars mənşəli **"namə"** (məktub, kağız) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, bir şəxsə, bir şeyə məxsus hal, xüsusiyyət mənasındadır. Bu sənəddə bir adamın xüsusiyyətləri, ictimai və əmək fəaliyyəti, kollektivdəki yeri haqqında ətraflı məlumat verilir. Məktəb illərində şagird məsul vəzifəyə məsləhət görüldükdə, başqa məktəbə oxumağa köçürüləndə, orta məktəbi qurtarıb ali məktəbə təhsil almağa gedəndə, sonralar işə, müəyyən vəzifəyə seçildikdə ona oxuduğu və ya iş yerindən xasiyyətnamə tələb olunur.

Xasiyyətnaməyə verilən tələblər bunlardır:

1. Vərəqin əvvəlində ortada böyük hərflə "Xasiyyətnamə" sözü yazılır.

2. Xasiyyətnamədə şəxsin həyatı, milliyəti, ailə vəziyyəti, əmək fəaliyyəti, öz işinə münasibəti obyektiv şəkildə ardıcıl verilir.

3. Dövlət əhəmiyyətli xasiyyətnamələr müzakirə olunur və yoxlanılır.

4. Xasiyyətnamə vahid formada yazılmaqla həcmi 1-2 səhifədən artıq olmur.

5. Xasiyyətnamədə onun kimə, kimdən və haraya təqdim olunması göstərilir.

6. Xasiyyətnaməni rəsmi sənəd kimi müəssisə (idarə, təşkilat) rəhbəri verir, onu ən azı iki məsul şəxs (əsasən, həmkarlar təşkilatının sədri, şöbə müdiri) imzalayır, müəssisənin möhürü ilə təsdiqlənir və verilmə tarixi qeyd edilir.

Nümunə:

Xasiyyətnamə

Verilir 1999-cu il noyabr ayının 30-da Lənkəran rayonunun Digah kəndində anadan olmuş, azərbaycanlı, orta təhsilli, bitərəf Əyyub Etibar oğlu Pirverdiyevə.

Pirverdiyev Əyyub Etibar oğlu 2016/2017-ci tədris ilində Azərb. DBTİA-ya daxil olmuş, I kursun kredit ballarını vaxtında yüksək səviyyədə toplamış və hazırda II kursda (qrup TA 17-10) oxuyur. Bu müddət ərzində özünü tərbiyəli, ünsiyyətli və nəzakətli bir tələbə kimi göstərmiş, dərin bilik nümayiş etdirərək tələbə yoldaşlarının və professor-müəllim heyətinin dərin rəğbətini qazanmışdır. O özünün intizamı ilə həmişə yoldaşlarına nümunə olmuş, heç vaxt dərslərə gecikməmiş və üzürsüz səbəbdən dərs buraxmamışdır. Qrupun nümayəndəsi kimi kollektivin ictimai həyatında da fəal iştirak edir, dekanlıqla və tələbə həmkarlar ittifaqı ilə əlbir işləməyi xoşlayır. Milli vətənpərvərlik mövzusunda hazırladığı məruzə (elmi rəhbəri professor Məmməd Nəsrullayev) tələbələrin illik praktik konfransında birinci yerə layiq görülmüş, məruzənin tezisi nəşr olunmaq üçün Akademiyanın elmi hissəsinə götürülmüşdür. Pirverdiyev indiyə qədər heç bir inzibati cəza almamışdır.

Xasiyyətnamə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin "Gənclərlə iş" şöbəsinə təqdim edilmək üçün verilir.

"Təkmübarizlik" fakültəsinin dekani: (imza) A.A.S.
Azərb.DBTİA Tələbə Həmkarlar İttifaqı
Komitəsinin sədri: (imza) A.A.S.

26 fevral 2017-ci il

12. HESABAT

"**Hesabat**" ərəbcə "**hesab**" sözünün cəmi olmaqla müəyyən tapşırığın yerinə yetirilməsi və ya görülmüş işin nəticəsi haqqında məsul şəxsə, təşkilata yazılı və ya şifahi şəkildə verilən rəsmi məlumatdır. Hesabat inandırıcı olmalı, faktlar və rəqəmlər dəqiq göstərməlidir.

Hesabatın əvvəlində onu yazan şəxsin (kollektivin, təşkilatın) kimliyi haqqında qısa məlumat qeyd edilir, altındakı sətirin ortasında böyük hərflərlə "hesabat" sözü yazılır, sonrakı sətirdə abzasdan hesabatın mətni verilir. Mətdən sonra imza qoyulur və tərtib edildiyi tarix göstərilir.

Nümunə:

Azərbaycan DBTİA-nın "Təkmübarizlik" fakültəsi TA 17-04-cü qrupun (II kurs) tələbəsi Eyvaz Nəriman oğlu Musayevin 2017-ci il yanvar ayının 25-dən fevral ayının 15-dək Türkiyənin Antalya kurort şəhərində təlim-məşq toplanışında iştirak etməsi haqqında

Hesabatı

Göstərilən tarixdə biz - "İnter" futbol klubunun gənclərdən ibarət komanda üzvləri yanvar ayının 25-də səhər saat 10⁰⁰-da Antalya şəhərinə avtobusla yola düşdük. Səhəri gün, yanvarın 26-da günün ikinci yarısı saat 18⁰⁰-da orada olduq. Həmin gün oteldə gecələdik. Yanvarın 27-dən 31-nə kimi hər gün günün birinci və ikinci yarısında məşqçimiz Gəray Qarayevin başçılığı altında 4-5 saat məşq edirdik. Fevralın 2-də və 6-da şəhərin birinci divizionunda çıxış edən "Urfaspor" və "Şannıspor" komandaları ilə yoldaşlıq görüşləri keçirdik, 3:2 və 3:1 hesabları ilə qələbə qazandıq. Hər iki matçda mən də qol

vurdum. Fevralın 12-nə kimi şəhərin görməli yerlərinə səyahətə çıxdıq, muzeylərə baş çəkdik. Yaxşı dincəldik. Fevralın 13-də məktəblilərdən ibarət yerli komanda ilə görüşdük, 6:2 hesablı qələbə qazandıq.

Fevralın 14-də təcrübə mübadiləsi aparmaq məqsədilə "Qazanspor" komandasının məşq bazasında olduq, "sol ayaqla zərbə taktikası" mövzusunda seminarda iştirak etdik. Fevralın 15-də İstanbuldan təyyarə ilə Bakıya uçduq.

İmza: E.N.Musayev

16.02.2017

13. XƏBƏRDARLIQ

"**Xəbərdarlıq**" sözü ərəbcə "**xəbər**" (məlumat, bilgi), farsca "**dar**" (malik olan) sözlərindən və azərbaycanca-**lıq** şəkilçisindən düzəlmişdir, "**xəbəri olmaq**", "**xəbər vermək**" mənasındadır. Xəbərdarlıq, əsasən idarə, təşkilat və ya müəssisələrdə xətəyə yol vermiş, qəbahət etmiş şəxsə bir daha belə işləri təkrar etməmək üçün verilir. O, yazılı və ya şifahi göstəridir.

Xəbərdarlıq intizam tənbehi hesab edilməsə də, nəticəsi olmadıqda həmin şəxsə töhmət verilir. Nizam-intizama zidd hərəkətlərə görə edilən xəbərdarlıq məktəblilərə, tələbələrə aiddir.

Nümunə:

**ADBTİA-nın "İdman oyun növləri" fakültəsi üzrə
Xəbərdarlıq**

31 mart 2017-ci il

Bakı şəhəri, №3

30 mart 2017-ci il tarixdə 401 nömrəli auditoriyada mobil telefonlarla dərsin gedişinə mane olduqlarına, intizamsızlıq törətdiklərinə görə adları çəkilən tələbələrə xəbərdarlıq edilsin:

1. Əşrəfov Mövsüm Hidayət oğlu - qrup OA 17 - 03

2. İsmiyev Xəqan Mirzə oğlu - qrup OA 17 - 03
3. Namazov Əfsər Göyüş oğlu - qrup OA 17 - 04
"İdman oyun **növləri**" fakültəsinin dekanı: (imza) A.A.S.

14. İZAHAT

"**İzahat**" ərəb mənşəli "**izah**" sözünün cəm formasıdır, bir işi, məsələni, hadisəni "**açıqlama**", "**məlumat vermə**" anlamında işlədilir. İzahat müdiriyyətin, vəzifəli şəxsin tələbi əsasında qısa və ya ətraflı, yazılı və ya şifahi ola bilər.

Vərəqin sol tərəfində 5-6 sm yer buraxmaqla izahatın ünvanlandığı şəxsin vəzifəsi, adı və soyadı göstərilir. Yeni sətirdən abzasdan izahat verənin kimliyi, adı və soyadı qeyd olunur. Yenidən abzasdan vərəqin ortasında böyük hərflərlə "İzahat" sözü yazılır. 2 sm yer buraxmaqla sətirbaşından iş, hadisə haqqında ətraflı açıqlama verilir. Sonda izahat verən imzasını qoyur, altından tarixi qeyd edir.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyasının "İdman oyun növləri" fakültəsinin dekanı A.A.S.-ə fakültənin II kurs OA 17-01-ci qrupun nümayəndəsi Nuru Hacı oğlu Əhmədovdan

İzahat

29 noyabr 2016-cı il tarixdə ikinci növbənin üçüncü saatında (saat 17⁰⁰-da) biz 412 nömrəli auditoriyada pedaqogika dərsi keçərkən pəncərə açıq olduğundan qəfildən əsən güclü külək təzyiqlə içəri daxil oldu, çərçivəyə möhkəm

bərkidilməmiş qapını vurub qırdı. Bu hadisədə tələbələrimizin birbaşa günahı yoxdur. Bunu həmin vaxt bizə dərs deyən baş müəllim Əli Məmmədov da təsdiq edə bilər.

İmza: Əhmədov N. H

30.XI.2016-cı il

15. QƏBZ

Mən, "İdman oyun növləri" fakültəsinin I kurs OR 17-1-ci qrupun nümayəndəsi Qəhrəmanova Aynur Kamran qızı Akademiyanın oxu zalından məşğələ zamanı tələbələrin istifadə etməsi üçün 25 (iyirmi beş) ədəd "İngilis dili" (Bakı, 2016, I hissə) dərsliyi götürdüm.

İmza: Aynur Qəhrəmanova

26 fevral 2017-ci il

16. MƏQALƏ

Çempionla görüş

Bu günlərdə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında Olimpiya və iki dəfə dünya çempionu Fərid Mansurovla tələbə və müəllimlərin görüşü keçirilmişdir. Görüşdə Fərid Mansurovla yanaşı Olimpiya çempionu Elnur Məmmədli, dünya və Avropa çempionu Rövşən Bayramov, Avropa çempionu Həsən Cəbrayılov da iştirak edirdilər ki, bu da tələbələrin böyük marağına səbəb olmuşdu. Akademiyanın idman işləri üzrə prorektor, professor D.Q.Quliyev F. Mansurovun həyatından, müxtəlif illərdə dünya və Avropa çempionatlarında, xüsusən XXX Olimpiya oyunlarında apardığı mübarizədən olduqca maraqlı epizodlar danışdı. O, yazmış olduğu kitabda, eləcə də xaricdə çap olunmuş qəzet və jurnallarda Fərid haqqındakı fikirləri nəzərə çatdırdı.

Akademianın “Güləşmə və onun metodikası” kafedrasının müdiri, professor A.A.S., kafedranın müəllimlərindən dosentlər C.Yaqubov, İ.Abdulqədirov və başqaları çempionun uğurlarının tələbələrımız üçün nümunə olmasını vurğuladılar. Sonda Fərid Mansurov çıxış edərək gələcək planlarından danışdı və tələbələrlə xatirə şəkli çəkdi.

**Nüsrət Məmmədli,
"İdman təkmübarizliyi" fakültəsinin tələbəsi**

17. MƏLUMAT

Məlumat ərəb mənşəli "**məlum**" sözünün cəm formasıdır, **aydın, aşkar, bilinən** mənasındadır. Hər hansı bir xəbər haqqında bildiriş xarakteri daşıyır. Elanlar lövhəsində bir vərəqdə yazılır, məlumatı rəsmi şəkildə çatdırmaq məqsədi daşıyır.

Nümunə:

Məlumat

**Azərbaycan DBTİA-nın bütün əməkdaşlarının, müəllim və
tələbələrin nəzərinə**

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 fevral 2010-cu il tarixli qərarı ilə Novruz bayramı 20-27 martda keçiriləcəkdir və həmin günlər iş günü hesab edilmir.

Tədris hissəsi

18. MÜQAVİLƏ

"Müqavilə" ərəb mənşəli söz olub, "**qarşılıqlı razılaşma**", "**anlaşma**" deməkdir. Məzmununa görə müqavilənin müxtəlif növləri vardır: sülh müqaviləsi, ticarət müqaviləsi, təhsil müqaviləsi, icarə müqaviləsi və s.

Müqavilələr müəyyən şərtlərlə bağlanır və hər iki tərəfin nümayəndələri tərəfindən təsdiqlənir. Müqavilə tərəflərin imzalandığı gündən qüvvəyə minir və nəzərdə tutulmuş vaxta qədər qüvvədə qalır. Müqavilələr dörd nüsxədə tərtib edilir və hər tərəfdə eyni qüvvəyə malik 2 nüsxə saxlanılır.

Nümunə:

Müqavilə

Bakı şəhəri

12 mart 2017-ci il

Biz, aşağıda imza edənlər-sonradan "Nicat" adlanacaq ticarət kompleksinin direktoru Y.Ə.Nuriyev və gələcəkdə "İcarəçi" adlanacaq satış birliyinin direktoru C.N.Hüseynli belə bir müqavilə bağladılar:

1. Bakı şəhəri H.Ə.Əliyev küçəsi-89, 1-ci mərtəbə, 105 kv metr sahəsi olan otaqları satış müəssisəsi yaratmaq məqsədilə "Nicat" ticarət kompleksi "İcarəçi"yə kirayəyə verir, "Nicat" isə kirayə götürür.

2. Kirayə müddəti müəyyənləşdirilib: 02.03.2017-ci ildən 02.03.2020-ci ilə qədər.

3. Tərəflərin razılığına görə kirayə haqqı hər kvadrat metr üçün 20 (iyirmi) manatdır.

4. Bu müqavilədə göstərilən hüquqların başqasına verilməsi yalnız "Nicat"-ın qeyd olunmuş yazılı razılığı ilə mümkündür.

5. "İcarəçi" hər rübün birinci ayının 10-a qədər rüblük kirayə haqqını ödəməlidir.

6. Müqavilə iki nüsxədə imzalanmaqla biri "Nicat"-a, digəri "İcarəçi"yə verilir.

Tərəflər:

"Nicat" ticarət kompleksi

Bakı şəhəri, H.Əliyev küçəsi-89,

Hesab 9876543

və Bakı, H.Cavid prospekti-156,

Hesab 3210567 mərkəzi bank

Ticarət kompleksinin sahibi: (imza) Y.Ə.Nuriyev

"İcarəçi"-nin müdiri: (imza) C.N.Hüseynli

19. MÜRACİƏT

"Müraciət" ərəb mənşəli söz olub "rica", "çağırış" mənasını ifadə edir. Müraciət şifahi və yazılı formada olur. Yazılı formada olan müraciətdə aşağıdakılar nəzərdə saxlanılır:

1. Müraciətin kimə ünvanlandığı qeyd olunur;
2. Müraciətin mətni məzmunlu və qısa olur;
3. Sonda müraciəti qəbul edən təşkilat və ya şəxs göstərilir.
4. Müraciətin qəbul olunduğu yer və tarix qeyd edilir.

Nümunə:

**31 dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik
və Milli Birlik Günü münasibətilə bütün gənclərə**

MÜRACİƏT

Xalqımız bütün tarixi boyu milli birlik və həmrəylik arzuları, ideyaları ilə yaşamışdır. Dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması, onların milli birlik və həmrəyliyinə güclənməsi son illərdə daha da geniş vüsət almışdır. Biz, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların milli birlik və həmrəylik hisslərinin, ümummilli ideyaların güclənməsinə bütün bacarıq və iş fəaliyyətimizi sərf edək. Hər yerdə Azərbaycan dövlətçiliyi ətrafında sıx birləşək, ölkəmizin daxili və xarici siyasətini dəstəkləyək.

**Şəmsəddin Hacıyev,
Azərbaycan DBTİA-nın II kurs tələbəsi**

Bakı şəhəri, 31 dekabr 2017-ci il.

20. PROTOKOL

"**Protokol**" yunanca **protok** "**ilk, birinci vərəq**", **kolos** "**yapışdırmaq**" sözlərinin birləşməsindən düzəldilmişdir. Kollektivlərdə keçirilən müşavirə, konfrans, yığıncaq, toplantı və iclasların gedişini nizamlamaq üçün sədr və katib seçilir. Sədrin vəzifəsi yığıncağı nəzərdə tutulmuş formada aparmaq, katibin vəzifəsi isə iclasın gedişini sənədləşdirməkdir. Bu yazılı sənəd protokol adlanır.

Forma və məzmununa görə protokol bir və ya bir neçə məsələni əhatə edə bilər. Protokolun tərtibi və yazılışında aşağıda göstərilən cəhətlər nəzərdə saxlanılır:

1. "**Protokol**" sözü və onun nömrəsi vərəqin yuxarısında, ortada böyük hərflərlə yazılır.

2. Təşkilatın adı, yığıncağın keçirildiyi tarix və yer qeyd edilir.

3. Yığıncaqda iştirak edən kollektiv üzvlərinin sayı, rəhbər orqanların nümayəndələrinin adı, soyadı və vəzifəsi göstərilir.

4. Giriş hissədən sonra "**Gündəlik məsələlər**" qeydi ortadan böyük hərflə yazılır, müzakirə olunacaq məsələ abzasdan verilir. Məsələ birdən çoxdursa, nömrələrlə qeyd aparılır.

5. Gündəlik məsələdən sonra yeni sətirdən abzasdan böyük hərflə "**Eşidildi**" sözü yazılır.

6. "Çıxış etdilər" hissəsində çıxış edənlərin adı və soyadı sətirin əvvəlində göstərilir, onların çıxışındakı fikirlərin qısa məzmunu aydın qeyd olunur.

7. Sonra vərəqin ortasında "**Qərar**" sözü yazılır. Məsələnin qərar hissəsi iclasın məqsədini ifadə etməli, bəndlər üzrə yığcam şəkildə yazılmalıdır.

8. Protokolun sonunda sədr və katibin adı, soyadı göstərilir və onlar protokolu imzalayırlar.

Nümunə:

**Azərbaycan Dövlət Tələbə-Gənclər Təşkilatının
18 noyabr 2017-ci il tarixli 8 sayılı iclasının**

Protokolu

2017-ci il dekabr ayının 18-də Azərbaycan Dövlət Tələbə Həmkarlar İttifaqı Təşkilatının növbəti iclası keçirildi. İclasda 25 nəfər təşkilat üzvündən 23 nəfər və Akademiyanın idman işləri üzrə prorektoru, professor D.Q. Quliyev iştirak edirdi. Təşkilatın sədri Babanlı Y.M. iclasın gündəliyini təşkilat üzvlərinin nəzərinə çatdırdı.

İclasın gündəliyi:

1. 2017-2018-ci tədris ilinin birinci yarısında tələbələrin dərslə davamiyyəti haqqında.
2. Ali məktəblər arasında keçiriləcək Spartakiadaya hazırlıq haqqında.

Eşidildi:

1. Müzakirə olunan birinci məsələ haqqında təşkilat sədrinin müavini E.Şükürov məruzə etdi (məruzənin mətni protokola əlavə olunur).
2. İkinci məsələ haqqında Akademiyanın idman işləri üzrə prorektoru D.Q.Quliyev məlumat verdi.

Çıxışlar

“İdman təkmübarizliyi” fakültəsinin dekan müavini Q. M.Cəfərov, "İdman oyun növləri" fakültəsinin dekan müavini A.M.İbrahimli, tələbələrdən Əliyev E. (qrup OA 17-02), Həşimov M. (qrup OA 17-10), Süleymanov Ç. (qrup TA 17-4) çıxış edərək müzakirə olunan məsələyə münasibət bildirdilər.

Qərar:

1. Birinci məsələ haqqında məruzə edənlər və çıxışçıların göstərdikləri qeydlər nəzərə alınsın. Qərarın icrasına nəzarət

Akademiyanın Tələbə-Gənclər Təşkilatının sədrinə həvalə edilsin.

2. Ali məktəblər arasında keçiriləcək Spartakiadaya hazırlıqla bağlı ayrı-ayrı idman növləri üzrə işləri gücləndirmək aidiyyatı olan kafedra müdirlərinin nəzərinə çatdırılsın. Növbəti iclasda görülmüş işlər haqqında Akademiyanın idman işləri üzrə prorektorunun geniş məruzəsi dinlənilsin.

Sədr: (imza) G.Qarayev
Katib:(imza) F.Həsənova

21. RAPORT

"Raport" fransız sözü olub bir şəxsin vəzifəcə böyük şəxsə verdiyi şifahi və ya yazılı məlumatdır.

Nümunə:

"İdman oyun növləri " fakültəsinin
dekanı A.A.S.-a

II kurs OA 17-10-cu qrupun
nümayəndəsi Müzəffər Şükürovun

Raportu

Sizin tapşırığınıza əsasən Akademiya binasının cənub səhəsi - keçmiş yataqxanaya tərəf ərazi qrupumuzun tələbələri tərəfindən təmizlənib qaydaya salınmışdır. Tələbələrdən Ələkbərov Habil və Əzimov Möhsün stadionda işləyən 8-ci qrupa kömək etməyə göndərilmişdir.

İmza:Müzəffər Şükürov

25 aprel 2017-ci il

22. REFERAT

"Referat" latın sözü olub **"məruzə etmək", "məlumat vermək"** mənasındadır. Referat elmi və ya bədii əsərin, hər hansı kitabın məzmununa, xülasəsinə, məxəzin icmalına həsr olunmuş yığcam məruzə mənasında da işlədilir. Referat incəsənət, elm, texnika və təsərrüfatın, məktəb həyatının ən aktual problemləri ilə əlaqədar məsələləri işıqlandırır. Referatın yazılma forması belədir:

1. Vərəqin ortasında böyük hərflə "Referat" sözü yazılır;
2. İki sətirdən sonra abzasdan "Mövzu" sözü və mövzunun adı qeyd edilir;
3. Abzasdan "Referat müəllifi" sözü və müəllifin adı, atasının adı və soyadı yazılır;
4. Abzasdan referatın planı verilir, sonra məzmunu şərh olunur;
5. Yazının sonunda referat müəllifi imzasının qoyur, imzanın altından tarix göstərilir.

Nümunə:

Referat

Mövzu: "Ağırliqqaldırma idmanında yeniyetmələrin məşq metodikası"

Referat müəllifi: İntiqam Zahirov

Son illər ağırliqqaldırma idmanında yüksək nəticə göstərən gənc idmançıların mübarizəsi daha gərgin keçir. Azərbaycanın gənc ağırliq qaldıranları ildən-ilə nəticələrini yaxşılaşdırmaqla müxtəlif miqyaslı yarışlarda uğurla çıxış edirlər. Lakin bunlara baxmayaraq yeni başlayan gənc idmançıların nəzəri biliklərə lazımınca yiyələnmə bilməmələrinin səbəbi məşq metodikasına aid dərslik və dərs vəsaitlərinin az yazılmasıdır. "Ağırliqqaldırma və boks" kafedrasının dosenti Qubad Əli oğlu Cəbrayilovun "Ağırliqqaldırma idmanında yeniyetmələrin məşq metodikası"

dərs vəsaiti həmin boşluğu doldurmaq və müasir şəraitə uyğun məşq prosesinin təşkil olunmasına köməklik göstərməkdir.

Dərs vəsaiti dörd fəsildən ibarətdir. Hər fəsildə məşq yükünün təşkilindən, saatların bölüşdürülməsindən, müxtəlif yaş qruplarında aparılan planlaşdırmadan, məşq yükünün tədricən artırılmasından geniş və ətraflı danışılmışdır.

Vəsaitdə müəllif ixtisasçı tələbələrin tədris proqramında olan mövzuların planlı və saatlar üzrə bölgüsünü nümunələr əsasında işıqlandırır.

Dərs vəsaitinin nəşri gənc idmançılara, bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə, eləcə də Azərb. DBTİA-nın ağırlıq-qaldırma idmanı ilə məşğul olan tələbələrinə vaxtında verilmiş faydalı töhfədir.

İmza: İntiqam Zahirov

27 fevral 2017-ci il

23. REQLAMENT

"Reqlament" fransız sözü olub (reqlament) müşavirənin, iclasın, toplantının, konfransın və s. aparılması qaydası haqqında qabaqcadan müəyyən edilmiş və açılış anında qəbul edilən nizamnamə mənasındadır.

Nümunə:

20 may 2017-ci ildə TA 17-05-ci qrupda keçirilən iclasın Reqlamenti

Birinci məsələ: Qrup nümayəndəsi Gülhüseyn Dadaşovun "Tələbələrin yay imtahan sessiyasına hazırlığı haqqında" məruzəsi - 10 dəqiqə;

Cari məsələlər:

1. Tələbələrin dərəcə davamiyyəti və yığma komanda üzvlərinin dərslərə münasibəti (qrupun həmkarlar təşkilatının nümayəndəsi) - 5 dəqiqə;

2. İmtahan fənləri üzrə sərbəst mövzu və son kollokvium ballarının müzakirəsi (dekan müavini Q.M.Cəfərovun məlumatı) -5 dəqiqə;

3. Çıxışlar 1- 2 dəqiqə;

24. RƏY

"Rəy" ərəb sözü olub bir şey – əsər, tamaşa, konsert, kino-film və s. haqqında fikir, mülahizə söyləməkdir.

Rəyin yazılmasına verilən tələblər:

1. Rəyin başlığında onun nəyə və ya kimə verilməsi göstərilir;

2. Başlıq hissənin altında ortada böyük hərflə "Rəy" sözü yazılır;

3. Yeni sətirdən rəyin ümumi məzmunu şərh olunur. Haqqında rəy yazılan şey, hadisə, fakt təhlil olunur, onun müsbət və çatışmayan cəhətləri göstərilir;

4. Rəyin müəllifi müəyyən nəticəyə gələrək öz təklif və tövsiyələrini bildirir;

5. Rəy tamamlandıqdan sonra rəyçi imzasını qoyur, ardınca adını və soyadını, titulu qeyd edir;

6. Rəyçi imzasının altından ayın tarixini bütöv şəkildə yazır.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyasının "İdman oyun növləri" fakültəsinin magistrantı Hüseynov Hüseyn Əlihüseyn oğlunun "Gənc futbolçularda maksimal aerob dözümlülüyün tədqiqi" mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyasına

Rəy

Gənc futbolçularda tək cə texniki və taktiki fəndlərin təkmilləşdirilməsi məsələsi deyil, eləcə də futbolçuların aerob

düzümlülüyü məsələsi bu gün bütün aktuallığı ilə bu sahənin mütəxəssislərini maraqlandırır. Magistraturanı qurtarmaq ərə-fəsində olan H.Hüseynov Akademiyasının futbol komandasının oyunçusu kimi çoxillik oyun təcrübəsinə istinad etməklə maraqlı mülahizələrlə dissertasiya işini bitirmişdir.

Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədə-biyyat siyahısından ibarətdir. Girişdə dissertasiya işinin məq-səd və vəzifələri qeyd edilmişdir. Birinci fəsildə əzələlərdə ATF resintezinin anaerob və aerob yolla baş verməsi məsələləri işıqlandırılır. Təqəllus edən əzələdə üç energetik sistemin iştir-ak etdiyi göstərilir. İkinci fəsildə magistrant qeyd edir ki, uzun müddətli və zəif şiddətli işdə əzələlərin oksigen tələbi tam ödə-nilir. Lazım olan enerji sulu karbonların və yağların oksidləş-məsi nəticəsində alınır. İşin şiddəti artdıqca yağların oksid-ləşməsi nəticəsində alınan enerjinin istehsalına ehtiyac azalır.

Magistrant gəldiyi nəticələri qısa şəkildə xülasə etmişdir. Dissertasiya magistrantın tədqiq etdiyi mövzunu yaxşı başa düşdüyünü göstərir. Yüksək səviyyədə yerinə yetirilmiş disser-tasiya işini müdafiəyə buraxmaq olar.

Rəyçi: (imza) Əliyev S.A.

"Ümumi və idman fiziologiyası" kafedrasının
dosenti, biologiya elmləri namizədi

26 aprel 2017-ci il

25. SƏRƏNCAM

"**Sərəncam**" fars mənşəli **sər** (baş) və **əncam** (son, nəhayət, aqibət) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. **Əmr**, **göstəriş**, **tədbir görmə**, **həll etmə** anlamındadır.

Nümunə:

N.P.Həsənovanın dəftərxana şöbəsinin
müdiri vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında
Azərbaycan DBTİA rektorunun

Sərəncamı

Ştat cədvəlinə uyğun olaraq qərara alıram: Nina Petrovna Həsənova Akademiyanın dəftərxana şöbəsinin müdiri təyin edilsin.

**Azərbaycan DBTİA-nın
rektoru (imza) A.A.S.**

10 yanvar 2017-ci il

* * *

26. TELEFONOQRAM

"Telefonoqram" yunanca **tele**(uzaq), **fone**(səs), **qramme** (yazı) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Müəyyən bir məlumatı, hadisəni telefonla lazımi yerə çatdırmaq üçün telefonoqramdan istifadə olunur.

Telefonoqrama verilən tələblər:

1. Telefonoqramın nömrəsi göstərməlidir;
2. Telefonoqramın nə məqsədlə vurulması yazılmalıdır;
3. Çağırılan yerin ünvanı, tarix və saat dəqiq göstərməlidir;
4. Telefonoqramı göndərən və qəbul edən şəxslər vəzifəsini, ad və soyadlarını, telefon nömrəsini, ayın tarixini dəqiq yazmalıdırlar;

Nümunə:

Telefonoqram №5

Azərbaycan DBTİA-nın gimnastika kafedrasının müdiri A.A.S.-ə
Sizin, Bakıda 2017-ci il may ayının 28-də keçiriləcək bədii gimnastika üzrə dünya çempionatının mərhələ yarışlarında beynəlxalq dərəcəli iki hakimlə Heydər Əliyev adına İdman-Konsert Kompleksində olmağınız qərara alınmışdır.

Yarışlar 28 may 2017-ci il saat 10⁰⁰-da başlanır.

Azərbaycan Respublikası Gimnastika Federasiyası.

Telefonoqram Gimnastika Federasiyasının baş katibi F.Qayıbov tərəfindən 16 may 2017-ci il saat 10³⁰ dəqiqədə vuruldu.

Tel: 493-95-00

Telefonoqramı qəbul etdi: Azərb. DBTİA gimnastika kafedrasının dosenti A.A.S.

16 may 2017-ci il saat 10⁴⁰ dəqiqədə. Tel: 564-89-72

27. TELEGRAM

"**Teleqram**" yunanca **tele** (uzaq), **qramme** (yazı) söz birləşmələrindən yaranmışdır, "**uzağa köçürmə**" mənasındadır. Telegram vasitəsilə müəyyən məlumat və ya müəyyən miqdarda pul uzaq məsafəyə təcili çatdırılır.

Telegramın yazılış forması:

1. Şəxsin ünvanı, adı və soyadı dəqiq göstərməlidir;
2. Telegramın məzmunu yığcam və aydın yazılmalıdır;
3. Rəqəmlər hərflərlə ifadə olunmalıdır.

Nümunə:

Telegram

Tovuz rayonu, Quşçular kəndi, Təzəxan müəllim Sultanova
Sizi Novruz bayramı münasibətilə təbrik edir, Sizə uzun
ömür, can sağlığı və işlərinizdə uğurlar arzulayıram.

Çingiz Əlibəyli
keçmiş qrup yoldaşınız

28. TƏQDİMAT

"**Təqdimat**" ərəb mənşəli "**təqdim**" sözünün cəm formasıdır. Təqdimatda yuxarı vəzifəli şəxs qarşısında hər hansı bir məsələni qaldırmaq, ona müraciət etmək, kiməsə mükafat və ya müəyyən vəzifə vermək nəzərdə tutulur.

Nümunə:

Azərbaycan Milli İdman Növləri
Assosiasiyası və Azərbaycan Zorxana
İdman Federasiyasının prezidenti cənab
X.K.Qurbanova

Azərbaycan Respublikası Güləşmə
Federasiyasının məşqçisi A.Cəfərovdan

Təqdimat

13-17 dekabr 2017-ci il tarixdə Almaniya Federativ Respublikasının Frankfurt şəhərində Zorxana və pəhləvani güləşi üzrə 18 ölkənin iştirak etdiyi II Avropa çempionatı keçirilmişdir. Dünya xalqlarının milli güləşmə idmanı üzrə keçirilən bu çempionatda ölkəmizi I Dünya Kubokunun qalibləri olan güləşçilərimiz layiqincə təmsil etmişlər. İdmançılarımız pəhləvan güləşi, kəbbadə, çərxi surət, çərxi çəmən, mil bazı və kom növləri üzrə qazanan qızıl medalların sayına, eləcə də komandalı və fərdi hərəkətlərin cəminə görə Avstriya, Belçika və Almaniya kimi ölkələrin komandalarını geridə qoyaraq ümumi komanda hesabında birinci yeri tutmuşdur.

Qızıl medallar əldə etmiş bu idmançılardan nümunəvi davranış, bacarıq və böyük əzmkarlıq göstərmiş adları çəkilən üç güləşçiye əmrlə təşəkkür və pul mükafatı verməyinizi xahiş edirəm:

1. Cavadov Vüsal Yaşar oğlu

2.Qurbanov Vüqar Ağayusif oğlu

3. Orucov Xəyyam Hüseyn oğlu

Azərbaycan Respublikası Güləşmə
Federasiyasının məşqçisi:(imza) **A.Cəfərov**

20 dekabr 2017-ci il

29. TƏLƏBNAMƏ

"**Tələbnamə**" ərəb mənşəli **tələb** (istəmə, tələb etmə) və fars mənşəli **namə** (yazı, məktub) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bir şeyin tələb edilməsi, bir işin görülməsi, müəyyən şeyin istənilməsi və ya bir adamın sərəncama göndərilməsi haqqında yazılı rəsmi xahişdir.

Nümunə:

Bakı şəhər Təhsil İdarəsinin müdiri cənab T.Ə.İsmayılova
Bakı şəhəri 158 saylı məktəbin direktorundan

Tələbnamə

Məktəbdə bədən tərbiyəsi dərslərini səmərəli keçirmək üçün aşağıda adları çəkilən inventarın alınmasına maliyyə vəsaiti ayrılmasını xahiş edirik:

1. Futbol topu - 5 ədəd
2. Güləşmə xalçası - 2 ədəd
3. Voleybol toru - 1 ədəd
4. Stolüstü tennis kompleksi - 1 ədəd.

**Nəsimi rayonu 158 saylı ümumtəhsil
orta məktəbin direktoru: (imza) A.A.S.**

6 mart 2017-ci il

30. TƏLİQƏ

"**Təliqə**" ərəb mənşəli "**əlaqə**" sözündəndir, **rəsmi məktub** mənasındadır. Bir idarənin başqa bir idarəyə, təşkilata yaxud vəzifəli bir şəxsə rəsmi xarakterli müraciət formasıdır. Təliqə, adətən, yüksək vəzifəli şəxsə, idarəetmə orqanlarının aidiyyatı olan təşkilatın ünvanına göndərilir. Təliqənin sol küncündə idarənin ştamplı, ştampda idarənin adı, ünvanı, tarix və göndərilmə nömrəsi qeyd olunur.

Nümunə:

150 saylı orta məktəbin direktoruna

Hörmətli cənab M.Sadıxov

İyun ayının 10-da məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin ümumi vəziyyəti müzakirə olunacaqdır. Yığıncaqda Sizin və rəhbərlik etdiyiniz məktəbin tədris işləri üzrə direktor müavininin məlumatı dinlənəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı şəhəri
Təhsil İdarəsinin müdiri: (imza) **Məmmədov Ə.M.**

26 may 2017-ci il

* * *

31. TƏLİMAT

"**Təlimat**" ərəb mənşəli olub "**təlim**" sözünün cəm formasındadır. Bir şeyi həyata keçirmək üçün qayda və üsulları müəyyənləşdirən yazılı rəsmi sənəddir.

Nümunə:

2017/2018-ci tədris ilində Azərb. DBTİA-da qış imtahan sessiyasında kredit sistemi üzrə I və II kurslarda imtahanların aparılması haqqında

Təlimat

1. "Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi" haqqında əsasnamə 2016/2017-ci dərs ili üçün qüvvədə saxlanılsın;

2. "İmtahan sessiyasının təşkili və keçirilməsi qaydaları" nəzərə alınmaqla fakultə dekanları imtahan cədvəllərini dekabrın 10-dan gec olmayaraq hazırlayıb tələbələrə çatdırılmasına nail olsunlar;

3. "İmtahana görə balların yığılması", "Fənlər üzrə dərslərə davamiyyətə və dərslərin nəticələrinə görə balların hesablanması" qaydaları bütün qruplarda tələbələrə və müəllimlərə elan edilsin. Nəzərdə tutulsun ki, I və II kurs tələbələri Təhsil Nazirliyinin müəyyənləşdirdiyi fənləri Boloniya sistemi (kredit üsulu) üzrə imtahan verirlər.

Azərb. DBTİA-nın rektoru: (imza) A.A.S.

32.TƏRCÜMEYİ-HAL (AVTOBİOQRAFİYA)

"Tərcümeyi-hal" ərəbcə **"tərçi"** (geri çevirmə, təkrar etmə) və **hal** (surət, vəziyyət) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Tərcümeyi-hal şəxsin öz əli ilə həyatını ətraflı təsvir etməsi, özü haqqında tam məlumat verməsidir. Tərcümeyi-halda şəxs özünün keçdiyi həyat yolunu əks etdirməklə bərabər, ata və anası, ailə üzvləri haqqında da məlumat verir.

Tərcümeyi-hala verilən tələblər:

1. Tərcümeyi-hal sözü başlıq kimi vərəqin yuxarı hissəsində ortada yazılır;

2. Tərcümeyi-halda şəxs adını, atasının adını, soyadını, doğulduğu gün, ay, ili və yeri (şəhər, rayon, kənd) şəxsiyyət vəsiqəsində olduğu kimi dəqiq göstərir;

3. Məktəbdə oxuduğu dövrdə apardığı ictimai işləri və nailiyyətləri ardıcıl sadalayır.

4. Ailə üzvləri haqqında qısa məlumat verir;

5. Tərcümeyi-hal şəxsin öz xətti ilə yazılır, sonda şəxsi imza qoyulur və altında yazılma tarixi göstərilir;

Nümunə:

Tərcümeyi-hal

Mən, Əliyev Məmməd Həsən oğlu, 21 dekabr 1999-cu ildə Bakı şəhərində (İsmayilli rayonunun Mücü kəndində) anadan olmuşam. 2005-ci ildə Bakı şəhərindəki 150 saylı məktəbin birinci sinfinə daxil olmuş, 2016-cı ildə həmin məktəbi bitirmişəm. Həmin ildə də ali təhsil almaq üçün sənədlərimi Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasına vermişəm. Əvvəlcə test, sonra da qabiliyyət imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verib bura daxil olmuşam. Hazırda "İdman təkmübarizliyi" fakültəsinin ikinci kursunda oxuyuram.

Ailəmiz dörd nəfərdən ibarətdir: Atam-Kərim Məmməd oğlu Əliyev 1965-ci ildə İsmayilli rayonunda anadan olmuş, 1991-1993-cü illərdə Qarabağ döyüşlərində iştirak etmiş, yaralanmış, II dərəcəli müharibə veteranıdır. Hazırda pensiyaçıdır. Anam-Ofelya Cümşüd qızı Əliyeva 1970-ci ildə İsmayillının Sülüt kəndində anadan olmuşdur. O, Bakı Qızlar Seminariyasını bitirmişdir. Hazırda sinif müəllimi işləyir. Bacım-Tünzalə Kərim qızı Əlisoy 2001-ci ildə anadan olmuşdur. Hazırda Bakı şəhərindəki 150 saylı məktəbin X sinfində oxuyur.

İmza: M.H.Əliyev

20 dekabr 2016-cı il

33. TƏŞƏKKÜR

"Təşəkkür" ərəb mənşəli "şükr" sözündən olub yaxşı bir işə görə "minnətdarlıq", "razılıq etmə" anlamındadır.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyası üzrə
Əmr

12 may 2017-ci il

Bakı şəhəri, №16

"İdman təkmübarizliyi" fakültəsinin aşağıda adları çəkilən tələbələrinə atletika üzrə respublika çempionatında birinci yeri tutduqlarına və ölkə rekordunu təzələdiklərinə görə təşəkkür elan edilsin:

1. Quliyev Ramil Eldar oğlu, TR 16-01 - ci qrup, 200 m məsafəyə qaçış üzrə

2. Əsədov Namiq Hüseyn oğlu, TA 16-10 - cu qrup, 200 m məsafəyə qaçış üzrə

3. Xasanov Həbib Xasan oğlu, TR 16-02-ci qrup, uzunluğa tullanma üzrə

Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyasının rektoru:(imza) A.A.S.

34. TÖHMƏT

"Töhmət" ərəb mənşəli söz olub "danlama", "qınama", "məzəmmət" mənalarını verir. Töhmət idarə, müəssisə və təşkilatlarda yazılı şəkildə əmək kitabçasına və işçilərin şəxsi işinə yazılmaqla rəsmiləşdirilir. Məktəblərdə şagirdlərə və tələbələrə daxili intizam qaydalarını pozduqlarına görə rəhbərlik tərəfindən yazılı və ya şifahi töhmət verilə bilər.

Nümunə:

Töhmət
Azərb. DBTİA üzrə
Əmr

29 aprel 2017-ci il

Bakı şəhəri, №8

1. "İdman oyun növləri" fakültəsinin OA 16-10-cu qrup tələbələrinə icazəsiz ardıcıl iki gün üçüncü dərstdən getdiklərinə görə **töhmət** elan edilsin.

2. "**Əmr**" Akademiyanın bütün qruplarında oxunsun.

Əsas: "İdman oyun növləri" fakültəsinin dekanı A.A.S.-in məlumatı.

ADBTİA-nın rektoru: (imza) A.A.S.

* * *

35. VƏKALƏTNAMƏ

Vəkalətnamə "birdəfəlik etibarnamə" olub vəsiyyətnamə, etibarnamə kimi əqdin (**bağlama, tərtib etmə, təşkil etmə**) bir növüdür. Qiymətli bir əşyanı müəyyən yerdən almaq üçün lazımı şəxsə verilən sənəddir. Vəkalətnamə vəkil edilən şəxsin adına yazılarkən imza qoyulur və müəssisənin möhürü ilə, yaxud notarius tərəfindən təsdiq olunur. Yalnız şəxsiyyət vəsiqəsi ilə etibarlıdır.

Nümunə:

Vəkalətnamə

Mən, Masallı rayonu Şərfə kənd sakini İzzət Adəm oğlu Seyfullayev adıma göndərilmiş qiymətli bağlamanı mərkəzi poçtdan almağı oğlum Fərhad İzzət oğlu Seyfullayevə (Şəxsiyyət vəsiqəsi ilə etibarlıdır).

yət vəsiqəsi AZE seriya №09876543, 16 dekabr 2015-ci ildə Masallı rayon DPŞ tərəfindən verilib) etibar edirəm.

İmza: İzzət Seyfullayev

20 dekabr 2017-ci il

İzzət Seyfullayevin imzasını təsdiq edirəm:

Masallı Dövlət Notariat
kontorunun müdiri: imza/A.A.S./ və möhür:

36. ZƏMANƏT

"Zəmanət" ərəb mənşəli sözdür, "zamin olma", "öhdəsinə götürmə" mənasındadır. Hüquqi sənəd olan zəmanət əsasında məhkəmə, prokuror və ya müstəntiq müttəhimi azad edə bilər. Zəmanət əmək kollektivləri və ictimai təşkilatlar tərəfindən hüquq mühafizə orqanlarının adına yazılır.

Nümunə:

Zəmanət

Bakı şəhəri, Baş polis İdarəsinin müstəntiqi İlyas Həsən oğlu Kərimova

9-cu mikrorayon, Mir Cəlal küçəsi, bina 12, mənzil 26-da yaşayan 14 yaşlı (2002-ci il təvəllüdlü), 37 sayılı məktəbin VIII sinfində oxuyan oğlum Əvəz İlham oğlu Nağıyevin üç nəfər sinif yoldaşı ilə avtomobil qaçıraraq əyləndikləri haqqında məlumatı aldım. Məlumata qədər bu barədə xəbərim olmayıb.

Məktəb rəhbərliyinin iştirakı ilə keçirilən yığıncaqda və evimizdə olan söhbətdə oğlum Əvəz söz vermişdir ki, bir də

heç vaxt belə hadisəyə yol verməyəcəkdir. Mən öz adımdan söz verir və zəmin dururam ki, oğlum Əvəz bir daha belə xoşagəlməz hallara - kiçik dələduzluğa yol verməyəcəkdir.

İmza: **İlham Teymur oğlu Nağıyev**
Əvəz Nağıyevin valideyni

23 may 2017-ci il

Sual və tapşırıqlar:

1. Rəsmi-kargüzarlıq üslubu nədir, onun elmi üslubdan fərqi nədədir?

2. Rəsmi sənədlər üçün səciyyəvi cəhətlər hansılardır?

3. İşgüzar üslubda bədii obrazlılığa, ekspressivlik və emosionallığa yer verilirmi?

4. İşgüzar üslubun əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

5. Ştamp və ya standart söz-ifadələr nəyi nəzərdə tutur?

6. Əməli yazı nümunələri kimlərdən kimə yazılır?

7. Əməli yazıya aid sənədlərin adlarını xatırlayın, bir neçəsinin yazılma forması haqqında məlumat verin.

8. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi hamıdan tələb olunur. Bəs ifadəlik necə? İfadəli nitq kimlərə aiddir?

9. Hansı nitq təmiz sayılır? Nitqin təmizliyi ədəbi dilin normalarına əsaslanmaq əsasında, yoxsa dil vasitələrinin təhrif olunmaması hesabına təmin olunur?

10. Hansı hallar nitqin yığcamlığına mənfi təsir göstərir, oxucu və dinləyiciləri yorur?

Çalışma. Oxuduğunuz bir kitab (roman, dərslik, dərs vəsaiti) haqqında **annotasiya** yazın, əvvəlcə sözün mənasını, sonra onun formasını qıscaca izah edin.

Çalışma. Qrupunuzda bir məsələ barəsində iclas keçirilib. İclasın **protokolunu** yazın.

Çalışma. Mətnə arxaizmləri tapın, necə başa düşdüyünüzü söyləyin:

... Şeyx Şəban yağış yağanda sel gətirən köhnə başmaqları, çustları, çəkmələri, çarıqları yığıb, qalıba vurub, yamayıb ucuz qiymətlə: cütünü bir abbasıdan, altı şahıdan satardı. Baharda, yayda abaya bürünərdi. Plov olmayan günü hökmən gərək bir abbasılıq ət alıb göndərəydi evə, ta arvad abgüşt bişirsin. Gülsüm xala yaxşı çöp ötürərdi, noxud falı açardı, boğaz basardı. Şeyx Şəbanın atası da başmaqçı idi. Gülsüm cəld başını yastıqdan qalxızıb durdu ayağa:

- A kişi, daha durginə, azanın vaxtı keçir.

- Bu saat durram, çay hazırdımı? (Ə. Haqverdiyev. "Şeyx Şəban" hekayəsindən)

Çalışma. Hazırda yaşadığınız ünvana deyil, anadan olduğunuz yerə göndərilmiş qiymətli bağlamanı alıb gətirmək üçün bir nəfərə **vəkalətnamə** yazın.

AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU

Bəzən məişət, bəzən də danışq üslubu adlandırılan ailə-məişət üslubu müəyyən mənada sərbəst üslubdur. Burada canlı danışq dili üstünlük təşkil edir. Bu üslub digərlərindən ayrı-ayrı sözlərə, onların tələffüzünə, söz sırası və s. cəhətlərə görə fərqlənir, burada terminlərə, poetik sözlərə, bədii ifadə və təsvir vasitələrinə geniş yer verilmir.

İctimai yerlərdə olmasa da, adamları danışq üslubunda ləqəbi ilə adlandırırlar; At Balaxanım, Cin Hüseyn, Gömbul Ələsgər, Gomuş Vəli, Lal Vəkil və s. kimi ləqəbi ilə adlandırılan adamlar çox vaxt bir-birindən məhz bu ayamalarla öz adaşlarından fərqləndirilir. Yazıçılar bədii üslubda, xüsusən, mənfi sürətlərin adlarında bu üsuldan istifadə edirlər. Məsələn: M. İbrahimovun "Böyük dayaq" romanında Yarməmməd, Lal Hüseyn, Yastı Salman kimi obrazlar təkcə adları ilə özlərini tanıtmırlar, həm də öz nitqləri ilə – məişət üslubuna xas dolaşq

ifadələrə, yad kəlmələrə, özlərini savadlı göstərmək üçün kənd təsərrüfatı ilə bağlı terminlərə çox yer verməklə də tanınırlar.

Ümumiyyətlə, ailənin, onun ayrı-ayrı üzvlərinin təhsildən, mədəni səviyyəsindən asılı olan danışq üslubu hamı üçün anlaşıqlı və başa düşülən nitqdır.

Danışq üslubunda məqsəd ünsiyyət yaratmaq, informasiya mübadiləsi aparmaqdır. Danışq üslubunda fikri ifadə etmək sərbəstdir, danışq sadə, təbii və fərdidir, deyilənlərə münasibət subyektivdir. Hər kəs fikrini öz bildiyi kimi şərh və ya ifadə edir. Nitq, əsasən, dialoq şəklindədir. Nitqin hansı məcrada aparılması onun qurulmasına təsirsiz ötürşür, fərdlərin daxili təbiətindən, savadından, dünyagörüşündən, sosial mövqeyindən asılı olaraq cümlə tipləri və sintaktik konstruksiyalar sadə formalarda qurulur. Müsahiblər elliptik və yarımçıq cümlələrdən, söz cümlələr, sintaktik təkrarlar, sual və nida cümlələrindən, inversiyaya məruz qalmış cümlələrdən istifadə edirlər. Standart ifadələr müəyyən hissi halları ifadə etmək üçün işlədilir (üzr istəyirəm; Təşəkkür edirəm! Nə dedin? Dedi... Çox yaxşı! Boş şeydir! Belə de! Ay sağ ol! və s.)

Şərait və situasiyadan asılı olaraq ictimai yerlərdə rəqəmlər, elmi faktlara, sübut və dəlillərə az müraciət olunur. Məlumat və söhbətlərdə fikirlər bir qədər səthi, üzdən, rabitəsiz cümlələrlə, subyektiv rəylərə əsasən verilir. “Getdim, gördüm qız evin ortasında allah-allahdadır. Hay indi nəfəsi getsin gəlməsin, bu saat nəfəsi getsin gəlməsin. İstəyirsən Qurana da əl basım. Gəlmədim! Uşağı tutmadım? Qırmızı yorğana bükmədim? Göbəyini də bağlamadım?” (C.Cabbarlı. “Almaz” pyesindən)

Əgər söhbət ciddi planda, dərstdə və ya mühazirə otağında, savadlı adamlar arasında gedirsə, fikirlər daha dəqiq, məntiqi, obyektiv, səbəb - nəticə əlaqələri əsasında qurulur.

Deməli, adi danışq üslubunda söhbətin, informasiyanın xarakterindən, harada və kimlər üçün, nə məqsədlə danışıldığı nəzərə alınır, münasibət bildirilir. Situasiya yadda saxlanmaqla

ona müvafiq nitq qurulur. Nitqdə ədəbi dilin üslubi normaları, müxtəlif çalarları diqqətdə saxlanılır.

AĞDAŞ RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏN BİR PARÇA

Patcah əlin hara atdısa, boşa çıxdı. Oğlan onun əlin, qolun sarıdı, arvatdı-uşaxlı saldı qazamata. Patcah burda qalmaqda olsun, sə hindi danışım oğlannan. Oğlan təzə patcah oldu, xalxı çox ədalətnən dolandırdı. Ölkədə hamı and işdi onun başına. Qoyşu döylətlər də ettiyat eləməyə başladı. Vəzir yalvarıf-yapışf oya vəzir olmağ ıssədi. Təzə patcah onun şirin dillərinə məhəl qoymadı. "Qurd oğlu qurd olar" -deyif unu da saldı qazamata (33, səh.378).

EPISTOLYAR ÜSLUB

"Epistola" sözü latınca "**məktub**", "**yazıb göndərmə**", "**iki tərəf arasında yazışma**" mənasında işlənir. Epistolyar üslubda **korrespondent** (yazan) və **adresat** (yazını, məktubu alan) olur. Bu üsluba nəsihətnamə, öyüdnamə, dəvətnamə və məktublar daxildir. Ərəb mənşəli **məktub** (yazılmış kağız) yazışmanın ən qədim növü hesab olunur. O, monoloji daxili və yazılı nitq formasında öz əksini tapır. Münasibətdən asılı olaraq yazışanlar müəyyən söz və ifadələrlə **-əziz, əzizim, hörmətli, qardaşım, atam, anam, bacım, dostum, həmkarım** və s. kimi nəvazişli müraciət etikətləri ilə bir-birinə müraciət edirlər. Məktubların rəsmi-işgüzar, ədəbi, açıq və intim-məişət növləri məlumdur. Rəsmi-işgüzar məktublar, adətən, ölkə başçıları arasında əlaqələr qurmağa hesablanır. Açıq məktublar ictimai-siyasi mahiyyətli olur və mətbuatda-qəzet və jurnal-larda çap edilir, korrespondentin adresata müsbət və ya mənfi münasibəti açıqlanır, onun faydalı və ya ziyanlı fəaliyyəti ilə bağlı ziyalı mövqeyi bütün təfərrüatı ilə ortaya qoyulur. Ədəbi

məktublar sosial mahiyyətdə olur, yazanın dünyagörüşünü, həyata münasibətini əks etdirir. Ədəbi məktublara misal olaraq XIX əsrin böyük satirik şairi Qasım bəy Zakirin Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, dostu Mirzə Fətəli Axundzadəyə, Seyid Əzim Şirvaninin "Əkinçi" qəzetinin nəşiri və redaktoru Həsən bəy Zərdəbiyə, Cəlil Məmmədquluzadənin Məhəmməd Tağı Sidqiyə, Ömər Faiq Nəmanzadəyə, Cənubi Azərbaycan şairi Məmmədhüseyn Şəhriyarın Süleyman Rüstəmə, Məmməd Rəhimə, Bəxtiyar Vahabzadəyə və bu şairlərin Şəhriyara və.s. məktublarını göstərmək olar. İntim-məişət məktubları isə ən yaxın, əziz adamların, sevgililərin bir-birinə yazışmasıdır. Bu tipli məktublar ən xoş söz və ifadələrlə - atama, anama, bacıma, qardaşıma, dostuma, sevdiiyə, əzizimə, gözəlimə və s. sözləri ilə başlanır və elə bu ruhda da tamamlanır.

Nümunə:

Şənni məktub

Əziz anam, salam!

Mənim işlərim lap yaxşıdır. Yavaş-yavaş əskərliyə öyrəşirəm. Kamandirlərimin göndərişlərini cənnət-başın yerinə yetirirəm. Əskər yoldaşlarımdan qeydinə qalıram, onlar da məni dost tuturlar.

Allaha şükür ki, müstəqil dövlətimiz günün-günə güjdəşir. Onun güjdəşməsinə ödəniş gücdür də ordu, əskər lazımdır. Biz var gücümüzün xidmət edirik kin, Vətənimizi müdafiə edək, Allah qoysa, hər şey yaxşı olar.

Ana, mənəni niyə qalmaq deyil. Özümü lap yaxşı his edirəm.

Həmmizi öpürəm.

Hörmətən: Sənin əskər oğlun Mehti.

18 may 2017-ci il

DƏVƏTNAMƏ

"Dəvətnamə" ərəbcə "**dəvət**" (çağırmaq, təklif etmək) və farsca "**namə**" (məktub, kağız) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, **çağırış** mənasındadır. Dəvətnamə, adətən, təntənəli məclislərə, elmi konfranslara, yubileyə, ad gününə, toylara və s. kimi yerlərə çağırış məqsədilə yazılır.

Nümunə:

Hörmətli K.B.Ramazanov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası Sizi xalq şairi Rəsul Rzanın anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş tədbirə dəvət edir. Yubiley tədbirində şairin oğlu, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, xalq yazıçısı Anar, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərov, tanınmış şair və incəsənət xadimləri iştirak edəcəkdir. Yubiley tədbiri 2017-ci il may ayının 26-da saat 12⁰⁰-da Azərb.DBTİA-nın akt zalında (I mərtəbə) keçiriləcəkdir.

Ünvan: Fətəli xan Xoyski prospekti, 98

Əlaqə telefonu: 564-89-73

Təşkilat komitəsi

Sual və tapşırıqlar:

1. Ailə-məişət üslubu nədir?
2. Məişət üslubunda bütün dil vahidlərindən istifadə olunurmu?
3. Məişət üslubunda obrazlılığa, ifadəliyə yol verilirmi?
4. Epistolıyar üslub nədir?
5. Məktubların hansı növləri vardır? Tələbələr onlardan hansını özlərinə münasib hesab edirlər?
6. Korrespondent və adresat nə deməkdir, hansı üsluba aiddir və hansı əməli yazıda əks olunur?

7. Nitqin intonasiyası dedikdə nələr başa düşülür?
8. Nitqin zənginliyi hansı üslublar üçün səciyyəvidir?
9. İntonasiyanın ünsürlərini deyin və onları izah edin.
10. Bədii nitqdə hansı cəhətlər üstünlük təşkil edir? Bədii nitqin dəqiqliyi hansı şərtlərlə əlaqədardır?

Çalışma. Müəllimlərinizdən birinin bir kitabına (dərsliyə) rəy yazın. Rəyə verilən tələbləri göstərin.

Çalışma. Şeirdə nitq istisnalarını (normativ olmayan halları) göstərin. Şeirin hansı üslubda yazıldığını söyləməklə bədii oxu intonasiyasına diqqət edin:

Başına döndüyüm, ay gözəl Pəri,
Adətədi, dərərlər yaz, bənövşəni.
Ağ, nazik əlinlə dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz, bənövşəni!

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq ağlın itirmiş,
Mələklərimi dərmiş, göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa
O gözəl hüsnündən bağa nur yağa.
Dəstə-dəstə dərib taxar buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.

Səhər olçaq şeyda bülbül oxuşdu,
Hökm olundu, süleymanlar yerişdi,
Sərt qış gəldi, gülün vaxtı sovuşdu,
Daha iyləmirik biz bənövşəni.

Qurbani der: "Könlüm bundan sayrıldı,
Nə etmişəm yarım məndən ayırıldı?!"
Ayrılıqımı çəkib boynu əyridi,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni! (*Aşıq Qurbani*)

DANIŞIQ ETİKASI VƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

Nitq mədəniyyətinin əsas müddəalarından biri danışiq etikasına ilə bağlıdır. **Etika** insanların bir-birinə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışığı və əxlaq normalarını özündə ehtiva edir. Etikaya görə əxlaq cəmiyyətdə, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri nizamlayır. Etika mövcud adət-ənənələrə tənqidi yanaşmaqla insanlara cəmiyyətdə ictimai rəyə əsaslanıb əxlaq normalarını könüllü yerinə yetirməyi aşılayır. Etik normalar əxlaqi keyfiyyətlərin toplusudur. Xalqımızın görkəmli şəxsiyyətləri, yazıçı və mütəfəkkirləri insanın təhsili, tərbiyəsi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. N.Tusi yazırdı: “Böyük-lərlə danışarkən kinayə işlətməməli,.. nalayiq sözlər işlətmə-məli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarananda onu obrazlı, məcazi ifadələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisdə münasib danış-mağı bacarmaq lazımdır” (28, səh.182). Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1794-1847) “Kitabi-nəsihət” əsərində gənc nəslə ən yaxşı insani keyfiyyətlər qazanmağa çağırırdı:

1) Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşda səndən böyükdürsə ona hörmət elə ta ki, səndən kiçiklər də sənə hörmət etsin.

2) Hər kəsi görən zaman ona salam ver. Əgər o sənə bir söz desə ədəblə, mərifətlə ona cavab ver ki, hamı səni sevsin.

3) Heç kəsin pisiyini başqasına söyləmə. Əgər o şəxs sənə dost deyilsə, bu sözləri həmin adama çatdırar, əgər dostdursa sənənin haqqında pis fikrə düşər.

4) Yalan danışmaqdan çəkin. Çünki hər kəs sənənin bu xüsusiyyətini bilərsə, doğru sözünə də inanmaz.

5) Elm və kamal əldə etməyi hər şeydən əziz tut. Çünki hər şey onların vasitəsilə əldə edilir.

6) Hər nə vəd vermişənsə onu yerinə yetirməyə çalış ki, başqa vəd verəndə onun icra ediləcəyinə də inansınlar.

7) Şuxluq və boş zarafatı özünə adət etmə, başqalarının nəzərində yüngül görünərsən.

8) Bu gün görə biləcəyin işi sabaha qoyma, bəlkə sən sabah onu əldə edə bilmədin. (Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1986, səh. 54-55)

Söz təkcə adlandırma və ünsiyyət funksiyasını deyil, həm də müraciət funksiyasını yerinə yetirir. Müraciət formalarından düzgün və yerində istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əvvəllər, XVII, XVIII və XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda xanlıqlar zamanı **xan, xanım, bəy, bəyim, ağa** sözləri müraciət forması kimi çox işlək olmuşdur. **Məşədi, hacı, kərbəlayi, seyid, şeyx, axund, molla** sözləri dini müraciət formasını təşkil etmişdir və indi də qalmaqdadır. Xalqımızın milli ənənələrinə, təfəkkür tərzinə, etik görüşlərinə uyğun olaraq son 80 ildə **yoldaş, müəllim, bəy** sözləri, indi isə **cənab** sözü rəsmi və qeyri-rəsmi müraciət forması kimi istifadədədir. İnsanlar arasında ictimai əlaqələrə, qocalara və uşaqlara, qızlara və qadınlara, yaşça və vəzifəcə böyüklərə münasibət məsələsi danışqda gözlənilən amillərdəndir. İnsanlara edilən müraciət formalarının müxtəlifliyi əksər hallarda bu baxımdan qiymətləndirilir. Məsələn, qohumluq münasibəti bildirən sözlərə baxmaq yerinə düşər: **atacan, anacan, anambacım, atam balası, gəlinbaci, dayıcan, əmican, qaqaş** və s. Bu sözlərlə, əsasən, ən yaxın adamlara müraciət olunur. Amma bu, həmişə belə olmur. "**Əmican**", "**dayıcan**" deyə müraciət olunan şəxs sözü deyənin doğrudan-doğruya əmisi və ya dayısı olmaya da bilər. Xoş qılıq anlamında "**can**" sözü müraciəti doğmalaşdırır. Doğmalığ bildirən müraciət formaları adlara da əlavə kimi işlədilir: **Səfər əmi, Nadir dayı, Zərifə xala** və s.

Azərbaycanda geniş şəkildə işlədilən müraciət forması keçən əsrin iyirminci-doxsanıncı illəri arasında "**müəllim**" sözü olmuşdur. Hazırda bu sözü adlarla birlikdə təkcə təlim-təربiyə işləri ilə məşğul olanlara deyil, həm də rəsmiyyət və hörmət naminə başqa sənət adamlarına da (müəssisə, təşkilat,

idarə rəhbərliyinə) şamil edirlər. Müraciət olunanda **"müəlim"** sözü şəxsin adı ilə birlikdə işlədilir: **Ramiz müəllim, Müslüm müəllim, Rəvnəq müəllim, Nailə müəllimə** və s. Hazırda məsul vəzifəli şəxslərə yaxın adamlarından fərqli olaraq geniş ictimaiyyət **"cənab"** sözünü həmin şəxsin soyadı ilə birlikdə işlədir. **Cənab Abdullayev, cənab Məmmədov, cənab səfir, cənab hakim, cənab nazir, cənab Misir müəllim, möhtərəm Şeyx həzrətləri** və s. rəsmi məqamlarda geniş işləklilik qazanmışdır. Təkcə ölkə prezidentinə deyilən **"möhtərəm İ.Əliyev cənabları"** (cəm şəkildə) müraciət etiketi işləkdir.

Hazırda xalqımızın səmimi şəkildə yaşa, qohumluğa, rəsmi münasibətlərə yanaşması nəticəsində **əziz, hörmətli, çox hörmətli**, xüsusi hallarda **möhtərəm** sözləri üstünlük qazanır. Ailə qohumluğu olmayan adamlar bir-birinə **"siz"** deyə müraciət edirlər. Ailədə, yaxud bacı, qardaş əlaqələri olan adamlar yaşdan və vəzifədən asılı olmayaraq bir-birinə **"sən"** deyə müraciət edirlər: - **Ata, sən...; Əmi, səni atam çağırır; Dayı, anam səni görmək istəyir** və s. Belə situasiya və məqamlar istisna olmaqla, qalan hallarda **"sən"** forması məqbul sayılmır, xüsusən, vəzifəli və ya orta yaşdan yuxarı olan adamlara bu sözlə müraciət etdikdə onlar bunu özlərinə qarşı kiçiklik, hörmətsizlik sayır, nəzakətsizlik kimi qiymətləndirirlər. İctimai yerlərdə **gədə, qağa, a kişi, ay arvad, lələ, lələş** kimi müraciət formalarını da münasib saymaq olmaz. Müəllimlər şagird və tələbələrə eyni sözlərlə müraciət etməməlidirlər. Şagirdlərə **oğlum, qızım, əzizim** kimi müraciət olunması təbii qarşılanarsa da, ali məktəb tələbələrinə belə müraciət lazımi effekti vermir. Onlara **"Siz", "siz, tələbə filankəsov"** deyilərsə həm nəzakətli, həm də hörmətli olar. Valideyinlərin öz övladlarına, yaxınlarına, ərki çatdığı yeniyetmə qızlara **qızım, gülüm, ceyranım, göyərçinim, gözümün işığı, şirin şəkərim**, oğlanlara isə **oğlum, əzizim, evimin yaraşığı, ömrüm-günüm, qadan alım, qoçaq balam** və s. kimi əzizləmə mənalı, könül oxşayan, qəlbə sığal

çəkən söz və ifadələrlə müraciəti şərait və məqamından asılı olaraq münasib sayılmalıdır. Qadınlara yaşından asılı olmayaraq **"xanım"**, kişilərə isə sadəcə olaraq adından sonra **"kişi"** sözünü işlətmək məqbuldur. Əgər bu şəxslərin sənəti, peşəsi məlumdursa, adından sonra müəllim, həkim (doktor), bəzi məqamlarda addan **əvvəl mühəndis, geoloq, fermer, həkim** sözlərini işlətmək yerinə düşər.

Bilmək lazımdır ki, etiket formaları ilk növbədə spesifik situasiya ilə bağlıdır. Görüş, günün hansı çağında salamlaşma, xudahafizləşmə, qonaq qəbulu zamanı işlədilən etiketlər situasiya haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Ümumiyyətlə, ziyalı, mədəni adamlar danışqda səbirli və dözümlü olmağı məsləhət görürlər. Müasir dövrümüzdə mədəni danışq etikası və müraciət qaydaları hər bir adamın həyatında başlıca davranış, adət halına keçməli, hər kəs təkcə ictimai yerlərdə, kollektivdə deyil, eləcə də həyatın bütün sahələrində evdə, ailədə, küçədə, bazarda, nəqliyyatda və s. etik normalara, danışq və yazı etikasına (bu, ilk növbədə bizim saysız-hesabsız mətbuat orqanlarımıza, xüsusən, reket qəzetlərimizə aiddir) riayət etməli, kiminlə necə danışmaq, kimə necə müraciət etmək, kimdən necə yazmaq qaydalarını həmişə, hər yerdə yadda saxlamalı, gündəlik həyat devizinə çevirməlidir.

Nitq etiketləri öz normaları daxilində inkişaf edir, təkmilləşir. Bugünkü gənc nəsil müraciət qaydalarına, müxtəlif xarakterli xəbərləri çatdırma, dinləmə, soruşma, cavab vermə və söhbətə qoşulma mədəniyyətinə dərinlən yiyələnmişdir. Gənclər həmişəlik yadda saxlamalıdırlar ki, ünsiyyətə girmək, informasiya vermək və almaq nitq mədəniyyətinin, insanın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, bunları bilmək və riayət etmək hər bir şəxsin borcudur. Ünsiyyət müraciətlə başlanır, -deyirlər. Salamlaşmaq, xoş sözlərlə hal-əhval tutmaq, gülümsər sifətlə müraciət etmək insan mədəniyyətində ilkin şərtidir. Kimə, harada, necə müraciət etməyi hər kəs evdən, ailədən, bağçadan görüb, eşidib götürür. Xoş ünsiyyət, səmimi

münasibət yalnız mehribanlıq, qayğı və hörmət əsnasında mümkündür və bu da ilk tanışlıqdan başlamış birgə yaşayış, iş fəaliyyəti ilə, ümumiyyətlə, bütün ömrümüz boyu müraciət etikətləri ilə həmahəngdir. Ünsiyyət üslubu nitq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini-müraciət etmə, tanışlıq, xudahafizləşmə, dərdinə şərik olma, xahiş etmə, təbrik etmə, dəvət etmə, rədd etmə, imtina etmə, kompliment demə və s. sahələri əhatə etməklə müraciət etikətlərini həmişə nəzərdə saxlayır.

1. Salamlaşma - Mədəni nitqin etikətlərindən olan salamlaşmada xalqımızın milli mentalitetinə uyğun hazır nitq modelləri insanlarda ünsiyyətin başlanğıcı kimi xoş ovqat yaradır, qarşılıqlı anlaşmaya, bir növ, körpü salır. Azərbaycanlılar qarşılaşarkən əvvəlcə mütləq **salam** və ya **salaməleyküm** sözlərindən birini işlədir, ardınca günün hansı çağından asılı olaraq **Sabahın** (sabahınız) **xeyir!** **Günortanız xeyir!** **Axşamınız xeyir!** – ifadələrini işlədirlər. Müsahib elə həmin söz-ifadələrlə cavab verir. Yaşlılar cavabında **Aqibətiniz xeyir!** **Hər vaxtınız xeyir!** **Ağ bəxt olarsınız!** - ifadələrini işlətməyə üstünlük verirlər.

2. Sağollaşma - Yaşlılar "xudahafiz" sözünü, yeniyətmələr, gənclər **salamat qalın!** **Sağ olun, Sağlıqla qalın!** - ifadələrini, orta yaşlılar isə ailədən gələn adət üzrə bu kəlamlardan birini seçirlər. Əgər sağollaşma mənzildə və ya birinin həyətinə baş tutubsa, yola salan **"Xoş gəldin!"** **"Xoş gəldiniz!"** deyir, axşamdan xeyli keçmiş gedən şəxs **"Gecəniz xeyrə qalsın!"**, ev sahibi - yola salan isə **"Xeyrə qarşı!"** ifadəsini işlədir. Bu nitq etikətləri yalnız üzbəüz görüşənlərə deyil, eləcə də telefonla danışanlara da aiddir.

3. Üzrxahlıq söz və ifadələri: *Bağışlayın; Üzr istəyirəm; Narahat etdiyimə görə üzr istəyirəm; Sizə zəhmət verdim; Allah sizdən razı qalsın (olsun)!; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.*

4. Təşəkkür etmə: Təşəkkür edirəm; Təşəkkürlər! Hər şey üçün minnətdaram! Allah (sizdən) razı olsun! Allah sizi

(səni) bizə çox görməsin! Çox sağ ol! Diqqətinizə görə minnətdaram!; Əziyyət çəkməyin! Qulluğunuzda olum (olaq); Əgər mümkünsə; Zəhmət olmasa; Çox şadam! Etiraz etmirəm! Bağışlayın, mən sizinlə razı deyiləm; İcazə verin deyim; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Özünüzlə ələ alın; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Yaxşı yol!; İşiniz avand olsun! Buyurun soruşun; Mənim üçün xoşdur; Bağışlayın, vaxtınızı aldım; Deyəsən, sizi yordum! və s.

5. Hal-əhval tutma: - *Necəsiniz? Kəfiniz (əhvalınız) necədir? Necə dolanırsınız? Xanımınız necədir? Uşaqlar (ınız) necədir? İşləriniz yaxşıdır mı? Özünüzlə yaxşı hiss edirsiniz? və s.*

Müəllimlər və valideynlər uşaqlara öyrətməlidirlər ki, qocalara, xüsusən, xəstələrə baş çəkməyə gedəndə *"Allaha şükür, yaxşısiniz", "Xəstəliyiniz yüngüldür", "Bu xəstəlik indi boş şeydir, qabaqki dövrlərə baxmayın", "İnşallah, iki-üç günə sağalarsınız", "Həmişəki kimi, gümrəhsiniz"* - desinlər. Ağır xəstəyə də *"Siz tezliklə sağalacaqsınız"* demək lazımdır. Bunların əvəzinə *"Nə yaman qocalmısınız!", "Niyə belə arıqlamısınız?", "Xəstə-zad deyilsiniz ki?", "Gözümə belə birtəhər dəyirsiniz, nə olub?"* - kimi cümlələrlə həmin adamın qəlbinə yaralamaq, ovqatını korlamaq işin xeyrinə deyil. Buna görə də həyatda hər bir şəxsə hörmət, dəyərindən artıq qağıkeşlik göstərmək lazımdır.

6. Qarşılama: *Xoş gördük! Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmisiniz; Lap vaxtında gəlmisiniz; Həmişə siz gələsiniz; Gəlişinizə şadıq; Sizi çoxdan gözləyirdik; Buyurun, buyurun; Keçin içəri; Buyurun, əyləşin və s.*

7. İntizama dəvət etmə: *Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Sizdən (bunu) heç gözləmirdim; Belə hərəkət (etmək) sizə yaraşmaz; Adınıza yaraşan iş deyil; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Bir az nəzakətli olun; Çalışın, başqaları sizdən ibrət götürsün; Bir qədər səmimi olun; Səhvinizi etiraf edin və s.*

Xalqımızın təfəkkür tərzinə uyğun etik görüşlərini, danışiq etiketlərini özündə əks etdirən N. Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" (XIII əsr), A.A.Bakıxanovun "Nəsihətnamə", M.M.Nəvvabın "Nəsihətnamə" (XIX əsr), M.T.Sidqinin "Həkimanə sözlər", M.S.Yusifzadənin "Ata-baba nəsihətləri" (XX əsrin əvvəlləri) və başqa maarifpərvər yazıçı və ziyalıların neçə-neçə əsərində olduqca qiymətli fikirlərə, mülahizələrə rast gəlirik. Bunlar əsrlər boyu xaqdan toplanmış insanlıq normalarının, əxlaq qaydalarının yazıya alınmış nümunələridir.

Uşaqlara ünsiyyət etiketlərini bir sistem halında mənimsətmək üçün onlara öncə ailədə, sonra bağçada, daha sonra məktəbdə geniş söhbətlər aparmaq, etika qaydalarına riayət etməyi vərdiş halına salana qədər daim işləmək lazımdır. Uşaqlar ana dilimizi, onun qrammatik quruluşunu, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalarını mükəmməl mənimsəməklə ətrafındakıların kimlər olduğunu dəqiq bilməsələr də, kiçiklərlə öz yaşadı, özündən böyüklərlə böyük kimi danışmağı, fikrinin ifadəsində söz və ifadələri uğurla seçməyi bacarmalıdırlar. Məktəblilər müraciət edərkən təkcə müəllimə və ya qarşısındakı şəxsə **"əziz müəllim", "hörmətli filankəs"**-deməli yox, eləcə də sual verməyi, suala cavab verməyi, sağollaşmağı, üzrxahlıq və ya təşəkkür etməyi, yeri gələndə hal-əhval tutmağı öyrənməli, bunu adi həyat normasına çevirməlidirlər. Onlar sualın münasibliyini, vacibliyini götür-qoy etməyin, ölçülü-biçili olmasının fərqiə varmalıdırlar. Sorğu-sual insanın insanlıq səviyyəsinin, dünyagörüşünün, bilik və məlumat dərəcəsinin aynasıdır. Sual vermə məqamına qədər diqqətli olmaq, söhbətin nədən getdiyini dəqiq bilmək zəruridir. Şagirdlərə öyrədilməlidir ki, sual söhbət gedən mövzudan olmaqla məntiqli, düşündürücü və öyrədici xarakter daşmalıdır. Müəllimə, lektora, məruzəçiyə, rəsmi yerlərdə isə müsahibə **"Zəhmət olmasa deyin..", "Zəhmət olmasa başa salın", "Sizə belə bir sual vermək olarmı?", "Sizin şəxsi fikrinizi bilmək olarmı?"**-və s. kimi sual-cavabdan sonra üzrxahlıq etmək,

cavabın qaneedici olub-olmamasına baxmayaraq **"Çox sağ olun", "Razı qaldım", "Təşəkkür edirəm", "Minnətdaram"** kimi söz və ifadələr işlədilməlidir. Təbii ki, danışan, çıxış edən fikrinin şərhindən sonra **"Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm", "Məni axıra qədər diqqətlə dinlədiyinizə görə sağ olun"** deməyi unutmamalıdır. Bu hal auditoriyada, sinif otaqlarında, mühazirə salonunda baş vermişsə, müəllim (lektor, məruzəçi) sualın müqabilində **"Sizi başa düşdüm", "Sualınız aydındır", "Sualınıza görə təşəkkür edirəm", "Çox yerində verilmiş sualdır", "Çalışaram, məsələyə aydınlıq gətirəm"** və s. kimi nəzakətli ifadə və cümlələrlə dinləyicilərdə xoş təəssürat yaratmalıdır. Suallar sinfin və ya auditoriyanın səviyyəsinə uyğun olmalı, mövzudan kənara çıxmamalıdır, Sual sual xatirinə verilməməli, eləcə də hamının bildiyi sual səsləndirilməməlidir. Cavab verməli olan şəxs sualları nəzakət və razılıqla qarşılamalı, onlara öz münasibətini bildirməlidir.

Hazırda biz televiziya verilişlərində aparıcı ilə müsahibə verən şəxslər arasında bu aspektdə gedən sual və cavabların şahidi oluruq. Müsahib **"Sual yerində verilmişdir", "Yaxşı sualdır", "Düşündürücü sualdır", "Mən bu sualı gözləyirdim"** -kimi fikrə münasibət bildirən ifadələrdən istifadə edərkən diskusiya xoş təəssürat yaradır. Sınıfdə, auditoriyada dərs və ya məşğələ zamanı müəllim şagird və ya tələbələrin yerində, məqamında verilməyən bəsit suallarına da nəzakətlə, dözümlülük göstərməklə təmkinli cavab verməlidir. O, **"Bu nə sualdır?", "Belə də sual olar?", "Sən onu da bilmirsən?", "Vaxtımızı almayın, əyləşin", "Mane olmayın, oturun!"** və s. kimi ifadələr işlətməməlidir. Təəssüf ki, kobud ifadələr işlətməkdən çəkinməyən müəllimlər də vardır. Onlar **"uşaqdır" deyə "Zəhləmi tökmə", "Başımı ağrıtmı", "Açıl başımdan", "Sən belə şeyləri başa düşməzsən", "Səni başa salmaq çətindir",** -deməklə öz "mədəni" səviyyəsini göstərirlər. Dinləmə zamanı tez-tez əsnəmək, saata baxmaq, laqeydliklə başı yelləmək, barmaqlarını əzişdirmək, telefonda mesajları

nəzərdən keçirmək və s. kimi hallar da müəllimin sayğısızlığının nümayişidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, cavab vermək bacarığı insanın əsas keyfiyyətlərindəndir. Əlbəttə, suallara düzəliş də etmək olar. **"Gərək bu sualı belə qoyaydınız", "Bəlkə soruşmaq istəyirsiniz ki...?", "Bu sualı bir az başqa şəkildə vermək olar"** və s. kimi ifadələrlə müəllim qismən olsa da, gərginliyi azaltmış olar, düzgün qurulmayan, yaxıd müəllimi sınamaq məqsədilə verilən sualın yaratdığı xoş olmayan ovqatı tarazlamaq üçün **"Fikrimi izah edə bildimmi?", "Mənimlə razısanmı?", "Razı qaldınız mı?", "Deyilənlərə etirazınız yoxdur ki?", "Cavabım sizi qane etdimi?", "Yoxsa fikrimi sizə çatdırıa bilmədim?"**-kimi cümlələrlə aradakı boşluğu doldura bilər (3, səh. 266).

Uşaqlara dinləmə bacarığına yiyələnmənin müxtəlif üsulları da aşılmalıdır. Onlara izah olunmalıdır ki, başqasına qulaq asmağa səbri çatmayan şəxs boş-boşuna dayanmamaq, oturmaq xatirinə nə isə etməyə, lüzumsuz bir iş görməyə, yersiz replika atmağa, başqaları ilə gərəksiz danışığa girir, beləliklə, söylənilən fikirləri lazımi dərəcədə nə özü dərk edir, nə də başqalarının mənimsəməsinə imkan verir. Uşaqlara başa salınmalıdır ki, danışmaq da, dinləmək də eyni dərəcədə mədəniyyətdir, insanın ümumi mədəniyyəti onun nitq mədəniyyətinin inkişafında əsas şərtidir. Müəllim şagirdlərə, tələbələrə dönə-dönə, yorulmadan danışq etikasının nə olduğunu anlatmalı, yeri gələdikcə, görkəmli şəxsiyyətlərin, yazıçıların, siyasi xadimlərin fikirlərini diqqətə çatdırmalıdır. Ümumiyyətlə, müəllimin nitqi onun şəxsiyyətinin, mədəni səviyyəsinin, dünyagörüşünün tərkib hissəsi olmaqla nümunəvi danışığa, eləcə də, yazı mədəniyyətinə aparan bir yoldur, üsuldur. Müəllim şagirdlərə, tələbələrə, gələcəkdə vətənimizin layiqli gəncləri, vətəndaşı olacaq insanlara sözü qiymətləndirib seçmək, onun semantik mənasını anlamaq, hər ifadəni məqamında və düzgün işlətmək bacarığı aşılmalı, mədəni və savadlı nitqə yiyələnərkən lazımlı vasitələr, yol və üsullar tapmaqda öz əməyini əsirgəməməlidir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Mikrodialog nələrdən təşkil olunur və hansı janrlarda işlədilir?
2. Kiçik yaşlı uşaqlarda daxili nitq hansı formada təzahür edir? Daxili nitqin hansı formaları vardır?
3. İntonasiyanın ünsürləri hansılardır?
4. Nitqin sadəliyi üçün əsas nədir?
5. Şifahi nitqdə kitab tələffüzü nə üçün əsas götürülmür?
6. Nitqin münasibliyi hansı amillərlə bağlıdır?
7. Daxili nitq nədir? Onu pyesdə bir priyom kimi qəbul etmək olarmı? Daxili nitqin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
8. Mədəni nitqi qeyri-mədəni nitqdən fərqləndirən nədir?
9. Nağıllarda, əfsanə və fantastik əsərlərdə məntiqilik gözələnirmi?
10. İfadəliyin əsas şərtləri hansılardır? İfadəliyi, bədiiliyi gücləndirən vasitələri deyin.

Çalışma. Dələduzluqda suçlandırılan bir şəxsə zəmin qalın, ona **zəmanət** verin.

Çalışma. Oxuduğunuz bir kitaba (dərsliyə) **referat** yazın.

Çalışma. Mətdə nitq etiketlərini tapın, onları qruplaşdırın və hər qrupu ayrıca adlandırın.

... Budaq ox atanda Beyrək: -Əlin var olsun! -dedi. Uruz atanda: -Əlin var olsun! -dedi. Yeynək də atanda: -Əlin var olsun! -dedi.

Şir Şəmsəddin atdı: -Əlin var olsun! -dedi. Elə ki, kürəkən atdı: -Əlin qurusun, barmaqların çürüsün. Hey, donuz oğlu donuz, bu bəylərə qurban ol! -dedi.

Yalançı oğlu Yalındığın acığı tutdu, dedi: - Ədə, əbləh oğlu əbləh, mənə belə sözlər deməyə sənə haqqın varmı? Gəl, əbləh oğlu, mənim yayımı çək, yoxsa indi boynunu vurduraram!

Dədəm Qorqud gəldi, boy boyladı, soy söylədi: Uca dağların yığılmasın! Böyük kölgəlik ağacın kəsilməsin! Ağ saqqallı atanın yeri cənnət olsun! Oğuldan, qardaşdan ayrılmasın! ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından)

Çalışma. Mətn parçasını diqqətlə oxuyun, məntiqə sığışmayan söz və ifadələrə öz münasibətinizi bildirin, onlara hansı hallarda yol verildiyini deyin:

... Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli atdan düşüb hərə onun üstünə bir daş tulladı. O qədər daş yığıldı ki, yekə bir dağ oldu. Deyirlər ki, indi də o dağ qalır....

Koroğlu dəlilərə hökm elədi ki, qocaya kömək eləsinlər. Dəlilər tutuquşu kimi doluşdular zəmiyə. Bir suiçim saatda qocanın bütün taxılını biçib-dərzləyib, yığdılar bir tərəfə.... ("Koroğlu" dastanından).

Çalışma. Üstdə verilmiş mətn parçalarında danışiq dili əlamətlərini tapıb göstərin, cümlələri yazılı ədəbi dildə formalaşdırıb yazın.

Çalışma. Verilmiş mətnə şifahi ədəbi dil xüsusiyyətləri də olmaqla leksik, fonetik və qrammatik normalardan kənara çıxma hallarını qeyd edin.

... Bunu deyib Koroğlu day cavab gözləmədi. Bayaq ha Qırata bir qamçı göstərib təpəni aşdı. Elə ki arxayın oldu ki, day dəlilər çıxıb gediblər, ondan yola düşdü. Elə bir az getmişdi, birdən Qırat qulaqlarını dikləyib şahə qalxdı. Bir də uzaqdan at kişnəməyi eşidildi. Koroğlu dönüb baxanda gördü Giziroğlu Mustafa bəy öz Alapaça atının üstündə budu, elə gəlir, elə gəlir ki, tozu dumana qatıb, dumanı toza...

Koroğlu yumbalanıb çaya düşdü. Giziroğlunun təpəsinə elə bir əmud vurdu ki, bu dəfə Giziroğlu dığırlandı çaya düşdü.

Nigar xanım dedi: - Koroğlu, indi danış görək, necə getdiz? Uşaqları necə qurtardız? ("Koroğlu" dastanından).

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Azərneşr, 1997.
2. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik sənəti. “Maarif” nəşriyyatı, 1981.
3. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. 2008.
4. Abdullayev N., Məmmədov Z. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, 2004.
5. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
6. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). “Elm” nəşriyyatı, 1970.
7. Azərbaycan dili. (Qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait). Bakı, 2010.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-III cildlər. “Elm” nəşriyyatı, 1964-1980.
9. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004.
10. Azərbaycan dili. X sinif üçün dərslik. 2014.
11. Azərbaycan respublikasının Konstitusiyası. Dərslik, 2014.
12. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2012.
13. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1984.
14. Balakışiyev Ş., Namazov İ. Əməli yazı nümunələri. Bakı, 2006.
15. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
16. Budaqova Z. Azərbaycan dilində durğu işarələri. “Elm” nəşriyyatı, 1977.
17. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.

18. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Azərtədrisnəşr, 1962.

19. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları. Bakı, 1968.

20. Əliyev K. Nətiqlik sənəti. Azərnəşr, 1994.

21. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2001.

22. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 1999.

23. Homer. Odisey. Bakı, 1977.

24. Hüseynov H. Əməli yazılar və onların öyrədilməsi məsələləri. Bakı, 1989.

25. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. "Təhsil" nəşriyyatı, 1997.

26. Kazımov A., Osmanova T. Durğu işarələrinin işlədilmə qaydaları, 2003.

27. Quliyeva A., Soltanov M. Məktəblinin orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti, Bakı, 2009.

28. Nəsirəddin Tusi. "Əxlaqi-Nasiri". Bakı, 1989.

29. Nizamül-Mülk. Siyasətnamə. Bakı, 1987.

30. Orfoqrafiya qaydaları. Bakı, 2004.

31. Paşayeva A., Cəfərova E. Bədii üslubda obrazlığın ifadə imkanları. Bakı, 2006.

32. Sədi Şirazi. Gülüstan. Azərnəşr, 1987.

33. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1976.

34. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.

35. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998.

36. İppolitova İ.A., Knyazyeva O.J., Savova M.R. Ruskiy yazık i kultura reçi. M., 2007.

37. Lvov M.R. Ritorika. Kultura reçi. M., 2013.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Fənnin mövzusu, məqsəd və vəzifələri	7
Azərbaycan dili	17
Natiqlik sənətinin tarixindən.....	37
Dil, nitq və nitq mədəniyyəti.....	56
Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi	74
Nitq mədəniyyətinin əlaqədar oluğu elm sahələri.....	81
Natiqlik sənətinin sahələri.....	91
Nitqin mədəni və qeyri-mədəni formaları.....	96
Nitqin əsas keyfiyyətləri	103
Nitqin düzgünlüyü.....	103
Nitqin dəqiqliyi.	104
Nitqin aydınlığı.	105
Nitqin təmizliyi.	107
Nitqin yığcamlılığı.	111
Nitqin sadəliyi.	112
Nitqin münasibliyi.....	113
Nitqin rabitəliyi.	116
Nitqin orijinallığı.....	116
Nitqin məntiqliyi.	118
Nitqin ahəngdarlığı.	119
Nitqin zənginliyi.	119

Nitqin ifadəliyi.	120
Nitqin növləri	125
Şifahi nitq.....	125
Yazılı nitq.....	135
Monoloji və dialoji nitq.....	138
Dialoji nitq	143
Monoloji nitqin növləri	148
Daxili və zahirı nitq.....	154
Ədəbi dilin normaları	160
Fonetik norma	162
Azərbaycan dilinin fonetikasi. Danışq səsləri.....	164
Orfoepik normalar.....	166
Saitlərin tələffüzü ilə bağlı qaydalar	171
Yanaşı gələn saitlərin tələffüzü.....	174
Samitlərin tələffüzü ilə bağlı qaydalar	177
Bəzi qrammatik formaların tələffüzü	181
Abbreviatürlərin tələffüzü ilə bağlı qaydalar	184
Fonetik hadisələr	188
Ahəng qanunu	191
Alliterasiya	192
Heca	199
İntonasiya	201
Vurğu	203
Heca vurğusu.....	203
Məntiqi vurğu.....	205

Həyəcanlı vurğu	207
Fasilə (pauza)	209
Durğu işarələri.....	211
Leksik norma.....	216
Leksikologiya. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin üslubi layları.....	222
Sözlərin mənşəcə növləri	224
İşlədilmə dairəsinə görə söz qrupları	226
Terminlər.....	233
Sözlərin məna qrupları	235
Sinonimlər	235
Antonimlər	236
Omonimlər	238
Məcəzalar	242
Frazeoloji norma	250
Qrammatik norma	256
Morfologiya	262
İsim.....	264
Hal kateqoriyası	265
Mənsubiyyət kateqoriyası	268
İsimlərin quruluşca növləri	269
Sifət	271
Sifətin müqayisə dərəcələri.....	272
Say.....	274
Əvəzlilik.....	276
Fel. Felin məna növləri	280

Felin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formaları ...	284
Felin mürəkkəb formaları.....	288
Felin zaman, şəxs və kəmiyyət bildirməyən formaları	290
Zərf.....	292
Köməkçi nitq hissələri. Qoşma	293
Bağlayıcı	296
Ədat.....	297
Modal sözlər.....	299
Nida.....	299
Sintaksis. Cümlədə söz sırası	301
Tamamlığın cümlədə yeri	304
Zərflərin cümlədə yeri.....	305
Xitablar.....	306
Sintaktik norma. Söz birləşmələri və sintaktik əlaqələr.....	307
Cümlə tiplərinin üslubi imkanları	312
Üslubi normalar.....	324
Funksional üslublar	324
Bədii üslub	325
Üslubi vasitələr	330
Elmi üslub	338
Publisistik üslub	340
Rəsmi-kargüzarlıq üslubu	343
1. Afişa.....	344
2. Akt.....	345
3. Annotasiya	346

4. Arayış	347
5. Bildiriş.....	349
6. Elan	350
7. Etibarnamə	350
8. Əmr	352
9. Ərizə.....	353
10. Xahişnamə.....	355
11. Xasiyyətnamə.....	356
12. Hesabat.....	358
13. Xəbərdarlıq.....	359
14. İzahat.....	360
15. Qəbz	361
16. Məqalə.....	361
17. Məlumat	362
18. Müqavilə	362
19. Müraciət	364
20. Protokol.....	365
21. Raport.....	367
22. Referat.....	368
23. Reqlament	369
24. Rəy	370
25. Sərəncam.....	371
26. Telefonoqram	372
27. Telegram	373
28. Təqdimat	374

29. Tələbnamə	375
30. Təliqə	376
31. Təlimat	376
32. Tərcümeyi-hal (avtobiografiya)	377
33. Təşəkkür	379
34. Töhmət	379
35. Vəkalətnamə.....	380
36. Zəmanət.....	381
Ailə-məişət üslubu	383
Epistolıar üslub.....	385
Dəvətnamə	387
Danışiq etikasv və nitq etikətləri.....	389
Ədəbiyyat	400

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nədir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış **14.07.2016.**
Şerti çap vərəqi **25,5**. Sifariş №**236**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**.

*Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.